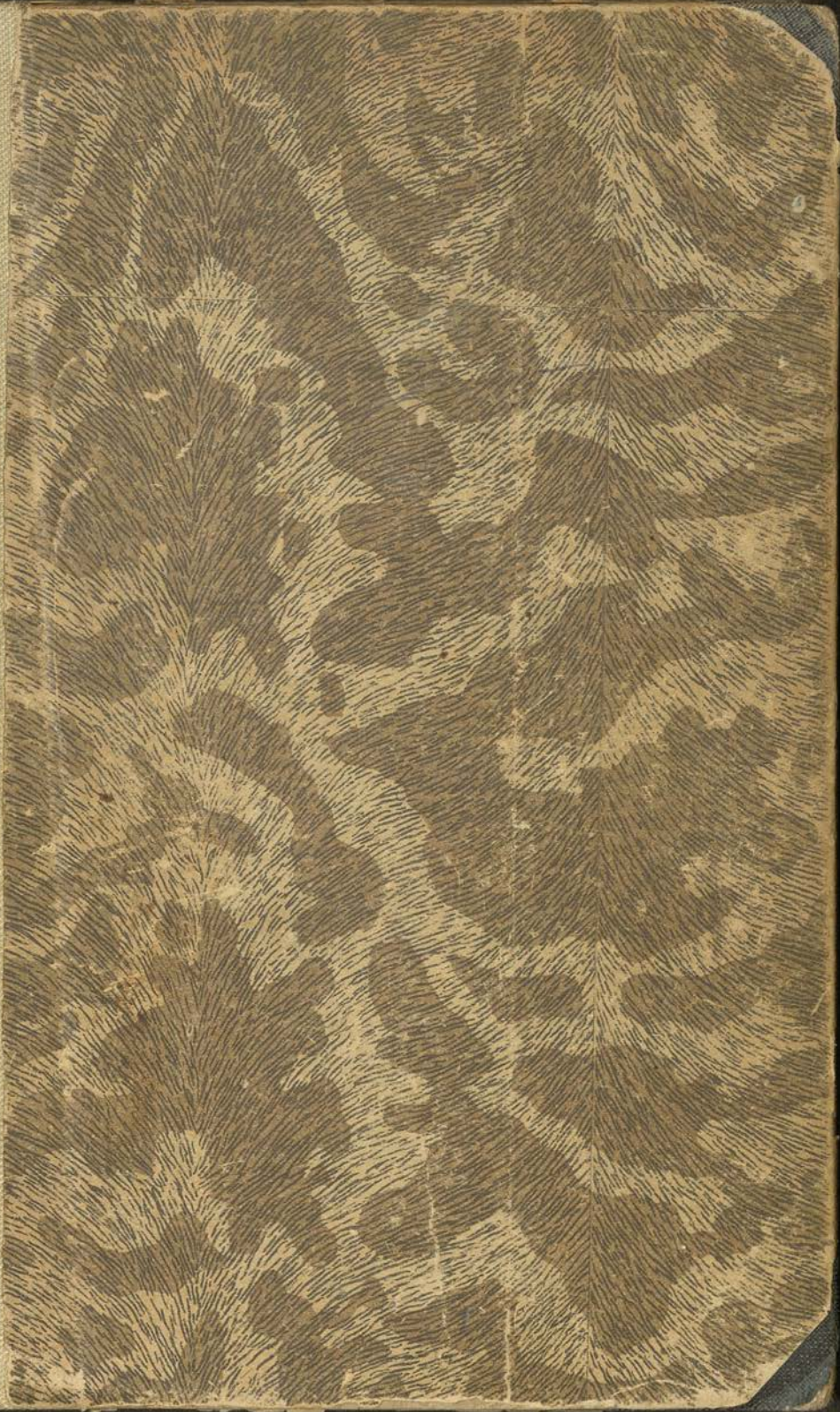

9
32-1

219

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ

6,251

Ο ΣΚΟΠΟΣ

ΤΗΣ

ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ

ΚΑΙ ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΟΡΟΙ

ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΑΥΤΟΥ

«Τῆς παιδείσεως τῆς ψυχῆς οὔτε
ἄνθρωποις οὔτε θεοῖς τῇ ἀληθείᾳ
τιμώτερον οὔτε ἔστιν οὔτε ποτὲ
ἔσται».

(Πλάτ. Φαῖδρ.)

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ἀριθ. 6/159

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Π.Ε.Κ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 19/3737-1

ΤΥΠΟΙΣ ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΟΥΣ Ζ. ΔΙΑΔΗΜΑ

Ὀδὸς Βορέου 8

1929

Ελλάς

ΔΙΔΑΧΘΗΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
 ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
 Γεν. αριθ. 2795
 Κατηγορία Α
 Ειδ. αριθ. 42

ΔΙΔΑΧΘΗΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
 ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
 Γεν. αριθ. _____
 Κατηγορία 12'
 Ειδ. αριθ. 314

Τὰ γνήσια αντίτυπα φέρουσι τὴν ὑπογραφήν τοῦ συγγραφέως.

Handwritten signature in blue ink

ΕΙΣ
ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΜΟΥ
ΚΑΙ
ΤΟΥΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΜΟΥ
ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ παρὸν ἔργον εἶναι ἀκριβεστέρα τις διαπραγμα-
τευσις τῶν ὅσα ἐπὶ σειρὰν ἤδη ἐτῶν ὡς διευθυντῆς διδα-
σκαλείου ἢ καθηγητῆς τῶν παιδαγωγικῶν ἐδίδαξα ἀνα-
φορικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο ἐν τῇ Γεν. Παιδαγωγικῇ
εἰς τοὺς μαθητάς μου ἢ συνεζήτησα μετ' αὐτῶν ἐν τοῖς
παιδαγωγικοῖς φροντιστηρίοις.

Ἐπῆρξεν εὐτύχημα δι' ἐμέ, πολὺ δὲ μεγαλύτερον διὰ
τὴν ἐκπαίδευσιν τῆς Πατρίδος, ὅτι οἱ προσερχόμενοι εἰς
τὸ Μονοτάξιον Διδασκαλεῖον Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον ἐπὶ
ἀρκετὰ ἔτη διηύθυνα, τελειόφοιτοι γυμνασίων ἠριθμοῦντο
κατὰ ἑκατοντάδας, ὥστε ἦτο δυνατόν νὰ ἐκλεγῶσιν ἐξή-
κοντα πέντε, οἱ ἄριστοι ἐξ αὐτῶν, ὄριμοι πάντες νὰ παρα-
κολουθήσουν ἐπιστημονικὴν ἀντιμετώπισιν τῶν παιδα-
γωγικῶν ζητημάτων, νὰ συλλάβουν καὶ αὐτοὶ καὶ νὰ λύ-
σουν ἐπιστημονικὰς ἀπορίας. Ἐβοήθει εἰς τοῦτο παρὰ
πολὺ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ παιδαγωγική, ἡ ἐπαγγελμα-
τικὴ τῶν μόρφωσις ἐπεδιώκετο μετὰ τὴν πρόσκτησιν τῆς
γενικῆς καὶ ὅτι θεωρητικὸν μάθημα εἶχον ἤδη μόνον τὰ
παιδαγωγικὰ καὶ τὴν ψυχολογίαν. Ἄλλὰ μικρὸν εὐτύ-
χημα δὲν ἦτο, καὶ ὅτι οἱ μαθηταὶ οὗτοι προήρχοντο ἐξ
ὀλοκλήρου σχεδὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅτι ἤδη ἔτη ἔνδεκα
ἢ δώδεκα εἶχον ζήσει ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Δημοτικῆς
καὶ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως μετὰ Ἑλληνοπαίδων πά-
σης τάξεως· οὕτως εἶχον ἔλθει ἕκαστος τέλειος γνώστης
ἢ καὶ ἀντιπρόσωπος τῆς διανοητικότητος καὶ τοῦ πολι-
τισμοῦ τῆς ἰδιαιτέρας του ἐπαρχίας τοῦλάχιστον. Ἦτο

λοιπὸν δυνατὸν ἕκαστος μαθητῆς παρακολουθῶν τοὺς συμμαθητάς του νὰ συλλάβῃ ἀρκετὰ καλὴν εἰκόνα τῆς διανοητικότητος τῆς σημερινῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ σημερινοῦ ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος· ἦτο ἰδίᾳ δυνατὸν νὰ κατορθώσῃ τοῦτο ὁ διδάσκαλος αὐτῶν, ἂν μόνον ἤθελε νὰ προσέξῃ. Εἶναι ἀληθῶς ἀλησμόνητοι εἰς ὅλους μας αἱ ἄπαξ τῆς ἐβδομάδος ἀνακοινώσεις ἐκάστου τῶν μαθητῶν κατὰ σειρὰν περὶ τῆς ἰδιαιτέρας του πατρίδος ἢ τῆς μικροτέρας χώρας, εἰς ἣν αὕτη ὑπάγεται, δι' ὧν ἡ Ἑλλὰς ὀλόκληρος παρήλασε πλεον ἢ ἄπαξ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους πρὸ τῶν ὀμμάτων μας καὶ ἐν διαφόρῳ χρώματι, διότι πλείονες τοῦ ἐνὸς μαθηταὶ κατήγοντο ἐκ τῆς αὐτῆς μικρᾶς Ἑλληνικῆς χώρας, αἱ ἐπακολουθοῦσαι ἐκάστοτε συζητήσεις, ἢ προσπάθεια πρὸς ἐξήγησιν τῶν φαινομένων καὶ εὗρεσιν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἕκασταχοῦ θὰ πρέπη σήμερον νὰ δράσῃ ὁ παιδαγωγός.

Εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην ὀφείλονται πολλὰ τῶν ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ· ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς ἐξέτασιν θεμάτων τινῶν, παρέσχε πολύτιμον ὕλικόν, συχνὰ δὲ καθώρισε τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν τρόπον τῆς πραγματείας. Ἐξ αὐτῆς π. χ. ἔχομεν ὅτι ἐγράψαμεν περὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς σημερινῆς περὶ ζωῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἡμετέρου λαοῦ· αὕτη ἐπέβαλε τόσον μακρὰ τὰ ὄρια τοῦ κεφαλαίου περὶ τῆς δυνάμεως τῶν οἰκονομικῶν ὄρων ζωῆς· αὕτη ἔδειξεν ἡμῖν ἀναγκαῖον νὰ εἴπωμεν εὐρύτερον τί εἶναι καὶ πῶς γεννᾶται καὶ ἐξελίσσεται καὶ ποῖαν δύναμιν διὰ τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ ἔχει ἢ καλλιτεχνία, ἢ θρησκεία, ἢ ἠθικὴ καὶ ἢ ἐπιστήμη· αὕτη ἐνεθύμιζε διαρκῶς τὴν ἀνάγκην νὰ πείθωνται οἱ μέλλοντες καὶ οἱ ὄντες διδάσκαλοι, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία τις, ὅτι γνώρισμα αὐτῆς διὰ τοῦτο εἶναι ἢ συνέχεια, ἢ

συνάρτησις, ὅτι βίος ἀτόμου καθ' ἑαυτὸν δὲν δύναται νὰ νοηθῇ κἂν. Ἐξ αὐτῆς εὗρον ὡς ἀναγκαῖον νὰ ἀσχοληθῶ λεπτομερέστερον περὶ σημειᾶ τινὰ τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ τὴν ἀρχαίαν ἀγωγὴν· ἦτο ἀνάγκη νὰ πεισθῶσιν οἱ οὕς παρεσκευάζον μέλλοντας παιδαγωγούς τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅτι συνανήκομεν πάντες οἱ Ἕλληνες, ὅσοι διὰ τῶν αἰῶνων φέρομεν τὸ ὄνομα τοῦτο, ὅτι συνεχίζομεν ἀλλήλους· ὅτι συναποτελοῦμεν τὸ αὐτὸ αἰωνόβιον δένδρον, τοῦ ὁποίου γηράσκουσιν ἢ ἄλλως φθείρονται κλάδοι τινὲς ἢ κλαδίσκοι καὶ πίπτουσιν ἢ δέον νὰ ἀποκόπτονται χάριν τῆς ὑγείας τοῦ δένδρου, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου ἢ ῥίζα παραμένει ἢ αὐτὴ καὶ ἔχει ἀνάγκην νέας, ἀφθόνου καὶ ὑγιεινῆς τροφῆς, ἵνα βαστάσῃ τὸ βάρος τῶν αἰῶνων αὐτῆς καὶ τοῦ δένδρου καὶ συνεργήσῃ εἰς καρπούς, — οὐχὶ νὰ ἀποκοπῇ, διότι κοπὴ τῆς ῥίζης τοῦ δένδρου σημαίνει θάνατον αὐτοῦ, οὐχὶ ἀναγέννησιν· ὅτι ἀπόπειρα μεταφυτεύσεως τοῦ παμπалаίου τούτου δένδρου εἶναι ἀφροσύνη, διότι «δένδρον παλαιὸν μεταφυτεῦσαι δύσκολον».

Ἦτο ἀνάγκη νὰ πείσω, ὅπως ἐγὼ ἤμην πεπεισμένος, ὁποῖόν τι ἐν τῇ πραγματικότητι εἶναι ἡ ζωὴ, ὁποῖα εἶναι ἢ καθόλου Ἑλληνικὴ ζωὴ, ὁποῖα κατὰ τὴν παρατήρησιν, τὴν μελέτην καὶ τὰς ἀνακοινώσεις αὐτῶν τῶν μαθητῶν ἀποδεικνύται ὅλη ἢ σήμερον Ἑλληνικὴ ζωὴ, καὶ νὰ εὗρω μετὰ τούτων ὁποῖα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ παιδαγωγοῦ ἕκασταχοῦ τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἐξέλιξιν ἀνωτέρας Ἑλληνικῆς ζωῆς.

Ἦτο πολὺ εὐκολώτερον τακτοποιῶν τὸ ὕλικόν μου καὶ χρησιμοποιῶν περισσότερον ξένα ἔργα νὰ παρουσιάσω τὸ ἔργον τοῦτο ἐν μεγαλυτέρῳ συντομίᾳ καὶ συμφωνότερον πρὸς τοὺς κανόνας τῆς συγγραφῆς ἔργων

ἐπιστημονικῶν, ἢ εὐρύνων τὰ ὄρια ἐκάστου ἐπὶ μέρους κεφαλαίου νὰ παρουσιάσω πλείονας ἰδιαιτέρας πραγματείας. Ἄλλ' ἐπροτίμησα νὰ ζήσω τὰ πράγματα ἀκόμη μίαν φοράν, εἰ δυνατόν, ὅπως ἐπανειλημμένως μέχρι τοῦδε ἔχω ζήσει αὐτά. Διὰ τὴν ἀδυναμίαν μου ταύτην ὡς ἔχη τὴν καλωσύνην ὁ ἀναγνώστης νὰ μοι φανῇ ἐπιεικής.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΣΚΟΤΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΖΗΤΗΣΙΣ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ.

Ὅπως γεννῶνται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ φυσικῶς ἀπειροὶ ἔννοιαι, π. χ. ἡ ἔννοια τοῦ λίθου, τοῦ προβάτου, τοῦ κυνός, τοῦ φυτοῦ κ.τ.λ., ὁμοίως γεννῶνται καὶ αἱ ἔννοιαι τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου· εἶναι καὶ αὗται ἔννοιαι ψυχικαί, τιπικαὶ παραστάσεις, προκύπτουσαι λόγῳ τῆς ἀφαιρετικῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐξ ἀντιλήψεων, παρ' αἷς ἀναγνωρίζεται τι ὑπάρχον τὸ αὐτό.

Ἄλλὰ τίς ἡ λογικὴ ἔννοια τῆς ζωῆς; τίς ἡ τοῦ θανάτου; Ὁ σχηματισμὸς τῆς λογικῆς ἔννοιαις τῆς ζωῆς δὲν εἶναι εὐκόλος, διότι ὁ ἀνθρώπος δὲν ἔχει ἀντίληψιν αὐτῆς τῆς ζωῆς ὡς ὄντος τινός, ἀλλ' ἀντίληψιν μόνον ἐκδηλώσεων ζωῆς καὶ δὴ ποικιλιῶν παρὰ διαφοροῖς φυσικοῖς ὁργανισμοῖς. Ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητα τὰ ἑξῆς :

α' Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι τι φυσικόν, οὐχὶ τεχνητόν.

β' Ὅτι οὐδὲν παντελῶς μεμονωμένον, ἀνεξάρτητον πάντος ἄλλου, ὑπὸ μηδενὸς ἄλλου ἐνζώου ἢ ἀζώου ὄντος τὴν ἐπίδρασιν διατελοῦν, εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ζωὴν. Κατὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς ζωῆς τῶν ὄντων ἦτοι τὴν βιολογίαν πρὸς ζωὴν οἷου δῆποτε ὁργανισμοῦ, μονοκυττάρου τε καὶ πολυκυττάρου, ἀπαιτεῖται ἀναγκαίως ἰσχυρὸς ὁρισμένων τινῶν ὄρων, τῶν μὲν ἐσωτερικῶν, τῶν δὲ ἐξωτερικῶν, συνεργία παρ' αὐτῷ πλείονων παραγόντων ζωῆς. Ὡς γνωστόν, ἵνα ζήσῃ μονοκύτταρός τις ὁργανισμὸς, εἶναι ἀνάγκη τὸ μὲν νὰ ὑπάρχη οὗτος ὅπως ἀνατομικῶς εἶναι γνωστός καὶ νὰ ἔχη τὴν δύναμιν πρὸς ζωὴν, τὸ

δὲ νὰ προσλαμβάνη ἔξωθεν τροφήν ὄρισμένην, ἀέρα, φῶς κ.τ.λ. ὅμοια ἀπαιτοῦνται καὶ πρὸς ζωὴν τῶν πολυκυττάρων ὀργανισμῶν, ὡς πρὸς τοὺς ὁποίους δεόν νὰ μνημονευθῆ ἰδιαιτέρως, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἰδιάζουσά τις σχέσις καὶ ἀλληλεγγύη τῶν στοιχείων ἐκάστου αὐτῶν, ἀποτελοῦσα ἓνα τῶν σπουδαιωτάτων ἐσωτερικῶν παραγόντων ζωῆς αὐτοῦ. Δι' ἄλλων λέξεων θὰ ἐλέγομεν, ὅτι ἀναγκαῖως ἀπαιτεῖται κοινωνία πραγμάτων, ἵνα ἐκδηλωθῆ ζωή. Καὶ καθ' ἑαυτὴν δὲ ἐξεταζομένη πᾶσα ἐκδηλώσις ζωῆς εἶναι κοινωνία τις. Ἡ λειτουργία π. χ. τῶν πνευμόνων ἀνθρώπου τινὸς δὲν εἶναι ἐκάστοτε μόνον ἀποτέλεσμα κοινωνίας αὐτῶν καὶ τῆς ὅλης ζωικῆς ἱκανότητος τοῦ σώματος μετὰ τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος καὶ ἄλλων τινῶν φυσικῶν στοιχείων, ἀλλὰ καὶ κοινωνία τῆς ὅλης ζωικῆς ἱκανότητος τοῦ σώματος, τῶν πνευμόνων, τοῦ ἀναπνεομένου ἀέρος κ.τ.λ. καὶ πληθὺς ἄλλης σωματικῶν καὶ ψυχικῶν λειτουργιῶν. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ προκειμένου περὶ ἐκδηλώσεων ψυχικῆς ζωῆς. Πᾶν αἴσθημα, πᾶσα ἀντίληψις, παράστασις, ἀνάμνησις, κρίσις κ.τ.λ., καθόλου πᾶν γνωστικὸν φαινόμενον, ἀπὸ μιᾶς μὲν ἀπόψεως εἶναι ἀποτέλεσμα κοινωνίας παλαιῶν καὶ νέων ἢ ὡς νέων παρισταμένων περιεχομένων τῆς συνειδήσεως εἴτε περιπτώσεων ψυχικοῦ βίου, ἀπὸ ἄλλης δ' ἀπόψεως κοινωνία αὐτῶν. Ἐπίσης πᾶν συναίσθημα καὶ πᾶσα ἐπιθυμία ἀποδείκνυται τὸ μὲν ἀποτέλεσμα κοινωνίας, τὸ δὲ κοινωνία στοιχείων τοῦ ψυχικοῦ ἡμῶν εἶναι. Ἐκ τῆς ψυχολογίας εἶναι ἐπίσης γνωστὸν, ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀπλουστάτῃ ἐκδηλώσει ψυχικῆς ζωῆς συνυπάρχουσι καὶ στοιχεῖα γνώσεως καὶ στοιχεῖα συναισθήματος καὶ στοιχεῖα ὀρέξεως, ὅτι ζωὴ μόνον γνωστικὴ ἢ μόνον συναισθηματικὴ ἢ ὀρεκτικὴ, ὅσον δήποτε ἀπλῆ ἢ πρωτογενής, οὐδαμοῦ λαμβάνει χώραν. Σαφέστερα θὰ φανῶσι ταῦτα ἐν τοῖς ἐπομένοις πολλαχοῦ τοῦ βιβλίου.

γ' *Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι τι παντελῶς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν στασιμότητα.* Δὲν ζῆ τὸ ζῶον ἢ τὸ φυτόν, τοῦ ὁποίου τὰ ὄργανα διατελοῦσιν ἐν παντελεῖ ἀδρανείᾳ· δὲν ζῆ πνευματικῶς ὁ ἄνθρωπος, παρὰ τῷ ὁποίῳ οὐδεμίαν πνευματικὴν κίνησιν λαμβάνει χώραν. Πᾶσα ἐκδήλωσις ζωῆς εἶναι κίνησις τις, εἶναι μεταβολὴ ὑπαρχούσης καταστάσεως καὶ παραγωγὴ νέας. Ἡ μεταβολὴ αὕτη εἶναι συνεχῆς καὶ διαρκῆς, ἀνάλογος δ' ἐκάστοτε πρὸς ὑπάρχου-

σαν κατάστασιν ζωῆς. Ἡ ζωὴ δὴλα δὴ εἶναι τι ἐξελισσόμενον συνεχῶς.

Κατὰ τὰνωτέρω ἡ ζωὴ δύναται νὰ ὁρισθῆ ὡς ἐξελισσόμενον προὐδὸν φυσικῆς κοινωνίας πραγμάτων ἢ φυσικῆς κοινωνίας πραγμάτων ἐξελισσομένη. Ὅπου δὲν ὑπάρχει φυσικὴ κοινωνία πραγμάτων ἐξελισσομένη ἢ ὑπάρχει μὲν κοινωνία τις ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐξελισσομένη (ὡς π. χ. ἐπὶ τῶν μορίων λίθου τινός), ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει ζωὴ. Ὁ θάνατος δύναται νὰ ὁρισθῆ ὡς παῦσις τῆς ζωῆς ἢτοι διάλυσις ἐξελικτικῆς φυσικῆς κοινωνίας πραγμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΙ

α' Γενικά.

Ἐάν ἡ ζωὴ εἶναι ὄντως ὅτι ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἀναγκαῖον συμπέρασμα ἔρχεται, ὅτι ὅσον που πλείονων πραγμάτων καὶ ποικιλιωτέρων καὶ πληρεστέρας ἐξελισσομένη φυσικὴ κοινωνία ὑπάρχει, τόσον ἀνωτέρας βαθμίδος προκύπτει ζωὴ. Πρὸς τοῦτο εἶναι σύμφωνον καὶ τὰ πράγματα· οἱ μονοκύτταροι π. χ. ὀργανισμοί, ἀποτελοῦντες ὀλιγίστων πραγμάτων καὶ ἀπλουστάτην αὐτῶν κοινωνίαν, ἐμφανίζουσι τὴν κατωτάτην ἐκ τῶν γνωστῶν βαθμίδων ζωῆς, ἐνῶ οἱ πολυκύτταροι ἐμφανίζουσι βαθμίδας ζωῆς ἀνωτέρας, ἕκαστος δὲ τοσοῦτον ἀνωτέρας, ὅσον πολυμερέστερον κοινωνεῖ τῶν περὶ αὐτὸν ζωικῶν ἢ ἀζῶων ὄντων καὶ ὅσον ἐκ πλείονων καὶ στενώτερον πρὸς ἄλληλα συνεχόμενων καὶ μείζονα ἀλληλεγγύην ἐχόντων στοιχείων ἀποτελεῖται.

Ταῦτα δὲν παρατηροῦνται μόνον ἐπὶ ζώντων ὀργανισμῶν καθ' ἕκαστον λαμβανομένου, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ, ὅπου πλείονες ζῶντες ὀργανισμοὶ συναποτελοῦσιν ἐνότητά τινα, κοινωνίαν ἀλλήλων, οἷα εἶναι ἡ κοινωνία τῶν μελισσῶν, τῶν μυρμηκῶν κ.τ.δ.

Τὰ στοιχεῖα ἐν ταύταις εἶναι τὰ καθ' ἕκαστον ζῶα ἢ καὶ δμάδες, μικρότεροι τρόπον τινὰ κοινωνίαι, ζῶων, κοινήν τινα ἀποστολήν ἐν τῇ μείζονι κοινωνίᾳ συνεκπληροῦντων, ὅπως παρ' ἑκάστῳ ζῳῷ ἢ φυτῷ τὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ κύτταρα ἢ δμάδες κυττάρων ὀργανωμένοι εἰς χεῖρας, πόδας, ὀφθαλμούς κ.τ.λ. ἢ ῥίζας, κορμόν, φύλλα κ.τ.λ., στοιχεῖα πάντα χρήσιμα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ζῳοῦ ἢ τοῦ φυτοῦ. Κοινωνίας ὁμοίας πρὸς ταύτας ἀποτελοῦσι καὶ αἱ λεγόμεναι κοινωνίαι ἀνθρώπων. Καὶ παρ' ἑκάστη τούτων ὅσον πλείονα εἶναι τὰ ἄτομα, ὅσον φυσικώτερον καὶ στενώτερον συνέχονται πρὸς ἄλληλα καὶ μείζονα ἔχουσι ἀλληλεγγύην, τόσον ἀνωτέρας βαθμίδος κοινωνία ἦτοι ζωὴ προκύπτει, ἣτις ἀναλόγως ἔχει ποικιλωτέρας, ἀνωτέρας καὶ ἰσχυροτέρας τὰς ἐκδηλώσεις. Τοῦναντίον ἂν ὀλίγα εἶναι τὰ ἄτομα κοινωνίας τινός, ἂν χαλαρῶς ἢ οὐχὶ πολὺ φυσικῶς συνέχωνται πρὸς ἄλληλα καὶ ἀσθενῆ τινα ἔχουσι ἀλληλεγγύην, ἢ κοινωνία αὐτῶν μικροῦ μόνον εἶναι ἀξία καὶ ζῆ μόνον ἀσθενεστέραν καὶ πτωχικωτέραν ζωὴν.

Ἄλλ' ἔρχεται ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἐρώτημα

β' Εἶναι πράγματι ὀργανισμοὶ φυσικοὶ αἱ ἀνθρώπινοι κοινωνίαι ἢ εἶναι ἔργα τεχνητὰ τῶν ἀνθρώπων;

Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἐν παντὶ ἔργῳ ἀνθρωπίνης τέχνης, οἷον εἶναι π.χ. μηχανήμα τι, οἰκία, ὑπόδημα, ζωγραφία, μουσικὴ σύνθεσις κ.τ.λ., ὑπάρχει πληθὺς στοιχείων ἢ μερῶν, ἕκαστον τῶν ὁποίων εἶναι οὕτω κατασκευασμένον, ὥστε νὰ ὑπηρετῇ, ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται, εἰς τὸν σκοπόν, χάριν τοῦ ὁποίου ἐφιλοτεχνήθη τὸ ἔργον, τὴν διευκόλυνσιν, τὴν διατήρησιν καὶ τὴν προαγωγὴν τοῦ βίου τοῦ μεταχειριζομένου αὐτοῦ ἀνθρώπου. Ὅμοια θὰ ἦθελέ τις νὰ ὑποστηρίξῃ καὶ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν· ὅτι δηλαδὴ ὀρισμένοι ἕκασταχοῦ ἀνθρώποι, ἐπιδιώκοντες τὴν ἐξασφάλισιν, τὴν διευκόλυνσιν καὶ τὴν βελτίωσιν τοῦ βίου αὐτῶν, συνέπηξαν τὰς πρώτας ἀτελεῖς κοινωνίας ἀνθρώπων, ἐξ ὧν σὺν τῷ χρόνῳ ἐξελιχθήσαν αἱ σημεριναὶ ἀνθρώπινοι κοινωνίαι. Οὕτως αἱ ἀν-

θρώπινοι κοινωνίαι θὰ ἦσαν ἔργα ἀνθρώπινα, τεχνητά, ὅ τι περιόπου αἱ σημεριναὶ ἐμπορικαί, βιομηχανικαὶ ἢ ἄλλαι τινὲς ἐταιρεῖαι.

Τοιαύτην ἀντίληψιν ἐξεπροσώπησαν ὄντως ἱκανοὶ φιλόσοφοι καὶ ἄλλοι διανοούμενοι καὶ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεωτέρου κόσμου. Ὁ Πλάτων π.χ. θέτει εἰς τὸ στόμα τοῦ Πρωταγόρα (Πρωτ. 322 ε.) τὰ ἑξῆς: «Ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπος μετέσχε θείας μοίρας (τ.ἔ. τῆς ἐντέχνου σοφίας), διὰ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν μόνος ἐκ τῶν ὄντων τῶν ἐχόντων ζωὴν ἔνεκεν τῆς συγγενείας πρὸς τοὺς θεοὺς ἐπίστευσεν εἰς θεοὺς καὶ ἐπεχείρει νὰ ἰδρῆ βωμοὺς καὶ ἀγάλματα θεῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς τέχνης ἐμόρφωσεν ἔναρθρον φωνὴν καὶ ὀνόματα καὶ ἐπενόησε δι' ἑαυτὸν οἰκίσεις καὶ ἐνδύματα καὶ ὑποδήματα καὶ στρωμνάς καὶ τὰς ἐκ τῶν προϊόντων τῆς γῆς κατασκευαζομένας τροφάς. Ταῦτα μόνον τὰ ἐφόδια ἔχοντες κατ' ἀρχὰς οἱ ἀνθρώποι κατόκουν διεσπαρμένοι, πόλεις δὲ δὲν ὑπῆρχον. Κατεστρέφοντο λοιπὸν ὑπὸ τῶν θηρίων ὡς κατὰ πάντα ἀσθενέστεροι αὐτῶν, καὶ ἡ τέχνη τοῦ δημιουργεῖν παρέμενεν εἰς αὐτοὺς διὰ μὲν τὴν ἐξοικονόμησιν τῆς τροφῆς ἀρκούσα βοηθός, διὰ δὲ τὸν κατὰ τῶν θηρίων πόλεμον ἀνεπαρκής· διότι διοικητικὴν τέχνην δὲν εἶχον ἀκόμη, τῆς ὁποίας μέρος εἶναι ἡ πολεμική. Διὸ ἐζήτουν νὰ συναθροίζωνται καὶ νὰ σφύζωνται κτίζοντες πόλεις. Ὅσάκις ὅμως ἤθελον συναθροισθῆ ἠδίκουν ἀλλήλους, διότι δὲν εἶχον τὴν διοικητικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν διασκορπιζόμενοι κατεστρέφοντο. Φοβηθεὶς λοιπὸν ὁ Ζεὺς μὴ τὸ γένος ἡμῶν καταστραφῆ ἐξ ὀλοκλήρου διατάσσει τὸν Ἑρμῆν νὰ κούισῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δικαιοσύνην, ἵνα διὰ τούτων ἐπέλθῃ ἐν ταῖς πόλεσιν εὐταξία καὶ ἀναπτυχθῶσι δεσμοὶ φιλίας. Ἐρωτᾷ λοιπὸν ὁ Ἑρμῆς κατὰ τίνα τέλος πάντων τρόπον θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν αἰδῶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ὅπως αἱ τέχναι εἶναι διανενημέναι, λέγει, οὕτω νὰ διανείμω καὶ ταύτας; εἶναι δὲ ὡς ἐξῆς διανενημέναι αἱ τέχναι· εἰς π. χ. κάτοχος τῆς λατρικῆς ἐπαρεῖ εἰς πολλοὺς μὴ κατόχους αὐτῆς, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ κάτοχοι ἄλλων τεχνῶν. Καὶ τὴν δικαιοσύνην λοιπὸν καὶ τὴν αἰδῶ οὕτω νὰ δώσω εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἢ νὰ διανείμω εἰς πάντας; εἰς πάντας, εἶπεν ὁ Ζεὺς νὰ διανείμῃς, καὶ πάντες νὰ μετέχωσιν αὐτῶν· διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξωσι πόλεις, ἂν ὀλίγοι

μετέχωσιν αὐτῶν, ὅπως τῶν ἄλλων τεχνῶν. Καὶ νόμον θές ἐξ ἑμοῦ, ὁ μὴ δυνάμενος νὰ μετέχη αἰδοῦς καὶ δικαιοσύνης νὰ θανατώνηται ὡς νόσος τῆς πόλεως». *Κατὰ τὸν Πρωταγόραν* δῆλα δὴ, ὡς ἐννοεῖται ἀναφέρει ἐν τῇ μυθολογικῇ ταύτῃ διηγήσει ὁ Πλάτων, τὴν κοινωνίαν ἐδημιούργησεν ὁ ἄνθρωπος, ἵνα σφῆξῃ ἑαυτὸν ἐκ τῶν ἀγρίων θηρίων· ἔργον φυσικὸν κατ' αὐτὸν δὲν εἶναι ἡ ἀνθρωπίνῃ κοινωνία.

Ἄλλὰ διὰ τῶν ἀνωτέρω μᾶλλον τὴν ἑαυτοῦ ἢ τὴν τοῦ Πρωταγόρα γνώμην ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ ὁ Πλάτων. «Δημιουργεῖται κατὰ τὴν γνώμην μου πόλις, εἶπον ἐγώ, λέγει ἐν Πολιτ. 369 Β ἐ., ἐπειδὴ τυγχάνει ἕκαστος ἡμῶν νὰ μὴ εἶναι αὐτάρκης, ἀλλ' ἐνδεὴς πολλῶν· ἢ τίς ἄλλη ἀρχικὴ αἰτία νομίζεις ὅτι συνοικίζει πόλιν; Οὐδεμίαν, εἶπεν οὗτος. Οὕτω λοιπόν, ὡς φαίνεται, παραλαμβάνων ἄλλος ἄλλον κατοπιν ἄλλου, ἕκαστον δι' ἄλλην ἀνάγκην, ἐπειδὴ πολλῶν εἴμεθα ἐνδεεῖς, ἀποῦ συνήθροισαμεν πολλούς, ἵνα κατοικῶσιν εἰς τὸ αὐτὸ μέρος ὡς κοινοὶ ἀλλήλων καὶ βοηθοί, ὠνομάσαμεν πόλιν τὴν συνοίκησιν ταύτην. Εἶναι ἀλήθεια τοῦτο; Βεβαιότατα. Μεταδίδει λοιπὸν ἄλλος εἰς ἄλλον, ἂν μεταδίδῃ τι, ἢ λαμβάνει ἐξ ἄλλου, διότι νομίζει, ὅτι τοῦτο εἶναι ὠφέλιμον εἰς αὐτόν. Βεβαιότατα. Ἴδωμεν λοιπόν, εἶπον ἐγώ, τίνα θὰ δεχθῶμεν ὡς ἀρχικὴν αἰτίαν τῆς δημιουργίας πόλεως. Ὅπως φαίνεται αὕτη εἶναι ἡ ἡμετέρα ἀνάγκη. Διὰ τί ὄχι; Ἄλλ' ἀληθῶς πρώτη καὶ μεγίστη τῶν ἀναγκῶν ἡμῶν εἶναι ὁ πορισμὸς τῆς τροφῆς, ἵνα διατηρῶμεθα ἐν τῇ ζωῇ... Μετ' αὐτὴν ἔρχεται ἡ ἀνάγκη τῆς οἰκίσεως, τρίτη ἢ τῆς ἐνδύσεως κ.τ.λ.»... *Ὁ Πλάτων* δῆλα δὴ φρονεῖ, ὅτι τὴν κοινωνίαν κατέσκευασεν ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸ συμφέρον αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν νεωτέρων μνημονεύομεν μόνον τὸν Thomas Hobbes (1588—1679) καὶ τὸν Jean Jacques Rousseau (1712—1778). Κατὰ τὸν πρῶτον οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν κοινωνικά ὀρυμέφυτα, ὅπως ἔχουν αἱ μέλισσαι οἱ μύρμηκες καὶ τὰ ὅμοια ζῷα· ἡ φυσικὴ κατάστασις αὐτῶν εἶναι ὁ πόλεμος πάντων κατὰ πάντων (bellum omnium contra omnes), ἐπειδὴ κρατεῖ αὐτῶν ἡ ἐγωϊστικὴ ἐπιθυμία νὰ ζήσῃ καὶ νὰ ἀπολαύσῃ. Τὴν κοινωνίαν συνέπηξαν, ἐπειδὴ κατενόησαν, ὅτι μόνον ἐν κοινωνίᾳ θὰ ἠδύναντο νὰ ἱκανοποιήσουν τὰς ἐγωιστι-

κὰς τῶν ἐπιθυμίας· συνῆλθον παλαιόθεν εἰς συντακτικὴν τινα συνέλευσιν καὶ συμφωνήσαντες ὑπέταξαν ἑαυτοὺς εἰς ἀπόλυτόν τινα κυρίαρχον, εἰς ὃν ὀφείλουν ὑποταγῆν ἀπροφάσιστον καὶ πλήρη, ἵνα ἔχωσιν ἐξ αὐτοῦ προστασίαν καὶ δύνωνται νὰ ζῶσιν ὄντως ἀνθρώπινον βίον. Κατὰ τὸν Rousseau ὁ κατὰ φύσιν ἄνθρωπος εἶναι ὃν ἐλεύθερον, ἀνεξάρτητον, αὐτάρκης· εἰς τὴν σύμπηξιν κοινωνίας ἤχθη ἐκ τῆς σκέψεως, ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν εὐτυχίαν αὐτοῦ, χωρὶς ὅμως παντάπασιν νὰ θυσιάσῃ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ.

Κρίνων τις τὰς τοιαύτας γνώμας ἔχει ἐν πρώτοις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι νὰ συνέλθωσιν εἰς συνελεύσεις καὶ νὰ συσκεφθῶσι περὶ τοῦ συμφέροντος αὐτῶν, νὰ καταλήξωσιν εἰς συμφωνίας καὶ νὰ συντάξωσι συμβόλαια θὰ ἠδύναντο μόνον ἄνθρωποι, οἵτινες ἐσκεπτόντο κατ' ὅμοίον τινα πάντες τρόπον, εἶχον ὁμοίαν περὶ τοῦ βίου ἀντίληψιν καὶ ὠμίλου ἐνιαίαν τινα γλῶσσαν. Ἄλλ' εἶναι προφανές, ὅτι οὐδὲν τοιοῦτον εἶναι φυσικὸν νὰ προὔπῃρχε παρ' ἀνθρώποις, οἵτινες δὲν εἶχον ἀνατραφῆ ἐν τῷ αὐτῷ ἢ ἐν ὁμοίῳ τινὶ ἀνθρωπίνῳ περιβάλλοντι, δὲν εἶχον ὅπως δήποτε συζῆσει μετ' ἀλλήλων ἢ τοῦλάχιστον μετ' ἄλλων ὁμοίων καὶ αὐτοὶ ἀνθρώπων ἐπὶ χρόνον ἱκανὸν καὶ δὲν εἶχον εὐάρεστον μνήμην τῆς συμβιώσεως μετ' ἀνθρώπων· ἀνατροφῆ ὅμως ἀνθρώπων ἐν τῷ αὐτῷ ἀνθρωπίνῳ περιβάλλοντι ἢ συμβίωσις αὐτῶν οἷα δήποτε σημαίνουν ὑπαρξίν κοινωνίας. Ὡστε κοινωνία τις ἀνθρώπων ὄφειλε νὰ εἶχε προϋπάρξει τῶν ἐνεργειῶν, ἅς ὅτι μετῆλθε τὸ ἀνθρώπινον γένος δέχονται ὁ Πλάτων, ὁ Hobbes, ὁ Rousseau καὶ οἱ παραπλησίως τούτοις σκεπτόμενοι· τοῦλάχιστον ὄφειλε νὰ ὑπῆρχε παρὰ τοῖς πρώτοις ἀνθρώποις ἰσχυρόν τι κοινωνικὸν ἔνστικτον, ὅπερ θὰ ἔφερον αὐτοὺς πρὸς ἀλλήλους, καὶ θὰ ἀπήρτιζον τὰς πρώτας, ἀτελεῖς, κοινωνίας, ἐξ ὧν σὺν τῷ χρόνῳ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παραχθῶσι κοινωνίαι μεγαλύτεραι καὶ τελειότεραι. Ἄλλως ὁ σκορὰδην βίος ἀνθρώπων ἀμοίρων κοινωνικῶν ἐνστικτῶν, ὁ βίος αὐτῶν τοῦ πολέμου πάντων κατὰ τῶν πάντων, ὁ ἀγριος καὶ πλήρης κινδύνων, κατ' ἀνάγκην φυσικὴν, ὅσον μακρότερον χρόνον διήρκεσε, τόσοσιν μεγαλύτεραν θὰ ἔπρεπε νὰ φέρῃ εἰς ἕκαστον τὴν

αυτάρκειαν και την ικανότητα προς αντίστασιν και επικράτησιν κατά των ἐχθρῶν, και τόσοσ μεγαλυτέραν την ἐξαγωγίωσιν και την ἀνεπιτηδειότητα προς προσέγγισιν και σύνδεσιν προς ἄλλους ἀνθρώπους· ἐξ ἀνθρώπων δὴλα δὴ φύσει ἐστερημένων κοινωνικῶν ἐνστίκτων ἦτο παντελῶς ἀδύνατον νὰ συγκροτηθῆ ποτε κοινωνία ἀνθρώπων.

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα καταλήγει τις, ἐὰν συλλογίζηται, ὅτι ἕκαστος ἀνθρώπος λαμβάνει ζωὴν μόνον ἐκ κοινωνίας δύο ἄλλων ἀνθρώπων και διατηρεῖται ἐν ζωῇ, μόνον ἐὰν προστατευθῆ ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τοῦ ἐνὸς τουλάχιστον τῶν γεννητόρων αὐτοῦ ἢτοι ἂν διατελέσῃ ἐν κοινωνίᾳ ἄλλων ἀνθρώπων. Πρὸς τούτοις δὲν δύναται νὰ εἶναι σύμπτωσις ἀπλῆ, ὅτι σποράδην, ἀκοινώνητα παντελῶς βιοῦντες ἀνθρώποι οὐδαμοῦ τῆς γῆς οὐδέποτε ἀνευρέθησαν· βαθυτέρος φυσικὸς λόγος τοῦ φαινομένου ὀφείλει ἀναγκαίως νὰ ἀναγνωρισθῆ, ὅπως ἀναγνωρίζεται και πάντων τῶν φαινομένων, ὅσα συντελοῦνται τὰ αὐτὰ ἢ ὁμοιά τινα ὑπὸ τὰς αὐτὰς ἢ ὁμοίως συνθήκας.

Κατὰ τὰνωτέρω τεχνητὸν ἔργον ἀνθρώπων δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία. Εἶναι ἄρα γεγονόςσ φυσικόν, διότι τρίτον τι δὲν χωρεῖ.

* *

Ἄλλ' ἔχομεν και θετικὰσ ἀποδείξεις τοῦ πράγματος.

Ὡς ἤδη ἔχει λεχθῆ, ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία τις ἢ προῖδὸν κοινωνίας τινὸς πραγμάτων. Ἐκ κοινωνίας ἁλλήλων ὠρισμένων ζωικῶν στοιχείων ἀνδρὸς και γυναικὸς ἐν τῷ σώματι τῆς γυναικὸς προκύπτει νέα ἀπλουσιτάτη ἀνθρωπίνη ζωὴ· ἐξ ἧς κοινωνούσης σὺν τῷ χρόνῳ ἀφθονώτερον και ἰσχυρότερον τῆς ζωῆς τῆς γυναικὸς ἐξελίσσεται κατ' ὀλίγον τελειότερα και ἰσχυρότερα ἀνθρωπίνη ζωὴ, ὥστε ποτὲ ἀπαρτίζεται και γεννᾶται τὸ βρέφος, ὅπερ πάλιν κοινωνοῦν συνεχῶς ἄλλων φυσικῶν στοιχείων καταλλήλων εἰς τὴν ἀνθρωπίνην και δὴ τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν ἐξελίσσεται και ἐμφανίζεται ποτε ὡς ἄρτιος ὀργανισμὸς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὁ καθ' ἕκαστον ὠριμος ἀνθρώπος. Ἐξεταζόμενος οὗτος καθ' ἑαυτὸν εὐρίσκεται ὡς κοινωνία τις ὠρισμένης ποιότητος και ποσότητος κυττάρων ὠργανωμένων εἰς τὰ ποικίλα ὀργανα τοῦ ἀνθρωπίνου

σώματος (χεῖρας, πόδας, καρδίαν, πνεύμονας, νεφρούς, ὀφθαλμοὺς κ.τ.λ.) ἢτοι εἰς μεζζονας ἐνότητاس ἢτοι κοινωνίας κυττάρων συναποτελουσας τὴν ὄλην κοινωνίαν ἢ τὸν ὄλον ὀργανισμὸν ἀνθρωπίνου σώματος, ὁ ὀποῖος πάλιν δέον νὰ διατελῆ ἐν κοινωνίᾳ πρὸς ὠρισμένα στοιχεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἵνα και αὐτὸς ὡς ἐν τι και τὰ ἁλλήλων κοινωνοῦντα στοιχεῖα αὐτοῦ διατηρῶνται ἐν ζωῇ· ἂν ποτε παύσῃ ὑπάρχουσα κοινωνία εἴτε τῶν κυττάρων ἁλλήλων εἴτε τοῦ ὄλου σώματος και τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὁ περὶ οὗ πρόκειται ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς θὰ παύσῃ ζῶν. Ὅμοίως ἔχει τὸ πρᾶγμα και ὡς πρὸς τὴν ψυχικὴν ζωὴν. Ἐκ κοινωνίας τοῦ ὄλου εἶναι τοῦ βρέφους και τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου προκύπτουσιν αἱ πρῶται ἀπλευστάται καταστάσεις ψυχικῆς ζωῆς, ἐκ τούτων δὲ διὰ περαιτέρω κοινωνίας τοῦ διὰ κοινωνίας πάλιν τελειότερου ἐξελισσομένου εἶναι τοῦ βρέφους και τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου προκύπτουσιν αἰσθήματα και ἀντιλήψεις, και σὺν τῷ χρόνῳ ἀνώτεραι ἐκδηλώσεις ψυχικῆς ζωῆς, ἅς τινας ἔχομεν σαφεῖς ἐννοοῦντες τὸν παῖδα και τὸν ὠριμον ἀνθρώπον. Καὶ καθ' ἑαυτὴν ἐξεταζομένη πᾶσα ἐκδήλωσις ψυχικῆς ζωῆς εἶναι, ὡς και ἀνωτέρω ἐλέχθη, κοινωνία τις ὠρισμένων πραγμάτων· ἡ ἀντίληψις π.χ., ἦν ἔχω τοῦ τὴν στιγμὴν ταύτην ἠχοῦντος ὠρολογίου, εἶναι και ἀπὸ τῆς γνωστικῆς και ἀπὸ τῆς θυμικῆς και ἀπὸ τῆς ὀρεκτικῆς τῆς πλευρᾶς κοινωνία τοῦ ταύτην τὴν στιγμὴν ὄλου μου εἶναι, τοῦ τε σωματικοῦ και τοῦ ψυχικοῦ, και τῶν σχετικῶν παλλομένων ἀερικῶν μοριῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἶναι δὲ διάφορος τῆς ἀντιλήψεως, ἦν τοῦ αὐτοῦ ὠρολογίου ἔχει ἕκαστος τῶν ἀκροωμένων μου μαθητῶν, καθόσον τὸ σωματικὸν και τὸ ψυχικὸν εἶναι αὐτῶν εἶναι διάφορον τοῦ ἐμοῦ. Ἄν ἡ ὑγεία μου ἢ σωματικὴ ἢ ἡ ὑγεία μαθητοῦ τινος καταστῆ π.χ. αἰφνιδίως χειροτέρα, καθόλου ἂν ἢ συνειδησῆς τινος ἐξ ἡμῶν δι' οἷον δὴποτε λόγον μεταβληθῆ ἰσχυρῶς, ἢ ἀντίληψις τοῦ ἠχοῦντος ὠρολογίου θὰ συμμεταβληθῆ παρ' αὐτῷ ἀναγκαίως, θὰ διακοπῆ ἴσως, και δὲν εἶναι μὲν ἀπίθανον νὰ ἀναφανῆ και πάλιν εὐθὺς ἀμέσως, ἀλλὰ θὰ ἀναφανῆ διάφορος τῆς προτέρας και ἀπὸ τῆς γνωστικῆς και ἀπὸ τῆς θυμικῆς και ἀπὸ τῆς ὀρεκτικῆς τῆς πλευρᾶς.

Ἐν ἐπομένοις κεφαλαίοις θὰ φανῆ πληρέστερον, ὅτι κοινωνία τις ἀπαιτεῖται, ἵνα προαχθῆ ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ. Καὶ ἐκ

τῶν εἰρημένων ὁμως εἶναι ἀρκετὰ σαφές, ὅτι ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κοινωνία τις ἢ ἐνέργεια κοινωνίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀνθρώπος οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ ζωὴ αὐτοῦ, διὰ τοῦτο ἀνεπιφυλάκτως δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι κοινωνία τις ἢ ἐνέργεια κοινωνίας· εἶναι δῆλα δὴ ὁ ἀνθρώπος ἐκ τῶν ὄντων τῶν φύσει κοινωνικῶν, τῶν μόνον ἐν κοινωνίᾳ ἄλλου τινὸς δυναμένων νὰ ζήσωσιν.

Ἄλλ' εἶναι διὰ τοῦτο καὶ φύσει ἠναγκασμένος ἕκαστος ἀνθρώπος νὰ ὀρμᾷ νὰ ζῆ ἐν κοινωνίᾳ ἄλλων ἀνθρώπων, ὥστε διὰ τὴν ὀρμὴν ταύτην φυσικῶς νὰ προκύπτωσιν αἱ κοινωνίαι ἀνθρώπων; δὲν ἀρκεῖ νὰ ζῆ ἐν κοινωνίᾳ ἄλλων ὄντων; Συλλογίζομαι ἀπλούστατα· ἐπειδὴ γνώρισμα τῆς ζωῆς θεμελιῶδες εἶναι ἡ συνέχεια, ἀνωτάτη δὲ ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ, ἀναγκαίως ἕκαστον ὄν φύσει πεπλασμένον ταύτην τὴν βαθμίδα ζωῆς νὰ ζῆ ἥτοι ἕκαστος ἀνθρώπος θὰ ὀρμᾷ τὴν αὐτὴν βαθμίδα ζωῆς νὰ ζῆ συνεχῶς, πλὴν ἂν παύσῃ νὰ εἶναι ἀνθρώπος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ βαθμὶς αὕτη ζωῆς εὐρίσκεται μόνον παρὰ τῇ ζωῇ ἀνθρώπων καὶ δι' αὐτῆς μόνον συνεχίζεται, διὰ τοῦτο ἕκαστος ἀνθρώπος ἀναγκαίως θὰ ὀρμᾷ εἰς κοινήν ζωὴν μετ' ἄλλων ἀνθρώπων, εἰς κοινωνίαν μετ' αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀνθρώπος.

Διὰ ταῦτα κοινωνία ἀνθρωπίνη ὀφείλε νὰ ὑπάρχῃ ὡς φυσικὸν φαινόμενον ζωῆς ἀείποτε, ἂν μόνον ὑπῆρχεν ἀνθρωπίνη ζωὴ.

*
**

Ἄς θέσωμεν ὁμως πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἐπὶ μέρους πρὸς ζωὴν ὀρμὰς τοῦ ἀνθρώπου, ὡς αὗται συνηθῶς διακρίνονται ὑπὸ τῶν ψυχολόγων.

Πάντες παραδέχονται ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔχει φύσει τὴν ὀρμὴν τοῦ κοινωνεῖν. Διὰ ταύτην, ἂν π.χ. κοιμώμενον νήπιον ἀφυπνισθὲν δὲν ἴδῃ ἀνθρώπον ἐν τῷ δωματίῳ αὐτοῦ, στενοχωρεῖται καὶ κλαίει, στενοχωρεῖται δὲ ὀλιγώτερον καὶ παύει κλαῖον, πλὴν ἂν ὑπάρχῃ ἄλλος τις λόγος, εὐθὺς ὡς ἴδῃ τινά, μάλιστα ἐκ τῶν οἰκείων αὐτοῦ, εἰσερχόμενον, εὐθὺς δῆλα δὴ ὡς κοινωνήσῃ ἀνθρώπου. καὶ μάλιστα ἂν κοινωνήσῃ πλήρως αὐτοῦ. Διὰ τὸν

αὐτὸν λόγον καὶ χαίρει τὸ νήπιον, ὅταν τις ὁμιλῇ πρὸς αὐτὸ μετ' ἀγάπης, ὅταν τὸ θωπεύῃ κ. τ. λ., ὅταν δῆλα δὴ στενώτερον κοινωνῇ αὐτοῦ.

Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν καὶ τὸ παιδίον στενοχωρεῖται τὰ μέγιστα, ἂν ἀναγκασθῇ καὶ ἐλάχιστον χρόνον νὰ διέλθῃ μονῆρες. Ἐπιθυμεῖ πάντοτε νὰ εἶναι μετ' ἀνθρώπων, μάλιστα δὲ μετὰ ὁμηλικῶν αὐτῷ, παίζει μετ' αὐτῶν συναισθανόμενον μεγίστην χαρὰν καὶ ἀνακοινώνει εἰς αὐτοὺς ὅ τι γνωρίζει, εἶδεν ἢ ἔμαθεν, τείνει δῆλα δὴ τὸ παιδίον ὀρμεμφύτως εἰς ἀποτελέσιν κοινωνίας μετ' ἄλλων ἀνθρώπων, μάλιστα δὲ μετ' ἐκείνων, ὧν εἶναι δυνατὸν νὰ κοινωνήσῃ εὐκολώτερον καὶ πληρέστερον.

Ὅμοια παρατηροῦνται καὶ παρὰ τῷ παιδί καὶ τῷ ἐφήβῳ.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ὄριμος ἀνθρώπος, καὶ ὁ γέρον ἔτι, ἀδυνατεῖ νὰ μείνῃ ἐπὶ πολὺ ἔξω πάσης ἐπικοινωνίας πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἄν δι' οἶον δήποτε λόγον εὐρεθῇ ἠναγκασμένος εἰς τοῦτο, ζητεῖ νὰ ἀναγινώσκῃ τι, νὰ γράφῃ, νὰ λογαριάζῃ, νὰ ζωγραφῇ, νὰ ψάλλῃ κ.τ.λ., ἢ, ἂν καὶ ταῦτα εἶναι εἰς αὐτὸν ἀδύνατα, θὰ ἀνακινή ἐν τῇ φαντασίᾳ του τοὺς παιδικούς του χρόνους, τοὺς τότε συμπαίκτηράς του, τὰς ἤδη σχέσεις του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους, τὴν συμπεριφορὰν του πρὸς τούτους κ.τ.λ., καθόλου φανταστικῶς θὰ ζῆ ἀδιάκοπα ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων.

Εὐρισκόμενός τις ἐν ἡσυχίᾳ μόνος, ἰδίᾳ ὁ δυσηρεστημένος ἐκ τῆς ἐνεστώσης ζωῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας του ἀνθρώπου, πλάττει ἐν τῇ φαντασίᾳ του εὐκόλα κόσμους εὐτυχεῖς, συναισθάνεται πόθον νὰ ζήσῃ καὶ φανταστικῶς ζῆ ἐν αὐτοῖς, συλλαμβάνει σχέδια βελτιώσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων—ζητεῖ ἐν τοιοῦτῳ τινὶ βίῳ, ἀφοῦ ἡ πραγματικότης εἶναι σκληρὰ, τὴν εὐτυχίαν αὐτοῦ· σὺν τῷ χρόνῳ συναισθάνεται τοῦτον ὡς πραγματικόν τινα καὶ ἀσυνειδήτως ὑποτρέφει τὴν πίστιν, ὅτι οὗτος ἐπραγματοποιήθη ποτὲ ἐπὶ τῆς γῆς ἢ ὅτι ὑπὸ τινος ὄρους εἶναι δυνατόν νὰ ζήσῃ τοιοῦτόν τινα βίον καὶ αὐτὸς μετὰ θάνατον. Διὰ τοιαύτην ψυχικὴν ἀπαίτησιν ἐμορφώθησαν παρὰ τοῖς λαοῖς αἱ διηγήσεις περὶ παραδείσου, περὶ χρυσοῦ, ἀργυροῦ, χαλκοῦ κ. τ. λ. αἰῶνος, περὶ Προμηθέως Ἐπιμηθέως, καὶ Πανδώρας καὶ πλῆθος ἄλλων ὁμοίων διηγήσεων, ἀποδείξεις πᾶσαι, ὅτι ὁ ἀνθρώπος τὴν εὐτυχίαν του ἤτοι τὴν ζωὴν του ὑπὸ τοὺς ἀρίστους ὄρους συντε-

λουμένην φύσει συναισθάνεται ἐν κοινωνίᾳ ὁμοίων του, ὅχι ἐν τῇ μονώσει, ἐν τῇ διαλύσει τῆς κοινωνίας. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ διὰ τί ἡ δικαστικὴ ποινὴ τῆς ἀπομονώσεως, καθ' ἣν κατακλείεται ὁ κατάδικος εἰς μικρότατον δωμάτιον, ἐκ τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ βλέπῃ ἔξω καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ οὐδὲν ἀντικείμενον ὑπάρχει, θεωρεῖται καὶ εἶναι ἡ φρικτοτάτη τῶν ποινῶν «προτιμῶ μυριάκις ἔλεγέ μοι ποτὲ Ἑλβετὸς ὑπόδικος, ἔχων γνωρίζει τὴν φρίκην τῆς ποινῆς ταύτης, νὰ καταδικασθῶ εἰς θάνατον παρὰ εἰς ἀπομόνωσιν, καὶ βραχυτάτη ἂν πρόκειται νὰ μοι ὀρισθῇ». Καὶ εἶχε δίκαιον· θὰ ἔζη ἐπὶ ἑβδομάδας ἢ μῆνας συνεχῆ τὴν φρίκην τοῦ ψυχικοῦ θανάτου, ὅπερ εἶναι ἡ πρὸς μηδὲν ἐπικοινωνία.

**Ἡ φυσικὴ κλίσις τοῦ ἄρρενος πρὸς τὸ θῆλυ καὶ τοῦ θή-
λεος πρὸς τὸ ἄρρεν,** ἔνεκα τῆς ὁποίας δημιουργεῖται ἡ στοιχειω-
δεστάτη ἀνθρωπίνη κοινωνία, ἡ οἰκογένεια, **ἡ ψυχικὴ ἀπαίτησις
τοῦ ἀγαπῶντος νὰ ἀνταγαπᾶται,** ἦτοι νὰ ἀποτελῇ κοινωνίαν τινὰ
μετὰ τοῦ ἀγαπωμένου, **ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀφοσίωσις τῶν γονέων
καὶ δὴ τῆς μητρὸς,** ἦτις εἶναι ἡ βῆσις τῆς οἰκογενειακῆς κοινο-
νίας, πρὸς τὰ τέκνα, δι' ὧν καὶ ἡ ὑπάρχουσα κοινωνία ἀνδρὸς καὶ
γυναικὸς στερεοῦται καὶ εὐρύνεται καὶ στοιχεῖα πρὸς γένεσιν νέων
κοινωνιῶν συνεχόμενων πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν καὶ πρὸς ἀλλήλας
προκύπτουσι, **εἶναι τραναὶ καὶ ταῦτα ἀποδείξεις, ὅτι ὁ ἄν-
θρωπος εἶναι φύσει κοινωνικός.**

Ἡ ὁρμὴ τῆς μιμήσεως, ἣν φύσει πάντες οἱ ἄνθρωποι ἔχο-
μεν, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀπαίτησις τῆς φύσεως ἡμῶν νὰ γίνωμεν
ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει ὅ τι ἄλλος τις εἶναι, νὰ ἔχωμέν τι κοινὸν πρὸς
αὐτὸν ἦτοι νὰ ἀποτελεσώμεν κοινωνίαν τινὰ μετ' αὐτοῦ. **Εἶναι
καὶ αὕτη ἀπόδειξις λαμπρά, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἰμεθα φύσει
κοινωνικοί.**

**Τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύει καὶ ἡ φυσικὴ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώ-
που νὰ προσαρμόζηται** πρὸς τὸ περιβάλλον καὶ δὴ εὐκολώ-
τερα καὶ πληρόστερα ἢ οἷονδήποτε ἄλλο ζῶον.

Καὶ αἱ ὁρμαὶ πρὸς κτήσιν, πρὸς γνῶσιν, πρὸς ἐνασχόλησιν,
κατὰ τὸ φαινόμενον ἀτομιστικαὶ ὁρμαί, οὐδὲν ἄλλο βασικῶς εἶ-
ναι ἢ φυσικαὶ φωναὶ εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κό-
σμον, εἰς παραγωγὴν παρ' ἡμῶν καταστάσεώς τινος συμφώνου
ἅμα μὲν πρὸς τὴν φύσιν καὶ τοὺς νόμους τοῦ ἐξωτερικοῦ κό-

σμου, ἅμα δὲ πρὸς τὴν φύσιν καὶ τοὺς νόμους τοῦ βίου ἡμῶν,
εἰς μόρφωσιν κοινωνίας ἡμῶν καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. **Εἶναι
λοιπὸν καὶ αἱ φυσικαὶ αὗται φωναὶ ἀποδείξεις φανεραί,
ὅτι φύσει κοινωνικός εἶναι ὁ ἄνθρωπος.**

Τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα, ὡς καὶ ἡ πληθὺς τῶν κοινο-
νικῶν συναισθημάτων (τῶν συνυφασμένων μετὰ τῶν παραστάσεων
τῆς οἰκογενείας, τῆς γενεθλίου, τῆς εὐρυτέρας πατρίδος, τοῦ
ἔθνους κ.τ.λ.) καὶ τὰ ἠθικὰ συναίσθηματα, ὑπάρχοντα πάντα
παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, **εἶναι ἐπίσης ἀποδείξεις ἀναμφισβή-
τητοι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως κοινωνικός.**

Τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τινος, π.χ. ἐκ τοῦ πα-
τρός, τῆς μητρὸς, τοῦ ἀδελφοῦ, εὐεργέτου, φίλου, ἀνωτέρου τι-
νὸς ὄντος κ.τ.λ., φύεται ἀφ' ἑαυτοῦ πικρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις καὶ
ἐμφανίζεται ἀπαύστως ὡς ἀνάγκη ψυχικὴ· οὐδεὶς ἄνθρωπος θὰ
θεωρῇ ἑαυτὸν εὐτυχῆ, ἂν πεισθῇ ἀπολύτως, ὅτι οὐδεὶς ἀγαπᾷ
αὐτὸν πλέον, ὅτι εἰς οὐδένα εἶναι συμπαθής, ὅτι οὐδεὶς διαφέρεται
ὑπὲρ αὐτοῦ, καθόλου ὅτι σύνδεσμον ψυχικὸν πρὸς ἄλλον ἄνθρωπον
δὲν ἔχει. Ἡ συνείδησις τῆς πλήρους μονώσεως δὲν εἶναι ἀνεκτὴ
παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ φυσικῶς ἀφοῦ ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία.
Διὰ τὰ ἐκ τῆς μονώσεως συναίσθηματα, ἂν ἐμφανίζωνται, ὅχι
ὀλίγοι ἄνθρωποι ἄγονται εἰς αὐτοκτονίαν, ἂν π.χ. πεισθῶσιν, ὅτι
ἀπώλεσαν τὸ ὄν, πρὸς τὴν εὐτυχίαν ἢ τὴν ὑπαρξιν, τοῦ ὁποίου
εἶχον πιστεύσει συνδεδεμένην τὴν ἑαυτῶν εὐτυχίαν ἢ ὑπαρξιν,
ἄλλοι κατατιῶσι θρησκόληπτοι, ἀφοσιοῦνται εἰς περιθάλψιν ἢ
παρηγορίαν ἀσθενῶν ἢ ἄλλων δυστυχῶν, περιποιοῦνται ζῶα,
υἰοθετοῦσι ξένα τέκνα καὶ ταλαιπωροῦνται χάριν αὐτῶν, ἄλλοι
συνάπτουσι γάμους, δι' οὓς γελᾷ ὁ κόσμος καὶ αὐτοὶ ὅχι σπανίως
μετανοοῦσι βραδύτερον κ.τ.δ. **Ταῦτα πάντα εἶναι ἀποδείξεις,
ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ καταισθάνηται ἑαυτὸν μεμονωμέ-
νον ἐν τῷ κόσμῳ, ὅτι ἄρα ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ
διατελῇ ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων.**

Καθόλου δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ὑπαρξις παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ
τοῦ συναισθάνεσθαι γενικῶς μαρτυρεῖ ἀσφαλῆστατα τὸ φύσει κοι-
νωνικὸν αὐτοῦ· ἂν δὲν ὑπῆρχε παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ ὡς ἀνάγκη
ζωῆς νὰ ἔρχεται εἰς συνάφειαν πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἦτοι
νὰ ἀποτελῇ μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν, δὲν θὰ συνησθάνετο χαράν,

δσάκις καταζῆ, ὅτι διατελεῖ ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς αὐτόν, οὔτε λύπην, ὁσάκις καταζῆ, ὅτι τὸ ἐναντίον συμβαίνει.

Ἄλλὰ καὶ πληθὺς τῶν λεγομένων ἐγωιστικῶν ἐκδηλώσεων ψυχικῆς ζωῆς ἀποδεικνύει ἔτι κάλλιον τὸ κοινωνικὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἐγωιστῆς δῆλα δὴ δὲν καταφρονεῖ τῆς κοινωνίας, δὲν ἐξέρχεται ἐξ αὐτῆς διὰ τὸν ἐγωισμόν αὐτοῦ καὶ δὲν ἀπομονοῦται ἐν τοῖς σπηλαίοις τῆς γῆς, μακρὰν πάντων ἀνθρώπων τοῦναντίον ἐπιθυμεῖ ἰσχυρῶς νὰ φανῆ σπουδαῖος ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων, νὰ ἐπιδοκιμασθῆ ἐν αὐτῇ δρῶν, καὶ διαρκῶς μένει ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων. Ὅσον δὲ ἐγωιστικώτερος εἶναι, τόσον ἰσχυρότερον ἐπιθυμεῖ νὰ ἀναδειχθῆ ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων καὶ νὰ τύχῃ τοῦ ἐπαίνου τῆς ἐν ἡ ζῆ κοινωνίας, τόσον δῆλα δὴ μάλλον εἶναι ἐξηρημένοσ ἐξ αὐτῆς, καὶ εὐκολώτερα γίνεται δοῦλόσ τῆς. Ἐξαναγκάσατε μέγαν ἐγωιστὴν νὰ ζῆσῃ μακρὰν τῆς κοινωνίας, ἐν ἡ ἰσχυρότατα ἐπεθύμησε νὰ τιμηθῆ, δώσατε εἰς αὐτόν νὰ πεισθῆ διὰ τῶν πραγμάτων, ὅτι ἡ ἄλλοτε τιμῶσα αὐτόν κοινωνία τὸν θεωρεῖ ἤδη μηδέν· ὁ ἐγωιστῆς οὗτοσ δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ διατηρηθῆ ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ ζωῇ, τοῦλάχιστον ἰσχυρὸν ψυχικὸν κλονισμόν, ἂν μὴ χειρότερόν τι, θὰ ὑποστῆ, ἢ θὰ ὁμόσῃ ἐκδίκησιν κατὰ τῆς τέωσ προσφιλοῦσ αὐτῷ κοινωνίας. Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ ἐπαρκῶσ περὶ τούτου. Ἀσυγκρίτωσ εὐκολώτερον ἐπιζῆ καὶ πολλάκις εὐτυχέστεροσ ἢ πρότερον ἀποβαίνει, ἂν ποτε παραγνωρισθῆ ἐν τῇ κοινωνίᾳ του, ὁ μετριόφρων καὶ φρόνιμοσ ἀνθρωποσ. Διὰ τούτον ὑπάρχει συνήθωσ ἄλλη ἢ κυρία κοινωνία, ἡ κοινωνία τῶν αἰωνίων νόμων τοῦ σύμπαντοσ, τῆσ ἀληθείασ αὐτῆσ· κατ' ἀκολουθίαν δυσιτύχημα δι' αὐτόν πραγματικὸν ὑπάρχει μόνον ἡ ἀπόσπασισ ἀπὸ τῆσ κοινωνίας ταύτησ. Ἄλλὰ δύναμισ τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ τὸν ἀποσπάσῃ ἀπ' αὐτῆσ, ἂν πράγματι εἶναι κοινωνόσ τῆσ, εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ.

Ἐχων τις ὑπ' ὄψει τάνωτέρω περὶ τῶν ὁσμῶν κ.τ.λ. λεχθέντα θὰ εἴπῃ, ὅτι ὀρθότατα ἀπεφάνθη ὁ Ἀριστοτέλεσ (Πολιτ. Α 1.1253 α 2 ε.) ὅτι, «ὁ ἀνθρωποσ φύσει πολιτικὸν ζῶον ἐστιν καὶ ὁ ἀπολισ διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλόσ ἐστιν ἢ κρείττων ἢ ἀνθρωποσ», κ. ε., «ὁ ἀνθρωποσ ἐκ φύσεωσ εἶναι

κοινωνικὸν ζῶον, διὸ καὶ ὁ μὴ ἀνήκων εἰς κοινωνίαν τινὰ ἔνεκα τῆσ φύσεωσ αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ ἔνεκα τύχησ, ἢ φαῦλοσ εἶναι ἢ τι ἀνώτερον τοῦ ἀνθρώπου». Κατὰ ταῦτα ἀνθρώπιναι κοινωνίαι προέκυψαν εὐθὺσ ἐξ ἀρχῆσ ὅπου δῆποτε καὶ ὁσωσ δῆποτε καὶ ἂν εὐρέθησαν ἀνθρωποὶ ἔνεκα τῆσ ὁρμῆσ τοῦ κοιωνεῖν ἦτοι τῆσ φυσικῆσ ἀνάγκησ, ἣτισ ἔφερε τὸν ἕνα ἀνθρωπον πρὸσ τὸν ἄλλον, καὶ διετηρήθησαν ἔνεκα τῆσ αὐτῆσ πάλιν φυσικῆσ ἀνάγκησ. Ἄλλ' ὅτι δῆποτε συντελεῖται ἐξ ἀνάγκησ φυσικῆσ εἶναι ἔργον φυσικόν, ὅπωσ π.χ. τὸ δένδρον ἢ ἀμυγδαλῆ εἶναι ἔργον φυσικόν, διότι φύεται ὑπὸ ὄρισμένασ προῦποθέσεισ ἐξ ἀνάγκησ φυσικῆσ. *Καὶ πᾶσα ἄρα ἀνθρωπίνῃ κοινωνία ὡσ συντελεσθεῖσα ἐξ ἀνάγκησ φυσικῆσ εἶναι ἔργον φυσικόν, καὶ ὀρθῶσ λέγει ὁ Ἀριστοτέλεσ*

«τῶν φύσει ἢ πόλισ ἐστίν».

Θὰ ἐρωτήσῃ τισ ὁμωσ εὐλόγωσ

γ' Πῶσ εὐρέθησαν οἱ πρῶτοι ἀνθρωποὶ κοινωνικοὶ;

I. Αἱ θρησκευτικαὶ καὶ λαϊκαὶ παραδόσεισ.

Τὸ ζήτημα τούτο εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὸ ζήτημα τῆσ δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ὀλίγον μὲ τὸ ζήτημα τῆσ ὀλησ Δημιουργίας.

Κατὰ τὴν Π. Α. τὸ σύμπαν ἐδημιούργησεν ὁ θεὸσ ἐκ τοῦ μηδενὸσ διὰ μόνου τοῦ λόγου Αὐτοῦ. Ὡσ πρὸσ τὸν ἀνθρωπον, τὸ τελευταῖον Αὐτοῦ δημιούργημα, εἶπεν ὁ θεὸσ (Γέν. α' καὶ β'). «Ποιήσωμεν ἀνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν... καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸσ τὸν ἀνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν· ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούσ. Καὶ ἠλόγησεν ὁ Θεὸσ αὐτούσ λέγων Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν... Ἐπλασεν ὁ Θεὸσ τὸν ἀνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆσ γῆσ· καὶ ἐνεφύσῃσεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆσ, καὶ ἐγένετο ὁ ἀνθρωποσ εἰς ψυχὴν ζῶσαν... Καὶ εἶπε Κύριοσ ὁ Θεὸσ Οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἀνθρωπον μόνον· ποιήσωμεν αὐτῷ

βοηθὸν κατ' αὐτόν. Καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς ἔτι ἐκ τῆς γῆς πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἤγαγεν αὐτὰ πρὸς τὸν Ἀδὰμ ἰδεῖν τί καλέσει αὐτά . . . Καὶ ἐκάλεσεν Ἀδὰμ ὀνόματα πᾶσι τοῖς κτήνεσι καὶ πᾶσι τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ καὶ πᾶσι τοῖς θηρίοις τοῦ ἀγροῦ· τῷ τε Ἀδὰμ οὐχ εὐρέθη βοηθὸς ὁμοῖος αὐτῷ. Καὶ ἐπέβαλεν ὁ Θεὸς ἔκστασιν ἐπὶ τὸν Ἀδὰμ, καὶ ὑπνωσεν· καὶ ἔλαβε μίαν τῶν πλευρῶν αὐτοῦ καὶ ἀνεπλήρωσε σάρκα ἀντ' αὐτῆς. Καὶ ᾠκοδόμησε Κύριος ὁ Θεὸς τὴν πλευράν, ἣν ἔλαβεν ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ, εἰς γυναῖκα· καὶ ἤγαγεν αὐτὴν πρὸς τὸν Ἀδὰμ. Καὶ εἶπεν Ἀδὰμ· Τοῦτο νῦν ὁστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου· αὕτη κληθήσεται γυνή, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς ἐλήφθη αὕτη. Ἐνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν . . . »

Κατὰ τὴν Π. Δ. δῆλα δὴ τὸ ἀνθρώπινον εἶδος κατάγεται ἐκ δύο ἀνθρώπων, ἀνδρὸς καὶ γυναικός, οἱ ὅποιοι ἐπλάσθησαν ὑπὸ προσωπικοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν αὐτοῦ ἦτοι κοινωνοῦντες τοῦ Θεοῦ. Ἡ γυνὴ ἐπλάσθη ἐν μέρει ἐκ τοῦ σώματος τοῦ ἀνδρός, ἦτοι κοινωνοῦσα καὶ τοῦ ἀνδρός καὶ ὠδηγήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνδρα· τ. ἔ. ἡ πρώτη ἀνθρωπίνη κοινωνία συνεστάθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἰδὼν τὴν γυναῖκα εἶπεν, ὅτι αὕτη εἶναι ὁστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου, ἦτοι ὅτι εἶναι τί, τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ στερηθῆ, ἀλλὰ καὶ τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ζήσῃ κεχωρισμένον αὐτοῦ. Τὴν πρώτην ταύτην ἀνθρωπίνην κοινωνίαν ἠυλόγησεν ὁ Θεός, ὥρισεν ἀδιάλυτον καὶ διέταξε νὰ ἐξελίσσηται μεγαλυτέρα ὅπως ὑπ' αὐτοῦ συνεστάθη (« Ἀυξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε κ. τ. λ. »). Ὅθεν κατὰ τὴν Π. Δ. ὁ ἀνθρώπος ἐπλάσθη κοινωνικὸς καὶ ὀφείλει νὰ παραμελῆ κοινωνικὸς, διότι ὁ Δημιουργὸς αὐτοῦ ἠθέλησε τοῦτο.

Κατὰ τὰς ἀρχαιοτάτας Ἑλληνικὰς παραδόσεις ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς, « ἡ γένεσις », πάντων τῶν ὄντων ὑπῆρξεν ὁ Ὀκεανὸς (Ὁμ. Ἰλ. Ε. 201, 206· Πλάτ. Κρατ. 402 Β). Οὗτος παρεδίδετο ὡς παμμέγιστός τις ποταμὸς γλυκέος ὕδατος κύκλω περὶ τὴν γῆν

καὶ τὴν θάλασσαν ῥέων, ἐξ οὗ ἀνέτελλον καὶ εἰς ὃν ἔδυνον πάντα τὰ ἄστροα ἐξαιρέσει τῆς ἀρκτου (Ὁμ. Ὀδ. 270 — 275) καὶ ἐξ οὗ

« . . . πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα καὶ πᾶσα κρῆναι καὶ φρεῖατα μακρὰ νάουσιν ». (Ἰλ. Φ. 196).

Ἐξηγεῖται λοιπὸν διὰ τί πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος οἱ ποταμοὶ ἐνομίζοντο θεῖα ὄντα καὶ ἐλάγχανον θεῖων τιμῶν, π. χ. ὁ Ἰλισὸς ἐν Ἀττικῇ, ὁ Κηφισὸς καὶ ὁ Ἀσωπὸς ἐν Βοιωτίᾳ, ὁ Σπερχειὸς ἐν Φθιώτιδι, ὁ Πηνειὸς ἐν Θεσσαλίᾳ κ. ἄ. ἄλ., ἡ ἔθνεωροντο καὶ ὡς οἱ πρῶτοι πατέρες καὶ βασιλεῖς τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας ἤρδεον, ὡς ὁ Ἰναχὸς ἐν Ἀργολίδι, τινὲς δὲ τῶν μεγαλυτέρων, ὁ Ἀλφειὸς καὶ ὁ Ἀχελῷος, ἐλατρεύοντο καὶ πολὺ μακρὰν τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας διέρρεον. Ἐν Ἀττικῇ ὑπῆρχε καὶ παράδοσις, ὅτι πρῶτος αὐτόχθων βασιλεὺς, ὁ πρῶτος πατὴρ τῶν κατοίκων, ἐγένετο ὁ Ὠγύγης καὶ οὗ ἐπ' αὐτοῦ συνέβη ὁ πρῶτος κατακλισμός. Ὁμοίᾳ ἀκριβῶς παράδοσις ὑπῆρχε καὶ ἐν Βοιωτίᾳ. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα Ὠγύγης εἶναι τῆς αὐτῆς ῥίζης καὶ τὸ ὄνομα Ὀκεανός, ἂν μὴ ἄλλος τύπος αὐτοῦ. Εἰς τὸν Ὀκεανὸν λοιπὸν ἀνήγον τὴν ἀρχικὴν προέλευσιν αὐτῶν οἱ κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Βοιωτίας.

Ὅτι ἐκ τῶν περὶ Ὀκεανοῦ καὶ ποταμῶν παραδόσεων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δύναται νὰ συμπερανηθῆ εἶναι τόδε· *τὸ ὕδωρ εἶναι τι ἐνζῶον καὶ ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς ὅλης ζωῆς.* Ἀφορμὴ καὶ στήριγμα διαρκὲς τῆς πίστεως ταύτης ὑπῆρχε φανερῶς ἡ ἀδιάλειπτος παρατήρησις, ὅτι ἄνευ τοῦ ὕδατος οὐδὲν δύναται νὰ ζήσῃ ἢ νὰ γονιμοποιηθῆ.

Ἄλλ' ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι οὐχ ἦντον ἀρχαῖαι παραδόσεις. Οἱ Θηβαῖοι ἐδέχοντο, ὅτι οἱ πρόγονοὶ των κατήγοντο ἐξ ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἐφύτρωσαν ἐκ τῆς γῆς ἐξ ὀδόντων δράκοντος, τοὺς ὁποίους ἐσπειρεν ὁ Κάδμος. Οἱ Ἀρκάδες ὅτι

« Ἀντίθετον δὲ Πελασγὸν ἐν ὑπὸ κρῖμοισιν ὄρεσιν γῆ μέλαινα ἀνέδωκεν, ἵνα θνητῶν γένος εἴη ».

Οἱ Ἀθηναῖοι, ὅτι τὸν γενάρχη καὶ πρῶτον βασιλέα αὐτῶν, τὸν Ἐρεχθεά, ἔτεκεν ἡ « ζείδωρος ἄρουρα ». Οἱ Λήμνιοι ὅτι τὸν Κάβειρόν των ἐγέννησεν ἡ γῆ

Τὸ ἄξιον σημειώσεως ὡς πρὸς τὰς παραδόσεις ταύτας εἶναι, ὅτι ἡ γῆ λαμβάνεται ὡς ἐνζῶον τι καὶ ὡς ἡ πρώτη

πηγή τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Πρὸς τὰς προηγουμένας ἔχουσι τοῦτο τὸ ὅμοιον, ὅτι φυσικὸν τι στοιχεῖον λαμβάνεται ὡς πρώτη πηγή τῆς ζωῆς.

Κατὰ Ἡσίοδον (Θεογ. 116 ἔ.)

Ἦτοι μὲν πρότιστα Χάος γένετ', αὐτὰρ ἔπειτα
Γαί' εὐρύστερνος, πάντων ἕδος ἀσφαλὲς αἰεὶ
ἀθανάτων, οἳ ἔχουσι κάρη νιφόνετος Ὀλύμπου,
Τάρταρά τ' ἠερόεντα μυχθῶ χθονὸς εὐρυοδείης,
ἠδ' Ἔρος, ὅς, κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι,
λυσαμελής, πάντων τε θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων
δάμναται ἐν στήθεσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλὴν.

Οὕτω καὶ ὁ Ἡσίοδος φυσικὸν τι στοιχεῖον, τὸ Χάος, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα ἐφαντάζετο ὡς νεφελοειδῆ τινα οὐσίαν, ἐδέχθη εἰς τὴν πρώτην ἀρχὴν τῆς δημιουργίας. Τὸ κυρίως ὅμως νέον παρ' αὐτῷ καὶ ἐν ταῦτῳ τὸ σπουδαιότατον τῆς θεωρίας του εἶναι ἢ ἀναγνώρισις τοῦ Ἔρωτος ἥτοι τῆς ἀμοιβαίας ἑλξέως τῶν φυσικῶν ὄντων ὡς ἐνὸς τῶν ἀρχικῶν δημιουργημάτων, ἐξ ὧν σὺν τῷ χρόνῳ παρήχθη τὸ σύμπαν.

Διὰ τοῦ Ἔρωτος γεννῶνται ἐκ τοῦ Χάους τὸ Ἔρεβος καὶ ἡ Νύξ, ἥτοι τὸ ἀρχέγονον σκότος διακεκριμένον εἰς ἄρρεν καὶ θῆλυ. Ἐκ τῆς μείξεως τούτων γεννῶνται ὁ Αἰθήρ καὶ ἡ Ἥμέρα, ἥτοι τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ φῶς, τὸ μὲν τὸ φῶς τῶν οὐρανίων χωρῶν, τὸ δὲ τὸ φῶς τῆς γηίνης ἀτμοσφαιρας.

Διὰ τοῦ Ἔρωτος γεννᾷ ἡ Γῆ τὸν ἀστερόεντα Οὐρανόν, τὰ μακρὰ ὄρη καὶ τὸν ἀκαταμάχητον καὶ ἀφιλον πόντον. Ἐνοῦται εἶτα πρὸς τὸν Οὐρανὸν καὶ ἀποτελεῖ μετ' αὐτοῦ τὸ πρῶτον καὶ σπουδαιότατον δημιουργικὸν ζεύγος. Ἐξ αὐτοῦ γεννᾶται ὁ βαθυδίνης Ὀκεανός, ἡ πηγή τῶν ποταμῶν καὶ πάντων τῶν ὑδάτων, καὶ ἀπειρία θεοτήτων, ὧν αἱ πλεῖσται εἶναι προσωποποιήσεις φυσικῶν δυνάμεων ἢ φαινομένων, ὀλίγαι δέ, π. χ. ἡ Θέμις, προσωποποιήσεις ἠθικῶν ἢ ἄλλων ἐννοιῶν.

Ὁ Οὐρανὸς ὅμως ἀποφασίζει ποτὲ νὰ ἀνακόψῃ τὸν δρόμον τῆς δημιουργίας καὶ καταβυθίζει τὰ ἐξ αὐτοῦ καὶ τῆς Γῆς γεννώμενα τέκνα εἰς τὰ βάθη τῆς Γῆς. Ἡ Γῆ βαρέως φέρουσα

τοῦτο ὀπλίζει κατ' αὐτοῦ τὸν πανουργότατον τὸν εἰῶν της, τὸν τελευταῖον γεννηθέντα Κρόνον, ὅστις καὶ κατορθώνει νὰ ἀνατρέψῃ τὸν πατέρα καὶ νὰ ἀναλάβῃ αὐτὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ κόσμου.

Μετὰ τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου ἀρχίζει ἡ δευτέρα, ἀνωτέρα τῆς προηγηθείσης, περίοδος τῆς δημιουργίας. Ὁ Κρόνος ἐνωθεὶς μετὰ τῆς Ρέας, προσωποποιήσεως τῆς ἀπαύστου ὁῆς τῶν πραγμάτων, ἀποβαίνει ὁ ἡγεμὼν τῆς δημιουργίας ὅλης. Αἱ ὑπὸ τοῦ Οὐρανοῦ δεδουλευμένα θεότητες, προσωποποιήσεις φυσικῶν δυνάμεων, ἐλευθερωθεῖσαι ἐκδηλοῦσιν ὅλην τὴν ἐνεργητικότητα αὐτῶν. Γεννῶνται λοιπὸν ἄπειροι θεότητες, αἱ μὲν προσωποποιήσεις τῶν δυνάμεων καὶ ὄψεων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν ὑδάτων καθόλου, αἱ δὲ τῶν φαινομένων τοῦ ἠθικοῦ, τοῦ συναισθηματικοῦ καὶ τοῦ ὄλου βίου τῶν ἀνθρώπων.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Κρόνος ἐπιχειρεῖ ποτε νὰ ἀνακόψῃ τὴν πρόοδον τῆς δημιουργίας, καταπίνων τὰ ἐξ αὐτοῦ καὶ τῆς Ρέας γεννώμενα τέκνα. Ἡ Ρέα ὅμως βαρέως φέρουσα τὴν ἀπώλειαν τῶν τέκνων της ἐπιτυγχάνει διὰ πανουργήματος νὰ σώσῃ ἐν ἐξ αὐτῶν, τὸν Δία. Οὗτος βραδύτερον κινεῖται κατὰ τοῦ πατρός, μετὰ ἀγῶνας δὲ μακροῦς καὶ τραχεῖς κατορθώνει νὰ ὑπερισχύσῃ αὐτοῦ καὶ νὰ καταστῇ ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου.

Μετὰ τῆς βασιλείας τοῦ Διὸς ἀρχίζει ἡ τρίτη, ἡ ἀνωτάτη πασῶν, περίοδος τῆς δημιουργίας. Κατ' αὐτὴν ἀναφαίνονται καὶ στερεοῦνται νέαι, ἀνώτεροι, μορφαὶ βίου καὶ γεννῶνται θεότητες προστάτιδες αὐτῶν. Ὁ Ζεὺς εἶναι ὁ ἄρχων τῆς γῆς καὶ θαλάσσης, ὁ «πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε», ὁ τιμωρὸς τοῦ κακοῦ, ὁ προστάτης τοῦ δικαίου καὶ τῆς ὅλης τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ.

Ὁ τι φιλοσοφικὸν διαφαίνεται ἐν τῇ Κοσμογονίᾳ τοῦ Ἡσίοδου, δύναται νὰ συνοψισθῇ εἰς τὰ ἑξῆς. *Τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ἔχουσι ζωὴν, παρήχθησαν δὲ κατ' ὀλίγον ἐξ ἀρχικῶν τινῶν στοιχείων, ἐχόντων ἐπίσης ζωὴν. Οἱ ὄροι, ὅφ' οὐδὲ δύναται νὰ ἐμφανισθῇ ἡ ζωὴ, εἶναι ὁ συνδυασμὸς καὶ ἡ ἀλληλεπίδρασις, ἥτοι, ὡς ἡμεῖς θὰ ἐλέγομεν, ἡ κοινωνία καθόλου. Χαρακτηριστικὰ τῆς ζωῆς γενικῶς εἶναι ἡ συνέχεια καὶ ἡ ἐξέλιξις ἀπὸ τοῦ ἀτελεστεροῦ εἰς τὸ τελειότερον. Κατὰ τὴν ἐξέλιξιν της ἡ ζωὴ συναντᾷ δυσκολίας, προσκρούει εἰς ἐμπόδια, οὐδὲν ὅμως κατισχύει νὰ τὴν ἀποκωλύσῃ ὀριστικῶς*

να φθάση ποτὲ ἐκεῖ, ὅπου πρέπει νὰ φθάση· ἢ τελειότερα μορφή θὰ ἀναφανῆ ποτε καὶ θὰ ἐπιβληθῆ.

Οὕτως ἡ Κοσμογονία τοῦ Ἡσιόδου, ἔχει σοφὴν τὴν φυσικὴν, τὴν ψυχολογικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν βᾶσιν, οἷαν οὐδεμίᾳ ἄλλῃ κοσμογονικῇ ποίησιν ἢ διήγησιν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ παρουσιάσῃ. Ὅτι ὅμως εἰς τὸ ἡμέτερον ζήτημα θὰ ἦτο εἰδικότερον χρῆσιμον, τοῦτο θὰ ἦτο γνώμη τις τοῦ Ἡσιόδου περὶ τῆς γενέσεως τοῦ πρώτου ἀνθρώπου. Ἀλλὰ περὶ τούτου οὐδὲν λέγει· ὅσα διηγεῖται περὶ δημιουργίας τῶν γενεῶν τῶν πέντε αἰώνων (τοῦ χρυσοῦ, τοῦ ἀργυροῦ κ.τ.λ.), ὅπως καὶ οἱ μῦθοι περὶ Προμηθέως, Ἐπιμηθέως καὶ Πανδώριος, ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς ἀνακαινισίνα τινα ὑπάρχοντος ἀνθρωπίνου εἴδους ἢ εἰς δημιουργίαν αὐτοῦ ἐξ ἀρχῆς. Καθόλου δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Ἡσιόδος ἐπίστευε μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐγεννήθησαν ἐκ τῆς φύσεως (Ἔργ. κ. Ἡμ. 108). Καὶ περὶ τῶν θεῶν ἐπίστευεν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς καὶ ὁ Ἡσιόδος ἐποίησεν, ὅτι μητέρα εἶχον τὴν φύσιν. Οὕτω θεοὶ καὶ ἄνθρωποι ἦσαν τέκνα τῆς αὐτῆς μητρὸς, γένη ἀδελφά, ὅπως εἶπεν ὁ Πίνδαρος·

Ἐν ἀνδρῶν
ἐν θεῶν γένος, ἐκ μιᾶς δὲ πνέομεν
ματρὸς ἀμφοτέροι. (Νεμ. VI, 1).

«Κοινὰ τέκνα τῆς φύσεως λοιπὸν οἱ κάτοικοι τοῦ Οὐρανοῦ καὶ οἱ τῆς γῆς ἔζων ἐν ἀρχῇ εἰς ἓν εἶδος ἰσότητος· ἀπετέλουν κοινωνίαν, περὶ τῆς ὁποίας μαρτυροῦν ἡ ἱστορία τοῦ Ταντάλου καὶ ἡ ἀρχικὴ διανομὴ τῶν ἀγαθῶν τοῦ κόσμου ἐν Μηκῶνῃ. Γενόμενοι κατ' ἀρχὰς δεκτοὶ εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν θεῶν οἱ ἄνθρωποι ἀπεκλείσθησαν αὐτῆς συνεπειᾶ τῶν σφαλμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα τοὺς παρέσυρεν ἡ ἔπαρσις καὶ ἡ βία των, Ἔγιναν κατώτεροι τῶν ἀθανάτων, ἐνῶ ἦσαν ἄλλοτε σύντροφοι καὶ ἀδελφοὶ των...» (Ἑλλην. Μυθ. Decharme—Ἀδαμαντίου σ. 283).

Αὕτη πράγματι ὑπῆρξεν ἡ ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, συγγενεστάτη κατὰ τὴν βᾶσιν πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑβραίων. *Τὸ κοινωνικὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀπετέλει διὰ τὸν Ἕλληνα δεδομένον ἀναντίρρητον*· τοῦτο ἕλλως καὶ ὄφειλε νὰ ὑπάρχῃ, ἂν οἱ ἄνθρωποι πάντες κατήγοντο ἐκ μιᾶς μητρὸς καὶ εἶχον ζῆσει ἀρχικῶς ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῶν ἐκ τῆς αὐτῆς μητρὸς

καταγομένων θεῶν, οἷτινες καὶ ἦσαν οἱ ἐπιστάται τῆς τάξεως καὶ τῆς ἁρμονικῆς διαβιώσεως τοῦ κόσμου ὅλου.

II. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι.

Αἱ μυθικαὶ παραδόσεις περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἔσχον μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν πρώτην φιλοσοφικὴν σκέψιν τοῦ ζητήματος τούτου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι· κατὰ κανόνα ἐν τῇ φύσει ἐξητήθη ὑπὸ τῶν φιλοσόφων ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῶν ὄντων καὶ τῆς ζωῆς. Οὕτως ὁ Θαλῆς (624—548) ἀρχὴν τῶν πάντων ἐνόμιζε τὸ ὕδωρ, ὁ Ἀναξίμανδρος (611—547) τὸ ἄπειρον ἦτοι στοιχειόν τι λεπτότατον περιβάλλον πᾶσαν τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν, ὁ Ἀναξίμενης (588—524) τὸν ἀέρα, ὁ Ἡράκλειτος (535—475) τὸ πῦρ. Ἐκ τούτων, κατὰ τὸν Ἀναξίμανδρον διὰ τοῦ χωρισμοῦ, κατὰ τὸν Ἀναξίμενη καὶ τὸν Ἡράκλειτον διὰ τῆς ἀραιώσεως καὶ τῆς πυκνώσεως, παρήχθησαν συνεχῶς ἐξελισσόμενα ἐξ ἀτελεστέρων εἰς τελειότερα πάντα τὰ ὄντα, *χωρὶς μηδεμίᾳ ἄλλῃ δύναμις νὰ ἐπενεργῆ*. Εἰδικῶς μνημονευτέα εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ἀναξίμανδρου, ὅτι τὰ πρῶτα ζῶα ἐμορφώθησαν ἐν τῷ ὕδατι, περιεχόμενα εἰς φλοιοὺς ἀκανθώδεις (Πλουτ. περὶ τῶν ἀρεσ. φιλοσ. 908 D). οἱ δὲ πρῶτοι ἄνθρωποι προῆλθον ἐξ *ἀλλοειδῶν ζῴων*, ἅτινα κατὰ πληροφορίαν τοῦ Πλουτάρχου ἦσαν οἱ ἰχθύες (Στρωμ. 8, 2, Συμποσ. 730 E. Περὶ Diels, Vorsokr. I ἐκδ. 3, 6. 16 21).

Οὕτω *μοναρχία καὶ ἐξελιξιαρχία εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς πρώτης φιλοσοφικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ζητήματος τούτου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι*.

Κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα (495—435) τὴν ἀρχὴν πάντων τῶν ὄντων ἀποτελοῦσι τέσσαρα στοιχεῖα, ἡ γῆ, τὸ ὕδωρ, ὁ ἀήρ καὶ τὸ πῦρ, *διατελοῦντα ὑπὸ τὴν διηγετικὴν ἐπίδρασιν δύο ἀντιθέτων δυνάμεων· τῆς ἐνούσης αὐτὰ Φιλίας (εἶτε Φιλότητος, Ἀφροδίτης, Στοργῆς) καὶ τοῦ χωρίζοντος Ἐχθους (εἶτε Ἐριδος, Νείκου)*. «Ἐναλλάξ ἐπικρατοῦσι τὰ τέσσαρα στοιχεῖα περιφερομένου τοῦ κύκλου καὶ φθίνουσιν εἰς ἄλληλα καὶ προκύπτουσιν ἐξ ἀλλήλων καθ' ὠρισμένην ἐναλλαγὴν. Διότι μόνον

ταῦτα ὑπάρχουσι, διὰ μέσου δ' ἀλλήλων κινούμενα γίνονται καὶ ἄνθρωποι καὶ ἄλλα γένη θηρίων, ἄλλοτε μὲν διὰ τῆς Φιλότητος συνερχόμενα εἰς ἓν εὐτακτον ὄλον, ἄλλοτε δὲ τοῦναντίον χωριζόμενα ἀλλήλων διὰ τοῦ μίσους τοῦ Νείκουσ, ἕως οὗ εἰς ἓν συμφυέντα ὄλον πάλιν διαλυθῶσι. Καθ' ὅσον λοιπὸν ἓν μὲν ἐκ πλείονων συνηθίζει νὰ φύηται, ἐκ τοῦ ἐνὸς δὲ διαλυομένου πάλιν πλείονα ἐκβλαστάνουσι, κατὰ τοσοῦτο καὶ γίνονται τὰ ὄντα καὶ μεταβάλλεται ὁ βίος αὐτῶν. Καθ' ὅτι δὲ ταῦτα οὐδαμῶς παύουσι νὰ μεταβάλλωνται συνεχῶς, κατὰ τοῦτο παραμένουσιν αἰωνίως ἀμετακίνητοι θεοὶ ἐν τῇ κυκλικῇ των κινήσει*.

Ἰδιαίτερας μνείας ἀξία εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ἐμπεδοκλέους, ὅτι τὰ πρῶτα ὀργανικὰ ὄντα, ἅτινα προέκυψαν ἐκ τῆς γῆς, εἶναι τὰ φυτὰ, τὰ ἀμέσως δὲ μετ' αὐτὰ τὰ ζῶα, πρῶτον μὲν διαμορφωθέντων αὐτοτελῶς τῶν μερῶν αὐτῶν, εἶτα δὲ συνενωθέντων μετ' ἀλλήλων διὰ τῆς Φιλίας καὶ οὕτως ἀπαρτισάντων αὐτά. «Ἐξ αὐτῆς (τῆς γῆς) ἐβλάστησαν πολλαὶ κεφαλαὶ ἄνευ αὐχένων, γυμνοὶ δὲ βραχιόνες ἐφέροντο ἐδῶ καὶ ἐκεῖ κεχωρισμένοι ὤμων καὶ ὀφθαλμοὶ μόνου ἐπλανῶντο ἄνευ μετώπων. (Ἐφ' ὅσον ἐκράτει τὸ Νεῖκος χωριστὰ ἐπλανῶντο τὰ μέλη, ἔχοντα τὴν ἔφεσιν νὰ ἐνωθῶσι πρὸς ἄλληλα). Ἄλλ' ἄφ' ὅτου ἤρχισε νὰ συμπλέκηται εὐρύτερον ἢ μία θεότης πρὸς τὴν ἑτέραν (ἢ Φιλία πρὸς τὸ Νεῖκος), ἤρχισαν καὶ ταῦτα νὰ συμπί-

* Ἐν δὲ μέρει κρατέουσι περιτλομένοιο κύκλιοι, καὶ φθίνει εἰς ἄλληλα καὶ αὖξεται ἐν μέρει αἴσης. Ἀυτὰ γὰρ ἔστιν ταῦτα, δι' ἀλλήλων δὲ θέοντα γίνοντ(αι) ἄνθρωποι τε καὶ ἄλλων ἔθνεα θηρῶν ἄλλοτε μὲν Φιλότητι συνερχόμεν' εἰς ἓνα κόσμον, ἄλλοτε δ' αὖ δίχ' ἕκαστα φορούμενα Νείκος ἔχθει. εἰσόκεν ἐν συμφύοντα τὸ πᾶν ὑπένερθε γένηται. Οὕτως ἦ μὲν ἐν ἐκ πλεόνων μεμάθηκε φύεσθαι, ἠδὲ πάλιν διαφύντος ἐνὸς πλέονα ἐκτελέθουσι, τῇ μὲν γίνονται τε καὶ οὗ σφισιν ἔμπεδος αἰών. Ἦ δὲ τὰδ' ἀλλάσσοντα διαμπερὲς οὐδαμὰ λήγει, ταύτη δ' αἰὲν ἔασιν ἀκίνητοι κατὰ κύκλον. (Diels ἔ. ἀ. σ. 236 ἔ.).

πτωσιν, ὅπου συνετύγχανον ἕκαστα, καὶ ἄλλα πρὸς τούτοις πολλὰ συνεχῶς ἐξ αὐτῶν ἐγεννῶντο»*.

Κατὰ ταῦτα ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐμπεδοκλέους εἶναι *διαρχικὴ καὶ παραδέχεται τὴν ἐξέλιξιν ἐπίσης* καὶ ἡ τῶν προμνησθέντων φιλοσόφων ὡς τὸν τρόπον, καθ' ὃν πάντα τὰ ὄντα ἐσχηματίσθησαν οἷα νῦν εἶναι γνωστά.

Παρὰ τούτους ὅμως καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ὡς ὁ Ἄναξαγόρας, ὁ Δημόκριτος, ὁ Ἀριστοτέλης, παραδέχονται τὴν ἐξέλιξιν ὡς παράγοντα τῆς διαμορφώσεως τῶν ὄντων. Οὕτω δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι καὶ ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως τὴν Ἑλλάδα ἔχει πρώτην πατριδα (Προβλ. Χ. Παπαμάρκου «Τὰ ἀναγνωστικά κ.τ.λ.» τόμ. Β' σ. 3 ἔ). Τὸ ἀτύχημα διὰ τὸ ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν πνεῦμα ὑπῆρξεν, ὅτι δὲν εἶχεν εὐρεῖ ἀρκετὰ καὶ στερεὰ ἐκ παλαιότερων ἐποχῶν ἢ ἐξ ἄλλων λαῶν δεδομένα ἐπιστήμης, ὥστε ἐπὶ τούτων νὰ ἐποικοδομήσῃ, καὶ ὅτι ἡ μέθοδος αὐστηροῦς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης καὶ συστηματοποιήσεως, οἷα σήμερον ἀπαιτεῖται, διὰ ποικίλους λόγους δὲν ἦτο δυνατή. Ταῦτα ἦσαν ἐκ τῶν ἰσχυροτάτων λόγων, δι' οὓς ἐνωρίτατα ἀπεστράφη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἡ προσοχὴ τῶν φιλοσόφων ἀπὸ τῶν ζητημάτων τούτων πρὸς τὴν μελέτην τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, εἰς ἣν ὁ προαγόμενος κοινωνικὸς καὶ πολιτικὸς βίος ἐκάλει' ὡς πρὸς τὴν γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου καθόλου ἐθεωρήθη ἀρκετὴ πηγὴ γνώσεως ἢ θρησκευτικῆς παραδόσεως, ἣν καὶ δὲν ἦτο ἀκίνδυνον νὰ προσβάλλῃ τις, ὅπως καὶ οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἀκίνδυνον νὰ προσβάλλῃ τις ἐροῖζόμενας παρὰ τῷ λαῷ θρησκευτικὰς πεποιθήσεις.

* Ἦ πολλαὶ μὲν κόρσαι ἀναύχενες ἐβλάστησαν, γυμνοὶ δ' ἐπλάζοντο βραχιόνος εὐνίδες ὤμων, ὄμματά τ' οἷα ἐπλανᾶτο πενητεύοντα μετώπων. (Ἐν ταύτῃ οὖν τῇ καταστάσει ἴμουνομελῆ ἔτι τὰ γυῖα ἀπὸ τῆς τοῦ Νείκουσ διακρίσεως ὄντα ἐπλανᾶτο τῆς πρὸς ἄλληλα μίξεως ἐφιέμενα'— Simpr. d. caelo 587. 18). Ἀυτὰρ ἐπεὶ κατὰ μείζον ἐμίσητο δαίμονι δαίμων, ταῦτα τε συμπίπτεισκον, ὅπη συνέκυρσεν ἕκαστα, ἄλλα τε πρὸς τοῖς πολλὰ διηνεκῆ ἐξεγένοντο. Diels, ἔ. ἀ. 245 ἔ.).

Οὕτως ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς θεωρίας τῆς ἐξελι-
ξείως ἀφείθη σχεδὸν ὀλόκληρος διὰ τοὺς σοφοὺς τῶν νεω-
τέρων χρόνων.

III. Οἱ ἐρευνηταὶ τῶν νεωτέρων χρόνων.

Τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα, ὅπερ οὗτοι εἶχον νὰ λύσουν,
ἦτο πῶς ἐνεφανίσθη ἐπὶ τῆς γῆς ἡ πρώτη, ἡ στοιχειωδεστάτη
ζωή, ἐξ ἧς διὰ τοῦ χρόνου ἐξειλίχθησαν πᾶσαι αἱ ἀνώτεροι
θαυμιῶδες ζωῆς.

Ἀναμφισβητήτως ἡ πρώτη ζωὴ θὰ παρήχθη ἢ ἐξ ὑλικῶν
τινων στοιχείων τῆς γῆς μόνων συνδυασθέντων κατὰ τινα τρό-
πον πρὸς ἄλληλα ἢ ἐκ ζωοποιῦ τινος αἰτίας διαφόρου αὐτῶν
συνδυασθείσης κατὰ τινα τρόπον πρὸς αὐτά.

Ἡ πρώτη θεωρία, ἦν πλὴν ἄλλων παλαιότερων Ἑλλήνων
φιλοσόφων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐξεπροσώπησεν — ἐπίστευεν δ'
Ἀριστοτέλης ὅτι οἱ κατώτατοι ζῶντες ὀργανισμοί, ὡς τὰ ἔντομα,
οἱ ἰχθύες κ. τ. ὄ. γεννῶνται αὐτομάτως ἐκ τῆς ἰλύος — ἴσχυσε
δι' ὄλου τοῦ μέσου αἰῶνος. Ἀλλὰ κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ 17
αἰῶνος ὁ Redi καὶ ὁ Schwammerdan ἀπέδειξαν, ὅτι τὰ
ἔντομα, οἱ ἰχθύες καὶ τὰ ἀμφίβια γίνονται ἐξ ὠῶν. Ἄλλοι
ἐκλόνησαν ἔτι μᾶλλον τὴν θεωρίαν περὶ αὐτομάτου ἐκ τῆς ὕλης
παραγωγῆς ζωῆς, τέλος δὲ ὁ Pasteur τῷ 1862 ἀπέδειξεν, ὅτι
καὶ οἱ κατώτατοι γνωστοὶ ὀργανισμοὶ γίνονται ἐκ ζωϊκῶν σπο-
ρίων, ὅποια ὑπάρχουσιν ἀφθονα ἐν τῇ ἀτμοσφαιρῇ. Οὕτω μετὰ
τοῦ χρόνου ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀλήθεια, ὅτι «*πᾶν ζῶν ἐκ ζῶντος*»
γίγνεται. (Βλησίδου, Γεν. Βιολογία σ. 108 ἔ.).

Ἀλλὰ καὶ οὕτως δὲν λύεται τὸ πρόβλημα· θὰ ἐρωτήσῃ τις
ἀμέσως: «*καὶ τὰ ζωικὰ σπόρια πόθεν ἔσχον τὴν ζωικὴν τῶν
δύναμιν;*» Οἷαν δὴποτε ἀπόκρισιν καὶ ἂν δώσῃ τις, πάντως θὰ
μείνῃ ὡς τελευταία ἐρώτησις «*καὶ ἡ ὄλως πρώτη ζωὴ ἢ ζωικὴ
δύναμις πῶς ἐνεφανίσθη ἐπὶ τῆς γῆς;*» Πρὸς ἀπόκρισιν μό-
νον ὑποθέσεις θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἢ ἐμπειρία καὶ
ἢ ἐπιστήμη οὐδεμίαν δύνανται νὰ δώσουν βοήθειαν. Ὑπάρχου-
σιν οἱ πιστεύοντες ὅτι ἡ πρώτη ζωὴ μετεδόθη εἰς τὴν γῆν ἐξ
ἄλλων πλανητῶν, ὅτι ζωικὰ σπόρια ὑπάρχουσι πανταχοῦ τοῦ

ἀπείρου καὶ μεταφέρονται ἀπὸ πλανήτου εἰς πλανήτην, οὕτω δὲ
ὅτι ἔφθασαν καὶ εἰς τὴν γῆν. (Βλησίδου ἔ. ἀ, σ. 110).

Ἀλλὰ καὶ πάλιν θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐρωτήσῃ «*καὶ ἡ
ζωὴ πῶς ἐνεφανίσθη εἰς τοὺς ἄλλους πλανήτας;*» ἢ «*τὰ
ζωικὰ σπόρια τὰ διὰ τοῦ ἀπείρου κινούμενα πόθεν ἔσχον τὴν
ζωικὴν τῶν δύναμιν;*» Πρὸς ἀπόκρισιν θὰ πρέπη νὰ προσφύγῃ
τις πάλιν εἰς ὑποθέσεις. Ἄλλ' ἐρμηνεία ὑποθέσεων δι' ὑποθέ-
σεων εἶναι ἀπλούστατα μῦθος. Διὰ ταῦτα εἶναι λογικῶς μᾶλ-
λον ἐν τάξει ὅσοι ὑποθέτουσιν, ὅτι ὁ ἐπὶ τῆς γῆς ὀργανικὸς κό-
σμος, πρὶν ἐξελιχθῆ εἰς ἣν σήμερον ἔχει μορφήν, διήλθεν ἀπεί-
ρους κατωτέρας βαθμίδας, ὧν οὐδεμίαν εἶναι δυνατὸν σήμερον
νὰ ἔχωμεν ἔννοιαν. Κατ' αὐτοὺς οὐδὲν κωλύει νὰ παρήχθησαν
ἀρχικῶς ἐπὶ τῆς γῆς αὐτομάτως ἐκ τῆς ἀνοργάνου ὕλης ὀργα-
νισμοὶ πολὺ μικρότεροι καὶ ἀπλούστεροι τῶν σήμερον γνωστῶν
ὡς ἐλαχίστων καὶ ἀπλουστάτων, μὴ ὑπάρχοντες πλέον, ἐξ ὧν
σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐξειλίχθησάν οἱ σήμερον γνωστοὶ κατώτατοι
ὀργανισμοί, ἐξ ὧν περαιτέρω ἐξειλίχθησαν οἱ ἀνώτεροι. Κατὰ τὸν
Haeckel οἱ πρωταρχικοὶ ὀργανισμοὶ προέκυψαν τὸ πρῶτον, ὅτε
ἐκ τῆς συμπυκνώσεως τῶν ὑδρατμῶν τῆς ἀτμοσφαιρας παρήχθη
τὸ ὕδωρ καὶ κατέπεσεν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, ἦσαν δὲ ἀπλῶς
μᾶζα ἐκ λευκάματος ἄνευ μορφῆς τινος ἢ ὕφης καὶ ἄνευ πυρῆ-
νος ἦτοι κατώτεροι τῶν κυττάρων· τοιοῦτοι ὀργανισμοὶ δύνανται
νὰ ὑπάρχουν καὶ σήμερον. Πλὴν τοῦ Haeckel καὶ ἄλλοι σοφοὶ
δέχονται, ὅτι ἐν τῷ ὕδατι παρήχθη ἡ πρώτη ζωὴ, ἐπανερχόμενοι
κατ' οὐσίαν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Ἀναξιμάνδρου. Ἄλλοι ὑποθέ-
τουσιν ἄλλα (Βλησίδου ἔ. ἀ.). Τὸ σπουδαῖον δι' ἡμᾶς εἶναι, ὅτι
παρὰ τὴν ἐπίμονον προσπάθειάν των οἱ περὶ ταῦτα σοφοὶ τῶν
νεωτέρων χρόνων, ὅπως παραγάγωσι ζωὴν τινα ἐκ τῶν στοιχείων,
δι' ὧν κατὰ τὰς ὑποθέσεις των παρήχθη ἡ πρώτη ζωὴ, οὐδὲν
ἀπολύτως κατώρθωσαν· ἢ ἐπιστήμη ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο
εὐρίσκειται ἐπὶ τῆς αὐτῆς βαθμίδος, ἐφ' ἧς τὴν ἀφήκαν οἱ ἀρ-
χαιότατοι φιλόσοφοι τῆς Ἑλλάδος, καὶ χρησιμοποιεῖ τὰς αὐτὰς
βασικῶς καὶ ἐκεῖνοι ὑποθέσεις

Καὶ ὅμως ἡ λογικὴ ἀπαιτεῖ ἡ ζωὴ νὰ ἔχῃ προκύψει
ἢ ἐκ συνδυασμοῦ τινος ὑλικῶν στοιχείων μόνων πρὸς ἄλληλα ἢ
ἐκ συνδυασμοῦ ζωοποιῦ τινος αἰτίας καὶ ὑλικῶν στοιχείων. Κατὰ

τὰ μέγροι σήμερον δεδομένα τῆς ἐπιστήμης οὐδεμία ζωὴ δύναται νὰ προκύψῃ ἐξ ὑλικῶν στοιχείων. ἂν δὲν συντελέσουν καὶ στοιχεῖα ὑπαρχούσης ζωῆς· τὰ περὶ πρωταρχικῆς ζωῆς εἶναι ἀκόμη ὑπόθεσις μόνον.

Τίνα ὅμως δύναται νὰ εἶναι τὰ δοθησόμενα τῆς ἐπιστήμης τοῦ μέλλοντος ; Τίς δύναται νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι ἐὰν μέγροι σήμερον δὲν κατορθώθῃ νὰ παραχθῇ ζωὴ ἐκ μόνης τῆς ὕλης, τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῆς ὕλης νὰ παραγάγῃ ζωὴν, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν ἄγνοιαν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τίνα τρόπον προσήκει νὰ συνδυασθῶσι τὰ ὑλικά στοιχεῖα, ἵνα παραχθῇ ζωὴ ; Ἄλλὰ καὶ τὸ ἐναντίον τίς δύναται βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῇ ; ὅτι δηλαδὴ ἀποκλείεται νὰ ἀποδείξῃ καὶ τελειωτικῶς τὸ μέλλον, ὅτι παραγωγή ζωῆς ἐκ μόνης τῆς ὕλης εἶναι ἀδύνατος ; ὅτι μόνον τῇ συνεργίᾳ καὶ στοιχείων ὑπαρχούσης ζωῆς εἶναι δυνατὴ ἡ παραγωγή νέας ζωῆς ; Διὰ ταῦτα ὀφείλει τις νὰ ἀναγνωρίσῃ νῦν ὡς ὀρθὸν πόρισμα τῆς ἐπιστήμης, ὅτι ἡ ὕλη μόνη δὲν δύναται νὰ παραγάγῃ ζωὴν, ὡς ἀναγνωρίζει ὡς ὀρθὸν καὶ πᾶν ἄλλο πόρισμα ἐπιστήμης, χωρὶς νὰ ἐρωτᾷ ἂν τὸ μέλλον θὰ ἀποδείξῃ ἴσως αὐτὸ ἐσφαλμένον.

Ἄλλὰ καὶ ἂν ποτε ὑπὸ ὠρισμένης συνθήκας παραχθῇ ἐκ μόνων ὑλικῶν τινων στοιχείων ζωὴ, διὰ τί θὰ πρέπη νὰ δεχθῇ τις, ὅτι μόνον τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι ἱκανὰ νὰ παραγάγουν καὶ ἀρχικῶς παρήγαγον ζωὴν, οὐχὶ δὲ ὅτι πᾶν στοιχεῖον ὕλης ὑπὸ καταλλήλους τινὰς συνθήκας, ἀγνώστους ἀκόμη, θὰ ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ζωὴν, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὅτι πᾶσα ὕλη δυνάμει εἶναι ἐνζῶος, ὑπὸ ὠρισμένης δὲ συνθήκας γίνεται καὶ ἐνεργεῖα ἐνζῶος ; Καὶ διὰ τίνα ἀληθῶς λογικὴν ἢ πραγματικὴν ἀνάγκην ὀφείλω νὰ δεχθῶ, ὅτι π. χ. μόνον ὁ σπόρος τῆς ἀμυγδαλῆς δυνάμει εἶναι ἀμυγδαλῆ, ἀποβαίνων ὑπὸ τινὰς συνθήκας καὶ ἐνεργεῖα ἀμυγδαλῆ, ὁ τῆς μηλέας μηλέα, ὁ τῆς πεύκης πεύκη κ.τ.λ., οὐχὶ δὲ ὅτι καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐδάφους καὶ ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀήρ καὶ τὸ φῶς δυνάμει εἶναι καὶ ἀμυγδαλῆ καὶ μηλέα καὶ πεύκη καὶ πάντα φυτὰ, ἀποβαίνοντα καὶ ἐνεργεῖα ἀμυγδαλῆ, μηλέα, πεύκη κ.τ.λ. ὑπὸ ὠρισμένης συνθήκας, ἐὰν δηλαδὴ ἐλθῶσιν εἰς ὠρισμένην συναφειαν πρὸς σπόρον ἀμυγδαλῆς, μηλέας, πεύκης κ.τ.λ. ; Ἡ τὰ μὲν στοιχεῖα τοῦ ἐδάφους καὶ ὁ ἀτμοσφαιρι-

κὸς ἀήρ καὶ τὸ φῶς μόνον, ἄνευ τῆς συνεργίας τοῦ προσήκοντος σπόρου, δὲν παράγουσιν ἀμυγδαλῆν, μηλέαν, πεύκην κ.τ.λ., οἱ σπόροι δὲ τῆς ἀμυγδαλῆς, τῆς μηλέας, τῆς πεύκης κ.τ.λ. μόνον, ἄνευ τῆς συνεργίας τῶν μνημονευθέντων στοιχείων, παράγουσι ; Δὲν θὰ εἶναι τις συμφωνότερος πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἂν δεχθῇ, ὅτι ὁ μὲν σπόρος ἐκάστου ζωικοῦ ὄντος εἶναι δυνάμει ἐν μόνον, τὸ ἐξ οὗ ἔχει προέλθει ἐνζῶων ὄν, τὰ δὲ ὑλικά στοιχεῖα, δι' ὧν ὁ σπόρος ἀποβαίνει ἐνεργεῖα ζῶν, εἶναι δυνάμει πάντα τὰ πράγματα, ἅτινα ἐκ τῆς συναφείας αὐτῶν καὶ τῶν σπόρων προκύπτουσιν ;

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην θὰ πρέπη τὰ φυσικά ἀντικείμενα πάντα νὰ θεωρῶνται ἐνζῶα, διαφέροντα ἀλλήλων μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι διάφορον βαθμίδα ζωῆς ἕκαστα ζῶσι, ὅπερ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ γίνῃ δεκτόν. Ἄλλ' ἡμεῖς τοῦλάχιστον ὁμολογοῦντες μετὰ πάντων ἀνθρώπων, ὅτι ζῶσι τὰ δένδρα τοῦ κήπου, δὲν βλέπομεν διὰ τί δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ συνομολογήσωμεν, ὅτι ζῆ καὶ τὸ ἔδαφος καὶ ὁ ἀτμοσφαιρικός ἀήρ καὶ τὸ φῶς, ὧν τὰ στοιχεῖα γίνονται ῥίζαι καὶ κορμὸς καὶ κλάδοι καὶ φύλλα καὶ ἄνθη καὶ καρποὶ καὶ καθόλου ὅ τι εἶναι, ὅ τι ἐννοεῖται ὡς ζωὴ τοῦ δένδρου καὶ τῶν ἄλλων φυτῶν τοῦ κήπου· διὰ τί νὰ μὴ ὁμολογήσωμεν, ὅτι καὶ ὁ λίθος ἐν τινι μέτρῳ ζῆ, ἀφοῦ τὰ στοιχεῖά του δύναται νὰ ἀποβαίνωσι παράγοντες ζωῆς τοῦ ἐν αὐτῷ ἐρριζωμένου δένδρου, καὶ τὰ μόριά του συνέχονται ἰσχυρῶς πρὸς ἄλληλα, τρόπον τινὰ δεικνύοντα ὅτι δὲν θέλουν νὰ χωρισθῶσιν ἀλλήλων, ὅτι θέλουν νὰ συνυπάρξουν ἀποτελοῦντα ἐνιαῖόν τι· ὅτι ἡ γῆ ζῆ καὶ συζῆ μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῆς, περὶ αὐτὴν καὶ ἐν αὐτῇ ὄντων, στερεῶν, ὑγρῶν, ἀερίων, ἀφοῦ ἔλκει ταῦτα πρὸς ἑαυτήν, τὰ ὀυθμίζει πρὸς ἑαυτήν καὶ ὀυθμίζεται ὑπ' αὐτῶν, καὶ μετ' αὐτῶν δημιουργεῖ τὴν ζωὴν· ὅτι ἡ γῆ μετὰ τῶν περὶ αὐτήν, ἐπ' αὐτῆς καὶ ἐν αὐτῇ πάντων ὡς ὄλον συζῆ μετὰ τῶν ἄλλων οὐρανίων σωμάτων τοῦ αὐτοῦ ἀστερισμοῦ, ἀφοῦ εἶναι ποικιλοτρόπως ἐξηρητημένη ἐξ αὐτῶν ἥτοι διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν τὴν μηχανικὴν, χημικὴν, φωτιστικὴν, θερμαντικὴν κ.τ.λ., ἐξ ἧς καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς ζωὴ ἐξαρτᾶται, καὶ ἐπιδρᾷ καὶ αὐτὴ ἀναλόγως ἐπ' αὐτά· ὅτι καὶ

σύμπαντες οἱ ἀστερισμοὶ συζῶσιν ὡς ἐξηγηθέντες ἐξ ἀλλήλων, ὁρμηζόντες ἀλλήλους κατὰ πάντα.

Οἱ μὴ διατεθειμένοι νὰ παραδεχθῶσιν οὕτω τὰ πράγματα διμλοῦσι περὶ συνοχῆς τῶν μορίων τῆς ὕλης, περὶ ἔλξεως τῶν σωμάτων, περὶ νόμων βαρύτητος, θερμότητος, ἀδρανείας τῆς ὕλης, χημικῶν ἐπιδράσεων κ.τ.λ. Ἀλλὰ ὅσον τις βαθύτερον μελετᾷ τὴν διὰ τῶν ὄρων τούτων σημειομένην πραγματικότητα, τόσον μᾶλλον πείθεται, ὅτι ὑπάρχει συνάρτησις ἀλλήλων πάντων τῶν ὄντων, ὅτι τὰ ὄντα πάντα συνανήκουσιν (πρὸβλ. G. F. Lipps, Weltanschauung und Bildungsideal), ὅτι ὑπάρχει βίος καθολικὸς τῆς δημιουργίας, βίος τοῦ ὁποίου συμμετέχουν πάντα τὰ δημιουργήματα, ἕκαστα κατὰ τὴν ἰδίαν των φύσιν ὁρμηζόντα ἀλλήλων καὶ ὁρμηζόμενα ὑπ' ἀλλήλων, ἤτοι πάντα τὰ οὐράνια σώματα, ἐν οἷς καὶ ἡ γῆ, μετὰ τῶν περὶ αὐτὰ καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ὄντων ἕκαστα, ὡς ζωικῶν ἢ ἀζώων ἀπ' ἀλλήλων διακρινόμενων διὰ λέξεων μόνον. Ὅποῖος κατ' ἀκριβείαν εἶναι ὁ βίος οὗτος, ὁποῖα ἡ αἰτία του καὶ ὁ σκοπὸς του, εἶναι ἀσύλληπτον εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν. Εἶναι ὅμως σαφεῖς αἱ μερικαὶ αὐτοῦ ἐκδηλώσεις, οἷα εἶναι ἡ ζωὴ τῶν ζῴων, ἡ ζωὴ τῶν φυτῶν, ἡ συνοχὴ τῶν μορίων τῶν σωμάτων, ἡ ἔλξις τῶν μορίων τῆς ὕλης, ὁ μαγνητισμὸς, ὁ ἠλεκτρισμὸς κ.τ.λ., καθόλου τὰ φαινόμενα, δι' ὧν μαρτυρεῖται, ὅτι ὑπάρχει οικειότης τῶν ὄντων πρὸς ἀλλήλα καὶ ἐξάρτησις αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων. Αἱ ἐκδηλώσεις αὐταὶ ζωῆς συναποτελοῦσι ἀπειρίαν βαθμίδων, αἵτινες ὅσον πλησιέστεραι πρὸς ἀλλήλας εἶναι, τόσον εἶναι καὶ δυσδιακριτότεραι ἀλλήλων, ὥστε δύο ἀμέσως διαδεχόμεναι ἀλλήλας νὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ διακριθῶσιν· οὕτω διακρίνεται π. χ. ἀμέσως τετράπουν τι ζῷον ἀπὸ φυτοῦ τινος, ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ ἐνζῶα ὄντα, ἅτινα δὲν γνωρίζει τις ἂν πρέπει νὰ κατατάξῃ εἰς τὰ ζῷα ἢ εἰς τὰ φυτά. Ἡ κατωτάτη βαθμὶς ζωῆς, κατὰ τὰ φαινόμενα τοῦλάχιστον, εἶναι ἐκείνη, ἐν ἣ πρόκειται μόνον συνοχὴ ἢ ἔλξις μορίων πρὸς ἀλλήλα, ἡ ἀνωτάτη εἶναι ἐκείνη, ἐν ἣ πρόκειται κοινωνικὸς βίος ἀνθρώπων. Τὸ κοινὸν εἰς ἀμφοτέρας τὰς βαθμίδας εἶναι ἡ συνοχὴ καὶ ἀλληλουχία, ἀπερὸ παρὰ μὲν τῇ κατωτάτῃ εἶναι αὐτοφανῆ, παρὰ δὲ τῇ ἀνωτάτῃ οὐχ ἦτον φανερὰ εἰς τὸν συλλογισμὸν, ὅτι ἕκαστον φαινόμενον ἀνθρωπίνου βίου

εἶναι τὸ μὲν συνέχεια ἢ ἀποτέλεσμα προηγηθέντων τινῶν, τὸ δὲ αἰτία ἄλλων, καὶ ταῦτα ἄλλων πάλιν καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς εἰς τὸ ἀτελεύτητον.

Βίος ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ταύτην ἔννοιαν ὑπάρχει ἀναγκαίως ἀπ' ὅτου ποτὲ ὑπῆρξαν ὡς συνανήκοντα ἢ ἐχόμενα ἀλλήλων ὄλικά τινα στοιχεῖα. Ἡ σχέσις αὕτη ὄφειλε νὰ ὑπάρχῃ ἀεὶποτε παράγων καὶ περαιτέρω ζωῆς, δυνάμενος ἀναλόγως πρὸς τὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐκάστοτε ἤρχοντο καὶ εἰς ἰδιαιτέραν τινὰ σχέσιν πρὸς ἀλλήλα, καὶ τὰς συνθήκας τῆς σχέσεως ταύτης νὰ συνεργήσῃ εἰς ἐκδήλωσιν καὶ ἰδιαιτέρας ἀναλόγου μορφῆς ζωῆς, ἐνταῦθα μὲν ταύτης, ἀλλαχοῦ δὲ ἐκείνης, ὅπως περίπου σήμερον βλέπομεν π. χ., ὅτι ὁ καρπὸς ὠρισμένης ἀμυγδαλῆς ἐρχόμενος εἰς συνάφειαν πρὸς ὠρισμένα στοιχεῖα ἢ ὠρισμένην ἀναλογίαν στοιχείων τοῦ ἐδάφους, τῆς ἀτμοσφαιρας κ.τ.λ. συνεργεῖ νὰ προκύψῃ ὠρισμένου εἴδους ἢ ἀξίας ζωὴ ἀμυγδαλῆς, ἐν ἀπουσίᾳ δὲ ὠρισμένων στοιχείων ἢ ἐν ἄλλῃ ἀναλογίᾳ τῶν στοιχείων τοῦ ἐδάφους, τῆς ἀτμοσφαιρας κ.τ.λ. προκύπτει ἄλλου εἴδους ἢ ἀλλῆς ἀξίας ζωὴ ἀμυγδαλῆς. Οὕτως ὁ ὄπαδὸς τῆς ἐξελίξεως δὲν θὰ χρειασθῇ τὴν ἀπιθανωτάτην ὑπόθεσιν, ὅτι ἐκ μιᾶς πρωταρχικῆς ζωῆς ἐξειλίχθησαν κατ' εὐθείαν γραμμὴν πᾶσαι αἱ ἀνώτεραι αὐτῆς βαθμίδες ζωῆς, ὥστε ἕκαστον γνωστὸν εἶδος ζῴου ἢ φυτοῦ νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς προγόνους μὲν τούτων τῶν εἰδῶν, εἰς τοὺς ἀπογόνους δὲ ἐκείνων· θὰ εὕρη πιθανώτατον, ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐγεννήθησαν πολλοὶ παράλληλοι γραμμαὶ ζωῆς καὶ ζῴων καὶ φυτῶν, ἐξ ὧν ἐξειλίχθησαν οἷα εἶναι σήμερον καὶ τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτά. Ὁ ἀνέκαθεν δῆλα δὴ ὑπάρχων γενικὸς βίος ὑπῆρχε πάντοτε δυνάμει βίος καὶ ἀνθρώπου καὶ ἵππου καὶ βοῦς καὶ ἐλέφαντος καὶ δρυὸς καὶ πᾶν ὅ τι σήμερον καλοῦμεν βίον τινός, δὲν ὑπελείπετο δὲ ἢ νὰ ἐμφανισθῶσιν οἱ κατάλληλοι ὄροι, ἵνα προκύψῃ καὶ ἐνεργεῖα βίος ἀνθρώπου, ἵππου, βοῦς, ἐλέφαντος, δρυὸς καὶ πᾶν ὅτι καλοῦμεν ἐνεργεῖα βίον τινός· ἐμφανιζομένων τῶν ὄρων ἤρχιζον ἀναλόγως πρὸς αὐτοὺς μορφούμεναι παράλληλοι γραμμαὶ ζωῆς ἀνθρώπου, ἵππου, βοῦς, ἐλέφαντος, δρυὸς κ.τ.λ., ἐξ ὧν δι' ἐξελίξεως προῆλθον πάντα τὰ σήμερον ὑπάρχοντα ζῷα καὶ φυτά. Οὕτως ὡς μόνον ἐρώτημα ἤδη παραμένει· «*τινες ὑπῆρξαν οἱ*

δροι, ὅφ' οὗς ἐξεδηλώθη ἡ πρώτη βαθμὶς ἐκάστης παραλήλου γραμμῆς ζωῆς ; » Ἄλλ' οὗτοι δὲν μοι φαίνονται τόσοσ ἀπλοῖ, ὥστε νὰ δύναται νὰ εὗρη ἢ νὰ ἀναδημιουργήσῃ σήμερον αὐτοὺς μετὰ τόσην τῶν ὄντων ἐξέλιξιν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς.

Μάλλον δικαιολογημένον θὰ εἶναι τὸ ἐρώτημα *«πῶς εὐρέθη δυνάμει ζῶσα ἡ ὕλη ;* » Ἄλλὰ τοῦ δυνάμει ζῆν δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη ἡ ὕλη· ὕλη μὴ δυνάμει ζῶσα δὲν ὑπάρχει. Ἄλλὰ καὶ οὐδὲν ἄλλο «ἵναι δυνάμει ζῶν, εἰ μὴ ἡ ὕλη. Ὡστε ὕλη καὶ τὸ δυνάμει ζῶν εἶναι τὸ αὐτό. Οὕτω τὸ ἐρώτημα κατατιτῶ *«πόθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς ἡ ὕλη εἶτε τὸ δυνάμει ζῶν ;* » Ἡ φυσικὴ ἀπόκρισις εἶναι, ὅτι ὀφείλει νὰ ἔχη αὐτὴν ἐκ τινος ζῶντος πλέον ἢ δυνάμει,

Οὕτως εἶναι τις ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῆ τὴν ὑπαρξιν ἀνωτέρας ζωῆς περιλαμβανούσης τοῦλάχιστον καὶ τὴν δυνάμει καὶ τὴν ἐνεργεία ζωὴν, ζωῆς, ἥτις θὰ εἶναι ἡ αἰτία πάσης ζωῆς, εἶτε δυνάμει ὑπαρχούσης εἶτε ἐνεργεία ἐκφαινομένης, ἢ καὶ ἄλλου τινός.

Θέλει τις νῦν νὰ δεχθῆ αὐτὴν ἔχουσαν αὐτοσυνείδησιν καὶ νὰ τὴν ὀνομάσῃ Θεόν, θέλει νὰ τὴν δεχθῆ ἄλλως πως, τὸ πρᾶγμα ἔχει δευτερεύουσαν σημασίαν· τὸ πρωτεύον εἶναι, ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δεχθῆ τὴν ὑπαρξιν τοιαύτης ζωῆς. Ἄλλ' αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἀνωτάτης τοῦλάχιστον αἰσθητῆς βαθμίδος ζωῆς, ἐννοῶ τοὺς ἀνθρώπους, ἔχουν αὐτοσυνείδησιν, καὶ δὴ τοσοῦτο ἀκριβεστέραν, ὅσον τελειότεροι εἶναι. Πῶς νῦν θὰ εἶναι τις σύμφωνος πρὸς τὴν λογικὴν, δεχόμενος ὅτι ζωὴ ἀφαντάστως τοῦ ἀνθρώπου ἀνωτέρα δὲν δύναται νὰ ἔχη αὐτοσυνείδησιν ; Ὄφείλει λοιπὸν νὰ δεχθῆ τις, ὅτι ἡ Ζωὴ αὕτη ἔχει αὐτοσυνείδησιν, καὶ δὴ ἀνάλογον πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν δύναμιν αὐτῆς, ἢ ὅτι εἶναι τι τόσοσ μέγα, ὥστε εἶναι ἀδύνατον τὸ ἀνθρώπινον πνεῖμα νὰ ἐννοήσῃ αὐτὴν.

Συμπέρασμα

Τὸ πρόβλημα ἡμῶν ἦτο *«Πῶς οἱ πρῶτοι ἀνθρώποισ εὐρέθησαν κοινωνικοῖς»*. Τούτου τρεῖς λύσεις εἶναι νοηταί. Ὁ θρησκευτικὸς ἀνθρώπος, δεχόμενος ἀσιζητητὴ τὴν διδασκαλίαν

τῆς Π. Διαθήκης ἢ ἄλλην ἀνάλογον, πιστεύει, ὅτι οἱ πρῶτοι ἀνθρώποισ ἐπλάσθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κοινωνικοῖ, διετάχθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ νὰ ζῶσιν ἐν κοινωνίᾳ ἀλλήλων καὶ οὕτω ζῶντες νὰ αὐξηθῶσι καὶ νὰ πληθυνθῶσιν ἐπὶ τῆς γῆς. Κατ' αὐτὸν τὸ κοινωνικὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι βούλευμα καὶ ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ, ἐναντίον τῆς ὁποίας οὐδὲν δύναται νὰ ἰσχύσῃ.

Ἄλλοισ ὑποθέτουσιν, ὅτι ἐξ ὑλικῶν τινων στοιχείων παρήχθη ποτὲ στοιχειωδεστάτη τις πρώτη ζωὴ, ἐκ ταύτης δὲ διὰ μακρῶς ἐξελίξεως παρήχθησαν πᾶσαι αἱ ἄλλαι βαθμίδες ζωῆς μέχρι καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτως ὁμοσ λογεῖται, ὅτι κοινωνία πραγμάτων ἔλαβε χώραν, ἵνα προκύψῃ ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς καὶ κοινωνία πραγμάτων ἐσυνεχίσθη, σὺν τῷ χρόνῳ ποικιλωτέρα καὶ πληρεστέρα καὶ εὐρύτερα, ἵνα ἐξελιχθῶσι πᾶσαι αἱ βαθμίδες ζωῆς, καὶ ὁ ἀνθρώπος αὐτός. Ἄλλ' ἂν οὕτω προέκυψεν ὁ ἀνθρώπος, τί φυσικώτερον καὶ λογικῶς ἀναγκαιώτερον ἢ κοινωνικὸς νὰ προκύψῃ ; Ἡ ὑπάρχουσα ἐμπειρία διδάσκει, ὅτι πᾶν ἐνζῶον ὃν προσαρμόζεται πρὸς τοὺς ὄρους τῆς ζωῆς αὐτοῦ· διὰ τί νῦν ὁ ἀνθρώπος κατὰ κοινωνίαν μόνον γεννώμενος, κατὰ κοινωνίαν ζῶν καὶ ἐξελισσόμενος δὲν θὰ ἐμορφοῦτο κοινωνικὸς ; Καὶ εἶναι ἄλλο τι ὁ ἀνθρώπος ἢ ἡ ζωὴ αὐτοῦ, ἢ ὁποία οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ κοινωνία τις ;

Τρίτος τις ἐκλαμβάνει τὸ σύμπαν ὡς ὅλον αἰείποτε ἔχον ζωὴν, τοῦ ὄρου εὐρύτατα νοουμένου, τὴν δὲ ζωὴν, ὅπως ὁ ἀνθρώπος νῦν ἐννοεῖ αὐτὴν, ὡς προκύπτουσαν, διατηρουμένην καὶ ἐξελισσομένην ἐκ κοινωνίας ὀρισμένων ἐκάστοτε στοιχείων τοῦ συμπαντος, ζῶντων δυνάμει ἢ ἐνεργεία. Τὸ συμπέρασμα θὰ εἶναι καὶ ἐνταῦθα, ὅτι κοινωνικὸς ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ ἀνθρώπος, ἀφοῦ ὅλη του ἡ ζωὴ ἐκ κοινωνίας προκύπτει καὶ κοινωνία τις εἶναι.

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ ἀνθρώπος, οἷα δῆποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ, δὲν δύναται ἢ νὰ εἶναι κοινωνικὸς καὶ ὅτι, ὅσον ἀνθρώπος τις εἶναι κοινωνικώτερος, τόσοσ εἶναι συμφωνώτερος πρὸς τὴν φύσιν αὐτοῦ, ὅτι ἄρα ὃν ἄμοιρον κοινωνικότητος παντελῶς δὲν εἶναι ἀνθρώπος, δὲν εἶναι κἂν ἐνζῶον ὃν, ἀφοῦ ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία.

δ' Ἡ ἀναλογία τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ζῶντας ὀργανισμούς.

I. Οἱ καρποὶ τῆς κοινωνίας.

Ἐκ κοινωνίας τῶν καρπῶν δένδρου τινός, π. χ. τῆς ἀμυγδαλῆς, καὶ ὠρισμένων στοιχείων τοῦ ἐδάφους, τῆς ἀτμοσφαιρας καὶ τοῦ ἡλίου, ἦτοι ὑπὸ ὠρισμένης συνθήκας ζωῆς, λαμβάνουσι ζωὴν, διατηροῦνται ἐν ζωῇ καὶ ἐξελλίσσονται τελειότερα ἢ ἀτελέστερα τὰ προσήκοντα δένδρα, ἐνταῦθα αἱ ἀμυγδαλαὶ. Μερικώτεροι ἐκδηλώσεις ζωῆς παρ' αὐτοῖς εἶναι ἢ ῥιζοβόλησις, ἢ αὐξῆσις κατ' ὄγκον, ὁ σχηματισμὸς φλοιοῦ, κορμοῦ, κλάδων, κλωνίων, φύλλων κ.τ.λ., ἀναγκαίως οὔσαι διάφοροι παρ' ἐκάστῳ δένδρῳ καὶ τοῦ αὐτοῦ εἶδους ἀναλόγως πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας τῆς ζωῆς αὐτοῦ· τ. ἔ. τὸ εἶδος καὶ ἡ ποιότης τοῦ σπόρου, ἡ ποσότης καὶ ἡ ποιότης ὠρισμένων, καταλλήλων εἰς τὴν ζωὴν τοῦ δένδρου, στοιχείων τοῦ ἐδάφους, τῆς ἀτμοσφαιρας κ.τ.λ. ἔχουσι δύναμιν νὰ συντελεῖται μείζων ἢ ἐλάττω, ταχύτερα ἢ βραδυτέρα, ἰσχυρότερα ἢ ἀσθενεστέρα ἢ ῥιζοβόλησις, ἢ αὐξῆσις κατ' ὄγκον κ.τ.λ. **Ἡ σπουδαιότης τῶν ἐκδηλώσεων ζωῆς ἐκάστου δένδρου εἶναι ἢ παραγωγή καρπῶν**· διότι οἱ καρποὶ εἶναι δύναμις ὅτι εἶναι τὸ δένδρον, θέμελιώδης δὲ προϋπόθεσις, ὅπως ἡ ζωὴ τοῦ δένδρου συνεχισθῆ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐξελιχθῆ ἀνωτέρα ἢ κατωτέρα. Ὅμοια ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ὡς πρὸς τὴν ζωὴν παντὸς ὄντος τοῦ λεγομένου φυτικῆς ἢ ζωικοῦ βασιλείου.

Κατ' ἀνάλογον πρὸς ταῦτα τρόπον ἐκ μικρῶν κατ' ἀρχὰς κοινωνιῶν ἀνθρώπων—ἀδιάφορον ἂν αὐταὶ ὑπῆρξαν οἰκογένειαι, ὄρδαὶ κ.τ.λ.—προέκυψαν κατ' ὀλίγον διὰ γεννήσεων, εἰσποιήσεων, μείξεων οἷων δῆποτε μετ' ἄλλων ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ἢ ἀτόμων, ἦτοι ὑπὸ ποικίλης συνθήκας ἀνθρωπίνης ζωῆς, μείζονες κοινωνίαι ἀνθρώπων, ἐξελιχθεῖσαι ἐν τῷ χρόνῳ εἰς φύλα, ἔθνη, λαοὺς· καὶ αὐταὶ εἶναι διάφοροι ἀλλήλων κατὰ τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις ζωῆς ἀναλόγως πρὸς τὰς παρ' ἐκάστη αὐτῶν

ἰδιαιτέρας συνθήκας ζωῆς. **Ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων τούτων ὑπάρχουσι τινες, αἱ ὁποῖαι εἶναι ὅτι κατ' οὐσίαν εἶναι ἢ κοινωνία, ἢς εἶναι ἐκδηλώσεις ζωῆς, προϋπόθεσις δὲ θεμελιώδης, ὅπως ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας διατηρηθῆ καὶ ἐξελιχθῆ ἀνωτέρα ἢ κατωτέρα**· εἶναι δῆλα δὴ ὁποῖόν τι εἶναι διὰ τὸ δένδρον οἱ καρποὶ αὐτοῦ. Γενικώτατα εἶναι αἱ ἐξῆς.

1. **Ἡ γλῶσσα.** Εἶναι προφανές, ὅτι κοινωνία ἀνθρώπων δὲν δύναται πῶς νὰ ὑπάρξῃ, δὲν δύναται κἂν νὰ ἐννοηθῆ, ἂν οἱ ἄνθρωποι οὗτοι δὲν δύναται νὰ ἐπικοινωνῶσι πρὸς ἀλλήλους ψυχικῶς ὅπως δῆποτε (ἀδιάφορον ἂν δι' ἀνάρθρων φθόγγων, διὰ μορφασμῶν ἢ χειρονομιῶν, ὅπως θὰ ἔπραττον οἱ ὅλως πρωτογενεῖς, ἢ ἄλλως πῶς, ὅπως πράττουν· οἱ μὴ τόσον πρωτογενεῖς καὶ οἱ πεπολιτισμένοι), ἦτοι ἂν δὲν ἔχουσι κοινὴν τινα γλῶσσαν. Μετὰ τούτου συμπεραίνεται, ὅτι ἡ γλῶσσα θὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ὅλην ψυχικὴν ζωὴν τῶν συναποτελούντων τὴν κοινωνίαν ἀνθρώπων καὶ θὰ συνεξελλίσσεται μετ' αὐτῆς, ἔτι δὲ, ὅτι μὴ ὑπαρχούσης κοινωνίας ἀνθρώπων γλῶσσα δὲν θὰ ὑπῆρχε. Παρὰ ταῦτα αὐτονόητον εἶναι καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα ὡς ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὸν ὅλον βίον (τὸν ἐπιστημονικόν, τὸν ἠθικόν, τὸν θρησκευτικόν, τὸν καλλιτεχνικόν κ.τ.λ.) τῆς περιῆς ἐκάστοτε πρόκειται κοινωνίας εἶναι μία τῶν προϋποθέσεων τῆς συνεχίσεως τοῦ βίου τούτου καὶ τῆς τοιαύτης ἢ ἀλλοίας τινός ἐξελλίξεως αὐτοῦ, ἦτοι τῆς κοινωνίας, ἢς εἶναι γλῶσσα. **Ὅθεν ἡ γλῶσσα ἐκάστης κοινωνίας εἶναι δι' αὐτὴν οἷόν τι δι' ἕκαστον δένδρον εἶναι οἱ καρποὶ αὐτοῦ.**

2. **Ἡ ἠθική.** Οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι οὐδεμία συμβίωσις ἀνθρώπων, ὁποῖόν τι εἶναι πᾶσα ἀνθρωπίνη κοινωνία, εἶναι δυνατή, ἂν ὁ τρόπος τοῦ βίου ἐκάστου τῶν συμβιούντων καταστρέφῃ τὸν βίον τῶν ἄλλων· φανερόν ἐπίσης εἶναι, ὅτι ὅσον ὁ βίος ἐκάστου εἶναι ὠφελιμώτερος εἰς τὸν βίον τῶν ἄλλων, τόσον ὁ ὅλος κοινὸς βίος εἶναι ἀσφαλέστερος, τ. ἔ. ἐπιτηδειότερος νὰ διατηρηθῆ μακρότερον χρόνον, ἔτι δὲ δυνατώτερος νὰ ἐξελεχθῆ τελειότερος, καὶ τοῦναντίον, ὅτι ὅσον ὁ βίος ἐκάστου βλάπτει τὸν βίον τῶν ἄλλων, τόσον ὁ ὅλος κοινὸς βίος εἶναι ἀκροσφαλέστερος, τ. ἔ. ἀνεπιτηδειότερος νὰ διατηρηθῆ ἐπὶ μακρόν, ἔτι ἀδυνατώτερος νὰ ἐξελιχθῆ τελειότερος. Ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ πᾶς ἄνθρωπος,

οἷας δῆποτε ἂν εἶναι ἡλικίας καὶ ἐν οἷα δῆποτε ἂν ζῆ κοινωνία, καταζῆ συναισθήματα συνεχῶς γεννώμενα ἐκ ποικίλων περιπτώσεων συμπεριφορᾶς πρὸς αὐτὸν τῶν μετ' αὐτοῦ συμβιούντων ἀνθρώπων, εὐάρεστα μὲν, ἐφ' ὅσον ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων ὠφελεῖ ἢ τοῦλάχιστον φαίνεται ὅτι ὠφελεῖ τὸν βίον αὐτοῦ, δυσάρεστα δέ, ἐφ' ὅσον βλάπτει ἢ τοῦλάχιστον φαίνεται ὅτι βλάπτει. ὅμοια συναισθήματα καταισθάνεται ὅτι καταζῶσι καὶ ἄλλοι ἀνθρώποι ἐκ τῆς ἰδικῆς τοῦ συμπεριφορᾶς πρὸς αὐτοὺς ἢ ἐκ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους. Οὕτως ἄγεται εἰς τὸν σχηματισμὸν κρίσεων, ὅτι τρόποι τινὲς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους εἶναι ἀξιέπαινοι, ἄλλοι δὲ ὅτι εἶναι ἀξιοκατάκριτοι. Παρὰλλήλως καταζῆ τὸ ἄτομον, ὅτι καὶ ἡ κοινωνία, εἰς ἣν ἀνήκει (ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινότης, τὸ φύλον, τὸ ἔθνος κ.τ.λ.), ἔχει ἐσχηματισμένας κρίσεις περὶ τῆς ἀξίας ἐκάστης τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἐπὶ πλέον δέ, ὅτι ἀπαιτεῖ καὶ νὰ συμμορφώνηται τὸ ἄτομον πρὸς ὃ τι αὐτὴ νομίζει καλὸν ἢτοι ὠφέλιμον εἰς ἑαυτὴν καὶ εἰς τὸ ἄτομον, νὰ ἀποφεύγῃ δὲ ὃ τι νομίζει ἐπιβλαβές. Ἡ ἐνέργεια αὕτη τῆς κοινωνίας εἶναι φαινόμενον φυσικόν, ἡ βιολογικὴ σπουδαιότης τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναπτυχθῆ ἔνταῦθα· εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἀδιαφορία τῆς κοινωνίας ὡς πρὸς τὴν πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς αὐτὴν συμπεριφορὰν τῶν μελῶν αὐτῆς εὐκολώτατα δύναται νὰ ἀγάγῃ εἰς φθορὰν τῆς κοινωνίας καὶ τὴν διάλυσιν αὐτῆς, τελικῶς δῆλα δὴ εἰς τὴν παῦσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Τὸ ἡμᾶς ἐνταῦθα διαφέρον συμπέρασμα εἶναι, ὅτι **μετὰ τῆς ὑπάρξεως κοινοῦ βίου εἴτε κοινωνίας ἀνθρώπων συναναφαίνεται ἀναγκαίως καὶ ἀναγνώρισις τρόπων τινῶν βίου εἴτε βουλήσεών τινων καὶ πράξεων τοῦ ἀτόμου ὡς ὠφελίμων εἰς τὸν κοινὸν καὶ τὸν ἀτομικὸν βίον καὶ διὰ ταῦτα ἀρεσκόντων, ἄλλων δὲ ὡς ἐπιβλαβῶν καὶ διὰ ταῦτα ἀπαρεσκόντων, ὡς πολὺ ἢ ὀλίγον ὠφελίμων ἢ ἐπιβλαβῶν, καὶ τῶν μὲν ὡς ὠφελιμωτέρων ἢ ἐπιβλαβεστέρων τῶν δέ.** Ἡ παρὰ κοινωνία τινὶ γνώμη περὶ τῆς ἀξίας τῶν ποικίλων τρόπων τῆς πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ σύνολον συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων ἀποτελεῖ τὴν ἠθικὴν τῆς κοινωνίας, εἶναι περιττὸν νὰ ἀναπτυχθῆ ἡδη, ὅτι **ἡ ἠθικὴ μόνον ἐν κοινωνία ἀνθρώπων γεννᾶται, ὅτι ἔξω κοινωνίας ἀνθρώπων οὐδεμία ἠθικὴ**

εἶναι κἂν νοητή. Προκύψασα φυσικῶς μετὰ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως ἐκάστης κοινωνίας μεταδίδεται ἀπὸ ἀτόμου εἰς ἄτομον, ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ὑφισταμένη διαρκῶς τὴν ἐπίδρασιν, ἣν φύσει δύναται νὰ ἀσκήσῃ ἢ διὰ τοῦ χρόνου συντελουμένη ἐξελίξις τῶν σχέσεων τῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα καὶ τὸ σύνολον καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ ὅλου κοινοῦ βίου αὐτῶν. Ἀναγκαίως διάφορος παρ' ἐκάστη κοινωνία διὰ τὴν διαφορὰν τῶν παρ' ἐκάστη ὄρων ζωῆς εἶναι ἐκ τῶν γνωρισμάτων αὐτῆς. **Ὡς ἔχουσα δύναμιν νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἐπὶ τὰ βελτίω ἢ τὰ χείρω ἐξέλιξιν τοῦ ὅλου βίου τῆς κοινωνίας, εἶναι διὰ ταύτην οἷόν τι εἶναι διὰ τὰ δένδρα οἱ καρποὶ αὐτῶν, παράγων θεμελιώδους τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς.**

Ἡ μεγάλη τοπικὴ ἢ ἄλλη ἀνάπτυξις κοινωνίας τινός, ἡ δι' οἷον δῆποτε λόγον δημιουργία ἐν αὐτῇ σχέσεων ποικιλωτέρων, κατὰ τὰς ὁποίας πῶς θὰ φέρεται τὸ ἄτομον οὐδὲν εἶναι παραδεδομένον ἢ ἔχει λησμονηθῆ, ἡ δι' οἷον δῆποτε λόγον παῦσις τοῦ νὰ θεωρῆται ὡς ὀρθὸς παραδεδομένος τις τρόπος συμπεριφορᾶς, ἡ χαλάρωσις τῶν φυσικῶν δεσμῶν τῆς κοινῆς καταγωγῆς, δι' οὗς ὄντας ἰσχυροὺς εὐκόλα ἠθιμίζουσιν αὐτὰ τὰ ἄτομα τὴν πρὸς ἄλληλα συμπεριφορὰν τῶν ἀνευ δυσαρεστῆσεων, ἡ ἐπίδοσις ἀτομιστικωτέρων τινῶν ἀντιλήψεων κ. ἄ. π. ἀναγκάζουσι τὴν κοινωνίαν νὰ ὀρίσῃ ἐν γενικαῖς τοῦλάχιστον γραμμαῖς ὁποία πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρὸς ἄλληλα καὶ ἡ πρὸς τὸ σύνολον συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων καὶ πῶς πρέπει νὰ διευθετῶνται αἱ τυχόν ἀναφυόμεναι διαφοραὶ αὐτῶν. Οὕτως ὡς καρπὸς τῆς κοινωνίας ἀναφαίνεται καὶ

3. Τὸ δίκαιον. Ἐὰν αἱ ἀνωτέρω σκέψεις εἶναι ὀρθαί, θὰ πρέπη νὰ ὑπομνησθῆ, ὅτι καὶ τὸ δίκαιον μόνον ἐν κοινωνία ἀνθρώπων γεννᾶται καὶ ἐν κοινωνία ἀνθρώπων ἀναπτύσσεται καὶ ὅτι, ὅπως ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ γλῶσσα, εἶναι, **ὡς καρπὸς μάστι στα κοινωνικῆς ζωῆς προηγμένης, κατὰλληλον εἰς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἐπὶ τὰ βελτίω ἢ τὰ χείρω ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς ταύτης.**

4. Ἡ ἐπιστήμη. Ὁ ἀνθρώπος, ὅστις ὑπερέβη τὴν πρώτην βαθμίδα ψυχικοῦ βίου ἢτοι τὴν τοῦ ζῆν αἰσθήματα μόνον, τείνει φυσικῶς νὰ προσοικειώνηται ὅσον τὸ δυνατὸν πληρέστερον

τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, μετὰ τοῦ ὁποίου διατελεῖ ἕν τι κοινω-
 νία. Ὡς νήπιον παρακολουθεῖ διὰ τοῦ βλέμματος μεταφε-
 ρομένην τὴν λυχνίαν τοῦ δωματίου του, προσέχει εἰς τὸ ἠχοῦν
 ὠρολόγιον, παρακολουθεῖ τὴν παίζουσαν γαλῆν, βλέπει προ-
 σεκτικῶς τὸν ἐμφανιζόμενον ξένον κ.τ.λ., προσπαθεῖ δὴλα δὴ
 ὁρμεφύτως νὰ προσοικειωθῇ ψυχικῶς πληρέστερον τὰ πράγ-
 ματα, ὧν ἔχει ἀντίληψιν· ὡς παιδίον ἐρωτᾷ βραδύτερον «τί
 εἶναι τοῦτο; πῶς ὀνομάζεται; διὰ τί ὀνομάζεται οὕτω; ποῖος
 τὸ κατεσκεύασε; διὰ τί τὸ κατεσκεύασε; κ.τ.δ., προσπαθεῖ
 δὴλα δὴ καὶ ἐν τῇ ἡλικίᾳ ταύτῃ νὰ προσοικειωθῇ ὅσον τὸ δυ-
 νατὸν καλλίτερον τὸν κόσμον τὸν ἐξωτερικόν, ἐφ' ὅσον εἶναι
 περιεχόμενον τῆς συνειδήσεώς του. Ἀνάλογα κατὰ ποιὸν εἶναι
 τὰ παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ φαινόμενα γνώσεως κατὰ πᾶσαν ἡλικίαν
 αὐτοῦ. Ταῦτα πάντα θεωροῦνται συνήθως ὡς ἐκδηλώσεις, ἐξε-
 λιξις καὶ δύθμισις τῆς ὁρμῆς πρὸς γνῶσιν, ἣτις ἀναγνωρίζεται
 ὡς φυσικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλ' ὑποθέτω, θὰ ἦτο
 τις μᾶλλον ἐν τῇ ἀληθείᾳ, ἂν ᾧδέ πως ἤθελε νὰ ἐμφάνισῃ τὸ
 πρᾶγμα. Ὁ ἀνθρώπος, ὡς ἔχει, ὀφείλει νὰ ζήσῃ καὶ σωματικῶς
 καὶ ψυχικῶς· ὅρος ὁμοῦς ζωῆς γενικῶς εἶναι ἡ κοινωνία πρα-
 γμάτων τινῶν, οὔσα ἐκάστοτε διάφορος βεβαίως, ἀνάλογος πρὸς
 τὴν ὑπάρχουσαν ζωὴν, καὶ τοὺς νέους ὅρους ζωῆς. Εἶναι ἀρκετὰ
 γνῶστὸν ὁποῖα τις κοινωνία πραγμάτων ἀπαιτεῖται, ἵνα διατη-
 ρῆται καὶ προάγῃται ἡ σωματικὴ ζωὴ· εἶναι εὐνόητον ἐπίσης,
 ὅτι, ἂν δὲν κοινωνῇ προσηκόντως ἡ ἐκάστοτε ὑπάρχουσα ἡμῖν
 ψυχικὴ ζωὴ ἤτοι ἡ οὐκ μεταβαλλομένη συνείδησις ἡμῶν πρὸς
 τὰ φαινομενικῶς μὲν ἀντικείμενα τοῦ ἔξω ἡμῶν κόσμου, πράγ-
 ματι δὲ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ἡμῶν μήπω ἀποτελέσαντα
 ἕν τι ἤτοι κοινωνίαν πλήρη μετ' αὐτῆς, ψυχικὴ ζωὴ εἶναι ἀνυ-
 πόστατος. Ἄρα ἀναγκαίως τείνει ἡ συνείδησις ἡμῶν, ὡς ἡ ἐν
 ἐκάστῳ χρονικῷ σημείῳ ἐκδηλώσις ψυχικῆς ζωῆς, νὰ ἀφομοιωθῇ
 πρὸς ἑαυτὴν ὅτι τύχη νὰ εὐρεθῇ ἐν αὐτῇ μὴ παντελῶς οἰκτεῖον,
 ὅπως περίπου ἐνεργεῖ καὶ ὁ σωματικὸς ἡμῶν ὄργανισμός, τῶν
 χάριν ἑαυτοῦ νὰ ἀφομοιώνῃ τὰς εἰσαγομένας τροφάς. Οὕτως ἡ
 ὁρμὴ πρὸς γνῶσιν, ἡ ἐπιθυμία τῆς γνώσεως καὶ τὸ διαφέρον
 εἶναι ἀνάγκη φυσικὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ οὗτος πρόκειται νὰ
 ζήσῃ καὶ ζωὴν ψυχικὴν, ζωὴ δὲ γενικῶς εἶναι κοινωνία καὶ

μόνον ἐκ κοινωνίας δύνатаι νὰ προκύψῃ. Ἐπειδὴ δὲ ὅσον τε-
 λειότερα εἶναι κοινωνία τις, τόσον ἀνωτέρα εἶναι ἡ παρομοι-
 οῦσα ζωὴ, διὰ τοῦτο ὅσον οἰκειότερα πρὸς τὴν ὄλην συνείδησιν
 γίνονται τὰ ἐκάστοτε νέα περιεχόμενα αὐτῆς, ἤτοι ὅσον γνωρι-
 μότερα γίνονται, τόσον ἀνωτέρα εἶναι ἡ ψυχικὴ ζωὴ. *Εἰς ταύ-
 την τὴν φυσικὴν τάσιν εἴτε ὁρμὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄρον
 ζωῆς αὐτοῦ ὀφείλεται βασικῶς ἡ γένεσις καὶ ἡ ἀνάπτυξις
 τῆς ἐπιστήμης.*

Ὅμως ἀνεξαορτήτως ἀλλήλων ζῶντες οἱ ἄνθρωποι, ἐννοεῖ-
 ται ἂν ὑποτεθῇ ὅτι τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν, οὐδὲν θὰ ἠδύναντο
 ἐπιστήμης νὰ κατορθώσουν, ὅσον δῆποτε καὶ ἂν ἦτο ἰσχυρὰ ἡ
 πρὸς γνῶσιν ὁρμὴ. Διότι πόσα ἦτο δυνατόν νὰ ἐννοήσῃ τις μό-
 νος, νὰ μάθῃ, νὰ ἐπεξεργασθῇ; Εἰς ποῖα συμπεράσματα ἀλη-
 θινὰ ἦτο δυνατόν νὰ φθάσῃ τις μετὰ μηδενὸς ἄλλου συσχεπιτό-
 μενος, συζητῶν, μηδενὸς ἄλλου τὴν γνῶσιν, τὴν πεῖραν καὶ τὴν
 μέθοδον τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐρεῦνης χρησιμοποιοῦν; Ποῖα θὰ
 ἦτο π. χ. ἡ πρόοδος τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης, ἂν ἀρχῆθεν
 μηδέποτε ἕκαστος ἀνθρώπος εἶχεν ἐπικοινωνήσει μαθηματικῶς
 μετὰ ἄλλον ἀνθρώπου, ἂν δὲν μετέδιδεν εἰς αὐτὸν τὴν μαθη-
 ματικὴν του γνῶσιν καὶ δὲν μετελάμβανε τῆς μαθηματικῆς γνώ-
 σεως αὐτοῦ; ἂν ὁ πατὴρ δὲν μετέδιδε μαθηματικόν τι εἰς τὸν
 υἱόν, ἂν ἐκάστη γενεὰ δὲν ἐκληροδοτεῖ εἰς τὴν ἐπομένην ὅτι
 μαθηματικὸν εἶχεν; Ἄν ἕκαστον ἄτομον ἡ γενεὰ ἤρχιζεν ἀπὸ
 τὸ Α τῆς ἐπιστήμης, προφανῶς αὕτη δὲν θὰ ἐπροχώρει ποτὲ
 εἰς τὸ Β αὐτῆς. Ἡ κατάληξις εἶναι ὅτι *ἡ ἐπιστήμη μόνον ἐν
 κοινωνίᾳ καὶ ἐκ κοινωνίας ἀνθρώπων γεννᾶται καὶ ἀνα-
 πύσσεται.* Ἀυτόνοητον εἶναι, ὅτι ὅσον ἡ ἐπικοινωνία ἀνθρώ-
 πων εἶναι πολυμερεστέρα καὶ μακροτέρα καὶ ζωηροτέρα, τόσον
 ἡ ἐπιστήμη εἶναι καὶ ἐξελίσσειται τελειότερα καὶ ἀσφαλεστέρα,
 ὅσον δὲ ἔξ αὐτῆς ἐξαρτᾶται, καὶ καταλληλοτέρα εἰς τὴν διατή-
 ρησιν καὶ τὴν ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας ἀνθρώ-
 πων, ἣς τινος εἶναι ἐπιστήμη. *Οὕτω φανεροῦται ἡ ἐπιστήμη
 ὡς εἷς τῶν καρπῶν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἔχουσα τὸ
 ἑαυτῆς μέρος διὰ τὴν ζωὴν τῆς κοινωνίας, ἣς εἶναι ἐπι-
 στήμη, δύναμιν οἷαν περίπου οἱ καρποὶ τοῦ δένδρου διὰ
 τὴν ζωὴν αὐτοῦ.*

5. Ἡ θρησκεία. Εἶναι συνηθέστατον ψυχικὸν γεγονός παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ τὸ καταζῆν ἐξάρτησιν ἑαυτοῦ ἐξ ἑτέρου τινός. Ὡς νήπιον καταζῆ πᾶς ἄνθρωπος, ὅτι εἶναι ἐξηρητημένος ἐκ τῆς θελήσεως τῆς μητρὸς αὐτοῦ ἢ καὶ ἄλλου τινός, ὅστις φροντίζει περὶ αὐτοῦ ὡς παῖς καταζῆ προσέτι ἐξάρτησιν ἑαυτοῦ ἐκ πλειόνων ἀνθρώπων, ἦτοι τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, τῶν συμπαικτόρων, τῶν συμμαθητῶν, τῆς κοινωνίας κ.τ.λ., ἔτι δὲ καὶ ἐκ ζώων καὶ ἐξ ἄζώων ἔτι ἀντικειμένων, π. χ. ἐκ τῆς κατοικίας του, τῆς βροχῆς, τοῦ ποταμοῦ κ. τ. λ. πολλῶ συχνότερον καὶ ἀκριβέστερον καταζῆ ἐξάρτησιν ἑαυτοῦ ὡς ἔφηβος, μάλιστα δὲ ὡς ὄριμος ἄνθρωπος καὶ ὡς γέρον. Ἐν πάσῃ ἡλικίᾳ ποιούμενος ἀπολογισμὸν τῆς ζωῆς του ἔχει σαφές, ὅτι ἐλάχιστα μόνον τῶν ὅσα ἠὺχήθη ἢ ἐπεδίωξεν ἠδυνήθη νὰ πραγματοποιήσῃ ἢ ἐρρῦθμισεν ὅπως αὐτὸς ἐσχεδίασεν. Ὡς γνωστὸν ὅμως, οὐδέποτε καταζῆ τις καθ' ἑαυτὰς, μόνας, γνώσεως καταστάσεις, ὅπως δὲν καταζῆ καὶ μόνην θυμικὴν ἢ ὀρεκτικὴν κατάστασιν ἢ ἀληθινὴν ψυχολογία διδάσκει, ὅτι πᾶσα, καὶ ἡ ἀπλουστάτη, ἐκδήλωσις ψυχικῆς ζωῆς ἀνθρώπου εἶναι ἐν ταυτῷ καὶ γνῶσις καὶ συναίσθημα καὶ ὄρεξις, καὶ μόνον ἀναλόγως τῆς ἀπόψεως τοῦ μελετητοῦ φαίνεται ἢ λαμβάνεται ἐνταῦθα μὲν ὡς γνῶσις, ἐκεῖ δὲ ὡς συναίσθημα, περαιτέρω δὲ ὡς ὄρεξις. Οὕτω μετὰ τῆς συνειδήσεως τῆς ἐξαρθήσεως ἔκ τινος συμπέφυκεν αἰείποτε καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρθήσεως ἐξ αὐτοῦ, ἔτι δὲ ἡ ἀνάλογος πρὸς ταῦτα τάσις. Ἐπὶ τοῦ ψυχικοῦ τούτου γεγονότος στηρίζεται ἡ γένεσις τῆς θρησκείας: *ἀφ' ἧς σιγμῆς δῆλα δὴ ἄτομόν τι καταζήσῃ κατακράτησιν τοῦ ψυχικοῦ του εἶναι ἐξ ἑτέρου τινός μετὰ τάσεως νὰ μὴ ἀπαλλαγῇ αὐτοῦ, ἀπὸ τῆς σιγμῆς ταύτης τὸ ἄτομον τοῦτο ἀρχίζει νὰ ἔχη θρησκείαν*, ἦτοι ἔχει στοιχεῖα καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ ἐπιθυμίας θρησκευτικῆς.

Ἡ λογικὴ καὶ ἡ πείρα διδάσκουν, ὅτι τὰ πρῶτα ὄντα, ἐξ ὧν καταισθάνεται ἑαυτὸν ἰσχυρῶς ἐξηρητημένον ὁ παῖς, εἶναι οἱ γονεῖς, καὶ δὴ ὁ πατήρ ἢ παρατήρησις διδάσκει καὶ σήμερον, ὅτι ἰσχυρὰ μορφὴ καὶ ἀπαιδεύτου πατρὸς παρακολουθεῖ καὶ μεγάλῃς μορφώσεως τέκνα δι' ὅλης των τῆς ζωῆς, ἀναπλάττεται παρ' αὐτοῖς εὐλαβῶς καὶ μνημονεύεται μετὰ σεβασμοῦ ἐνώπιον

ἄλλων ἀνθρώπων. Βλέπων λοιπὸν ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος ἐν ὄνειρῳ τὸν τεθνεῶτα πατέρα του, ἐξ οὗ ζῶντος μέχρι πρὸ ὀλίγου κατέζη ὅτι ἐξηρητὰτο παντελῶς, ὡς ὁμιλοῦντα πρὸς αὐτόν, συμβουλευόντα, παραπονούμενον ἢ ὀργιζόμενον κατ' αὐτοῦ, ἀξιοῦντά τι παρ' αὐτοῦ, διατάσσοντα, ἐπιπλήττοντα, ἀπειλοῦντα, ἐπαινοῦντα κ.τ.λ., εἶναι φυσικώτατον νὰ θεωρῇ αὐτὸν ζῶντά του, παρακολουθοῦντα αὐτόν, ἀπαιτοῦντα παρ' αὐτοῦ ὅ τι καὶ ζῶν ἀπῆγει. Μετὰ τῆς πίστεως ὅμως ταύτης θὰ ἀναφαίνωνται παρὰ τῷ νῆφ κατ' ἀνάγκην ψυχολογικὴν καὶ συναισθήματα ἀνάλογα πρὸς ἐκεῖνα, ἅτινα ἀνεφαίνοντο παρ' αὐτῷ μετὰ τῶν παραστάσεων τοῦ πατρὸς πράγματι ζῶντος, θὰ συμπροκληθῇ δὲ καὶ ἡ ἀνάλογος τάσις θὰ χειρονομῇ πως π. χ. ὁ υἱὸς ἀναμιμνησκόμενος τοῦ πατρὸς ἀσυνειδήτως, θὰ μορφάζῃ, θὰ ὑποκλίνεται, θὰ λέγῃ ὅ τι περίπου ἔλεγε καὶ πρὸς ζῶντα τὸν πατέρα, ἵνα ἐξιλεώσῃ ἢ κολακένῃ αὐτόν, θὰ προσφέρῃ ἐκ τῶν προσφιλῶν εἰς αὐτόν πραγμάτων καὶ δὴ εἰς τὸν τόπον, ὅπου οὗτος ζῶν ἠρέσκετο νὰ μένῃ ἢ ὅπου εἶδεν αὐτόν ἐν ὄνειρῳ κ.τ.δ. Ἡ φυσικῶς ἐπὶ πάσας τὰς ἐκδηλώσεις ψυχικῆς ζωῆς παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ ἐπιδρῶσα φαντασία, μάλιστα δὲ ἐπὶ τὰς κατωτέρας καὶ ἀπλουστέρας, θὰ εἶναι ἀναγκαίως ἰσχυρὸς παράγων νὰ προκύπτωσι τοιαῦται ἢ ἄλλοιαι αἱ παραστάσεις, τὰ συναισθήματα καὶ αἱ ἐνέργειαι τοῦ υἱοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν τεθνεῶτα πατέρα. Ἄν νῦν συμβῶσιν εἰς τὸν ἐν ὄνειρῳ βλέποντα τὸν πατέρα υἱὸν καὶ ἀπροσδόκητὰ τινα εὐτυχήματα ἢ δυστυχήματα, ὅποια εἰς πάντα ἄνθρωπον συμβαίνουν, ἐὰν μάλιστα ζῶν ὁ πατήρ εἶχε πολλάκις ἢ ἐντόνως ἐπιτιμήσει, τιμωρήσει, συμβουλευσει, ἐπαινήσει, ἀπειλήσει κ.τ.λ. τὸν υἱόν, ὅπως πολλάκις πράττουσιν οἱ γονεῖς, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴ συσχετισθῶσι ταῦτα κατὰ τὸν νόμον τοῦ συνειρμοῦ τῶν ψυχικῶν γεγονότων καὶ νὰ μὴ νομισθῇ ὁ πατήρ ὁ αἴτιος τῶν εὐτυχημάτων ἢ τῶν δυστυχημάτων, ὁ ἀγαθὸς δῆλα δὴ ἢ ὁ κακὸς δαίμων ὁ παρακολουθῶν τὸν υἱὸν ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ, τὸ ὄν κατὰ τὰς ἀξιώσεις τοῦ ὁποίου, γνωστὰς ἤδη εἰς τὸν υἱόν, δεόν νὰ ἑυθμίξῃ οὗτος τὸν βίον αὐτοῦ; *Ὅπου τοιαῦτά τινα συνέβησαν*, καὶ φυσικῶς θὰ συνέβησαν εἰς πάντα πρωτόγονον ἄνθρωπον, *ἐκεῖ συνετελέσθη θεοποίησις τοῦ πατρὸς καὶ ἤρχισεν ἡ λατρεία αὐτοῦ.*

Ἰδρῶν βραδύτερον ἰδίαν οἰκογένειαν ὁ ἰσχυροῦ πατρὸς υἱὸς φυσικὸν εἶναι νὰ διηγήται εἰς τὰ τέκνα του τὴν ἱστορίαν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, νὰ ἐκθέτῃ ὁποῖαν δύναμιν, δεξιότητα, γενναιοτήτητα, φρόνησιν κ.τ.λ. εἶχεν οὗτος, ὁπόσον ὑπερεῖχεν ἄλλων ἀνθρώπων κ.τ.λ., πάντα, ἐννοεῖται, ἐξωγακωμένα καὶ κεκαλλωπισμένα ὑπὸ τῆς φαντασίας, ἐπηρσασμένης ἰδία ὑπὸ τῆς φυσικῆς τάσεως, ἣν ὁ ἀνθρώπος ἔχει, νὰ ἀναζητῇ τοὺς εὐτυχεῖς χρόνους τῶν ὀλιγωτέρων φροντίδων, τῆς χαρωπῆς ζωῆς καὶ τῆς αἰσιοδοξίας τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἄν νῦν ὁ οὕτω περὶ τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς διηγούμενος καὶ κρίνων πατὴρ εἶναι ἰσχυρὰ ἀνθρωπίνῃ μορφῇ, κατακρατοῦσα ὡς τοιαύτη τῆς ψυχῆς τῶν ἀκρατῶν υἱῶν του, ὁποῖα πρέπει νὰ παρίσταται παρὰ τούτοις ἡ μορφή τοῦ ὡς πολὺ ἀνωτέρου ἐμφανιζομένου πάππου; Οἱ ἔγγονοι εἶναι φυσικὸν νὰ διηγῶνται ὅμοια περὶ τοῦ πάππου εἰς τὰ ἑαυτῶν τέκνα καὶ οὕτω καθέξῃς ἐπὶ σειρὰν γενεῶν. Μετὰ τῶν παραστάσεων ὅμως ἀείποτε εἶναι συνδεδεμένα ἀνάλογα συναισθήματα καὶ ἐνέργειαι. Τὰ συναισθήματα ἐνταῦθα θὰ εἶναι συναισθήματα τῆς ἰδίας ἀδυναμίας καὶ τῆς ἐξαρθήσεως ἐξ ἄλλου, ἀνάλογοι δὲ θὰ εἶναι καὶ αἱ ἐνέργειαι. *Οὕτως ἡ λατρεία τῶν προγόνων εἶναι ἡ φυσικὸ-τάτη θρησκεία, ἣν πρώτην ἐγνώρισεν ὁ ἀνθρώπος* (Σύμπτωσις δὲν δύναται νὰ εἶναι, καὶ ὅτι ἐν ταῖς διαφόροις θρησκειαῖς ὁ Θεὸς θεωρεῖται καὶ ὀνομάζεται πατὴρ (Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 25 ἔ.).

Ὅποια εἶτα θὰ ὑπῆρξεν ἡ τύχη τοῦ θεοποιηθέντος παρὰ τινι οἰκογενεῖα, ἂν ποτε παρὰ ταύτη ἐνεφανίσθησαν καὶ ἄλλαι ἰσχυραὶ μορφαί, ἂν ἡ οἰκογένεια ἀνεμίχθη ἢ συνεχωνεύθη πρὸς ἄλλην, ὑπετάχθη εἰς αὐτὴν κ.τ.λ., δὲν δυνάμεθα νὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα, διότι οὔτε ἱστορίαν οὔτε φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας σκοποῦμεν νὰ γράψωμεν· σημειοῦμεν μόνον, ὅτι ἐπὶ τοιούτων συμβεβηκότων φυσικὸν εἶναι νὰ προκύψῃ πολυθεΐα, νὰ δημιουργηθῇ ἱεραρχία Θεῶν καὶ νὰ μεταβληθῶσι πολὺ ἢ ὀλίγον αἱ θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις. Μεταβολαὶ θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων θὰ ἐπέρχονται φυσικῶς καὶ ἐκ τῆς γνώσεως τῶν θρησκείων ἄλλων κοινωνιῶν, ἐκ τῆς ἀναπτυσσομένης συνειδήσεως, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ ἐξαρθάται ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἐξ ὀρισμένων στοιχείων τῆς φύσεως, π. χ. τοῦ ἐδάφους, τοῦ ὕδα-

τος (πηγῶν, ποταμῶν, βροχῆς, θαλάσσης), τοῦ ἡλίου, τῶν ἀνέμων, ἐκ τῆς ἄλλης ἐξελέξεως τοῦ βίου, ἐκ τῆς δι' οἶον δήποτε λόγον ἐνισχύσεως τῆς παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ ψυχικῆς ἀπαιτήσεως νὰ ζητῇ ἀνώτερά τινα ἰδεώδη, πρὸς ἃ νὰ προσαρμώσῃ ἑαυτὸν ἢ ἐξ ὧν νὰ ἀντλήῃ παρηγορίαν, κ. ἄ. π.

Τὸ εἰς ἡμᾶς ἐνταῦθα χρήσιμον συμπέρασμα εἶναι, *ὅτι ἡ θρησκεία ἀναφαίνεται καὶ ἐξελλίσσεται μόνον ἐν κοινωνίᾳ καὶ ἐκ κοινωνίας ἀνθρώπων*. Ὅτι δὲ ἔχει καὶ σπουδαίαν δύναμιν εἰς τὴν ὅλην ζωὴν τῆς κοινωνίας, γίνεται φανερόν, ἀνληφθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ θρησκευτικότης εἶναι συνείδησις καὶ συναίσθημα τῆς ἐξαρθήσεως ἐξ ἀνωτέρου τινὸς ὄντος καὶ τάσις πρὸς ἀφομοίωσιν ἢ προσαρμογὴν πρὸς αὐτό· ἡ θρησκεία δῆλα δὴ φυσικῶς δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς μείζονα ἢ ἐλάττονα ἀνάπτυξιν παρὰ τοῖς πιστοῖς τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ συνανήκειν ἀλλήλοις ἢ καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις, εἰς μόρφωσιν λοιπὸν ἀντιστοίχων ἰδεωδῶν βίου, καὶ νὰ παρορμᾷ ἀναλόγως εἰς πραγματοποίησιν αὐτῶν, οὕτω δὲ νὰ ἀποβῇ φυσικῶς καὶ ἡ κυρία αἰτία τῆς ἐξελέξεως καὶ τῆς τύχης τῆς κοινωνίας. *Διὰ ταῦτα ἡ θρησκεία εἶναι θεωρητέα ὡς καρπὸς σπουδαῖος ἐκάστης κοινωνίας ἀνθρώπων*.

6. Ἡ τέχνη. Παρὰ παντὶ φυσικῷ ὀργανισμῷ φύσει ὑπάρχει ἡ τάσις, ἀσυνείδητος ἢ καὶ συνειδητή, νὰ ζῆσιν καὶ νὰ ἐξελιχθῆ τελειότερος. Εἶναι τοῦτο σαφὲς ἐξ ἀπείρων λειτουργιῶν καὶ ἐνεργειῶν, αἵτινες ἀσυνείδητοι ἢ συνειδηταὶ παρὰ τῷ ὀργανισμῷ συντελούμεναι εἶναι ἀπαραίτητοι πρὸς διατήρησιν καὶ βελτίωσιν τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Διὸ καὶ οἱ πρωτόγονοι ἀνθρώποι θὰ ἐφρόντισαν ἀείποτε περὶ καταλλήλου κατοικίας αὐτῶν. Ἄλλὰ μόνος πον διαιτώμενος ἕκαστος αὐτῶν — ἄς ὑποτεθῇ τοῦτο δυνατόν, ἵνα φανῇ τὸ πρᾶγμα σαφέστερον — θὰ ἦτο ἀρκετὸν νὰ εὔρη ἢ νὰ ὀρύξῃ ὀπὴν τινα εἰς ἔδαφος κεκλιμένον ἢ νὰ κατασκευάσῃ πενιχρὰν καλύβην ἀρκοῦσαν νὰ προστατεύσῃ αὐτὸν ἐν ὄρα βροχῆς ἢ κινδύνου τινός· περὶ τέχνης δῆλα δὴ οἰκοδομικῆς οὐδεὶς λόγος θὰ ἦτο δυνατός ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει. Ἄλλως ὅμως θὰ εἶχε τὸ πρᾶγμα, ἀφ' ἧς στιγμῆς οἱ ἀνθρώποι ἀνὰ δύο ἢ πλείονες θὰ ἤρχιζον νὰ συνδιαιτῶνται· ἡ πενιχρὰ καλύβη θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ γίνῃ μεγαλυτέρα, ἵνα ἐπαρκῆ εἰς τὰς ἀνάγκας

αὐτῶν. Αὐξανομένων σὺν τῷ χρόνῳ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας (π. χ. διὰ γεννήσεων, εἰσποιήσεων, ἐνώσεως μετ' ἄλλης μικρᾶς κοινωνίας κ. τ. ὅ.) ἡ καλύβη θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ κτισθῇ μεγαλυτέρα καὶ στερεωτέρα καὶ νὰ διαρρυθμισθῇ καταλλήλως, ὥστε νὰ ἐπαρκῇ εἰς τὰς ἀνάγκας πάντων τῶν συζώντων καὶ τῶν κτηνῶν αὐτῶν, νὰ χρησιμεύῃ εἰς ἀσφαλῆ φύλαξιν τροφῶν, ἐργαλείων, ὄπλων κ.τ.λ., χρησίμων εἰς τὴν διατροφήν τῆς κοινωνίας, εἰς ἄμυναν ἢ ἐπίθεσιν κατὰ ἐχθρῶν ἢ ἐπιδρομέων κ.τ.λ. Ἐνέργειαι ὅμως τοιαῦται σημαίνουσι βελτίωσιν τῆς ὑπαρχούσης οἰκοδομικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς. Ἄν ἡ αὐξήσις τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ἐγένετό ποτε πολὺ δυσανάλογος πρὸς τὸ μέγεθος τῆς καλύβης, θὰ ἦσαν ἠναγκασμένα τινὰ ἐξ αὐτῶν, φυσικώτερον ἐκ τῶν τέκνων τινὰ, νὰ κτίσωσιν ἄλλας καλύβας παρὰ τὴν πατρικὴν. Ἡ οἰκοδομικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν θὰ ἦτο βέβαια ὁμοία πρὸς τὴν τῆς πατρικῆς καλύβης, ἀλλὰ καὶ ἡ πεῖρα τῶν ἐλλείψεων αὐτῆς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μείνῃ ἀχρησιμοποίητος. Τὸ αὐτὸ θὰ ἔπραττον καὶ τὰ τέκνα τῶν τέκνων. Οὕτως ἡ ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξις τῆς οἰκοδομικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν ἀνάγκην τῶν μελῶν κοινωνίας ὀρισμένης ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς ἀλλήλας πλειόνων γενεῶν τῆς αὐτῆς κοινωνίας. Καὶ ἄλλοι ὅμως λόγοι εἶναι δυνατὸν νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν βελτίωσιν ταύτην. Π.χ. αἱ εἰς μίαν ἐνούμεναι κοινωνίαι ἔχουσιν ἐκάστη ἰδίαν οἰκοδομικὴν καὶ ἀρχιτεκτονικὴν, καὶ ἄτομα δὲ ὅπως δήποτε εἰσερχόμενα εἰς ξένην κοινωνίαν δὲν παύουν νὰ ἔχουν ἀνάμνησιν τῆς οἰκοδομικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἐξ ἧς προέρχονται κοινωνίας, ὥστε ἀναγκαίως ἡ οἰκοδομικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐκάστης κοινωνίας θὰ ὑποστῶσι καὶ ξένην ἐπίδρασιν· ἡ οἰκονομικὴ βελτίωσις κοινωνίας τινὸς φέρει φυσικῶς τὴν ἀγάπην τῆς ἀνέσεως, ἡ δὲ ἀνεσις πραγματοποιεῖται καὶ διὰ τῆς καλῆς κατοικίας, ὥστε καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον θὰ συντελεσθῇ ἐν τινι μέτρῳ ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξις τῆς οἰκοδομικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς· ἡ ἀνάπτυξις τῶν μέσων τῆς συγκοινωνίας φέρει γνῶσιν καὶ ἄλλων ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, τ. ἔ. καὶ τῆς οἰκοδομικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν, ἡ ὁποία καὶ διὰ τὰς πρακτικὰς ἀνάγκας τοῦ βίου, ἂν εἶναι ἀξία λόγου, καὶ διὰ τὴν σύμφυτον εἰς τὸν

ἄνθρωπον ὁρμὴν τῆς μιμήσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μείνῃ ἄνευ ἀναλόγου ἐπιδράσεως. Οὕτω φθάνομεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι *ἡ οἰκοδομικὴ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐμφανίζονται καὶ ἀναπτύσσονται ἐν κοινωνίᾳ καὶ ἐκ κοινωνίας ἀνθρώπων.* Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς πᾶσαν ἄλλην τέχνην, π. χ. τὴν ξυλουργίαν, τὴν ὀπλοποιίαν, τὴν ἀγγειοπλαστικὴν, τὴν μαγειρικὴν, τὴν ῥαπτικὴν κ.τ.λ.

Πόσον ἡ τέχνη καθόλου εἶναι χρήσιμος εἰς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν κοινωνίας τινὸς γίνεται προφανές, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι δὲν εἶναι μόνον μέσον πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ βίου τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ προῖόν σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐνασχολήσεως τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, οὕτω δὲ ἐκ τῶν παραγόντων τῆς ὄλης σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἱκανότητος καὶ τῆς περὶ βίου ἀντιλήψεως τούτων, ἄρα καὶ τῆς ὄλης κοινωνίας αὐτῶν. *Διὰ ταῦτα ἡ τέχνη εἶναι ἐκ τῶν καρπῶν τῆς κοινωνίας ἀνθρώπων, ἔχουσα διὰ τὴν ζωὴν αὐτῆς μετὰ τῆς ἠθικῆς, τῆς θρησκείας, τῆς ἐπιστήμης κ.τ.λ. οἶαν δύνανται ἔχουσι διὰ τὴν ζωὴν δένδρου τινὸς οἱ καρποὶ αὐτοῦ.*

7. Ἡ **καλλιτεχνία.** Καλαισθητικὰ συναισθήματα εἶναι τὰ συνδεδεμένα πρὸς ἀντιλήψας μορφῶν ἤτοι πρὸς συμπλέγματα αἰσθημάτων συνανηκόντων εἰς ἓν. Ριζικὴ αἰτία αὐτῶν εἶναι ἡ ἀπαίτησις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὅπως αἱ λειτουργίαι τῆς ζωῆς, αἱ τε σωματικαὶ καὶ αἱ ψυχικαί, τελῶνται ὅσον οἷον τε ἀκοπώτατα καὶ ὠφελιμώτατα εἰς τε τὸν σωματικὸν καὶ τὸν ψυχικὸν βίον. Διὰ τοῦτο π. χ. ἀπαρέσκει εἰς πάντας καὶ ὁ δξύτατος ἤχος, καθ' ὃν τὸ ἀκουστικὸν νεῦρον λόγῳ τῆς μεγάλης ἀλλοιώσεως κινδυνεύει νὰ καταστραφῇ, καὶ ὁ βαρύτατος ὡς μετὰ μεγάλης ἐντάσεως προσοχῆς ἤτοι μετὰ κόπου τοῦ εἶναι ἡμῶν γινόμενος ἀκουστός, δυσαρέστως ἀκροώμεθα πάντες ὁμίλιας τινός, ἐξ ἧς οὐδὲν ἢ ὀλίγα μόνον ἐννοοῦμεν ἢ ἄλλως εὐρίσκομεν, ὅτι δὲν προάγεται ὁ ψυχικὸς βίος ἡμῶν κ.τ.ὅ. Κατὰ ταῦτα ἵνα ἀρέσκητι ὡς καλλιτεχνικὴ μορφῆ, ἀπαιτοῦνται δύο τινὰ· α' τὰ μετὰ τῶν ἐπὶ μέρους αἰσθημάτων καὶ τῆς ἐνώσεως αὐτῶν συνδεδεμένα συναισθήματα δεόν νὰ εἶναι εὐάρεστα· β' τὸ περιεχόμενον τῆς μορφῆς, εἴτε ὡς συνόλου πραγμάτων, ἐπιφανειῶν, χρωμάτων, γραμμῶν κ.τ.ὅ. εἴτε ὡς συνόλου φθόγγων, ἤχων, ψόφων κ.τ.ὅ.

εἶτε ὡς συνόλου κινήσεων, δέον νὰ εἶναι εὐνόητον καὶ δηλωτικὸν σπουδαίου τινὸς διὰ τὸν ἀκούοντα ἢ θεώμενον, προάγον ἢ τοῦλάχιστον διευκολύνον τὸν ψυχικὸν ἢ τὸν ὄλον βίον αὐτοῦ. Λαμβανομένου νῦν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ συνειδήσις ἡμῶν εἶναι στενὴ, ἀναγκαίως ἔπεται, ὅτι τὸ ἐν τῇ μορφῇ ποικίλον δέον νὰ εἶναι τόσον μόνον μέγα, ὥστε νὰ δύναται νὰ περιληφθῇ ἀνέτως ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν καὶ νὰ συνυπάρξῃ σαφῶς μετὰ τῶν ἐκάστοτε χρησίμων εἰς τὴν προσοικειώσιν του περιεχομένων ταύτης. *Διὰ τοῦτο ἐπὶ ἔργων μεγάλων*, ἅτινα δὲν δύναται νὰ καταζήσῃ ἅμα ὀλόκληρα ὁ θεατὴς ἢ ἀκροατὴς, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων, εἰς ἃ τίνα δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ προσέξῃ τις ὅσον ἀπαιτεῖται χρόνον, ἢ ὧν τινων ἢ προσοικειώσις δι' οἷον δῆποτε λόγον συναντᾷ δυσκολίας, *μεταχειρίζεται ὁ καλλιτέχνης τὸν ῥυθμὸν*. Ἰνα δῆλα δὴ διευκολύνῃ τὴν ψυχικὴν ζωὴν ὡς ἀντίληψιν τῆς μορφῆς, χρησιμοποιεῖ τι, ὅπερ κατὰ τὴν παρατήρησιν πάντοτε διευκολύνει ἢ προάγει τὴν ζωὴν καὶ εὐρίσκειται συντετελεσμένον πανταχοῦ, ὅπου ὑπάρχει ἀξία λόγου ζωῆ· διὰ ῥυθμικῆς π. γ. κωπηλασίας προχωρεῖ ἢ λέμβος ταχύτερον καὶ διὰ τοὺς ναύτας ἀκοπώτερον ἢ δι' ἀρρυθμίου· διὰ ῥυθμικοῦ πριονισμοῦ κατορθώνουσιν οἱ ξυλοκόποι πλείονα ἢ δι' ἀρρυθμίου· κατὰ ῥυθμὸν τίνα καταφέρουσιν οἱ συνεργαζόμενοι σιδηρουργοὶ τὰς σφύρας αὐτῶν κατὰ τοῦ διαπύρου σιδήρου, ἂν ἐπιθυμῶσι νὰ κατορθώσωσι τὸν σκοπὸν τῶν εὐχερῶς πῶς, ταχέως καὶ ἀσφαλῶς· ῥυθμικῶς βαδίζομεν οἱ ἄνθρωποι, ἂν θέλωμεν νὰ βαδίζωμεν ἀκοπώτερον, ταχύτερον καὶ ἀσφαλέστερον· κατὰ ῥυθμὸν πάλλεται ἡ ὑγιὴς καρδιά καὶ κινῶνται οἱ ὑγιεῖς πνεύμονες· κατὰ ῥυθμὸν τίνα ἦτοι κατὰ νόμους τινὰς λειτουργεῖ ὁ ὑγιὴς νοῦς καὶ τὸ ὑγιὲς συναίσθημα· ῥυθμὸν ὠρισμένον δέον νὰ ἐμφανίξῃ ἢ βούλησις, διὰ νὰ εἶναι ἀγαθὴ· ἔνρυσθμον καθόλου ψυχικὸν σχηματισμὸν ἦτοι συνακόλουθον ψυχικὸν βίον δέον νὰ ἐμφανίξῃ πᾶς ἄνθρωπος, ὅστις θέλει νὰ θεωρῆται μορφωμένος ἄνθρωπος ἦτοι νὰ παρουσιάζῃ ἀνωτέρας τινὸς βαθμίδος ἀνθρωπίνην ζωὴν· ῥυθμὸς εἶναι καὶ οἱ νόμοι ἐν τῇ γενικωτάτῃ τῆς λέξεως σημασία, τ. ἔ. ἢ αἰτιώδης σχέσις, ἣτις διέπει τοῦ σύμπαντος τὴν ζωὴν κατὰ πᾶσαν ἐκδήλωσιν αὐτῆς—Ἰδοὺ διὰ τί ἡ παράστασις τοῦ ῥυθμοῦ εἶναι συν-

δεδεμένη μὲ εὐάρεστα συναισθήματα καὶ διὰ τί ὁ καλλιτέχνης χρησιμοποιεῖ τὸν ῥυθμὸν πρὸς ἀντίληψιν τῶν μορφῶν.

Ἄλλ' ἡ καλλιτεχνικὴ μορφή ἔχει καὶ περιεχόμενον, τὸ ὅποιον εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη νὰ προσλαμβάνηται ἀνέτως ὑπὸ τοῦ θεατοῦ ἢ τοῦ ἀκροατοῦ καὶ νὰ προάγῃ τὸ ἑαυτοῦ μέρος τὴν ψυχικὴν ζωὴν αὐτοῦ.

Πόθεν νῦν ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ τὰς μορφὰς καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ὁ καλλιτέχνης, ἵνα δι' αὐτῶν γεννᾷ συναισθήματα ἱκανοποιήσεως πλήρους παρὰ τοῖς θεαταῖς ἢ τοῖς ἀκροαταῖς αὐτοῦ; Κατ' ἀνάγκην ἐκ κύκλου, ὅστις ὑπὸ τούτων εἶναι εὐνόητος καὶ θεωρεῖται σπουδαῖος. Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἐξηρητημένος ἐκ τῆς κοινωνίας, ἐν ἣ ἀνεπτύχθη, καὶ τῆς κοινωνίας, ἐν ἣ θέλει ἢ εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ζήσῃ.

Θὰ εἶναι ἴσως ἀσύμφωνοι πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην καλλιτέχνηαι τινές· ἀλλ' οὐδεὶς ποτε καλλιτέχνης μετεχειρίσθη ποτὲ σύμβολα κρυπτογραφικά, χρήσιμα μόνον εἰς ἑαυτόν, οὐδεὶς κατέκρυψε τὰ ἔργα του, ἵνα μόνος ἀπολαμβάνῃ αὐτά, οὐδεὶς ἠφάνισε τὰ ἔργα του, πλὴν ἐὰν ἠῤοισκεν αὐτὰ ἀνεπαρκῆ νὰ προκαλέσωσιν ὅσον αὐτὸς ἐπεθύμει τὸν ἔπαινον τῶν ἀνθρώπων· οὐδεὶς ποτε καλλιτέχνης ἀπηξίωσε νὰ ἀρέσκῃ εἰς ἀνθρώπους, τοῦναντίον πάντες συναισθάνονται παράπονον κατὰ τῶν συγχρόνων των, ἂν πιστεύωσιν, ὅτι παραγνωρίζουσι τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου αὐτῶν, ἢ καὶ ὑποτρέφουσι τὴν ἐλπίδα, ὅτι μέλλουσαι γενεαὶ θὰ ἀναγνωρίσωσιν ποτε τὴν ἀξίαν αὐτῶν.

Ἐν τῇ ζωῇ του ἐπιθυμία ὁ καλλιτέχνης νὰ ἀρέσκῃ εἰς ὅσον οἷόν τε πλείστους ἀνθρώπους καὶ ὅσον οἷόν τε μάλιστα φροντίζει νὰ λαμβάνῃ θέματα καὶ μορφὰς ἐκ τοῦ γνωστοτάτου εἰς πάντας, εἰ δυνατόν, τοὺς ἀνθρώπους τῆς κοινωνίας του βίου καὶ ἐκ τῶν σπουδαιωτάτων ἐκδηλώσεων τούτου. Τοιοῦτον ὕλικὸν παρέχουν φυσικὰ ἢ ἐθνικὴ ἱστορία, αἱ ἐθνικαὶ παραδόσεις, οἱ ἐθνικοὶ μῦθοι, ἡ θρησκεία τοῦ ἔθνους, τὰ ἰδεώδη αὐτοῦ, ἡ ἐθνικὴ καὶ ἡ λαϊκὴ ποίησις καὶ μουσικὴ, ἡ ἐθνικὴ καὶ ἡ λαϊκὴ τέχνη, ἐν συντόμῳ ὅλη ἡ ἐθνικὴ καὶ ἡ λαϊκὴ ζωὴ καὶ αἱ περὶ τοῦ βίου ἀντιλήψεις τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ, μεθ' ὧν εἶναι συνδεδεμένα ἐξ ἀπαλῶν ἐκάστου ὀνύχων τὰ μυχιαίτατα καὶ

εὐγενέστατα συναισθήματα. *Ἄν επιτυγχάνη πλήρως ἐν τῇ ἐκλογῇ ταύτῃ ὁ καλλιτέχνης ἦτοι ἂν ἀπολύτως ἀρέσκη εἰς τὸ ἐθνικὸν καὶ λαϊκὸν σύνολον ἢ μορφῇ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων αὐτοῦ, εἶναι ὁ ἐθνικὸς καλλιτέχνης.*

Παρὰ ταῦτα ἡ φυσικότης, ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ ἀλήθεια ὀφείλουσι νὰ χαρακτηρίζουσι πᾶν ἔργον καὶ τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς ἐργασίας τοῦ καλλιτέχνου, ἂν πρόκειται νὰ γενῶνται παρὰ τῷ θεατῇ ἢ τῷ ἀκροατῇ συναισθήματα πλήρους ἱκανοποιήσεως. Ἰκανότης ὅμως εἰς τοιαῦτα ἔργα καὶ τρόπον ἐργασίας δὲν ἀποκτάται ἀπὸ μιᾶς ἡμέρας εἰς τὴν ἄλλην, δι' αὐτοσχεδιασμοῦ, διὰ σπουδῆς καὶ ἀσκήσεως ἐπιπολαίας· ἕκαστος καλλιτέχνης ὀφείλει νὰ χρησιμοποιῇ τὰ φῶτα, τὴν πείραν καὶ τὸ ἔργον ἄλλων καλλιτεχνῶν, ἐκάστη γενεὰ καλλιτεχνῶν ὀφείλει νὰ χρησιμοποιῇ ὅ τι αἰ προηγουμέναι ἔχουσι κατορθώσει ἢ δύνανται νὰ διδάξωσι καλλιτεχνικόν, ὀφείλει νὰ σπουδάσῃ τοῦτο καὶ νὰ πονήσῃ μετὰ εἰλικρινείας καὶ ἀγάπης τῆς ἀληθείας.

Ἄλλ' ὅτι ἡμεῖς ἠθέλομεν εἶναι πρῶτον τοῦτο· ἡ καλλιτεχνία μόνον ἐν κοινωνίᾳ καὶ ἐκ κοινωνίας ἀνθρώπων γεννᾶται καὶ ἐξελλίσσεται. Τὸ πρᾶγμα ὑποθέτομεν ἀπεδείχθη σαφῶς. Ὅτι δὲ ἡ καλλιτεχνία ἔχει καὶ σπουδαιότητα μεγάλην διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν τύχην τῆς κοινωνίας, ἐννοεῖ τις, ἂν λάβῃ ὑπ' ὄψιν πόθεν ἐκλέγει τὰ θέματα αὐτοῦ ὁ ἐθνικὸς καὶ ἀληθινὸς καλλιτέχνης καὶ πῶς διδάσκει διὰ τῆς ἐργασίας αὐτοῦ τὴν ἀγάπην τῆς φυσικότητος, τῆς εἰλικρινείας καὶ τῆς ἀληθείας ἐν τῇ ἐργασίᾳ, ὅτι καθόλου διδάσκει μετὰ ἰσχυρᾶς ἐπιδράσεως ἐπὶ τὸ συναισθημα καὶ μηδαμῶς θεραπευομένης τῆς ὑστεροβουλίας. Οὕτως ἡ καλλιτεχνία εἶναι ἐκ τῶν καρπῶν τῆς κοινωνίας, οἷοι καὶ οἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθέντες.

8. Τὸ κράτος. «Τὸ κράτος εἶναι ἡ ὀργάνωσις λαοῦ τινος εἰς κυρίαρχον ἐνότητα βουλήσεως, δυνάμεως καὶ δικαίου. Τὸ ἔργον αὐτοῦ εἶναι ἡ πραγματοποίησις τῶν βιοτικῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ ἐξωτερικῶς καὶ ἡ διατήρησις τῆς ἐσωτερικῆς ἡσυχίας, ἔτι δὲ ἡ μέριμνα ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως καὶ τῆς ἀυξήσεως τῆς ὑλικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς εὐημερίας, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν δύναται ἄνευ κινδύνου τῆς πρὸς αὐτοσυντήρησιν ἱκανότητος

τοῦ συνόλου νὰ ἀφεθῇ εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν τῶν ἀτόμων» (Fr. Paulsen, System d. Ethik II, σ. 544). Πότε ὅμως ἀναφαίνεται τὸ κράτος παρὰ κοινωνίᾳ τινί; «Ὅσον γλῶσσα καὶ θρησκεία εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων, ἅτινα κατασκευάζονται δι' ὑπολογισμοῦ καὶ αὐθαιρεσίας, τόσον εἶναι ἐξ αὐτῶν καὶ κράτος καὶ δίκαιον· εἶναι ἀναγκαῖαι μορφαὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ διὰ τοῦτο τόσον ἀρχαῖαι, ὅσον ὁ ἀνθρώπος αὐτός. Ὅσον ὑπῆρξαν ἀνθρωποὶ ἄμοιροι γλώσσης, τόσον ὑπῆρξαν καὶ ἄμοιροι κράτους καὶ δικαίου» (Paulsen ἔ. ἄ. σ. 574). Ὁ Paulsen ἔχει πληρέστατα δίκαιον· κοινωνία ἀνθρώπων δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ ἐνότητός τινος βουλήσεως αὐτῶν καὶ προσπαθειῶν κοινῶν ὑπὲρ τῆς κοινωνίας αὐτῶν· ἡ ἀνυπαρξία ὅμως κοινωνίας ἀνθρώπων σημαίνει κατὰ τὰ ἥδη εἰρημένα ἀνυπαρξίαν ἀνθρώπων. *Διὸ ἀφ' οὗτο ὑπῆρξαν ἀνθρωποὶ θὰ ὑπῆρξε καὶ κράτος.* Ἄλλο τὸ ζήτημα ἂν τὸ κράτος εἶναι γραπτὸν ἢ ἄγραφον, ἂν εὐρίσκειται πολὺ ἢ ὀλίγον προηγμένον, ἂν συντελεῖ πολὺ ἢ ὀλίγον εἰς τὴν ἐξέλιξιν σπουδαίας ἀνθρωπίνης ζωῆς. *Τὸ πρᾶγμα εἶναι, ὅτι τὸ κράτος εἶναι ἐκδηλώσις ζωῆς, καρπὸς τῆς κοινωνίας ἀνθρώπων, ὑπάρχων παντοῦ, ὅπου κοινωνία ἀνθρώπων, ἄρα κατὰ τὴν ποιότητα αὐτοῦ ἐκ τῶν παραγόντων τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς τύχης αὐτῆς.*

*
**

Ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐδείχθη, νομίζομεν, ἐπαρκῶς, ὅτι ἐν κοινωνίᾳ καὶ ἐκ κοινωνίας ἀνθρώπων γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ γλῶσσα, ἡ ἠθικὴ, τὸ δίκαιον, ἡ ἐπιστήμη, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ καλλιτεχνία, τὸ κράτος, καὶ δὴ κατ' ἀνάγκην καὶ τρόπον φυσικόν, ὥστε δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς φυσικοὶ καρποὶ τῆς κοινωνίας, ὀργανισμοῦ φυσικοῦ. *Κατὰ τοῦτο λοιπὸν ἐν πρώτοις ὁμοιάζει ἐκάστη κοινωνία πρὸς ὀργανισμόν τινα φυσικόν.*

Αὐτονόητον εἶναι νῦν, ὅτι ὅσον οἱ καρποὶ κοινωνίας τινὸς εἶναι πλείονες καὶ ὑγιέστεροι ἢτοι συμφωνότεροι καὶ ἐπιτηδεό-

τεροι πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν, τόσον ἀνωτέραν βαθμίδα ζωῆς ἔχει ἢ κοινωνία. Ὅπως δὲ ἐκ τῶν καλλιτέρας ποιότητος καρπῶν δένδρου τινὸς δύναται ὑπὸ εὐμενεῖς συνθήκας νὰ ἐξελιχθῇ ἀνωτέρας βαθμίδος ζωὴ τοῦ δένδρου, οὕτω καὶ καὶ ἐκ τῆς παρὰ τινι κοινωνίᾳ ὑπάρξεως σπουδαιοτέρας ἐπιστήμης, ἠθικῆς, θρησκείας, καλλιτεχνίας κ.τ.λ. δύναται ὑπὸ εὐμενεῖς συνθήκας νὰ προκύψῃ ἀνωτέρα κοινωνία ἀνθρώπων, ἀνωτέρα ἀνθρωπίνην ζωὴν. *Κατὰ τοῦτο ὁμοιάζει δεύτερον πᾶσα ἀνθρωπίνην κοινωνία ἀνθρώπων πρὸς τοὺς φυσικοὺς ὀργανισμούς.*

Ὅμοιάζει περαιτέρω πᾶσα κοινωνία ἀνθρώπων πρὸς τοὺς φυσικοὺς ὀργανισμούς, ὅτι καὶ παρ' αὐτῆ ὡς καὶ παρὰ τούτοις βραδεῖα καὶ ἀβίαστος συντελεῖται ἢ ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξις τῶν προϊόντων τοῦ βίου· αἰῶνες μακροὶ ἐχρησιάσθησαν καὶ σειρὰ μακρὰ εὐνοϊκῶν συνθηκῶν ἐβοήθησαν, ἵνα παρὰ ταῖς νῦν θεωρουμένας πεπολιτισμένας κοινωνίας ἀναπτυχθῶσιν ὅσον εἶναι ἀνεπτυγμένα ἢ ἐπιστήμη, ἢ γλῶσσα, ἢ ἠθική, τὸ δίκαιον, ἢ καλλιτεχνία κ.τ.λ., καθόλου πᾶσαι αἱ ἐκδηλώσεις ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Ἄλλας ὁμοιότητας θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς κατωτέρω.

II. Ἡ συνεξάρτησις τῶν καρπῶν τῆς κοινωνίας.

Ὅπως ἢ ἐξέλιξις τῶν καρπῶν δένδρου τινός, ὡς ἐκδηλώσεως μερικῆς τῆς ζωῆς τοῦ δένδρου, εἶναι ἐξηρητημένη ἐκ τῆς αἰε μεταβαλλομένης καταστάσεως τῆς ὅλης ζωῆς τοῦ δένδρου, οὕτω καὶ ἢ ἐξέλιξις ἐκάστου φαινομένου πολιτισμοῦ, ὡς ἐκδηλώσεως μερικῆς τῆς ὅλης ζωῆς τῆς κοινωνίας, εἶναι ἐξηρητημένη ἐκ τῆς αἰε μεταβαλλομένης καταστάσεως τῆς ὅλης ζωῆς αὐτῆς, ὡς αὕτη ἐκδηλοῦται ἐν τῇ μεταβολῇ πάντων τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς. Ἡ γνώμη αὕτη ἐνεφανίσθη καὶ ἐν προηγουμέναις σελίσιν τοῦ βιβλίου τούτου, ἀλλὰ δὲν ἐδικαιολογήθη ὅσον ἔπρεπε ἐπαρκῶς, διότι περὶ ἄλλου κυρίως ἐπρόκειτο. Πρέπον λοιπὸν εἶναι νὰ προστεθῶσι τινά.

1. Αἱ λέξεις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἀρχικῶς ἢ φωνητικαί τινες

ἐκδηλώσεις ψυχικῆς ζωῆς, ἀποβάσαι σὺν τῷ χρόνῳ σταθερώτερα σύμβολα τῶν πραγμάτων, τῶν συναισθημάτων, τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν, ὡς ταῦτα οἱ ἀνθρωποι καταζῶσιν. Ὅσον λοιπὸν πλείονα καὶ ποικιλώτερα πράγματα, συναισθήματα, ἐπιθυμίας καὶ σχέσεις αὐτῶν καταζῶσιν, τόσον πλεονάκις ἄγεται εἰς τὸν σχηματισμὸν ἢ τὴν χρῆσιν λέξεων καὶ προτάσεων, δι' ὧν καὶ σαφέστερον καὶ εὐμνημονευτότερον, ἄρα εὐχρηστότερον εἰς τὸν βίον ἔχει ὅτι κατέζησε καὶ πληρέστερον μετὰ τῶν ἄλλων τῆς κοινωνίας αὐτοῦ ἀτόμων κατορθώνει νὰ ἐπικοινωνῇ· ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὅσον προάγεται ἢ ἐπιστήμη, ἢ τέχνη, ἢ καλλιτεχνία, ἢ ἠθική, τὸ δίκαιον κ.τ.λ., καθόλου αἱ ποικίλαι ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ παρὰ τινι κοινωνίᾳ, τόσον προάγεται παρ' αὐτῆ ἢτοι παρὰ τοῖς εἰς αὐτὴν ἀνήκουσιν ἀνθρώποις καὶ ἢ γλῶσσα.

Εἶναι ἀνεξάντλητοι εἰς ἀριθμὸν καὶ ἔρευναν αἱ μεταβολαί, ἀεὶ ὑπέστη καὶ διηνεκῶς ὑφίσταται μετὰ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ψυχικοῦ βίου ἢ γλῶσσα. Λέξεις π. χ. σημαίνουσαι ἀρχικῶς πράγματα κατήντησαν νὰ σημαίνωσιν ἰδιότητος.—Λέξεις σημαίνουσαι καθ' ἑαυτὰς τόπον ἢ χρόνον ἢτοι οὔσαι, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ ἐμπειρικὸς γραμματικὸς, τοπικὰ ἢ χρονικὰ ἐπιρρήματα ἀπέβησαν προθέσεις.—Λέξεις διάφοροι τὴν σημασίαν τιθέμεναι ὑπὸ τῶν ὁμιλούντων ἀρχικῶς παρ' ἀλλήλας, ἵνα σημάνωσιν συνειδητὴν τινὰ παρ' αὐτοῖς σχέσιν τῶν δι' αὐτῶν, τῶν λέξεων, σημαινομένων πραγμάτων, ἐνεργειῶν, φαινομένων κ.τ.λ., συνετίθεντο διὰ τοῦ χρόνου εἰς μίαν σημαίνουσαν τὴν περὶ ἧς πρόκειται σχέσιν (οἴκου δεσπότης—οἰκοδεσπότης· ἵππου μέδων—ἵππομέδων· τοῦ ἔφ' ἵππου ἀνθρώπου, τοῦ ἐφίππου ἀνθρώπου—ὁ ἐφιππος ἀνθρώπος κ.τ.λ.), πάντοτε ἐννοεῖται ἰσχύοντος τοῦ ψυχικοῦ νόμου τῆς ἀναλογίας, τῆς τάσεως πρὸς γενίκευσιν, ἣτις χαρακτηρίζει τὴν ψυχικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ οὕτω προέκυψεν ἢ ἀνεξάντλητος ποικιλία τῶν συνθέτων καὶ διεμορφώθησαν οἱ λεγόμενοι κανόνες τῆς συνθέσεως τῶν λέξεων, καθ' οὓς ἀναγνωρίζεται διὰ τοῦ χρόνου, ὅτι δέον νὰ τελῆται πᾶσα σύνθεσις λέξεων.—Λέξεις σημαίνουσαι πράγματα ἢ ἰδιότητος ἢ σχέσεις ἀπέβησαν καταλήξεις.—Λέξεις σημαίνουσαι πρόσωπα ἐγένοντο διὰ τοῦ χρόνου καταλήξεις (τίθη—μι, τίθη-ς τίθη—σι, τίθη—μεν κ.τ.λ.· μι=ἐγώ, ς=σύ, τι=

αὐτὸς κ. τ. λ.).—Λέξεις δηλοῦσαι πράγματα ἢ φυσικὰς ομάδας πραγμάτων, αἵτινες οὖσαι πασίγνωστοι καὶ σαφέσταται ἐχρησιμοποιοῦντο ἀρχικῶς εἰς δήλωσιν ἴσων ποσοτήτων ἄλλων πραγμάτων, κατέστησαν προαγομένου τοῦ πνευματικοῦ βίου τὰ γνωστὰ ἀριθμητικά, τὰ δηλοῦντα ἀφηρημένας ἀριθμητικὰς παραστάσεις. Ἐχουσι δηλαδή παρατηρήσει οἱ ἐρευνῆται τοῦ βίου τῶν πρωτογόνων λαῶν καὶ κατὰ τούτους πολλοὶ μεθολογοὶ τῆς ἀριθμητικῆς διδασκαλίας, ὅτι παρὰ πολλοῖς ἐξ αὐτῶν ἡ λέξις π. χ. ἡ δηλοῦσα τὴν ποσότητα «ἐν» σημαίνει (ἢ εἶναι τῆς αὐτῆς ῥίζης καὶ ἡ λέξις ἡ δηλοῦσα) ἐγὼ ἢ τὴν σελήνην ἢ ἄλλο τι πασίγνωστον καὶ σαφέστατον· ἡ λέξις ἡ δηλοῦσα τὴν ποσότητα «δύο» σημαίνει (ἢ εἶναι τῆς αὐτῆς ῥίζης καὶ ἡ δηλοῦσα) ὀφθαλμοὺς ἢ ἄλλο τι φυσικὸν ζεῦγος πραγμάτων (χειρὰς, πόδας, ὄμους, πέρυγας πτηνοῦ κ.τ.δ.)· ἡ δηλοῦσα «τρία» σημαίνει κ.τ.λ. πόδα στρουθοκαμήλου (τὸ φυσικὸν ὄλον τῆς κνήμης καὶ τῶν δύο δακτύλων τοῦ στρουθοκαμήλου)· ἡ δηλοῦσα «τέσσαρα» σημαίνει κ.τ.λ. πόδα πτηνοῦ (τὸ φυσικὸν ὄλον τῆς κνήμης καὶ τῶν τριῶν δακτύλων τοῦ πτηνοῦ)· πέντε σημαίνει κ.τ.λ. χεῖρα (τοὺς πέντε δακτύλους τῆς χειρός). Ὅμοια εὐρίσκομεν ἡμεῖς, ὅτι συνέβησαν καὶ παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς ἰαπετικῆς γλωσσικῆς ὁμοειδίας. Εἶναι καθ' ἡμᾶς προφανῆς ἡ συγγένεια τῆς ῥίζης τῆς Ἑλληνικῆς λέξεως εἷς (ἀρχικῶς βέβαια *εἶμς, εἶνς*), *μία, ἐν* (*εμ*), ῥιζικῶς τῆς αὐτῆς εἰς πάσας τὰς ἰαπετικὰς γλώσσας, πρὸς τὴν ῥίζαν τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας *εμ—οὔ, ἐμ—οι ἐμ—έ, ἡμέ—ες* κ.τ.λ., ἐπίσης ῥιζικῶς τῆς αὐτῆς εἰς πάσας τὰς ἰαπετικὰς γλώσσας (πρὸβλ. λατ. *me—i, mihi—i me*, ἰνδ. *mān mā* (καὶ *aḥam=ἐγώ*), γοθθ. *mik*, γερμ. *mich* κ.τ.λ.), ὡς καὶ πρὸς τὴν τοῦ ὑπαρκτικοῦ ῥήματος *εἰμί* (*ἐσ—μί, ἐν—τί, ἰνδ. asmi*, λατ. *sum esum* κ.τ.λ.). Ἐπίσης εἶναι προφανῆς ἡ συγγένεια τῆς λέξεως *δύο*, ῥιζικῶς τῆς αὐτῆς εἰς πάσας τὰς ἰαπετικὰς γλώσσας (πρὸβλ. λατ. *du—o* ἰνδ. *dva dvāu* παλαιογερμ. *zwo*, γερμ. *zwei* κ.τ.λ.), πρὸς τὴν ῥίζαν *Fiδ, vid* (*Fiδεῖν, videre* κ.τ.λ.) Ἡ μετάπτωσις τῆς φωνῆς *Fiδ=vid=uid* εἰς *Fδ=vd=ud* καὶ ταύτης εἰς *δF=dv=du*, ἐντεῦθεν δὲ ἢ ἐκ τῆς (*F*)*ιδ* εἰς *δι* εἶναι εὐκολωτάτη. Ἄν αἱ ῥίζαι τῶν λέξεων τρεῖς καὶ τράγος εἶναι συγ-

γενεῖς δὲν εἶμαι βέβαιος. Ἡ λατ. λέξις *quattuor* αἱ ἑλλην. *πέτταρες, τέτταρες, τέσσαρες, τέτορες, πίσυρες*, αἱ ἰνδ. *katur katvāras* ἢ *liθ.keturī* ἢ ὁσκ. *petur* κ.ἄ.π., τῆς αὐτῆς πᾶσαι ῥίζης, εἶναι τῆς αὐτῆς καὶ ἡ λατ. λέξις *equus*, ἡ ἑλλην. ἵππος (*ἱκFος*) κ.ἄ.ἄ. ἰαπετ. γλωσσῶν τῆς αὐτῆς σημασίας, Ἡ λέξις πέντε θὰ θὰ ἐσήμανε καὶ παρὰ τοῖς ἰαπετικοῖς λαοῖς ἀρχικῶς χεῖρα (=πέντε δακτύλους) διότι πέντε=*quinque=cem=ka(n)=Hand=χειρ*. Δέκα=*δύο—κα* (=δύο χεῖρες). Ὁ ἐν πρωτογόνῳ δῆλα δὴ καταστάσει πολιτισμοῦ διατελῶν ἄνθρωπος ὁμιλῶν πρὸς ἄλλον, οὐτινος ἐκοινώνει καὶ εἰς ὃν ἤθελε νὰ δηλώσῃ τὴν ποσότητα *ἐν*, κατὰ ψυχολογικὸν λόγον θὰ ἐδεικνυε γνωστότατόν τι ἐν ἀντικείμενον, φυσικώτατα δὲ ἑαυτόν, καὶ θὰ ἐχρησιμοποίει τὴν ἀνάλογον λέξιν, ἥτοι ἐκείνην, δι' ἧς ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ἐδηλοῦτο ὁ ὁμιλῶν ἄνθρωπος (πρὸβλ. γερμ. *man, Mann, Mensch*, ἀνήρ ἄνθρωπος, καὶ τὰς πλαγίας πτώσεις τῆς προσωπ. ἀντωνυμ. *α' προσώπ.*)· διὰ τὴν ποσότητα *δύο* θὰ ἐχρησιμοποίει καθ' ὅμοιον τρόπον τὸ φανερώτατον φυσικὸν ζεῦγος τῶν ὀφθαλμῶν (*Fiδεῖν* κ.τ.λ.) ἢ ἄλλο τι ἀνάλογον (χεῖρες, πόδες κ.τ.λ.)· διὰ τὸ τέσσαρα τὴν σαφεστάτην παράστασιν τῶν ποδῶν τοῦ ἵππου κ.οὐ.κ. θὰ ἔλεγε λοιπὸν ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος θέλων νὰ δηλώσῃ π.χ., ὅτι ἀπέκτησε δύο, τρία, τέσσαρα, πέντε πρόβατα, ὅτι ἀπέκτησε τόσα πρόβατα, ὅσα εἶναι οἱ ὀφθαλμοὶ του, ὅσα πράγματα ἔχει ὁ πούς τοῦ στρουθοκαμήλου (ἢ τοῦ τράγου), ὅσους πόδας ἔχει ὁ ἵππος, ὅσους δακτύλους ἔχει ἡ χεῖρ αὐτοῦ. Ὑπῆρξεν ἔπειτα φυσικὸν ἐπακολούθημα τῆς προαγωγῆς τῆς ἀφαιρετικῆς ἱκανότητος τοῦ πνεύματος ἢ βαθμιαία συντόμευσις τῶν τοιούτων μακρῶν προτάσεων, ὥστε τέλος νὰ προκύψουν αἱ γνωσταὶ σύντομοι ἀριθμητικαὶ λέξεις. Πρὸς ὄρισμόν τῶν μεγαλυτέρων ποσοτήτων ἐχρησιμοποιοῦνται τὸ ἀριθμητικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον παρὰ τισι μὲν τῶν πρωτογόνων λαῶν εὐρίσκεται πενταδικὸν (ἐξ οὗ καὶ ἔχει ἐξελιχθῆ τὸ δεκαδικὸν τῶν πεπολιτισμένων λαῶν), παρ' ἄλλοις δὲ δυαδικὸν ἢ τριαδικὸν ἢ τετραδικὸν. Εἶναι αὐτόνοητον, ὅτι ἡ χρῆσις συστήματος ἀριθμητικοῦ, ὡς καὶ οἶον διήποτε συστήματος, ὡς προϊόντος καθαροῦ τῆς ἀφαιρετικῆς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος ἀποδεικνύει ὑπαρξίν ἀνωτέρου τινὸς πνευματικοῦ βίου παρὰ τῇ κοινῶνι, ἣτις χρησιμοποιοῖ αὐτό, τόσο·

δὲ ἀνωτέρου, ὅσον τελειότερον εἶναι τὸ σύστημα καὶ διὰ πλείονας ἀνάγκας εἶναι καταλληλότερον.

Ἄλλα δὲν σκοποῦμεν ἐνταῦθα νὰ μετέλθωμεν τὸ ἔργον τοῦ ψυχολόγου τῆς γλώσσης ἢ τῶν μαθηματικῶν ἢ ἄλλης ἐπιστήμης· ἠθέλομεν μόνον νὰ καταστήσωμεν φανερώτερον πως, ὅτι *ὅσον προάγεται παρά τινι κοινωνία ὁ πνευματικὸς καὶ ὄλος βίος, τόσον προάγεται καὶ ἡ γλῶσσα.* Ὁ W. Wundt λέγει πού, ὅτι τὰ ζῷα δὲν ἐμόρφωσαν γλῶσσαν, οὐχὶ διότι δὲν ἔχουσιν ἐκ φύσεως τὰ κατάλληλα ὄργανα, ἀλλὰ διότι δὲν ἔχουσι ψυχικὸν τι, ὅπερ θὰ ἐδήλουν διὰ τῆς γλώσσης. Καὶ ἔχει παντελῶς δίκαιον. Πραγματικῶς ἀναφαίνεται γλῶσσα, ἀφ' ὅτου ἀρχίσουν νὰ λαμβάνωσι χώραν δευτερογενῆ καὶ τριτογενῆ ψυχικά φαινόμενα, τ. ἔ. παραστάσεις, ἔννοιαι καὶ συσχετίσεις περιεχομένων τῆς συνειδήσεως· πρὸς τοιοῦτον ὅμως ψυχικὸν βίον φαίνεται τὰ ζῷα ἥκιστα προδιατεθειμένα ἐκ φύσεως. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐμόρφωσαν οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ μορφώσωσι γλῶσσαν. Δὲν ἔπεται καὶ ἐκ τούτου, ὅτι πρὸς μᾶλλον προηγμένον ἀνθρώπινον βίον ἀντιστοιχεῖ μᾶλλον προηγμένη γλῶσσα ;

Ἄφ' ὅτου ἀρχίσῃ νὰ γράφηται ἡ γλῶσσα, ὅπερ εἶναι ἀπόδειξις, ὅτι ἔχει προαχθῆ σπουδαίως ὁ πνευματικὸς βίος, ἀρχίζει καὶ νὰ ὀρθομίζεται ἀκριβεστέρα, μᾶλλον ἐνιαία καὶ συστηματικῆ. Εἶναι δῆλον, ὅτι ὁ γράφων διατηρεῖ ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ τὰ περὶ ἃ ἀσχολεῖται πλείονα χρόνον ἢ ὁμιλῶν, ἔχει λοιπὸν μείζονα εὐκαιρίαν καὶ σκεπθῆ καλλίον τὸ πρᾶγμα καὶ νὰ εὔρη τὰς πρὸς δῆλωσιν τούτου καταλληλοτέρας λέξεις· ἐτέρωθεν δὲ γνωρίζων, ὅτι ἡ κατανόησις τῶν γραφομένων αὐτοῦ δὲν ὑποβοηθεῖται ὑπὸ μορφασμῶν, χειρονομῶν, καταλλήλου ἀπαγγελίας κ.τ.λ., ὅπως ἐν τῷ προφορικῷ λόγῳ, καὶ μὴ δυνάμενος νὰ εἶναι βέβαιος, ὅτι εἶναι ὅσον πρέπει σαφές, ἀναγκαίως ζητεῖ λέξεις καὶ τύπους ὅσον οἷόν τε γνωστοτάτους εἰς τοὺς δι' οὓς προορίζεται ἡ γραφή καὶ θηρεῖ πᾶσαν δυνατὴν σαφήνειαν καὶ ἀκριβείαν ἐν τῇ φράσει. Οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι, ἂν ὁ γράφων θέλῃ νὰ ἀπευθυνθῆ πρὸς ὅλην τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ, θὰ χρησιμοποιήσῃ λέξεις καὶ τύπους καὶ σύνταξιν οἰκεία εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας. Τοῦτο θὰ πρᾶτῃ μάλιστα ἡ κοινωνία, ὅταν θέλῃ νὰ ἀπευθυνθῆ εἰς πάντα τὰ μέλη αὐτῆς. Διὸ κατ' ἀρχὴν δὲν δύναται νὰ συμπί-

πτῆ ἐν παντὶ ἢ γραπτῇ γλῶσσα πρὸς τὰ ἐκασταχοῦ τῆς κοινωνίας διὰ τὰς ἰδιαιτέρας τοπικὰς ἢ καὶ ἱστορικὰς συνθήκας φυσικῶς ἐμφανιζόμενα καὶ διαφόρως ἐξελισσόμενα γλωσσικὰ ἰδιώματα.

Ἐν τῇ οὕτως ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ τοῦ κράτους διαμορφουμένη γραπτῇ γλώσσῃ ἀναγνωρίζονται κατ' ὀλίγον ὠρισμέναί λέξεις, συνδυασμοὶ λέξεων, τύποι λέξεων, συντάξεις καὶ φραστικοὶ τρόποι ὡς κατάλληλα νὰ δηλώσωσιν ὠρισμένας πνευματικὰς καταστάσεις, κινήσεις καὶ δεδομένα, δημιουργεῖται δῆλα δὴ κατὰ ψυχολογικὸν λόγον κατάστασις γλωσσική, ἣτις οὐ μόνον δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ λησμονηθῆ, ἐφ' ὅσον αἱ ἐπιγιγνόμεναι γενεαὶ χρησιμοποιοῦσι τὴν συγγραφικὴν κληρονομίαν τῶν προηγουμένων, ἀλλὰ καὶ παρέχει ὠρισμένην ψυχολογικὴν καὶ γλωσσικὴν βᾶσιν καὶ ἀφορμὴν πρὸς περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς γραπτῆς γλώσσης. Ἄλλ' οὐδεὶς ζῶν λαὸς ἔχει μόνον γραπτὴν γλῶσσαν. Ἡ κοινὴ ὁμιλουμένη γλῶσσα αὐτοῦ, οὔσα κατὰ μέγα μέρος ἡ συνισταμένη τῶν ἀναγκαίως ὑφισταμένων τοπικῶν ἰδιωμάτων, ἐπηρεάζει, ὡς εἰκὸς, τὴν γραπτὴν, μάλιστα ἐὰν αὕτη δι' οἷον δῆποτε λόγον δὲν χρησιμοποιεῖται πολὺ· ἀλλὰ καὶ ἡ γραπτὴ ἐπηρεάζει τὴν ὁμιλουμένην, τοσοῦτο δὲ μᾶλλον, ὅσον μείζονα ἔχει παράδοσιν, ὅσον μᾶλλον χρησιμοποιεῖται καὶ ὅσον σπουδαιότερα διὰ τὸν βίον τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἀτόμου, τὸν ἠθικόν, τὸν θρησκευτικόν, τὸν καλλιτεχνικόν, τὸν ἐπιστημονικόν, τὸν πρακτικόν, τὸν πολιτικόν κ.τ.λ. παρέχει πνευματικὰ προϊόντα καὶ κατορθώματα. Ἡ ἐπίδρασις θὰ εἶναι ἔτι μείζον, ἂν ἡ κοινωνία συνειδυῖα, ὅτι συμφέρον εἰς αὐτὴν μέγα εἶναι νὰ γινώσκουν τὰ ἄτομα αὐτῆς πάντα ὅσον οἷόν τε ἄριστα καὶ νὰ ἔχουν ἐκ τῶν ἐνωτικῶν των δεσμῶν ἐνιαίαν τινα γλῶσσαν, λαμβάνῃ ὑπὲρ τῆς κοινοτέρας εἰς αὐτὰ διὰ τῶν αἰώνων ἐμφανιζομένης, ἣτοι ὑπὲρ τῆς γραπτῆς, ὠφέλιμα μέτρα. *Διὸ δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς φυσικὸν τι, ὅτι ἡ γραπτὴ γλῶσσα μεταδίδεται παρὰ πεπολιτισμένοις καὶ ἱστορικοῖς λαοῖς ὡς ἰδιαιτέρα τις, ἐνιαία κατὰ τὰ σπουδαιότατα τοῦλάχιστον σημεῖα αὐτῆς, ἐλάχιστα δὲ καὶ κατὰ δευτερεύοντα σημεῖα διὰ χρόνον μακροῦ μεταβαλλομένη.* Ὅπου γραπτὴ γλῶσσα δὲν ὑπάρχει, εὐλογον εἶναι ὡς μὴ ὑπαρχούσης

σταθερωτέρας γλωσσικῆς παραδόσεως, νὰ ἀλλοιώνηται εὐκολα καὶ ἐντὸς βραχέως σχετικῶς χρόνου ἢ γλῶσσα.

“Οὐ διὰ τῶν ἀνωτέρω ἠθέλομεν νὰ καταστήσωμεν σαφέστερον, ἦτο τοῦτο· *ἡ γλῶσσα ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς* (λέξεις, συνδυασμοὶ λέξεων, τύποι, σύνταξις, φραστικοὶ τρόποι, προφορικὴ γλῶσσα, γραπτὴ γλῶσσα κ.τ.λ.), ἀποτελοῦσα φαινόμενον καὶ ὄρον ἀναγκαῖον τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, *ἐξέλισσεται φυσικῶς τελειότερα ἢ ἀτελεστέρα ἀναλόγως πρὸς τὴν ἐπὶ τὸ τελειότερον ἢ ἀτελέστερον ἐξέλιξιν τοῦ ὄλου βίου τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεων τούτου*, οὕτω δὲ προκύπτει κατ’ ὀλίγον παρὰ τὴν καθόλου γλῶσσαν τῆς κοινωνίας, ἢ γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου, τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης, τῆς καλλιτεχνίας κ.τ.λ., μετὰ πλείστων πάλιν μερικωτέρων διακλαδώσεων ἐκάστης, *ὧν ὁμοῦς αἱ διαφοραὶ θὰ εἶναι τοσοῦτον μικρότεροι, ὅσον ἐνοειδέστερος εἶναι ὁ ὅλος βίος τῆς κοινωνίας ἢτοι ὅσον μᾶλλον ἐνιαῖος εἶναι ὁ ὁμιλῶν τὴν ὅλην γλῶσσαν λαός.*

2. *Καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἠθικῆς δὲν συντελεῖται ἀνεξάρτητος τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ.* Τὸ πρῶγμα εἶναι φανερόν. Ἡ ἐπιστήμη π. χ. προοδεύουσα σὺν τῷ χρόνῳ ἀποκαλύπτει κάλλιον τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς ἄλληλα, ἀποκαλύπτει σαφέστερον τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ ὡς ἀτόμου ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ ὅλῃ δημιουργίᾳ, ὅπως παρακμάζουσα πολὺ ἢ ὀλίγον οὐχὶ τὰ προσήκοντα περὶ τούτων διδάσκει. Πῶς νῦν ἡ ἠθικὴ, ἐμφανιζομένη ὡς σύστημα κανόνων τηρητέων ἐν τῇ κοινωνικῇ συμπεριφορᾷ τοῦ ἀτόμου, θέλει μείνει ἀνεπηρέαστος παρὰ τοῖς ἀτόμοις ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῶν προαγωγῆς; Εἶναι ψυχολογικῶς ἀδύνατον κοινωνία καὶ ἄτομα προαγόμενα διὰ τῆς ἐπιστήμης, ἐξοικειούμενα εἰς τὸ ζητεῖν τὴν αἰτίαν τῶν πραγμάτων καὶ καθιστάμενα τοιαῦτα, ὅσον βέβαια εἶναι δυνατόν, ὥστε «μηδενὶ πείθεσθαι ἢ τῷ λόγῳ ὅς ἂν αὐτοῖς λογιζομένοις βέλπιτος φαίνεται», νὰ θέλωσι νὰ ἀνέχωνται εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα ὡς ἑυθυμίστριαν τοῦ βίου των ἀρχέγονόν τινα ἠθικὴν, ἀνεπιτήδειον νὰ θεραπεύῃ τὰς ψυχικὰς των ἀπαιτήσεις,

συνταγολόγιον συμπεριφορᾶς ἀσύμφωνον πρὸς τὴν ἀνεγνωρισμένην ὡς ὀρθὴν περὶ βίου ἀντίληψιν. Εἶναι ἐπίσης ἀδύνατον κοινωνία καὶ ἄτομα ἀφώτιστα ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἄμοιρα ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων, νὰ φρονῶσι καὶ νὰ πράττωσι κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀνωτέρας ἠθικῆς, ἢν μόνη ἢ συνειδησις τῆς συνεξαρτήσεως πάντων τῶν ὄντων τῆς δημιουργίας, μάλιστα δὲ τῶν ἀνθρώπων, δύναται νὰ γεννήσῃ. *Οὕτως ἡ ἠθικὴ εἶναι ἀεὶποτε ἐξηρητημένη ἐκ τῆς κοινωνιολογίας, τῆς θεολογίας, τῆς βιολογίας, ἔτι δὲ ἐκ πάσης θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἐπιστήμης, ἀναγκαίως παρακολουθοῦσα τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν.*

Ἄλλὰ καὶ τῆς βιοτεχνίας δὲν δύναται νὰ διατελῇ ἀνεξάρτητος ἢ ἠθικῆς. Ἡ ἄσκησις τέχνης ἢ καθόλου ἐπαγγέλματος τινος δὲν αὐξάνει μόνον τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ ἐπάγγελμα γνῶσιν καὶ δεξιότητα, δὲν ἐπιδρᾷ εὐμενῶς ἢ δυσμενῶς μόνον ἐπὶ τὴν σωματικὴν ὑπόστασιν καὶ υγείαν, παράγοντα σπουδαῖον τῆς ἠθικῆς τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ προκαλεῖ συναισθήματα καὶ βουλήματα ἐνοειδῆ, σταθερὰ καὶ ἰσχυρὰ, διότι αἱ αὐτὰ περίπου ἐνεργεῖαι ἐπὶ μακρὸν συντελοῦνται, προκαλούμεναι δὲ καὶ ἑυθυμίζομεναι ὑπὸ τῆς φυσικῆς ὁρμῆς καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς διατηρήσεως καὶ βελτιώσεως τῆς ζωῆς· γεννᾷ συνυφαινόμενα ὀξικῶς μετὰ τῆς ψυχῆς ἔθνη—«ἡ δ’ ἠθικὴ κατ’ Ἀριστοτέλη (Ἡθ. Νικ.) *ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.*»

Ἐπίσης ἡ καλλιτεχνία δὲν εἶναι ἄμοιρος δυνάμεως διὰ τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἠθικῆς. Ἄν δῆλα δὴ παρὰ τινι κοινωνίᾳ ὑπάρχουσιν ἀληθινοὶ καλλιτέχναι ἐκλέγοντες τὰ θέματα αὐτῶν ὑψηλά, διαφέροντα τὴν ὅλην ἐν ἡ ζωῆς κοινωνίαν, καὶ ἐκτελοῦτες αὐτὰ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς φυσικότητος καὶ τῆς ἀληθείας, ἱκανοὶ δῆλα δὴ νὰ φέρωσι τὸν ἀκροατὴν ἢ τὸν θεατὴν ψυχικῶς εἰς κόσμους, εἰς οὓς θὰ ἠῤυχετό τις νὰ ἔβλεπε πράγματι ζῶσαν τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ, πῶς καταζῶν τις τὰ καλλιτεχνήματα ταῦτα δὲν θὰ αἰσθάνηται ἑαυτὸν ἀνώτερόν τινα καὶ ὀφείλοντα, ἂν ἐπιθυμῇ νὰ εἶναι ἀνθρώπος ἄξιος λόγου, νὰ διάγῃ κατὰ τὰ διὰ τῶν καλλιτεχνημάτων ἐμφανιζόμενα ἰδεώδη; Καὶ πῶς ἐκ τῆς συνειδήσεως ταύτης δὲν θὰ προάγῃται καὶ

εις την ἀπόφασιν νὰ ζῆ ἀναλόγως ; Ἄν τούνατίον τὰ θέματα τῶν καλλιτεχνῶν εἶναι χυδαῖά τινα, ἂν εἶναι κατάλληλα μόνον δι' ὑστερικὰ γύναια ἢ νευροπαθῆ ἄνθρωπάρια ἢ δούλους τῆς σαρκὸς αὐτῶν ὑπανθρώπους ἢ ἀνικάνους νὰ βλέπωσιν ἔξω τοῦ ἀτομαρίου αὐτῶν ἐγωιστάς, πῶς δὲν θὰ καθιστῶνται ἠθικῶς χειρότεροι οἱ ζῶντες τοιαῦτα δῆθεν καλλιτεχνήματα, ἢ κοινωνία δλόκληρος, ἐν ταῖς καλλιτεχνικαῖς ἐκθέσεσι, τῷ θεάτρῳ, τῇ ἄλλῃ ποιήσει, τῷ ἡμερησίῳ καὶ τῷ περιοδικῷ τύπῳ, τῇ διακοσμῆσει τῶν κατοικιῶν κ.τ.δ ; Ἄν ἐτέρωθεν ἢ ἐκτέλεις τῶν θεμάτων δὲν ἀποδεικνύη φυσικότητα καὶ ἀγάπην τῆς ἀληθείας, πῶς δὲν θὰ διδάσκη ἐναργῶς ὁ καλλιτέχνης, ὅτι ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ φιλεργία εἶναι ἀνοησία καὶ ὅτι ἡ φυγοπονία καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκμετάλλευσις εἶναι μέσα ἀρκοῦντα πρὸς εὐδοκίμησιν ἐν τῷ βίῳ ;

Παρὰ ταῦτα σημαντικὸν εἶναι, ὅτι ἡ καλλιτεχνία εἶναι ἁρμονία πολλῶν καὶ ἑνθμῶς· ὅτι ἡ ἠθικότης εἶναι ἁρμονία γνώσεως, συναισθήματος καὶ βουλήσεως καὶ ἀκολουθία ἤτοι ἑνθμῶς βίου· ὅτι ἡ ἀνηθικότης εἶναι ἀσυμφωνία γνώσεως, συναισθήματος καὶ βουλήσεως καὶ ἀνακολουθία ἤτοι ἁρρυθμία βίου. *Ἡ καλλιτεχνία δὴλα δὴ ὡς ἐξοικειοῦσα τὸν μεταλαμβάνοντα αὐτῆς ἄνθρωπον εἰς τὴν ἁρμονίαν καὶ τὸν ἑνθμὸν εἶναι τι σφόδρα συντελεστικὸν ἠθικότητος παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ.*

Ἔτι μείζονα δύναμιν διὰ τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἠθικῆς ἔχει προφανῶς τὸ παρὰ τῇ κοινωνίᾳ ἰσχυρὸν δίκαιον καὶ ἡ κρατικὴ ὁργάνωσις αὐτῆς. Δίκαιον καὶ κρατικὴ ὁργάνωσις τῆς κοινωνίας ἐμφανιζόμενα συνεχῶς εἰς τὰ ἄτομα ὡς ἐπιταγὴ ἀπαρέγκλιτος τοῦ συνόλου ἀσκοῦσιν ἀναγκαίως ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν γνῶσιν καὶ τὴν πράξιν αὐτῶν, πολλῶ δὲ μᾶλλον μορφώνει ἠθικὴν κατάστασιν παρὰ τῇ ψυχῇ τῶν ἀτόμων ἢ μακρὰ κατὰ τὴν ἐπιταγὴν ταύτην διαβίωσις αὐτῶν. Μεταβαλλομένου τοῦ δικαίου καὶ τῆς κρατικῆς ὁργάνωσεως συμμεταβάλλεται καὶ ἡ σχετικὴ ἀποτελεσματικότης αὐτῶν ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν. Ἄς προστεθῆ ὁμως, ὅτι ἄλλην δύναμιν καὶ ἀποτελεσματικότητα ἔχει δίκαιον καὶ κρατικὴ ὁργάνωσις, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐφαρμογαὶ τῆς ἀληθινῆς ἠθικῆς, καὶ ἄλλην ἐφ' ὅσον εἶναι προϊόντα βίας ἢ ἰδιοτελοῦς ἀντιλήψεως ἀτόμων ἢ ομάδων ἢ τά-

ξεων ἔχουσῶν δι' οἷον δῆποτε λόγον τὴν ἰσχὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ· ἄλλην ἐπίσης δύναμιν καὶ ἀποτελεσματικότητα ἔχουν, ὅταν οἱ ἐκτελεσται τῆς βουλήσεως τοῦ συνόλου, τὰ κρατικὰ ὄργανα, διέπονται ὑπὸ ἀνωτέρας ἠθικῆς, ὅταν εἶναι πράγματι τοῦ συνόλου ὄργανα, καὶ ἄλλην, ὅταν εἶναι ὄργανα τῆς ἰδιοτελείας αὐτῶν ἢ τοῦ συμφέροντος ὠρισμένης ομάδος ἢ τάξεως. Ὅποια θὰ εἶναι ἐν ἐκάστη περιπτώσει ἡ ἐξέλιξις τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς διαγωγῆς τῶν ἀτόμων, ὅποια ἢ τύχη τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας αὐτῆς λόγῳ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τοῦ παρὰ τῇ κοινωνίᾳ ἰσχύοντος δικαίου καὶ τῆς κρατικῆς ὁργάνωσεως ταύτης ἢ λόγῳ τῆς ἀξίας τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ πράξεως τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα.

3. *Ὅμοια ὑφίσταται καὶ ἡ θρησκευτικότης καὶ ἡ θρησκεία παρ' ἐκάστη κοινωνίᾳ ἐκ τῆς ἐκάστοτε καταστάσεως καὶ τῆς ἐξελέξεως τῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων πολιτισμοῦ παρ' αὐτῇ.* Ἀναπτυσσομένη ἡ ἐπιστήμη ἐκκαθαίρει τὴν θρησκείαν ἀναληθειῶν, παρανοήσεων, πλανῶν, τὴν στηρίζει διὰ τῶν πορισμάτων αὐτῆς τελειότερον, τὴν καθιστᾷ θρησκείαν μορφωμένων ἀνθρώπων, ἀνθρώπων ὄντως θρησκευτικῶν. ἢ τὴν κρημνίζει ἴσως καὶ παρέχει νέα στοιχεῖα, ἵνα ἄλλη ἀληθεστέρα προκύψῃ, καὶ διὰ τὸ ἄτομον καὶ διὰ τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν ὠφελιμωτέρα. Παρακμαζούσης τῆς ἐπιστήμης εἶναι φυσικὸν νὰ γίνωνται αἱ παρανοήσεις μεγαλύτεραι, νὰ αὐξάνωνται αἱ πλάναι, νὰ καταντᾷ ἡ θρησκεία καὶ ἡ θρησκευτικότης τύπος ἢ φανατισμός, ἢ ἡ ἀπιστία καὶ ἡ ἀθεΐα νὰ καταλαμβάνωσι τὴν θέσιν αὐτῶν.

Ἐπίσης θρησκεία μὴ ὑποστηριζομένη ὑπὸ τῆς τέχνης καὶ τῆς καλλιτεχνίας οὐδεμίαν ἢ ἐλαχίστην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ βραχὺ μόνον διάστημα δύναται νὰ ἀσκήσῃ ἐπὶ τοὺς πιστοὺς αὐτῆς. Ἄνευ δῆλα δὴ ναῶν μεγαλοπρεπῶν καὶ μυστηριωδῶν μεταφερόντων τὴν ψυχὴν εἰς ὑπερκόσμιόν τι, ἄνευ θρησκευτικῶν ἀγαλμάτων καὶ εἰκόνων αἰσθητοποιουσῶν ἢ ἀναμιμησκουσῶν τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν καὶ παρηγορουσῶν εἰς τὸ ἀνθρώπινον ἄλγος, ἄνευ μυστηριώδους θρησκευτικῆς ποιήσεως καὶ μουσικῆς συνθλιβου-

σῶν τὸν ἐγῴσιμὸν καὶ διεγειρουσῶν τὴν ὁρμὴν τῆς ἀφοσιώσεως εἰς αἰδίον τι, καθόλου ἄνευ ἔργων καλλιτεχνίας διεγειρόντων καὶ θεραπευόντων κατὰ τὸν ἀνθρώπινον ἐγῴσιμὸν τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τελείου τινός, ἢ θρησκεία εἶναι τι ἀνίσχυρον παρὰ τοῖς λαοῖς. Τὸ συναρπάζον ἢ συνθλίβον μυστηριῶδες, ὅπερ τις ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς καλλιτεχνήμασι καταισθάνεται, δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ἐπινόημα τῶν λεγομένων ἰδρυτῶν τῶν θρησκειῶν ἢ φανατικῶν τινων ὀπαδῶν των, ἵνα προσηλυτίζωνται εὐκολώτερον οἱ λαοί· εἶναι καὶ αὐτὸ ὕλική ἐκδήλωσις τοῦ ἀορίστου, τοῦ μυστηριώδους συναισθήματος τῆς ἐξ ἀπείρου τινός ἐξαρτήσεως, τὸ ὁποῖον ὅσον ἰσχυρότερον καταισθάνεται ὁ καλλιτέχνης—ἐκπρόσωπος κατὰ τοῦτο τῆς κοινωνίας αὐτοῦ—τόσον καὶ μυστηριωδέστερον ἐξωτερικεῖ ἤτοι μυστηριωδέστερα καλλιτεχνήματα δημιουργεῖ. Ἀλλὰ μετὰ τῆς προόδου ἢ τῆς παρακμῆς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ὄλου πνευματικοῦ καὶ τοῦ ὕλικου βίου συμμεταβάλλεται καὶ ἡ θρησκευτικότης καὶ ἡ θρησκεία. *Διὸ ἡ θρησκευτικὴ καλλιτεχνία δὲν εἶναι σταθερὸν τι οὔτε δύναται νὰ ἀναφανῇ σπουδαία, ὁπότε δήποτε τις θὰ ἤθελεν*· ὁ Ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης, τὰ μεγάλα ποιήματα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, αἱ εἰκόνες τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου, τοῦ Ραφαήλ, τοῦ Leonardo da Vinci, τοῦ Rubens, τοῦ Memling, τοῦ Θεοτοκοπούλου, τὰ μουσουργήματα τοῦ Bach καὶ οἷα δήποτε ἄλλα μεγαλουργήματα θρησκευτικῆς καλλιτεχνίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ποιηθῶσιν ἢ τότε μόνον, ὅτε ἐποιήθησαν, ἢ εἰς ἄλλας ἀναλόγους ἐποχάς· σήμερον εἶναι οὐτοπία νὰ ζητῆ τις δημιουργίαν καλλιτεχνημάτων θρησκευτικῶν πολλῶν ἢ ἀξίων μεγάλου λόγου.

Ὅμως τὰ θρησκευτικὰ καλλιτεχνήματα, ὄντα αἰσθητὰ σύμβολα τῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς θρησκείας δὲν δύναται ἢ κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν νὰ ἀσκῶσι τὴν θρησκευτικὴν των ἐπίδρασιν, ἐφ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὸ συναίσθημα τῆς ἐξαρτήσεως, ἤτοι ἐφ' ὅσον εἶναι ἄνθρωποι, τόσον δὲ μᾶλλον, ὅσον συμφωνότερα πρὸς τὴν φύσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος εἶναι καὶ ὅσον οἱ καταισθανόμενοι αὐτὰ εἶναι τελειότεροι ἄνθρωποι. *Διὸ ἡ θρησκευτικὴ καλλιτεχνία οὐδέποτε παύει νὰ*

ἔχη ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν θρησκευτικότητα καὶ τὴν θρησκείαν.

Εἶναι περιττὸν μετὰ τὰ ἀνωτέρω νὰ ἀναπτυχθῇ ποῖαν δύναμιν ἔχουν διὰ τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς θρησκείας καὶ τὰ ἄλλα προϊόντα τῆς κοινωνίας, ἢ ἠθικὴ καὶ ἢ ἠθικότης, τὸ δίκαιον καὶ ἡ κρατικὴ ὁργάνωσις αὐτῆς κ.τ.λ.

4. *Ἐπίσης εἶναι περιττὸν* νὰ ἐξετασθῇ καὶ ποῖαν ἐξάρτησιν ἔχει ἕκαστον τῶν λοιπῶν προϊόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἐκ τῶν ἄλλων, πῶς π. χ. καὶ πόσον εἶναι ἐξηρητημένον ἐκάστοτε τὸ παρὰ τῇ κοινωνίᾳ ἰσχύον δίκαιον καὶ ἡ κρατικὴ ὁργάνωσις αὐτῆς ἐκ τῆς καταστάσεως καὶ τῆς προόδου τῆς ἠθικῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης κ.τ.λ., τ.ἔ. ἐκ τοῦ ὄλου βίου τῆς κοινωνίας. Τὸ γενικὸν συμπέρασμα εἶναι, ὅτι οὐδὲν προῖον εἶτε ἐκδήλωσις κοινωνικῆς ζωῆς δύναται ποῦ νὰ ἐξελίσσεται τελειότερα ἢ νὰ καταπίπτῃ καθ' ἑαυτήν, χωρὶς νὰ συνεπιφέρῃ ἀνάλογον μεταβολήν, ἀδιάφορον ἂν μικρὰν ἢ μεγάλην, ἢ κατὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν, καὶ εἰς πάντα τὰ ἄλλα προϊόντα εἶτε ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ χωρὶς νὰ εἶναι ἐξηρητημένον ἐκ τῆς μεταβολῆς, ἢν τὰ ἄλλα προϊόντα εἶτε ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὑπέστησαν ἢ ὑφίστανται· εἶναι οὕτω ἕκαστον καρπὸς μερικὸς τῆς κοινωνίας, ἐν συνόλῳ δὲ πάντα ὁ γενικὸς καρπὸς αὐτῆς, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξαρτᾶται κατὰ πρῶτιστον λόγον ἢ περαιτέρω διατήρησις καὶ τελειότερα ἐξέλιξις τῆς κοινωνίας.

III. Ὁ βαθμὸς τῆς συνεξαρτήσεως τῶν καρπῶν τῆς κοινωνίας.

Ἐχων τις ὑπ' ὄψει τὰ ἀνωτέρω περὶ συνεξαρτήσεως τῶν καρπῶν τῆς κοινωνίας λεχθέντα θὰ ἤγετο εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι μέριμα ὑπὲρ ἑνός ἢ ὀλίγων μόνον ἐξ αὐτῶν καὶ προαγωγή αὐτῶν θὰ ἦτο μέριμα καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν λοιπῶν καὶ θὰ ἐπέφερον ἀναγκαίως καὶ τούτων τὴν προαγωγήν. Εἰς ὁμοιον συμπέρασμα θὰ κατέληγεν ἴσως σκεπτόμενος καὶ ῥιζικώτερόν πως τὸ πρῶγμα. Ὁ ἄνθρωπος δῆλα δὴ ἔχει ἐκ φύσεως πληθὺν προδιαθέσεων εἰς ψυ-

χικὴν ζωὴν, ὅσῃν οὐδὲν ἄλλο ζῶον ἔχει, ὅπως δεικνύει ἡ ἄπειρος πληθὺς τῶν ἐκδηλώσεων ψυχικῆς ζωῆς παρ' αὐτῷ. Αὗται διακρίνονται κεφαλαιωδῶς εἰς τὰς τρεῖς γνωστάς, τὴν γνωστικὴν, τὴν θυμικὴν εἴτε συναισθηματικὴν καὶ τὴν ὀρεκτικὴν. Ἐν τῇ πραγματικότητι ὁμως οὐδέποτε λαμβάνουν χώραν ἐκδηλώσεις ψυχικῆς ζωῆς χαρακτῆρος μόνον γνωστικοῦ ἢ μόνον θυμικοῦ ἢ ὀρεκτικοῦ· καὶ ἐν τῇ ἀπλουστάτῃ ἐκδηλώσει ψυχικῆς ζωῆς διακρίνεται εὐκόλα καὶ ὁ γνωστικὸς καὶ ὁ θυμικὸς καὶ ὀρεκτικὸς χαρακτήρ, ὥστε ἡ αὐτὴ ἐκδήλωσις ζωῆς νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ μιᾶς μὲν ἀπόψεως γνωστικοῦ χαρακτῆρος, ἀπὸ δευτέρας δὲ θυμικοῦ καὶ ἀπὸ τρίτης ὀρεκτικοῦ παρὰ τὸ ὀφθαλμοφανὲς γεγονός, ὅτι παρὰ ταύτῃ μὲν ἐκδηλότερος ἢ καὶ διὰ τὴν ὅλην ζωὴν ἰσχυρότερος εἶναι ὁ γνωστικὸς χαρακτήρ, παρ' ἐκείνῃ δὲ ὁ θυμικὸς, παρὰ τρίτῃ δὲ ὁ ὀρεκτικὸς. Οὕτως εἶναι ἀσφαλὲς τὸ συμπέρασμα, ὅτι διακεκριμένοι ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων προδιαθέσεις πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν δὲν ὑπάρχουν, ἢ ὅλη δὲ πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν προδιάθεσις εἶναι ἐν ταύτῃ καὶ γνωστικὴ καὶ θυμικὴ καὶ ὀρεκτικὴ, ὥστε ἀναγκαίως ἐκάστη ἐκδήλωσις ζωῆς, καὶ ἡ ἀπλουστάτη, τὸν τριττὸν τοῦτον ἔχει χαρακτήρα. Θὰ συνεπείραινέ τις λοιπόν, ὅτι καὶ διὰ μονομεροῦς τινος ὑπὲρ τῆς προαγωγῆς τῆς ψυχικῆς ζωῆς φροντίδος θὰ συνδιηγεῖροντο καὶ θὰ συνεθεραπεύοντο πᾶσαι αἱ φαινόμεναι μερικαὶ προδιαθέσεις πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ θὰ συμπροήγοντο πᾶσαι αἱ μερικαὶ ἐκδηλώσεις ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Πρὸς ὀρθὴν λύσιν τοῦ προβλήματος δεόν νὸ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν οἱ θεμελιώδεις νόμοι εἴτε τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς ὅλης ζωῆς. Τὸ κύριον γνώρισμα τῆς ζωῆς ὡς οὐσῆς κοινωνίας εἶναι ἡ συνέχεια· ἡ συνέχεια ὁμως εἶναι συνέχεια κινός. Τὸ τί τοῦτο εἶναι τὸ ὑπάρχον εἶδος ζωῆς καὶ ἡ προϋπάρχουσα βαθμὶς αὐτοῦ. Τούτων ἄρα θὰ τείνῃ νὰ εἶναι συνέχεια ἰσχυρότατα ἢ αἰεὶ νέα ζωὴ, ἂν γεγονότα ἄλλα ἰσχυρὰ δὲν τροποποιήσουν ἢ καὶ δὲν ἀνακόψουν τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς. Ἄν λοιπὸν δι' οἷους δήποτε λόγους τὸ προϋπάρχον εἶδος ζωῆς εἶναι ἰσχυρότερον γνωστικοῦ χαρακτῆρος ἢ ὅσον εἶναι θυμικοῦ ἢ ὀρεκτικοῦ, ἢ ζωὴ θὰ συνεχισθῇ ἰσχυρότερον γνωστικοῦ παρὰ θυμικοῦ ἢ ὀρεκτικοῦ χαρακτῆρος, ἀναγκαίως δὲ ἐν μείζονι

αἰεὶ αὐξήσει τῆς ὑπεροχῆς τοῦ γνωστικοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ διὰ τὴν ὅλην ζωὴν, ἂν δὲν τύχουν κωλύματα ἀνασταλτικὰ τῆς ὁμαλῆς ἐξελίξεως τῆς ζωῆς. Οὕτως εἶναι δυνατόν νὰ καταλήξωσι τὸ θυμικὸν καὶ τὸ ὀρεκτικὸν ἀπλῶς ὑπηρετικὰ τοῦ γνωστικοῦ· νὰ εἶναι ἀπλῶς συναισθημα καὶ ὄρεξις γνώσεως. Ὁμοίως εἶναι δυνατόν νὰ καταλήξῃ καὶ τὸ γνωστικὸν ἀπλῶς ὑπηρετικὸν τοῦ θυμικοῦ ἢ τοῦ ὀρεκτικοῦ, ἂν μόνον ἔτυχεν ἰσχυρότατα θυμικοῦ ἢ ὀρεκτικοῦ χαρακτῆρος νὰ ἦτο ἡ ἀφετηρία πρὸς σπουδαίαν τινὰ ζωὴν, ἀφείθη δὲ αὕτη ἀκόλυτος νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔχομεν τὸ γεγονός, ὅτι ὑπάρχουσιν ἄτομα, ὧν τὸν βίον χαρακτηρίζει ἡ ἑυθυμίζει ἢ γνῶσις κυρίως, καὶ ἄτομα, ὧν τὸν βίον χαρακτηρίζει ἡ ἑυθυμίζει κυρίως τὸ συναισθημα ἢ ἡ βούλησις· διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔχομεν τὸ ἱστορικὸν γεγονός, ὅτι παρὰ ταύτῃ μὲν τῇ κοινωνίᾳ λαμβάνει χώραν βίος καὶ ἀναπτύσσεται πολιτισμὸς θυμικοῦ κυρίως χαρακτῆρος, ὡς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἰνδοῖς, παρ' ἐκείνῃ δὲ βουλευτικοῦ, ὡς παρὰ τοῖς Ἑβραίοις, παρ' ἄλλῃ δὲ τινι γνωστικοῦ ἢ γνωστικοῦ τε καὶ θυμικοῦ, ὡς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις, ἢ θυμικοῦ τε καὶ βουλευτικοῦ κ.τ.λ., καὶ παρὰ τῇ μιᾷ μὲν μονομερέστερος, παρὰ τῇ ἄλλῃ δὲ πολυμερέστερος.

Ἡδη κατανοοῦνται ἀκριβέστερον τὰ ἀνωτέρω περὶ συνεξαγωγήσεως τῶν ἐπὶ μέρους καρπῶν τῆς κοινωνίας λεχθέντα. Διὰ τὴν φυσικὴν ἀπαίτησιν τῆς συνεχείας τῆς ζωῆς θὰ λαμβάνῃ χώραν αἰετοτε συνεξάρτησις ἐσωτερικὴ παρ' ἐκάστη μορφῇ ζωῆς· τὸ προϋπάρχον π. χ. εἶδος θρησκευτικῆς, ἠθικῆς κ.λ. ζωῆς θὰ γίνηται αἷτιον νὰ συνεχίζεται ἀνάλογος ἢ περαιτέρω θρησκευτικὴ, ἠθικὴ κ.λ. ζωὴ· ἂν δὲ ἡ ὑπάρχουσα θρησκευτικὴ, ἠθικὴ κ.λ. ζωὴ εἶναι ἰσχυροτέρα διὰ τὴν ὅλην ζωὴν ἢ ὅσον εἶναι ἄλλη τις μορφὴ ζωῆς, ἀναγκαίως θὰ ἐξελίσσηται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἰσχυροτέρα, δυναμένη ἂν δὲν τύχῃ ἀνασταλτικόν τι, νὰ δεσπόσῃ ποτὲ τῆς ὅλης ζωῆς.

Ἐλέχθη ὁμως, ὅτι ἡ βελτίωσις ἐκάστου καρποῦ τῆς κοινωνίας συντελεῖ εἰς τὴν βελτίωσιν καὶ τῶν λοιπῶν, ὅτι π.χ. ἡ προαγωγή τῆς ἐπιστήμης συντελεῖ εἰς τὴν προαγωγὴν καὶ τῆς ἠθικῆς, τῆς θρησκείας, τοῦ δικαίου, τῆς κρατικῆς ὀργανώσεως κ.τ.λ.

Ἄλλὰ τίνος ἐπιστήμης ἡ προαγωγή συντελεῖ εἰς ταῦτα ; Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἐπιστήμη τινός· ἔχει λοιπὸν τὴν δύναμιν ταύτην ἡ ἐπιστήμη π.χ. τῶν ἀριθμῶν, ἐὰν μόνον αὐτὴ προάγῃται ; ἢ ἡ ἰατρικὴ μόνη ἢ ἡ ἀστρονομία ἢ οἷα δήποτε ἄλλη ; Τοῦτο οὐδεὶς θὰ ἰσχυρισθῇ οὕτως ἀπλῶς. Πρὸς προαγωγὴν ὑπὸ τὴν ἔποιμιν ταύτην ἀσφαλῆ καὶ ἀξίαν λόγου καὶ ἐνὸς μόνου καρποῦ κοινωνίας τινός, π. χ. τῆς ἠθικῆς, ἀπαιτεῖται προαγωγή πασῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, ὧν ὑποκείμενον εἶναι τὰ πράγματα, ἅτινα ἔχουσι σχέσιν οἷαν δήποτε πρὸς τὴν ἠθικὴν, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ἀνάλογος μὲν ὁμοίωσις τοῦ συναισθημάτων καὶ τῆς βουλήσεως· ἢ κατὰ τι ὑστέρησις τῆς ἐπιστήμης, ὡς καὶ ἡ ἐλαττωματικότης τοῦ συναισθημάτων ἢ τῆς βουλήσεως εἶναι κώλυμα πρὸς προαγωγὴν τῆς ἠθικῆς ἢ καὶ αἰτία χειροτερεύσεως αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ κυριώτατον γνώρισμα τῆς ζωῆς εἶναι ἡ συνέχεια, διὰ τοῦτο συναπαιτεῖται πλὴν τῆς ἀνωτέρου μνησθείσης ἐσωτερικῆς συνεχείας (ἐνότητος) πρὸς ἑαυτὸν ἐκάστου καρποῦ τῆς κοινωνίας καὶ συνέχεια (ἐνότης) πάντων τῶν ἐπὶ μέρους καρπῶν πρὸς ἀλλήλους

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι, ὅσον πλείονες καρποὶ κοινωνίας τινὸς ἀνθρώπων βελτιοῦνται καὶ ἐν μείζονι συνεχεῖα καὶ ἑαυτῶν ἕκαστος καὶ ἀλλήλων πάντες, τόσον τὸ σύνολον αὐτῶν, ὁ ὅλος καρπὸς τῆς κοινωνίας θὰ εἶναι ἀνώτερος καὶ ὑγιέστερος, ἄρα καὶ διὰ τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας καταλληλότερος. Ἐν ἄλλαις λέξεσι θὰ ἔλεγέ τις, ὅσον πλείονες προδιαθέσεις πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν καὶ ἀφρονώτερον καὶ συνεχέστερον καὶ ἀρμονικώτερον πρὸς ἀλλήλας θεραπεύονται παρὰ τινὴ κοινωνίᾳ, τόσον συμφωνότερος πρὸς ὅ τι δυναμει εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ καὶ πρὸς τὸν θεμελιώδη χαρακτήρα τῆς ζωῆς, τὴν συνέχειαν, ἄρα καὶ ἀνώτερος καὶ ἀσφαλέστερος, θὰ ἐκδηλώνηται καὶ θὰ ἐξελίσσῃται ὁ ὅλος παρ' αὐτῆ βίος καὶ ὁ συναφῆς πολιτισμὸς—τόσον ὁ πολιτισμὸς οὗτος θὰ εἶναι ἱκανώτερος νὰ διατηρηθῇ μακρότερον χρόνον καὶ νὰ επικρατήσῃ ἐρχόμενος εἰς σύγκρουσιν ἢ ἄλλην ἐπαφὴν πρὸς ἄλλους πολιτισμοὺς οὐχὶ ὅσον αὐτὸς πολυμερεῖς, συνεχεῖς καὶ προηγμένους—τόσον ἀνώτερα καὶ ἰσχυρότερα νὰ ζῆσῃ καὶ νὰ ἐξελιχθῇ τελειότερα θὰ εἶναι ἡ κοινωνία αὕτη.

Φ ε' Ὁ χαρακτήρ ἐκάστης κοινωνίας.

Ὅς ἔχει ἤδη λεχθῆ, ἐκάστη τῶν μερικῶν ἐκδηλώσεων ζωῆς ἐκάστης κοινωνίας ἀνθρώπων ὑφίσταται διὰ τοῦ χρόνου ποικίλην ἐξέλιξιν, ὥστε εἶναι δυνατὸν ἢ ὅλη ζωὴ τῆς κοινωνίας, ἢ κοινωνία ἄρα αὕτη, νὰ ἐμφανισθῇ ποτε μεταβλημένη ὀξικῶς. Εἶναι ὅμως ἐπίσης φυσικὸν καὶ διὰ τὴν συνέχειαν, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν ζωὴν γενικῶς, καὶ δι' ἄλλους λόγους κατὰ τινὰ στοιχεῖα τῶν σπουδαιωτάτων τοῦλάχιστον ἐκδηλώσεων ζωῆς τῆς κοινωνίας μηδεμίαν ἢ ἐποουσιώδη τις μόνον νὰ ἐπέρχηται μεταβολὴ καὶ δι' αἰῶνων πολλῶν. *Ἡ συνισταμένη τῶν ἀμεταβλήτων τούτων ἀποτελεῖ τὸ οὐσιώδες ἐκάστης κοινωνίας ἀνθρώπων, τὸν χαρακτήρα, καθ' ὃν ἐκάστη διακρίνεται ἀλλων κοινωνιῶν*· εἶναι οὗτος τὰ κυριώτατα τοῦ ὅλου πραγματικοῦ βίου τῆς κοινωνίας, ὅπως ἐνεφανίσθησάν ποτε πάγια καὶ ἐσυνεχίσθησαν διὰ τῶν αἰῶνων, καὶ τὰ κυριώτατα τῆς περιβίου ἀντιλήψεως αὐτῆς, ὅπως ἀνεγνωρίσθησαν ὡς ἀναμφισβητήτου κύρους καὶ ἀπέβησαν τὰ ιδεώδη, πρὸς ἃ διὰ τῶν αἰῶνων βλέπει ἡ κοινωνία, αἱ βάσεις, ἐφ' ὧν ἐποικοδομεῖται ἡ ζωὴ τῆς κοινωνίας, ὁ ἄξων τῆς ὅλης κινήσεως αὐτῆς. *Ἐπανσέ ποτε ὑπάρχον τὸ ἰδιάζον ἀμετάβλητον τοῦτο ; ἔπαυσεν ὑπάρχουσα καὶ ἡ περι τῆς πρόκειται κοινωνία ὡς ἰδιαίτερόν τι ἐπὶ τῆς γῆς.*

Οἰκοθεν ἐννοεῖται νῦν, ὅτι ἡ βιαία ἐπιβολὴ εἰς κοινωνίαν τινὰ ἀνθρώπων θεσμοῦ ἢ τρόπου βίου ἀσυμφώνου πρὸς τὸν χαρακτήρα αὐτῆς προξενεῖ εἰς αὐτὴν φθορὰν μικρὰν ἢ μεγάλην, ἀναλόγως πρὸς τὴν ταραχὴν, ἣν φέρει εἰς τὸν ὑπάρχοντα πραγματικὸν βίον καὶ τὴν περιβίου ἀντίληψιν· φυσικὸν εἶναι ἀναλόγως πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἔκτασιν τῆς ἀσυμφωνίας νὰ φέρῃ ἰσχυρότεραν ἢ ἀσθενεστέραν ἀντίδρασιν ἀτόμων τινῶν τῆς κοινωνίας ἢ ὁμάδων αὐτῆς, ἔριδας καὶ διαίρεσιν τῶν ἀτόμων πρὸς ἀλλήλα, στάσεις καὶ ἐμφυλίους πολέμους. Ἐν σπουδαίᾳ κακοποιήσει ἀνεγνωρισμένου τινὸς παρὰ τῆ κοινωνία ιδεώδους ἀνθρωπίνου βίου ἢ ἠθικότης καὶ ἢ θρησκευτικότης τῶν ἀτόμων

κλονίζεται, ἡ πίστις εἰς τοὺς νόμους ὡς βουλήσεις τοῦ συνόλου ἔξασθενεῖ καὶ βαθμηδὸν ἐκλείπει· τὰ ἄτομα παράγονται νὰ σκέπτονται ἑαυτὰ μόνον ἐν τῷ ἐπιβληθέντι ἢ τῷ προκύπτοντι γενικωτέρῳ βίῳ, ἀποβαίνουσιν ἀτομιστικά, ἀδιάφορα πρὸς τὸ σύνολον ἀνώτερα ἰδεώδη, ὅποια εἶναι μόνον τὰ κοινωνικά, παύουν κατ' ὀλίγον ὑπάρχοντα παρ' αὐτοῖς, ἀφοῦ πυνεῖ ἡ συνείδησις, ὅτι ἀνήκουν εἰς κοινωνίαν. Οὕτω τὸ σύνολον παῦον νὰ ἔχη ἰσχυροὺς συνεκτικὸν δεσμοὺς ἀποβαίνει ἀσθενὲς ἢ καὶ ἐντελῶς ἀνίκανον νὰ διατηρηθῆ ἐν ζωῇ ἢ ὅπως δήποτε νὰ ἐπιδιώξῃ μετ' ἐλπίδων ἐπιτυχίας ὡς ἐνιαῖος ὁργανισμὸς δυσκατόρθωτόν τι, ὅπερ εἶναι σπουδαῖον διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν εὐτυχίαν αὐτοῦ. Μόνον μεταβολαὶ ἐπερχόμεναι ὡς φυσικὰ ἐπακολουθήματα ἐξελιξεως τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ὄλου βίου τοῦ λαοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωνται πλήρως ἀσπασταὶ παρὰ τούτῳ, νὰ στερεωθῶσιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ καὶ νὰ χρησιμεύσωσι ὡς βάσις ὑγιοῦς περαιτέρω ἐξελιξεως καὶ ἐποικοδομήσεως ἀσφαλοῦς ἀνωτέρου βίου.

Γ' Ἡ ὑπὲρ ἑαυτῆς μέριμνα ἐκάστης κοινωνίας.

Ἐννοια τῆς ἀγωγῆς.

Παρ' ἐκάστη κοινωνία, οἷα δήποτε καὶ ἂν εἶναι, ὑπάρχει ἐκ φύσεως ὁρμὴ πρὸς ζωὴν, ὅπως ὑπάρχει καὶ παρὰ παντὶ ζῶντι ὁργανισμῷ. Παρὰ τῷ γεννωμένῳ π. χ. δένδρῳ ἀναπτύσσονται ῥιζίδια, δι' ὧν λαμβάνεται ἡ ἀναγκαιούσα τροφή, διαμορφοῦνται φλοιός, δι' οὗ προφυλάσσεται τὸ δένδρον ἀπὸ τοῦ καύσωνος, τῆς βροχῆς, τοῦ ψύχους κ.τ.δ., ἐκφύονται φύλλα, δι' ὧν γίνεται ἡ ἀναπνοή, καθόλου παράγεται πλήθος ὀργάνων καὶ ἀναφαίνεται πλήθος λειτουργιῶν ἀπαραιτήτων, ὅπως διατηρηθῆ καὶ συνεχισθῆ ἀσφαλῆς καὶ τελεία κατὰ τὸ δυνατόν ἢ ζωὴ τοῦ δένδρου. Ἐπιμεγαλυτέρα ποικιλία ὀργάνων καὶ λειτουργιῶν, ἀπαραιτήτων εἰς τὴν ζωὴν, ἐμφανίζεται παρὰ τοῖς ζώοις. Ὅμοίως παρ' ἐκάστη ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ ἀποχωρίζονται καὶ ἐξελίσσονται φυσικῶς σὺν τῷ χρόνῳ τάξεις ἀνθρώπων (π. χ. ἡ τῶν γεωργῶν, ἡ τῶν κτηνοτρόφων, ἡ τῶν πολεμιστῶν κ. ἄ.) ἴδιον ἐκάστη ἔχουσαι ἔρ-

γον, ὅπως τὰ ὄργανα τοῦ ζῴου καὶ τοῦ φυτοῦ, χρήσιμοι δὲ πᾶσαι εἰς τὴν ζωὴν τῆς κοινωνίας, καὶ συντελοῦνται ἐνέργειαι ἀπαραίτητοι εἰς τὴν ζωὴν αὐτῆς, ἐξ ἧς καὶ τὸ ἄτομον καὶ ἡ τάξις ἀντλοῦσι τὴν ἑαυτῶν ζωὴν, ὅπως καὶ ὡς πρὸς τὰ ὄργανα τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων συμβαίνει.

Ἄλλ' ἀναλογίαν σαφεστέραν ἀνευρίσκει τις πρὸς τὸν τελειότατον ζῶντα ὁργανισμὸν, πρὸς τὸν ἀνθρώπον καθ' ἑαυτὸν λαμβανόμενον. Οὗτος ἐκ τῆς κατωτάτης βαθμίδος ζωῆς αὐτοῦ, καθ' ἣν τυφλῶς ὄθειται εἰς ἐνεργείας χρησίμους εἰς τὴν ζωὴν του ἐξελίσσεται κατ' ὀλίγον εἰς τὴν βαθμίδα, καθ' ἣν ἔχει αὐτοῦ, νείδησιν ἢτοι συνείδησιν, ὅτι ὑπάρχει ὡς ὠρισμένον τι, ἔχον ὠρισμένα γνωρίσματα, δυνάμεις καὶ ἱκανότητας, τάσσει ἀναλόγους πρὸς τὴν αὐτοσυνείδησίν του σκοποὺς τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ φροντίζει νὰ πραγματοποιῆ αὐτούς. **Καὶ ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς βαθμίδος ζωῆς, καθ' ἣν οὐδεμίαν ἢ σκοτεινοτάτην συνείδησιν ἑαυτῆς ἔχει, καθ' ἣν δῆλα δὴ τὰ ἄτομα θὰ ἐφέροντο πρὸς ἄλληλα ὁρμεμφύτως καὶ θὰ συνέζων καὶ θὰ ἔπραττον ὅπως τὰ κατ' ἀγέλας βιοῦντα ζῶα, ἐξελίσσεται κατ' ὀλίγον εἰς τὴν βαθμίδα, καθ' ἣν ἔχει αὐτοσυνείδησιν, θέτει σκοποὺς τῆς ζωῆς αὐτῆς, συμφώνους ἀναγκαίως πρὸς τὸν χαρακτήρα αὐτῆς, καὶ φροντίζει νὰ πραγματοποιῆ αὐτούς.** Ταῦτα συνορᾷ τις ὡς ἀντικειμενικῶς ὑπάρχοντα πανταχοῦ, ὅπου καταφαίνεται σκόπιμος δρᾶσις τῆς κοινωνίας ὡς ἐνὸς ὄντος, μάλιστα δὲ ἐν τῇ νομοθεσίᾳ καὶ τῷ ἱστορικῷ βίῳ αὐτῆς. Ὑποκειμενικῶς καταζῶσι ταῦτα καὶ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ οὐσιῶδες τῆς κοινωνίας τὰ ἄτομα αὐτῆς· ταῦτα κτῶνται σὺν τῷ χρόνῳ σαφεστέραν τὴν συνείδησιν, ὅτι ἔχουσι τὴν αὐτὴν πάντα μητρικὴν γλῶσσαν, τὰς αὐτὰς παραδόσεις, τὴν αὐτὴν καταγωγὴν, ὁμοίαν ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀντίληψιν, συνεχῆρασιν ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ, κοινότητα σκοπῶν ζωῆς καὶ προσπαθειῶν πρὸς ζωὴν, κοινότητα ἐλπίδων καὶ φόβων περὶ τῆς ζωῆς, κοινότητα τύχης κ.τ.λ., καθόλου καταζῶσιν, ὅτι συνανήκουσιν καὶ δὴ οὐ μόνον πρὸς ἄλληλα τὰ σύγχρονα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀμέσως προγενεστέραν γενεάν καὶ διὰ ταύτης πρὸς τὴν ἀμέσως αὐτῆς προηγηθεῖσαν καὶ οὕτω καθεξῆς, ὥστε κτῶνται τέλος τὴν συνείδησιν, ὅτι εἶναι μέλη ἀνθρωπίνης κοινωνίας μακρὰν ζωὴν ζώσης καὶ ἐνιαίους σκοποὺς διὰ τῶν αἰώνων

ἐπιδικούσης, ὅτι ἕκαστον εἶναι φορεὺς τοῦ ὅ τι ἀποτελεῖ τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ. Ἄλλὰ συνείδησις μόνη— ἄν, ἐννοεῖται, εἶναι τις διατεθειμένος ὡς γνωστικὸν μόνον φαινόμενον νὰ ἐννοήσῃ αὐτὴν—δὲν ὑπάρχει, ὡς δὲν ὑπάρχει καὶ θυμικὸν φαινόμενον μόνον ἢ βουλευτικόν· μετὰ τῆς συνειδήσεως ὡς γνώσεως λαμβανομένης εἶναι συνηρημένα καὶ συναισθήματα καὶ τάσεις ἀνάλογοι, ἥτοι μετὰ τῆς συνειδήσεως τοῦ συνανήκειν συγγενῶνται καὶ συναισθήματα καὶ βουλήματα εἰς τὸ συνανήκειν προσήκοντα.

Οὕτως ἕκαστον ἄτομον ζῆ καὶ γνωστικῶς καὶ συναισθηματικῶς καὶ βουλευτικῶς ὅ τι κοινῶς διαφέρει πάντα τὰ ἄτομα τῆς κοινωνίας αὐτοῦ, ζῆ τὴν σκέψιν, τὴν διάθεσιν καὶ τὴν δρασίαν αὐτῆς τὴν τε ἐσωτερικὴν, ὡς νομοθεσίαν ἰδίαν, καὶ τὴν ἐξωτερικὴν, ὡς ἐμφανίζεται ἐν τῇ πρὸς ἄλλας κοινωνίας ἐπαφῇ, ὡς ἰδίαν αὐτοῦ σκέψιν, διάθεσιν καὶ δρασίαν· εἶναι τὸ ἄτομον ἢ κοινωνία αὐτή, ἀφοῦ αἱ σκέψεις, τὰ συναισθήματα καὶ τὰ βουλήματα τῆς κοινωνίας εἶναι καὶ ἰδικαί του σκέψεις, συναισθήματα καὶ βουλήματα.

Συμβαίνει ὁμως τοῦτο ἐν τῇ πραγματικότητι; Βεβαιότατα συμβαίνει, ὅπου ἀληθῶς ὑπάρχει κοινωνία ἀνθρώπων· ὅπου συνείδησις, συνείδημα καὶ βούλησις τοῦ συνανήκειν δὲν ὑπάρχει, ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει καὶ κοινωνία ἀνθρώπων. *Διὸ ὅσον ἡ συνείδησις, τὸ συνείδημα καὶ ἡ βούλησις τοῦ συνανήκειν εἶναι ζωηρότερα, τόσον ἡ κοινωνία εἶναι πληρεστέρα καὶ ἀσφαλτετέρα· ὅσον καθίσταται ἥτιον ζωηρά, τόσον ἡ κοινωνία ἀποβαίνει ἀτελεστέρα καὶ ἥτιον βιώσιμος.*

Ὅπως δὴποτε ἐφ' ὅσον ὑπάρχει κοινωνία τις, ἔχει τὴν πρὸς ζωὴν ὁρμὴν, ἧς ἀνωτάτη ἐξέλιξις εἶναι ἡ θέσις τῶν περὶ ὧν ἐνταῦθα ἔγινε λόγος σκοπῶν βίου. Διὸ πληθὺν μέτρων διαρκῶς λαμβάνει ὑπὲρ ἑαυτῆς· συγκροτεῖ π. χ. καὶ ἐκγυμνάζει στρατοὺς καὶ στόλους, ἵνα ἐξασφαλίσῃ τὸ ἔδαφος καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς· βελτιώνει τὴν ποιότητα τοῦ ἐδάφους, διευκολύνει τὴν συγκοινωνίαν· ἀυξάνει τὸν πλοῦτον τῆς χώρας κ.τ.λ., δι' ὧν καθιστᾷ ἀνευτέραν, ἀνωτέραν καὶ βεβαιότεραν τὴν ζωὴν αὐτῆς· λαμβάνει μέτρα προστατευτικὰ τῆς ἡθικῆς καὶ τῆς θρησκείας αὐτῆς· φροντίζει ὑπὲρ τῆς ἐπιδόσεως τῆς καλλιτεχνίας· μεριμνᾷ ὑπὲρ τῆς ὀρθοτέρας ἀποδόσεως τοῦ δικαίου καὶ τῆς τελειότερας κρατικῆς ζωῆς κ.τ.λ. *Ὅτι ὁμως τὸ κύριον εἶναι, ἵνα πρά-*

γματι ζῆ ἢ κοινωνία, εἶναι νὰ διατηρῆται παρ' ἐκάστη ἐπιγιννομένη γενεᾷ ἐκεῖνο, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ οὐσιῶδες, τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνίας, νὰ καταζῶσι τοῦτον τὰ ἀεὶ ἐπιγινόμενα ἄτομα ὡς ἴδιον ἑαυτῶν χαρακτήρα. Καὶ περὶ τούτου ἀείποτε φροντίζει πᾶσα κοινωνία· πλεῖστα ἐνεργεῖ, ὥστε ἢ ἐκάστοτε ἀνήλικος αὐτῆς γενεᾶ νὰ γνωρίσῃ αὐτὴν, τί κυρίως εἶναι καὶ τί βούλεται, νὰ τὴν σεβασθῆ, νὰ τὴν ἀγαπήσῃ, νὰ πιστεύσῃ τὴν βούλησιν αὐτῆς ὡς τι ἱερὸν, πρὸς τὸ ὅποιον εἶναι φύσει ὑποχρεωμένη νὰ προσαρμόζῃ προθύμως καὶ ἀπροφασίστως τὴν ἑαυτῆς βούλησιν, νὰ πιστεύῃ καθήκον ἑαυτῆς ὑπέροχον ἢν διαβίωσιν κατὰ τρόπον συντελοῦντα εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς κοινωνίας αὐτῆς. *Τὸ σύνολον τῶν φροντίδων τούτων τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ λεγομένη ἀγωγή.*

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἢ ἀγωγή εἶναι φαινόμενον βιολογικόν· εἶναι ἡ σπουδαιότης ἐκδήλωσις τῆς φυσικῆς τάσεως τῆς κοινωνίας ὡς ζῶντος οργανισμοῦ νὰ διατηρηθῆ ζῶσα καὶ νὰ διατελῇ εὐτυχῆς.

ζ' Ἡ γενικότης τοῦ φαινομένου τῆς ἀγωγῆς.

Ἐχαρακτήρ τῆς ἀγωγῆς παρ' ἐκάστη κοινωνία.

Ἄν ἡ ἀγωγή εἶναι ἀληθῶς ὅ τι ἀνωτέρω ἐλέχθη, δύο τινὰ ἀμέσως συμπεραίνονται. *Πρῶτον ὅτι, ὅπου δὴποτε ὑπάρχει κοινωνία ἀνθρώπων, ἐκεῖ θὰ συντελήται καὶ ἀγωγή·* διότι ὡς ὀργανισμὸς φυσικὸς πᾶσα κοινωνία ἀνθρώπων θὰ ἔχη καὶ τὴν ὁρμὴν πρὸς ζωὴν, οὐδεμίαν δὲ καλλιτέραν ἐκδήλωσις καὶ ἐξέλιξις τῆς ὁρμῆς πρὸς ζωὴν παρὰ κοινωνίαν τινὴ δύναται νὰ ἐννοηθῆ ἢ ὅταν ὑπάρχῃ παρ' αὐτῇ ἢ τάσις καὶ ἡ φροντίς νὰ συνεχίζηται ἐκεῖ, ὅπου φυσικῶς προσήκει, ἥτοι ἐν τῇ ζωῇ τῶν γόνων αὐτῆς, φυσικῶν συνεχιστῶν τῆς ζωῆς τῆς. *Δεύτερον ὅτι ἡ ἀγωγή θὰ εἶναι ἐκάστοτε ἀνάλογος πρὸς τὴν κοινωνίαν,* οὕτως ὥστε μήτε παρὰ ταῖς διαφοροῖς κοινωνίαις, μήτε παρὰ τῇ αὐτῇ κοινωνίᾳ κατὰ τὰς διαφοροῦς περιόδους τῆς ζωῆς αὐτῆς νὰ παρατηρῆται ἢ αὐτὴ ἀγωγή· διότι ἐφ' ὅσον ἡ ἀγωγή εἶναι προσπάθεια

τῆς κοινωνίας πρώτιστα νὰ διατηρήσῃ ἑαυτήν, ἀναγκαίως θὰ εἶναι ἑκασταχοῦ ἀνάλογος πρὸς τὴν μετερχομένην αὐτὴν κοινωνίαν. Ἐπειδὴ δὲ αἱ κοινωνίαι εἶναι διάφοροι ἀλλήλων, διάφορος θὰ εἶναι καὶ ἡ παρ' ἑκάστη αὐτῶν ἀγωγή. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ διάφορος θὰ ἀποβῆ, ἂν διάφορος ἑαυτῆς ἐξελιχθῆ κοινωνία τις.

Ἄμφότερα ὅμως ταῦτα δέον νὰ εἶναι κεκυρωμένα καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορίας ἢ τῆς παρατηρήσεως. Καὶ πράγματι εἶναι κεκυρωμένα.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον εἶναι γνωστόν, ὅτι οὐδαμοῦ οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἢ ὑπάρχει κοινωνία ἀνθρώπων, μικρὰ ἢ μεγάλη, πεπολιτισμένη ἢ ἀπολιτιστος, σύγχρονος ἢ παλαιότερα, ἣτις δὲν ἐλάμβανεν ἢ δὲν λαμβάνει μέτρα ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως ἐν ζωῇ καὶ τῆς κατὰ τὰς ἑαυτῆς ἀντιλήψεις μορφώσεως τῶν φυσικῶν συνεχιστῶν τῆς ζωῆς αὐτῆς. Θέλει τις νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ ζήτημα ὀικτικώτερα; Ὡς ἀγωγήν ὀφείλει νὰ θεωρήσῃ καὶ τὴν πληθὺν τῶν ἐνεργειῶν, ἃς ὑπὲρ τῶν τέκνων αὐτῶν μετέρχονται, τὰ ἐν κοινωνίᾳ τούτων βιοῦντα ζῶα· ὡς ἀγωγή τις παρίστανται ἡμῖν αἱ παιδιαὶ π. χ. τῆς γαλῆς μετὰ τῶν μικρῶν της, δι' ὧν ταῦτα διδάσκονται καὶ ἀσκοῦνται πῶς νὰ ἀγρεύουν τὴν εἰς αὐτὰ χρησίμην τροφήν καὶ πῶς νὰ ἀμύνονται ἢ νὰ ἐπιτίθενται κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῶν ἐπίσης τὸ σκάλισμα τοῦ ἐδάφους ὑπὸ τῆς ὀρνιθοῦς ἐνώπιον τῶν μικρῶν της καὶ ἡ φωνὴ της νὰ τρέξουν, ἵνα λάβουν τροφήν, ἢ ὀποία πολλάκις καὶ δὲν ἔχει εὐρεθῆ, κ.τ.δ. Εἷς τινα ζῶα τὸ πρᾶγμα εἶναι καταφανέστερον· οἱ πελαργοὶ π. χ. διδάσκουν ὡς διδάσκαλοι ἀληθινοὶ τὰ τέκνα τῶν πῶς νὰ ἵπτανται. Εἰς ἡμᾶς φαίνεται ἀναξία λόγου ἢ ἀντίρρησης, ὅτι ὀρμεφυτῶς πράττουν τὰ ζῶα, ὅτι συνείδησιν τῶν πραττομένων δὲν ἔχουν κ.τ.δ. τοῦτο δέ, ὅχι τόσον διότι οὐδεὶς δύναται νὰ πείσῃ ἄλλον ἀναμφιβόλως τί συμβαίνει παρὰ τοῖς ζῴοις ἐπὶ τοιούτων ἢ ἄλλων ἐνεργειῶν, ὅσον διότι καὶ ὁ ἀνθρώπος ὁ τι δῆποτε πράττει, διὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ πράττει αὐτό, ἐν τῷ προκειμένῳ δὲ καὶ ἀνθρώποι καὶ ζῶα ἐνεργοῦσιν ὑπὲρ τῆς ζωῆς, ἣς εἶναι ἐκδηλώσεις, πράττοντες κατὰ τὴν φύσιν αὐτῶν. V

Καὶ τὸ δεύτερον ἐπίσης διδάσκει ἡ ἱστορία καὶ ἡ παρατήρησις.

Οἱ Σῖναι π.χ. ζῶσιν ἀπὸ χιλιετηρίδων πολλῶν τὸν αὐτὸν

σχεδὸν βίον ὀρισμένους πικύκλος ἀντιλήψεων κρατεῖ τῆς ὀλης τῶν ζωῆς, τὰ αὐτὰ ἦθη καὶ ἔθιμα μεταδίδονται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἢ αὐτὴ κατ' οὐσίαν οἰκογενειακὴ, κοινωνικὴ καὶ κρατικὴ τάξις συνεχίζεται, τὰ αὐτὰ ἐπαγγέλματα, αἱ αὐταὶ μέθοδοι ἐργασίας. Ὁ βίος οὗτος θεωρεῖται ὑπ' αὐτῶν ὡς ὁ τελειότατος δυνατὸς ἀνθρώπινος βίος, κατ' ἀκολουθίαν δὲ πᾶσα παρέκκλισις ἀπ' αὐτοῦ ὡς μείωσις τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. **Διὸ ἡ ἀγωγή τοῦ λαοῦ τούτου εἰς οὐδὲν ἄλλο ἀποβλέπει ἢ πῶς νὰ καταστή ἡ ἀνήλικος γενεὰ ἱκανὴ νὰ ζῆσῃ τὸν παραδεδομένον βίον, μηδεμίαν τελειότεραν ἐξέλιξιν αὐτοῦ σκεπτομένη.**

Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἰνδικῇ κοινωνίᾳ συνετελέσθησαν διὰ λόγους ἱστορικοὺς καὶ ἐπαγιώθησαν τέσσαρες τάξεις· ἡ τῶν Βραχμάνων, ἡ τῶν μαχιμων, ἡ τῶν γεωργῶν καὶ ἡ τῶν βιοτεχνῶν. Εἰς ἑκάστην αὐτῶν ἀνήκον ὀρισμένα, πλείονα τοῦ ἐνός, ἐπαγγέλματα, ἅτινα δὲν εἶχον δικαίωμα νὰ ἀσκῶσιν ἢ μόνον οἱ εἰς τὴν τάξιν αὐτὴν ἀνήκοντες ἐκ γενετῆς· μετὰπτωσις ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν δὲν ἐπετρέπετο. **Διὸ ἡ ἀγωγή παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς ὑπῆρξε καθαρῶς ἀγωγή τάξεων·** οἱ παῖδες ἑκάστης τάξεως ἔπρεπε νὰ μάθωσι τὴν θέσιν καὶ τὸ ἔργον τῆς τάξεως αὐτῶν ἐν τῇ ὀλῃ Ἰνδικῇ κοινωνίᾳ καὶ νὰ ἀποκτήσωσι τὸ ἦθος, τὰς γνώσεις καὶ τὰς δεξιότητας, αἵτινες εἰς τὴν τάξιν αὐτὴν προσήκον.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἰσραηλίται ἐπίστευον ὅτι ὁ κόσμος ὀλος ἔλαβεν ὑπαρξιν, διότι Ὀν τι παντοδύναμον πρὸ πάντων τῶν αἰῶνων ὑπάρχον, ὁ Θεός, ἠβουλήθη καὶ διέταξε τοῦτο· ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἐπλάσθη ὑπὸ Θεοῦ κατ' ὀμοίωσιν καὶ εἰκόνα αὐτοῦ, διότι ὁ Θεὸς ἠθέλησε τοῦτο, καὶ ὅτι ὀφείλει νὰ βούληται καὶ νὰ πράττῃ μόνον ὁ τι ἔχει διατάξει ὁ Θεός. Περὶ ἑαυτῶν ὡς λαοῦ ἐπίστευον ὅτι εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ ἐντεταλμένος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ νὰ διατηρῆ τὴν λατρείαν Αὐτοῦ καὶ ὁ ἐξ οὗ ἔμελλε νὰ γεννηθῆ ὁ Σωτῆρ τοῦ Κόσμου.

Τὴν συμπεριφορὰν τῶν ὀλην, πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς ἀλλήλους, πρὸς τοὺς γονεῖς, ὀφείλον νὰ κανονίζωσι κατὰ τὰς δέκα ἐντολάς, τὰς ὀποίας ὁ Θεὸς ἠθέλησε καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτούς· πᾶσα παράβασις τῶν ἐντολῶν ἦτο ἁμάρτημα καὶ ἐτιμωρεῖτο ἁμέσως καὶ ἀπαρεγκλίτως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ἦτο φυσικὸν νὰ μορφωθῶσιν οἱ Ἰσραηλίται λαὸς μὲ ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν μεγάλην,

μὲ ἐνότητά ψυχικὴν ἰσχυρὰν καὶ μὲ συνείδησιν καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων σαφῆ, καὶ νὰ ἀκολουθήσωσι κατεύθυνσιν βίου μάλιστα βουλευτικῆς χαρακτῆρος. **Διὸ ἀγωγή τῆς βουλήσεως ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἀγωγή τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ.** Ἐξηγεῖται λοιπὸν ἄριστα ὁ ἐθνικὸς τοῦ ἐγωϊσμός, ἡ ἀφοσίωσις εἰς τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις, ἡ οἰκογενειακὴ καὶ ἐθνικὴ τοῦ ἀλληλεγγύη, ἡ βούλησις αὐτοῦ ἡ θρησκευτικὴ, δραστηρία, ἐνιαία, καρτερικὴ. Ἄς λεχθῆ καὶ ἐνταῦθα ὅτι καὶ ὑπὸ ἄλλων (πρὸβλ. Dittes, Geschichte d. Erziehung) διὰ τῶν αὐτῶν ἢ δι' ἄλλων λέξεων ἐλέχθη, ὅτι οἱ Ἰσραηλιταὶ διατελέσαντες ὑπὸ τὸν ζυγὸν Αἰγυπτίων, Ἀσσυρίων, Βαβυλωνίων, Περσῶν, Ἑλλήνων, Ἀράβων, Τούρκων, καταδιωχθέντες ὑπὸ εἰδωλολατρῶν, χριστιανῶν, μωαμεθανῶν, ἀπολέσαντες πατρίδα καὶ γλῶσσαν, διασπαρέντες πανταχοῦ τῆς γῆς, καταφρονούμενοι ὑπὸ πάντων, κατώρθωσαν νὰ διατηρήσωσι μέχρι σήμερον σχεδὸν ἀνέπαφον τὸν ἐθνισμὸν των, τὸν χαρακτῆρα, τὴν ἐθνικὴν των ὑπερηφάνειαν καὶ τὴν πίστιν καὶ ἀποτελοῦσι σπουδαίως δρῶν μέλος τῆς κοινωνίας, ἐν ἣ ζῶσι, καὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ὀλοκλήρου— Παράδειγμα λαμπρότατον τῆς δυνάμεως, ἣν ἔχει διὰ τὴν ὅλην εὐδοκίμησιν ἀτόμων καὶ κοινωνιῶν ἡ ἀγωγή τῆς βουλήσεως.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Σπαρτιάταις μόνον τὸ σύνολον εἶχεν ἀξίαν καὶ περὶ αὐτοῦ μόνον ἤξιζε νὰ λαμβάνηται φροντίς· τὸ ἄτομον δὲν ἦτο ἢ ὄργανον πρὸς πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν τοῦ συνόλου, εἰς ὃ καὶ ἀνήκεν ἐξ ὀλοκλήρου, καὶ χάριν τοῦ συνόλου ἔδει νὰ μορφωθῆ. Τὸ Σπαρτιατικὸν σύνολον ἐπίστευεν, ὅτι ἡ ἀρίστη σωματικὴ υγεία, ἡ μεγίστη ὁρμή, δεξιότης καὶ πολεμικὴ ἱκανότης, τὸ ἰσχυρότατον συναίσθημα καὶ ἡ ἰσχυροτάτη βούλησις τοῦ συνανήκεν καὶ τῆς ἀλληλεγγύης, ἡ πλήρης προσαρμογὴ πρὸς τὴν βούλησιν καὶ τὰ ἰδεώδη τοῦ συνόλου καὶ ἡ ἀπροφάσιςτος ἐκτέλεσις τῶν διαταγῶν τούτου ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἰδεώδες παντὸς ἀτόμου. **Διὸ εἰς ταῦτα καὶ μόνα ἀπέβλεπεν ἡ Σπαρτιατικὴ ἀγωγή ἐν πάσαις αὐτῆς ταῖς λεπτομερείαις διὰ τὰ ἄρρενα καὶ τὰ θήλεα μέλη τῆς Σπαρτιατικῆς κοινωνίας, μηδαμῶς λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν τὰς ἄλλας τούτων προδιθέσεις πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν.**

Παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἀρχικῶς εἶχεν ἀναγνωρισθῆ μεγίστη

ἡ σπουδαιότης τοῦ συνόλου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄτομον ἦτο ὄντοτης ἀξία τιμῆς. Σὺν τῷ χρόνῳ ἀνεγνωρίζετο μείζων ἀξία εἰς τὸ ἄτομον, ὥστε ποτὲ ἐπιστεύθη, ὅτι τὸ τελειότατον σύνολον εἶναι τὸ ἀποτελούμενον ἐκ τελειότατα καθ' ἑαυτὰ ἀνεπτυγμένων ἀτόμων καὶ τέλος ἀπεδόθη εἰς τὸ ἄτομον ἡ μεγίστη σπουδαιότης· ἡ περὶ τοῦ βίου ἀντίληψις ἀπὸ τὰ μέγιστα κοινωνιοκρατικῆς ἐξελίχθη κατ' ὀλίγον εἰς τὰ μέγιστα ἀτομοκρατικὴν καὶ τὸ πολίτευμα ἀπὸ ἀριστοκρατικότερου ἐξελίχθη βαθμηδὸν εἰς σώφρονα δημοκρατίαν καὶ τέλος κατήντησεν ὀχλοκρατία. **Τὴν ἐξέλιξιν ταύτην παρηκολούθησε κατὰ βῆμα ἡ Ἀθηναϊκὴ ἀγωγή.** Εἰς τὸ σύνολον κατ' ἀρχὰς ἀποβλέπουσα καὶ αὐτὸ κυρίως θέλουσα νὰ ὑπηρετήσῃ ἐπεβλέπετο ὑπὸ τῆς πολιτείας ἀσθηρῶς· βαθμηδὸν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν μᾶλλον τὸ ἄτομον καὶ τὰ ἐγωιστικὰ αὐτοῦ συναίσθηματα καὶ ἐπιθυμίας, τέλος δὲ κατήντησεν ὑπόθεσις ἐκάστου πολίτου, ἔχοντος ἐλευθερίαν νὰ κανονίξῃ αὐτὴν διὰ τὰ τέκνα του ὅπως ἔκρινε προσφορώτερον, ἵνα ἐπιτυχάνωσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ εὐκόλως ὅτι παρὰ ταύτῃ ἐθεωρεῖτο σπουδαῖον πλοῦτον, ἀξιώματα, τιμὴν. Τὸ παιδαγωγικὸν ἔργον τῆς πολιτείας περιορίσθη εἰς ἐπίβλεψιν τινα τῶν γυμνασίων, ὧν ἀρχικὸς καὶ κύριος σκοπὸς ἦτο ἡ σωματικὴ ἄσκησις καὶ ἡ εἰς τὸν πόλεμον προπαρασκευὴ τῶν νέων, ἣν οὐδεμίαν κοινωνίαν ὡς φύσει τείνουσα νὰ φροντίξῃ περὶ τῆς ζωῆς αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ παραμελήσῃ ἐξ ὀλοκλήρου.

Εἶναι εὐεξήγητον κατόπιν τῶν ἀνωτέρω διὰ τί ἡ **Ρωμαϊκὴ ἀγωγή** ὑπῆρξε πιστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ πρακτικοῦ πνεύματος τῆς Ρωμαϊκῆς κοινωνίας· διὰ τί ἡ **κατὰ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν μόρφωσις** τῶν νέων ἀπετέλεσε τὸ σπουδαιότερον μέρος τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, καθ' οὓς χρόνους ἡ γνώσις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὸ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις ταύτης ζῆν ἐθεωρεῖτο ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ αἰδιος διὰ τὸν ἄνθρωπον ὠφέλεια· διὰ τί ἡ **ἀγωγή παρὰ τοῖς Σουλιώταις** δὲν ἦτο ἡ διαρκὴς προσπάθεια νὰ καταστῆ ἡ ἀνήλικος γενεὰ ἱκανὴ νὰ διατηρήσῃ ὅτι ἡ Σουλιωτικὴ κοινωνία εἶχεν ἀναγνωρίσει ὡς τὸ μόνον ἔχον ἀξίαν ἐν τῷ κόσμῳ ἦτοι τὴν ἐλευθερίαν· διὰ τί **πᾶσα οἰκογένεια** φροντίζει νὰ καλλιεργήσῃ παρὰ τοῖς ἀνήλικοις μέλεσιν αὐ-

τοῖς τὴν ἀγάπην ἐκείνου, ὅπερ θεωρεῖ σπουδαῖον, καὶ νὰ μορφώσῃ αὐτὰ ἱκανὰ νὰ ἀποκτήσωσι, νὰ διατηρήσωσι καὶ νὰ προαγάγωσιν αὐτό· *διὰ τί ἡ σχολικὴ νομοθεσία* παρὰ ταῖς νεωτέρας κοινωνίας συνεξελίσσεται μετὰ τῆς ἄλλης νομοθεσίας αὐτῶν.

η' Τὸ διάφορον τῶν κοινωνιῶν.

I. Ἡ αἰτία τῆς διαφορᾶς καθόλου.

Ἐνωτέρω ἐλέχθη, ὅτι διάφορος εἶναι ἡ ἀγωγή παρ' ἐκάστη κοινωνία, διότι διάφοροι ἀλλήλων εἶναι αἱ κοινωνίαι. Ἄλλὰ καὶ τότε καὶ νῦν προβάλλει τὸ ἐρώτημα «*διὰ τί διαφέρουσιν ἀλλήλων, καὶ δὴ τόσον, αἱ κοινωνίαι ἀνθρώπων;*» Ὅπως καὶ ἀλλοχοῦ ἐλέχθη, ὁ ἀνθρώπος ἔχει πλείστας προδιαθέσεις ζωῆς, ὅσας οὐδὲν ἄλλο ζῶον ἔχει, ἐκάστη δὲ προδιάθεσις ζωῆς ἀποβαίνει ὑπὸ τινος ὄρους ἐνέργεια ζωῆς· οἱ ὄροι ὅμως οὗτοι δὲν εἶναι οἱ αὐτοὶ ἀκριβῶς πανταχοῦ τῆς γῆς. Ἄρα καὶ ἐνέργεια ζωῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λαμβάνουν χώραν αἱ αὐταὶ πανταχοῦ τῆς γῆς. Διὸ οὐδὲν θαῦμα, ἂν παρὰ ταύτη μὲν τῇ κοινωνίᾳ εὐρίσκομεν ἀνεπτυγμένας σπουδαίως πολλὰς ἐκδηλώσεις ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, παρ' ἐκείνη δὲ ὀλίγας· ἂν παρὰ τινι μὲν ταύτας, παρ' ἑτέρα δὲ ἐκείνας ἢ ἐνταῦθα μὲν τάχειαν, ἀνισόροπον, ἀσταθῆ κ.τ.λ. ἀνάπτυξιν ὀρισμένων ἢ πασῶν τῶν ἐκδηλώσεων πολιτισμοῦ, ἀλλοχοῦ δὲ βραδεῖαν, ἰσόροπον, σταθερὰν κ.τ.λ. Ἀπλούστατα οἱ ὄροι ζωῆς ὑπῆρξαν ἢ ὑπάρχουν διάφοροι παρ' ἐκάστη κοινωνία καὶ διὰ τοῦτο ἀναγκαιῶς προέκυψαν ἢ προκύπτουν διάφοροι καὶ αἱ ἐκδηλώσεις ζωῆς, οἱ πολιτισμοί, αὐτῶν, δι' οἷον λόγον καὶ οἱ καθ' ἕκαστον φυσικοὶ ὄργανισμοί, τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά, ὑπὸ διαφόρους ὄρους ζωῆς διάφορα ἐξελίσσονται.

II. Τίνες ὅμως ὀρισμένως εἶναι οἱ ὄροι ζωῆς, δι' οὓς διάφοροι ἐξειλίχθησαν οἱ πολιτισμοὶ τῶν κοινωνιῶν;

1. Οἱ γεωγραφικοὶ ὄροι.

Ἐπάρχουσιν οἱ ὑποστηρίζοντες, ὅτι αἱ ἐκδηλώσεις ζωῆς παρ' ἐκάστη κοινωνία ἐξαρτῶνται τὰ μέγιστα ἐκ τῶν γεωγραφικῶν

ὄρων, οἵτινες διέπουσιν αὐτήν, ὅτι ἄρα εἰς τούτους ἢ καὶ εἰς τούτους δέον νὰ ἀναζητηθῆ ἡ κυρία αἰτία ἐκάστου πολιτισμοῦ (Ποβλ. P. Barth, Die Philosophie d. Geschichte als Sociol. ἔκδ. δ' σ. 544 ἔ. D Lampsas, Die künstlerische Erziehung d. Athenischen Jugend κ.τ.λ. N Exarchopoulos, das athenische u. d. spartan. Erziehungs-System· N. Βλάχου, Θεωρητικὰ καὶ μεθοδολ. προβλήματα ἐν τῇ ἱστορίᾳ σ. 52).

Εἶναι ἀληθές, ὅτι κλίμα ὑγιεινὸν χώρας τινὸς εἶναι πολυλαχῶς ὠφέλιμον εἰς καλλιτέραν ζωὴν τῶν κατοίκων· συντελεῖ εἰς πληρεστέραν σωματικὴν ὑγείαν καὶ ἀνάπτυξιν αὐτῶν, εἰς μείζονα ῥώμην καὶ δραστηριότητα, εἰς ταχείαν καὶ ἀσφαλῆ αὐξησιν τοῦ πληθυσμοῦ, εἰς καλλίτερον ἦθος καὶ σκέψιν, καθόλου βοηθεῖ εἰς καλλίτερον σωματικὸν καὶ ψυχικὸν βίον. Ἐπίσης εἶναι ἀληθές, ὅτι κλίμα νοσηρὸν ἔχει τὰ ἀντίθετα ἀποτελέσματα· ὅτι κλίμα ψυχρὸν ἀπαιτεῖ ἄλλην κατοικίαν, ἀμφίεσιν, τροφὴν κ. τ. λ., δίαιταν καθόλου ἄλλην ἢ τὸ θερμόν, ὅτι ἄρα εἰς ἄλλας ἐργασίας ἀναγκάζει τὴν κοινωνίαν καὶ τὸ ἄτομον τὸ ψυχρὸν κλίμα χάριν τοῦ ζῆν καὶ εἰς ἄλλας τὸ θερμόν, ὅτι κλίμα ὑγρὸν ἢ εὐμετάβολον κ. τ. λ. διαθέτει ἄλλως τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἰς ἄλλα ἀναγκάζει αὐτοὺς ἢ τὸ ξηρὸν, τὸ σταθερὸν κ. τ. λ.· ὅτι ἔδαφος ἀνεπαρκὲς νὰ θρέψῃ τοὺς κατοίκους ἀναγκάζει εἰς ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν πλησιοχώρων· εἰς μεταναστεύσεις, ἀποικίσεις, πολέμους κατακτητικούς κ.τ.δ., ἄρα καὶ εἰς ἀσχολίας χρησίμους εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις ταύτας· ὅτι ἔδαφος γόνιμον γίνεται παραίτιον ἡσύχου βίου εἰς τοὺς κατοίκους αὐτοῦ, ἀλλ' εἶναι καὶ διαρκὲς πειρασμὸς εἰς τοὺς κατοικοῦντας ἄγονον ἔδαφος, ὅτι ἄρα ποικίλης τύχης καὶ βίου δύναται νὰ γίνηται παραίτιον εἰς τε τοὺς κατοικοῦντας καὶ τοὺς ἐποφθαλμιῶντας αὐτό· ὅτι λαοὶ κατοικοῦντες ἐπὶ ἢ πλησίον ὀδῶν ἐπικοινωνίας ἄλλων λαῶν ἢ χωρῶν εἰς ἄλλας ἀσχολίας ἀναγκάζονται ἢ λαοὶ κατοικοῦντες ἐδάφη ἄξενα, γνωρίζουσι καὶ ἄλλους λαοὺς, εἶναι δυνατὸν νὰ μιμηθῶσιν αὐτοὺς κατὰ τὴν τέχνην, τὴν καλλιτεχνίαν, τὰ ἥθη, τὴν θρησκείαν, τὸ πολίτευμα κ.τ.λ. Οὕτως οἱ ἕκασταχοῦ διάφοροι γεωγραφικοὶ ὄροι γίνονται παραίτιοι διαφόρων ἕκασταχοῦ ἐκδηλώσεων ζωῆς. Ἄλλὰ κατὰ

τὴν ψυχολογίαν οὐδεμία ἐκδήλωσις ζωῆς παρέρχεται χωρὶς νὰ ἀφήνῃ ἴχνος τι—καὶ ὀφείλει νὰ ἀφήνῃ, ἀφοῦ γνώρισμα τῆς ζωῆς καθόλου εἶναι ἡ συνέχεια. Τὸ ἀφηγόμενον ἴχνος γίνεται ἰσχυρότερον, ἂν ἐπαναληφθῇ ὁμοία ἐκδήλωσις ζωῆς, ὥστε διὰ συχνοτάτης ἐπαναλήψεως ταύτης καθίσταται μόνιμος τις κατάστασις τῆς ψυχῆς. Οὕτω μορφώνονται παρὰ τῷ ἀτόμῳ τὰ ἔθνη, αἱ ἐπίκτητοι κλίσεις, αἱ ὁσπαί, τὰ πάθη καὶ ὁ χαρακτήρ. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἐπιφέρουσι καὶ εἰς τὰς κοινωνίας ἀνθρώπων οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι, καθ' οὓς ἐκάστη διαβιοῖ· ἂν οὗτοι συνεχῶς γίνονται αἴτιοι ἐνοειδῶν ἐκδηλώσεων ζωῆς παρ' ὀλοκλήρῳ τῇ κοινωνίᾳ, θὰ στερεώσωσι παρ' αὐτῇ ὄρισμένον τινὰ βίον, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὄρισμένην περὶ βίου ἀντίληψιν καὶ χαρακτῆρα. Οὕτως ὁ πολιτισμὸς ἐκάστης κοινωνίας ἀρχικὸν καὶ κύριον παράγοντα θὰ ἔχῃ τοὺς γεωγραφικοὺς ὅρους τῆς ζωῆς αὐτῆς.

Ἄλλὰ θὰ ἠρώτα τις ἀμέσως. Καὶ ὑπάρχει χώρα τις ἐπὶ τῆς ὑψηλίου, τῆς ὀποίας οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι νὰ εἶναι συνεχῶς τόσον ἐνιαῖοι καὶ ἰσχυροί, ὥστε θέρους τε καὶ χειμῶνος νὰ προκαλῶσι παρὰ τοῖς κατοίκοις τὰς αὐτὰς ἐκδηλώσεις ζωῆς; Καὶ εἶναι αὕτη τόσον μεγάλη καὶ τριαύτη, ὥστε, οἷα δήποτε καὶ ἂν γίνηται ἡ αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς κατοικούσης αὐτὴν κοινωνίας, νὰ δύναται νὰ τὸν περιλάβῃ καὶ νὰ ἔχῃ ἐπ' αὐτοῦ τὴν αὐτὴν πάλιν δύναμιν, ὥστε νὰ προκαλῇ πάλιν τὰς αὐτὰς ἐκδηλώσεις ζωῆς; Καταφατικὴ ἀπόκρισις εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα δὲν δύναται νὰ δοθῇ.

Ἄν δὲ δι' οἷον δήποτε λόγον ἀναγκασθῇ κοινωνία τις νὰ ἀφήσῃ ἢν κατοικεῖ χώραν καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν ἄλλῃ, ἧς οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι εἶναι διάφοροι, τότε θὰ ἀνατραπῇ παρὰ τῇ ψυχῇ αὐτῆς ὁ τι ἤδη εἶχε διαμορφωθῇ καὶ στερεωθῇ; Δὲν θὰ ἰσχύσῃ καὶ παρ' αὐτῇ ἡ φυσικὴ ἀνάγκη τῆς συνεχείας τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐξελιξέως αὐτῆς; θὰ καταστῇ ἀγνώριστος ἐν τῇ νέᾳ τῆς ἔδρᾳ ἡ κοινωνία καὶ θὰ προσλάβῃ ἀναγκαίως τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, τὰς ἀσχολίας, τὴν περὶ βίου ἀντίληψιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς χώρας, τοὺς ὁποίους ἐξεδίωξεν ἐκεῖθεν, ἵνα αὐτὴ κατοικήσῃ;

Καὶ ἐνταῦθα δὲν πιστεύω, ὅτι θὰ δοθῇ ἀπάντησις καταφατικῇ. Ἄν δὲ ἐν χώρᾳ τινὶ ἀναμιγῶσι μετὰ τῶν κατοίκων μετανάσται πάμπολλοι ἄλλον πολιτισμὸν ἔχοντες, τότε οὔτε οἱ παλαιοὶ κάτοικοι θὰ ἀσκήσωσιν ἐπίδρασίν τινα ἐπὶ τοὺς νέους οὔτε οἱ νέοι ἐπὶ τοὺς παλαιούς; θὰ γίνῃ δεκτόν, ὅτι πᾶς λαὸς ἐγκαθιστάμενος ἐν χώρᾳ τινὶ προσαρμόζεται ἀναγκαστικῶς πρὸς τὴν ὄρισμένον, ὅπερ διαγράφουσι καὶ ἀπαιτοῦσιν οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι; Οὕτως ἂν κοινωνία τις ἰσχυρὰ καὶ μεγάλη ὑποτάξῃ ἄλλην καὶ ἐγκατασταθῇ ἐν τῇ αὐτῇ καὶ ἡ ὑποταχθεῖσα κοινωνία χώρα, θὰ προσαρμοσθῇ ἀναγκαίως πρὸς ὃ τι ἐχαρακτήριζε ταύτην, θὰ εἶναι δηλὰ δὴ κατ' οὐσίαν αὐτῇ ἡ ὑποταχθεῖσα, οὐχὶ δὲ ἡ ὑποτάξασα; Ἄν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ ἔπρεπεν ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἦτο γνωστόν, ὅτι ἐν ὁμοίαις χώραις ὅμοιοι ἀναφαίνονται ἀεῖποτε πολιτισμοί, ἐν τῇ αὐτῇ δὲ χώρα ὁ αὐτὸς ἀεῖποτε πολιτισμὸς. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι τῶν χωρῶν, ἐνθα εὐρίσκοντο αἱ ἀρχαῖαι Ἀθῆναι, αἱ Θῆβαι, τὰ Μέγαρα, τὸ Ἄργος, τόσον διάφοροι, ὥστε τόσον διάφοροι νὰ γεννηθῶσι καὶ νὰ ἀναπτυχθῶσιν οἱ πολιτισμοὶ τῶν πόλεων τούτων· οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι τῆς Λακωνίας δὲν ἦσαν ὁμοιότεροι πρὸς τοὺς τῆς Κρήτης ἢ πρὸς τοὺς τῆς Ἀττικῆς, καὶ ὅμως ὁ αὐτὸς ἀρχαῖος πολιτισμὸς προέκυψε καὶ ἀνεπτύχθη ἐν Λακεδαιμόνι καὶ Κρήτῃ, παντελῶς δὲ διάφορος ἐν Ἀθῆναις· ἐν Ἀργολίδι, ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Σπάρτης, ἐν Βοιωτίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ ἔζησαν καὶ ἤκμασαν κατὰ διαδοχὴν πολιτισμοὶ λαμπροὶ καὶ μακρόβιοι, τὰ μέγιστα ὅμως κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους διάφοροι ἀλλήλων· ἐν Αἰγύπτῳ δὲν ἀνεβίωσεν εἰσέτι μετὰ τόσους αἰῶνας ὁ ἀρχαῖος Αἰγυπτιακὸς πολιτισμὸς οὔτε ἐν Ἀσσυρίᾳ ὁ Ἀσσυριακὸς οὔτε ἐν Παλαιστίνῃ ὁ Ἑβραϊκός· τοὺς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ συνεχεῖς ἐπὶ αἰῶνας ἤδη πολλοὺς κατοικοῦντας λαοὺς οὐδαμῶς ἐβροήθησαν οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι νὰ ἀνακαλέσωσιν εἰς τὴν ζωὴν τὸν πολιτισμὸν τῆς παλαιᾶς Ἰωνίας· ἡ παλαιὰ Φοινίκη δὲν ἐπανεῖδε τοὺς παλαιούς της θαλασσοπόρους καὶ θαλασσομάχους οὔτε ἡ Καρχηδὼν τὸν Ἀννίβαν της· ἐν ταῖς βορειοτάταις χώραις τῆς Εὐρώπης, ἐν αἷς μέχρι πρὸ μιᾶς χιλιετηρίδος ἀνέκαθεν ἐβασίλευε βαρβαρότης, θάλλει κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ πολιτισμὸς τῶν Σουηδῶν, τῶν Δανῶν καὶ τῶν Νορ-

βηγῶν, ὁ τελειότατος πολιτισμός, ὃν θὰ ἠύχετό τις εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ.

*Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγήσῃ τις πάντα ταῦτα καὶ πλεῖστα ὅσα ἄλλα ὅμοια, ἂν οἱ γεωγραφικοὶ ὄροι εἶχον τὴν μοναδικὴν ἢ τὴν κυρίαν δύναμιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ ; Οἱ φανατικοὶ ὑπέρμαχοι τῆς θεωρίας ταύτης λησμονοῦσι δύο τινὰ *πρῶτον ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι οἷόν τι ἡ λεγόμενη ἀψυχὸς ὕλη*, ἣτις δύναται νὰ μετρηθῇ κατ' ὄγκον, βάρους, σύστασιν καὶ συνοχήν, δι' ὃ καὶ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τῶν προτέρων τί θὰ προκύψῃ ἐκ τῆς μετ' ἄλλης ἀψύχου ὕλης ἐπαφῆς αὐτῆς, ἀλλ' εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔνζωον ὃν, πεπρωτισμένον ὑπὸ τῆς φύσεως διὰ ποικιλωτάτων προδιαθέσεων ζωῆς, κινούμενον ἀεὶ καὶ ἐξελισσόμενον ἐν συνεχείᾳ ἑαυτοῦ, ὅπως ἤρχισε καὶ ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρότερόν τινα χρόνον νὰ θεραπεύῃ τὰς πρὸς ζωὴν προδιαθέσεις αὐτοῦ· *καὶ δεύτερον ὅτι ὁ λεγόμενος ἐξωτερικὸς κόσμος*, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν καὶ τὰ γεωγραφικὰ στοιχεῖα τόπου τινός, *οὐχὶ κατὰ ἓνα, μοναδικόν, τρόπον δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ χάριν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὅτι δὲ διάφορος χρῆσις αὐτοῦ διάφορα ἀποτελέσματα φέρει.**

Διὰ ταῦτα οἱ γεωγραφικοὶ ὄροι οὔτε τὴν μόνην ὀριστικήν οὔτε τὴν μερίστην δύναμιν ἔχουσι διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστης κοινωνίας. Θὰ εἶχον τοιαύτην, ἐὰν αἱ κοινωνίαι εἶχον λάβει τὴν πρώτην ζωὴν τῶν ἐκ τῶν γεωγραφικῶν στοιχείων ὀρισμένης μιᾶς χώρας ἐκάστη, ἐὰν ἔμενον διὰ παντὸς ἀκίνητοι ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ καὶ ἐὰν τὰ γεωγραφικὰ στοιχεῖα ταύτης ἦσαν τὰ μόνα καὶ μίαν τινὰ μόνον δυνάμενα νὰ δώσωσιν ἐκάστοτε ἀφορμὴν πρὸς ζωὴν εἰς τὴν ἐξ αὐτῶν γεννηθεῖσαν κοινωνίαν. Ἄλλὰ τότε καὶ δὲν θὰ ἐπρόκειτο περὶ τῆς γνωστῆς ὡς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω δὲν ἐννοεῖται βέβαια, ὅτι οἱ γεωγραφικοὶ ὄροι οὐδεμίαν δύναμιν ἔχουσιν, ἀφοῦ, ὡς ἐλέχθη, γίνονται αἷτιοι ἀναλόγων τινῶν ἐκδηλώσεων ζωῆς παρ' ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων, αὗται δ' ἀναγκαίως θὰ εἶναι ἐκ τῶν προϋποθέσεων τῆς περαιτέρω ζωῆς. Φανερόν εἶναι, ὅτι, ὅσον κοινωνία τις μάλ-

λον ἔλαβε τὰς πρώτας ἀφορὰς πρὸς τὴν ἑαυτῆς ζωὴν ἐκ τῶν γεωγραφικῶν στοιχείων μιᾶς χώρας, ὅσον μᾶλλον καὶ μακρότερον κατεκλείσθη ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ καὶ κατ' αὐτὴν ἔζησε, χωρὶς νὰ ἔρχηται εἰς γνωριμίαν καὶ σχέσιν πρὸς ἄλλας κοινωνίας ἀνθρώπων, τόσον οἱ ὀρισμένοι οὗτοι γεωγραφικοὶ ὄροι ἀπέβησαν μᾶλλον ἰσχυροὶ εἰς τὴν θεμελιώδη διαμόρφωσιν, ἀναγκαίως δ' εἶτα καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας ταύτης. Ἐπίσης εἶναι φανερόν, ὅτι ἐξελισσόμενου δι' οἷους δήποτε λόγους τελειότερου τοῦ βίου τῆς κοινωνίας οἱ γεωγραφικοὶ ὄροι κατ' ἑαυτοὺς λαμβανόμενοι ἀποβαίνουσιν ἀσθενέστεροι, ἀρχίζουσι δὲ νὰ χρησιμοποιῶνται κατὰ τὸν προαγόμενον βίον καὶ μᾶλλον νὰ ἑυθυμίζωνται κατ' αὐτὸν (βλ. κατωτ.) ἢ νὰ εἶναι οἱ ἑυθυμισταὶ του. Οὕτω φαίνεται *περιορισμένη ἡ δύναμις τῶν γεωγραφικῶν ὄρων ζωῆς λαμβανομένων κατ' ἑαυτοὺς.*

2. Οἱ οἰκονομικοὶ ὄροι.

Πρὸ πολλοῦ ἔχει ἀναγνωρισθῆ σπουδαιότης εἰς τοὺς οἰκονομικοὺς ὄρους ζωῆς. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ Marx καὶ Engels (Πρὸβλ. Barth ἔ. ἀ. σ. 657 ἔ. καὶ Βλάχου ἔ. ἀ. σ. 62 ἔ.), διατυπῶνται συστηματικὴ θεωρία, πολλοὺς ἀριθμοῦσα ὁπαδούς, κατ' ἣν αἱ οἰκονομικαὶ σχέσεις ἀποτελοῦσι τὸν μοναδικὸν παράγοντα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν.

«Τὸ σύνολον τῶν σχέσεων παραγωγῆς (αἵτινες ἀνταποκρίνονται εἰς ὀρισμένην βαθμίδα ἀναπτύξεως τῶν ὕλικῶν δυνάμεων παραγωγῆς), λέγει ὁ Marx ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἔργου του «Zur Kritik der Politischen Oekonomie (1847)», ἀποτελεῖ τὴν οἰκονομικὴν συναρμογὴν τῆς κοινωνίας, τὴν πραγματικὴν βάσιν, ἐφ' ἣς ἀνυψοῦται νομικὸν καὶ πολιτικὸν ἐπίδομα καὶ εἰς ἣν ἀνταποκρίνονται ὀρισμέναι κοινωνικαὶ μορφαὶ συνειδήσεως. Ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τοῦ ὕλικου βίου ὁρίζει τὸν κοινωνικόν, τὸν πολιτικὸν καὶ τὸν πνευματικὸν βίον ἐν γένει». Ἐν τῷ περὶ μαρξισμοῦ κεφαλαίῳ τοῦ μνημονευθέντος ἔργου του λέγει ὁ Barth τὰ ἑξῆς. «Ἐπάρχει λοιπὸν κατὰ τὸν Marx ἡ ἑξῆς αἰτιώδης σειρά. Ὀρισμένη κατάστασις τῆς τεχνικῆς— ὀρισμένη μορφή ἐργασίας — ὀρισμένος ῥυθμὸς ἰδιοκτη-

σίας. Ἡ αἰτιώδης ὁμως αὐτῆ σειρά ἐξακολουθεῖ καὶ περαιτέρω. Ὁρισμένον πολιτικὸν ἐπιδόμημα—ὠρισμένα κοινωνικὰ μορφὰ συνειδήσεως, αἵτινες ἀκριβέστερον χαρακτηρίζονται ὡς θρησκευτικαί, καλλιτεχνικαί ἢ φιλοσοφικαί.—Μεγάλη πρόοδος ἐν τῇ τεχνικῇ ἢ τῇ κυκλοφορίᾳ μεταβάλλει ἰσχυρῶς τὴν μορφήν ἐργασίας, ἣτις ἔχει καταστῆ πολὺ στενὴ δι' αὐτήν· μετὰ τῆς ἀνατροπῆς ταύτης συνεπέρχεται φυσικῶς ἡ ἀνατροπὴ ἐν ταῖς ἰδεολογικαῖς μορφαῖς, δι' ὧν οἱ ἄνθρωποι περιβάλλουσι τὸ οἰκονομικὸν περιεχόμενον· ἐπίσης δὲ φυσικῶς συνεπέρχεται καὶ ἀνατροπὴ τοῦ ὅλου ἐπιδομήματος, ἣτις δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῶν μορφῶν. Πρέπει ἴσως νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι ἐνταῦθα αἱ ἰδέαι (ὡς ἀπλαῖ μορφὰ καὶ περιβολαί, αἱ ὁποῖαι δὲν φέρουσι, ἀλλὰ φέρονται) δὲν ἔχουν αὐτοτελῆ αἰτιότητα, ἀλλ' εἶναι ἐξηρητημένα ἐκ τῆς οἰκονομικῆς μεταβολῆς, ὥστε μόνον ἐν τῇ παραγωγῇ νὰ δύναται νὰ συμβῆ ἀληθῆς μεταβολή, ἀληθῆς πρόοδος, ἄρα ἡ παραγωγὴ μόνη εἶναι ἡ κινουσα δύναμις, πᾶν δ' ἄλλο εἶναι ἀπλοῦν παρεπόμενον...»

Εἰς στήριξιν τῆς θεωρίας αὐτῶν οὐδεμίαν ἐπιστημονικὴν ἀπόδειξιν προσάγουσι ὁ Marx καὶ ὁ Engels, ἀρκούμενοι νὰ δογματίζωσι μόνον ἢ τὸ πολὺ νὰ ἐπικαλῶνται τὴν ἱστορίαν, ἐν ἧ, λέγουσι, βλέπει τις ἐπηληθευμένους τοὺς ἰσχυρισμοὺς αὐτῶν. Ἄλλ' ἡ ἱστορία δὲν διδάσκει ὅ τι θέλουσιν ὁ Marx καὶ ὁ Engels, ὡς ἀπέδειξαν ἄλλοι τε καὶ ὁ Barth, ἀναιρῶν αὐτοὺς ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ αὐτοῦ (Πρβλ. καὶ Ν. Βλάχου ἔ.δ.). Ἐτέρωθεν ἡ ἱστορία, ὡς λέγει ὁ Loria, θιασώτης ὧν τῶν γνωμῶν τῶν Marx καὶ Engels (Loria—Σίδερη, Κοινωνιολογία, Ἑλλην. μετάφρ., 1925 σ. 187), «εἶναι εὐπλαστος ὕλη, ἣν ἕκαστος δύναται νὰ μεταχειρισθῆ κατὰ βούλησιν καὶ ἣτις παρέχει ἰσχυρὰ ὄπλα καὶ εἰς τοὺς ὀλιστάς καὶ εἰς τοὺς ἰδεαλιστάς καὶ εἰς τοὺς προμάχους οἰασθήποτε πνευματικῆς κατευθύνσεως. Οὕτε ἡ ἐκίκλησις τῆς ἱστορίας δύναται νὰ λύσῃ θετικῶς καὶ διὰ παντός τὸ ζήτημα τῆς ἀληθοῦς κοινωνικῆς θεωρίας, ἣτις ἀπαιτεῖται νὰ ἀποδειχθῆ αὐστηρῶς, μὲ ἀκλόνητα λογικὰ ἐπιχειρήματα.»

Ζητῶν λοιπὸν ὁ Loria τὰ ἀκλόνητα λογικὰ ἐπιχειρήματα (ἔ. δ. σ. 188) εὗρισκει ὡς ἐν τοιοῦτον, ὅτι τὰ οἰκονομικὰ γεγο-

νότα «παρουσιάζονται πεπρωκισμένα μὲ τοιοῦτους χαρακτήρας, οἵτινες ἀποδίδουσι αὐτοῖς προφανῆ ὑπεροχὴν ἐν τῇ συγκροτήσει τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Μάλιστα, κατ' ἀντίθεσιν τῶν βιολογικῶν γεγονότων, αἵτινα εἶναι κοινὰ εἰς ὅλα τὰ ἐνόργανα ζῶα, τὰ οἰκονομικὰ γεγονότα εἶναι φύσει ἀποκλειστικῶς ἀνθρώπινα.» Ἐν τίνι ἔγκειται ἡ ὑπεροχὴ τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων ἐν τῇ συγκροτήσει τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας δὲν λέγει ὁ Loria. Ἀναφορικῶς ὁμως πρὸς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἰσχυρισμοῦ του ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, ὅτι «δὲν θὰ ἦτο βεβαίως δύσκολον εἰς λεπτολόγους τινὰς σοφοὺς νὰ εὗρωσι καὶ παρὰ τοῖς ζῴοις ἀκόμη γεγονότα, αἵτινα φαίνονται ὅτι παρουσιάζουν μεμακρυσμένην τινὰ συγγένειαν μὲ τὰς οἰκονομικὰς σχέσεις. Οὕτω λ. χ. ὅταν πίθηκός τις ἀποσπᾷ κλάδον δένδρου καὶ θραύῃ μὲ τοῦτον τὸ κέλυφος Ἰνδικοῦ καρύου, δυνάμεθα ἀληθῶς πῶς νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ πίθηκος οὗτος εἶναι κεφαλαιούχος ἢ ἐπιτελεῖ προᾶξιν οἰκιοποιήσεως. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀσκήσεις σοφῶν, οἵτινες ὁμως δὲν φθάνουσι μέχρι τοῦ νὰ ἀμφισβητήσωσι τὴν ἔλλειψιν ἀληθῶν ἰδίων οἰκονομικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν κατωτέρων ζῴων. Εἰς ταῦτα ἐλλείπει, τῇ ἀληθείᾳ, ἐντελῶς αὐτὴ ἡ βᾶσις τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων, ἡ παραγωγή. Ἐκ μέρους αὐτῶν οὐδὲν ἄλλο παρατηρεῖται ἢ ἀπλῆ προσπάθεια συλλογῆς τῶν αὐτομάτων καρπῶν τῆς γῆς, ἀλλ' ἡ προσπάθεια αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέσῃ βᾶσιν, ἐφ' ἧς νὰ οἰκοδομηθοῦν οἰαυδῆποτε οἰκονομικαὶ σχέσεις.» *Διὰ ποίαν ὁμως λογικὴν ἢ πραγματικὴν ἀνάγκην δεόν νὰ τεθῆ ὡς βᾶσις τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων ἡ παραγωγή;* Εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἅμα ἐφανισθεὶς ἐπὶ τῆς γῆς δὲν ἤρχισε νὰ παράγῃ, ἵνα τραφῆ, ἀλλ' ἐζήτει καρποὺς καὶ ἄλλας θρεπτικὰς ὕλας, ἄς τινὰς ἐτοιμοὺς παρεῖχεν ἡ περὶ αὐτὸν φύσις, ὅπως ἀκριβῶς πράττουσι πάντα τὰ ζῶα, καὶ ἀπεταμίευν ἐξ αὐτῶν, ὅπως πολλὰ ἐκ τῶν ζῴων πράττουσι. *Διὰ τί ἡ ἐνέργεια αὕτη, ἀφοῦ εἶναι προσπάθεια πρὸς ἐξοικονόμησιν τροφῆς, δὲν εἶναι φαινόμενον οἰκονομικόν;* Ἀπὸ τοῦ σημείου δέ, καθ' ὃ πρωτόγονός τις κοινωνία ἀνθρώπων ἐζήτει τὴν τροφήν αὐτῆς ὅπου δῆποτε ἦτο δυνατὸν νὰ τὴν εὗρῃ, μέχρι τοῦ σημείου, καθ' ὃ ἤρχισε νὰ ζητῆ αὐτὴν ἐξ αὐτοφυῶν τινῶν δένδρων π. χ., αἵτινα ἐκ παρατη-

ρήσεως ἐδιδάχθη ὅτι συμφέρει νὰ περιποιηται καὶ νὰ προστατεύῃ, ὑπείκουσα δὲ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ὁρμὴν τῆς κτήσεως καὶ οἰκειοποιήθη, πόση ἀπόστασις ὑπάρχει ; Ἡ μὴ καὶ ἡ τελευταία αὕτη ἐνέργεια δὲν εἶναι φαινόμενον οἰκονομικόν ; **Ἄλλ'** ἐὰν εἶναι φαινόμενον οἰκονομικόν, θὰ πρέπη αὐτὴ νὰ τεθῆ ὡς ἡ ἀρχὴ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων, οὐχὶ δὲ ἡ ἐξ ἧς ἐξελιχθῆ, ἡ ἧς ἀποτελεῖ συνέχειαν, τὴν δευτέραν τρόπον τινὰ βαθμίδα, οὐχὶ δὴλα δὴ ἡ πρώτη καὶ φυσικωτάτη προσπάθεια πρὸς εὐρεσιν τροφῆς καὶ ἡ ἀποταμίευσις αὐτῆς ;

Ἐξ ἄλλου, ἐξακολουθεῖ ὁ Loria, εἰς τὰς ομάδας ζῶων ἔλλείπει καὶ ἡ παραμικρότερα ἐμφάνισις φαινομένων ἀνταλλαγῆς, κέρδους, προσόδων, μισθοῦ. Δικαιούμεθα ὅθεν νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ δραῖσις εἰς τὰς οὐσιαστικὰς αὐτῆς ἐκδηλώσεις εἶναι ἀποκλειστικὴ δραῖσις τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους καὶ ἀναμφηρίστως δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν αὐτὴν ὡς θεμέλιον τῶν κοινωνικῶν φαινομένων τῶν κατ' ἐξοχὴν καὶ ἀποκλειστικῶς ἀνθρωπίνων. Ἐνταῦθα ἔχομεν δύο συμπεράσματα. Τὸ πρῶτον, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ δραῖσις εἰς τὰς οὐσιαστικὰς αὐτῆς ἐκδηλώσεις εἶναι ἀποκλειστικὴ δραῖσις τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, τότε μόνον θὰ εἶναι ὀρθόν, ἐὰν ὡς οὐσιαστικὰ γνωρίσματα παντὸς οἰκονομοῦ φαινομένου ληφθῶσιν ἡ ἀνταλλαγὴ, τὸ κέρδος, αἱ πρόσοδοι, ὁ μισθός. Ἐὰν ὁμοίως ἡ οὐσία τοῦ οἰκονομοῦ φαινομένου ἔγκειται ἐν τῇ προσπαθείᾳ καθόλου πρὸς ἐξοικονόμησιν τροφῆς, τότε εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν οἰκονομικὰ φαινόμενα μὴ ἔχοντα γνωρίσματα τὴν ἀνταλλαγὴν, τὸ κέρδος, τὰς προσόδους, τὸν μισθόν, ὅπως καὶ πράγματι ὑπάρχουν, καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦ Loria δὲν θὰ εἶναι ὀρθόν ὡς οἰκονομικὰ φαινόμενα βασικῶς θὰ ἀναγνωρίσωμεν τότε ὅχι μόνον τὴν ἰδιοκτησίαν π. χ. ἀγρίου δένδρου, τοῦ ὁποίου τὰ προϊόντα δὲν ἐμπορεῦται οὔτε ἀνταλλάσσει κ.τ.λ. ὁ ἰδιοκτῆτης, ἀλλὰ καὶ τῶν ζῶων ἐνεργείας τινάς, μάλιστα δὲ ὅ τι χάριν ἐξασφαλίσσεως τῆς ζωῆς τῶν ἐνεργούσιν οἱ μύρμηκες, αἱ μέλισσαι καὶ τὰ ὅμοια ζῶα.

Ἄλλ' ὁ Loria ὡς οὐσιαστικὰς ἐκδηλώσεις ἐννοεῖ βέβαια ἀνωτέραν τινὰ βαθμίδα οἰκονομικῶν ἐνεργειῶν, καὶ κατὰ τοῦτο εἶναι πάντες οἱ σκεπτόμενοι σύμφωνοι πρὸς αὐτόν, ὅτι

αὐταὶ ἀνήκουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ἀνθρώπινον εἶδος, οὐχὶ καὶ εἰς τὰ ζῶα. **Ἄλλὰ μόνον αὐταὶ ἀνήκουσιν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ἀνθρώπινον εἶδος**, ὥστε νὰ τὰς θέσωμεν «ὡς θεμέλιον τῶν κοινωνικῶν φαινομένων τῶν κατ' ἐξοχὴν καὶ ἀποκλειστικῶς ἀνθρωπίνων ; » **Ἡ προδιάθεσις π. χ. τοῦ γινῶσκειν** ὑπάρχει ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ζῶα καὶ ταῦτα ἔχουσιν αἰσθήματα καὶ ἀντιλήψεις καὶ παραστάσεις καὶ προσοχὴν καὶ ἱκανότατα συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων, καὶ ὁμοίως, ὡς ἔχει πείσει ὁ Wundt (24 Vorles. ü. Menschen- und Tierseele), τὰς κυρίως νοητικὰς ἐνεργείας δὲν ἔχουσι (δὲν δύνανται νὰ σχηματίζωσι ἐννοίας, κρίσεις, συλλογισμούς), ἐνῶ τετραετὲς παιδίον κρίνει καὶ συλλογίζεται ἄριστα, ἐντὸς ἐννοεῖται τοῦ παραστατικοῦ αὐτοῦ κύκλου. **Διὰ τί νῦν θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ ἀναγνωρίσωμεν ὡς γνώρισμα ἀποκλειστικῶς ἀνῆκον εἰς τὸ ἀνθρώπινον εἶδος τὴν νόησιν, τοῦλάχιστον ἀνωτέραν τινὰ λογικότητα ;** Δὲν εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι τὰ ζῶα δὲν ἐμόρφωσαν οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ μορφώσωσιν ὅχι μόνον ἐπιστήμην, ἀλλ' οὐδὲ γλῶσσαν, ἐκδήλωσιν ζωῆς ἀπαιτοῦσαν νόησιν πολὺ ἀνωτέραν τῆς ἣν ἔχουσι τὰ ζῶα ; (Wundt, ἔ. ἀ.) Τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι ἐπιβεβλημένον εἰς τὸν μονομερῶς θέλοντα νὰ ἐξετάζῃ τὰ πράγματα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ Marx, καθόσον καὶ ἡ παραγωγὴ καὶ τὸ κέρδος καὶ αἱ πρόσοδοι καὶ ὁ μισθός καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ κ.τ.λ. ἀπαιτοῦσιν ἀναγκαίως χρῆσιν ἤτοι προὑπαρξιν ἀνωτέρας διανοητικῆς ἱκανότητος. Διὰ τί λοιπὸν νὰ τεθῆ ἀρχικόν τὸ ἀπαιτοῦν τὴν χρῆσιν τινός, ἵνα ὑπάρξῃ, καὶ ὅχι τὸ τί τοῦτο, τὸ ὑπάρχον ἀνεξαρτήτως τῶν ἀναγκῶν ἄλλου τινός ;

Ὅμοια θὰ ἔλεγέ τις καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀληθινὴν φαντασίαν, ἧς στεροῦνται τὰ ζῶα. Ὅμοια ἐπίσης θὰ ἔλεγε καὶ ὡς πρὸς πάσας τὰς φυσικὰς προδιαθέσεις τοῦ ἀνθρώπου ἐν συγκρίσει πρὸς οἶον δῆποτε ζῶον. **Τὴν προδιάθεσιν τῆς κινήσεως** φέρ' εἰπεῖν ἔχει καὶ ὁ ἀνθρώπος καὶ τὰ ζῶα καὶ ὁμοίως ὁπόσας καὶ ὁποίας καὶ πρὸς ποίους σκοποὺς δύναται νὰ ἐκτελέσῃ διὰ τῆς χειρὸς αὐτοῦ κινήσεις ὁ ἀνθρώπος ὁ ἐξελιχθεὶς εἰς καλλιτέχνην ἐκτελεστὴν τετραχόρδου ἢ κλειδοκυμβάλου κ.τ.λ. ἢ εἰς καλλιτέχνην ζωγράφον ἢ γλύπτην, καὶ ὁπόσας, ὁποίας καὶ

πρὸς τί δύναται διὰ τῶν ποδῶν του νὰ ἐκτελῇ κινήσεις τὸ ζῶον; Δὲν θὰ ἐσκέπτετό τις ἀπειρώς ὀρθότερον, ἂν ὡς ἀποκλειστικὸν τοῦ ἀνθρώπου γνώρισμα ἐλάμβανε τὴν χεῖρα καὶ δὴ τὸ ἀπὸ τοῦ καρποῦ μέχρι τῶν ἄκρων δακτύλων μέρος αὐτῆς; Ἄνευ τῆς χειρὸς δὲν θὰ ὑπῆρχε καλλιτεχνία ἥτοι μία τῶν σπουδαιωτάτων ἐκδηλώσεων ζωῆς, ἣτις μόνον ἀνθρωπίνη εἶναι. Διὰ τί λοιπὸν δὲν θὰ ἔπρεπε ἴσως ἡ καλλιτεχνικὴ προδιάθεσις νὰ ληφθῇ ὡς τὸ ἰδιάζον γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου; Καὶ διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τῆς χειρὸς, ἣν θεωροῦμεν ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἐρωτῶμεν ὄχι πλέον ὁποῖα καλλιτεχνία θὰ ἦτο δυνατὴ ἄνευ τῆς χειρὸς, ἀλλὰ τίς τέχνη θὰ ἦτο δυνατὸν ὄχι νὰ ἀναπτυχθῇ, ἀλλὰ νὰ ὑπάρξῃ κἂν ἄνευ τῆς χειρὸς; ὁποῖα προσέτι ἐπιστήμη ἢ καὶ ὁποῖον δῆποτε ἄλλο προϊόν ἀνθρώπινου πνεύματος ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῇ, ἂν ἡ χεὶρ δὲν μετέδιδεν ὅ τι ἐκάστη γενεὰ παράγει πνευματικὸν εἰς πάσας τὰς ἐπιγιγνομένας, ὥστε ὁ πνευματικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου κοινωνῶν εὐρύτατα καὶ πολυμερέστατα πρὸς ἑαυτόν, τρεφόμενος διὰ ποικιλωτάτης καὶ ἀνεξαγλήτου ὕλης, ἣν ἡ χεὶρ μεταδίδει, νὰ προάγεται σταθερῶς καὶ πραγματικῶς; *Ὅτι δύναται νὰ ἐπιδείξῃ συντελεσμένον ὁ ἀνθρώπος ἔχει ἐκτελεσθῆναι τὴν χεῖρα* ἀλλὰ μόνη καὶ αὕτη δὲν ἔπραξε τίποτε· ἔπραξε πάντοτε ἐν κοινωνίᾳ τοῦ ὅλου ψυχικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου. Μόνη ἄρα αἰτία τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ δὲν δύναται νὰ εἶναι. Ὅμοια δύνανται νὰ λεχθῶσι καὶ ὡς πρὸς τὴν ὀρμὴν τοῦ κοινωνεῖν, ἣν ἔχουσι μὲν καὶ ἀνθρώποι καὶ ζῶα, ἀλλ' ὁποῖα παραμένουσιν αἱ κοινωνίαι τῶν ζῶων, καὶ ὁποῖα ἐξελλίσσονται αἱ κοινωνίαι τῶν ἀνθρώπων!

Ὅμοιος ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ ὡς πρὸς τὴν ὀρμὴν πρὸς αὐτοσυντήρησιν καὶ εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν ὀρμὴν πρὸς κτῆσιν. Καὶ αὗται ὑπάρχουσι παρ' ἀνθρώποις καὶ ζῴοις· ἀλλὰ παρὰ μὲν τοῖς ζῴοις ἥκιστα ἐξελλίσσονται, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι ὀρμαί, παρὰ τοῖς ἀνθρώποις δὲ ἐξελλίσσονται τὰ μέγιστα μετὰ τοῦ ἄλλου βίου, ὥστε παρὰ ταῖς προηγμένας κοινωνίας παρουσιάζεται ἄπειρος ἢ πληθὺς τῶν οικονομικῶν γεγονότων καὶ σχέσεων, ἐκασταχοῦ ἐννοεῖται διάφορος κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν κοινωνίαν καὶ δὴ κατὰ τὴν κατεύθυνσιν βίου, ἣν αὕτη ἀκολουθεῖ.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ συμπεράσματος τοῦ *Logia*, ὅτι «ἀναμφηρίστως δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν τὴν οικονομικὴν δρᾶσιν ὡς θεμέλιον τῶν κοινωνικῶν φαινομένων τῶν κατ' ἐξοχὴν καὶ ἀποκλειστικῶς ἀνθρωπίνων», οὐδεμίαν ἔχει βαρύτητα λογικὴν· διότι δὲν δύναται νὰ συμπερανθῇ οὔτε ἐκ τῆς προτάσεως «εἰς τὰς ὁμάδας ζῶων ἐλλείπει καὶ ἡ παραμικροτέρα ἐμφάνισις φαινομένων ἀνταλλαγῆς, κέρδους, προσόδων, μισθοῦ» οὔτε ἐκ τῆς μετ' αὐτοῦ συμπερανθείσης «ἡ οικονομικὴ δρᾶσις εἰς τὰς οὐσιαστικὰς αὐτῆς ἐκδηλώσεις εἶναι ἀποκλειστικὴ δρᾶσις τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους», ἀφοῦ καὶ πλεῖστα ἄλλα εἶδη δράσεων εἶναι εἰς τὰς οὐσιαστικὰς τῶν ἐκδηλώσεις ἀποκλειστικαὶ δράσεις τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους. Πλὴν τούτου δυνητικὸν συμπέρασμα οὐδεμίαν ἀποδεικτικὴν ἀξίαν ἔχει· θὰ εἶχε τοιαύτην μόνον ἀναγκαστικὸν συμπέρασμα «ὑποχρεούμεθα νὰ δεχθῶμεν κ.τ.λ.». Τὸ συμπέρασμα ὅμως τοῦτο θὰ ἐξήγετο, μόνον ἂν ἀπεδεικνύετο προηγουμένως, ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἔχει μόνον οικονομικὰς προδιαθέσεις, ὅπερ διαψεύδεται καὶ ὑπὸ τῆς ἀπλουσιότητος ψυχολογικῆς παρατηρήσεως, ἢ τοῦλάχιστον ἂν ἀπεδεικνύετο, ὅτι ἡ παραγωγή, ἢ ἀνταλλαγὴ, τὸ κέρδος, αἱ πρόσοδοι, ὁ μισθός, εἶναι πρωτογενῆ τινα ψυχικὰ φαινόμενα ἐξελισσόμενα σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἐπιστήμην, καλλιτεχνίαν, θρησκείαν, ἠθικὴν κ.τ.λ., ἅπερ οὐδεὶς ποτε εἶναι δυνατὸν σοβαρῶς σκεπτόμενος νὰ δεχθῇ, τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἔχων ὑπ' ὄψει. Ἄλλο τὸ ζήτημα, ἂν ἡ τελειότερα ἢ ἀτελεστέρα παραγωγή, ἀνταλλαγὴ κ.τ.λ. συντελεῖ εἰς τελειότεραν ἢ ἀτελεστέραν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἠθικῆς κ.τ.λ., ἢ ἂν ἡ τελειότερα ἢ ἀτελεστέρα ἐξέλιξις τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἠθικῆς κ.τ.λ. συντελοῦσιν εἰς τὴν τελειότεραν ἢ ἀτελεστέραν παραγωγὴν, ἀνταλλαγὴν, πρόσοδον κ.τ.λ.· ἄλλο καθόλου συνάρτησις ἀλλήλων τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ ὅλου βίου καὶ ἄλλο γέννησις καὶ ἐξέλιξις τῶν ἐκδηλώσεων αὐτοῦ πασῶν ἐκ μιᾶς.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνωμεν περισσότερον ἐλέγχοντες ὅσα οἱ ἐκ τῶν οικονομικῶν σχέσεων τὰ πάντα ἐξαρτῶντες ὑποστηρίζουσιν, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ φθάσωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα· Ἄς παρακολουθήσωμεν ὅμως χάριν μείζονος διασαφήσεως τῶν πραγμάτων τὸν *Logia*, ζητοῦντα καὶ ἄλλους λόγους ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ. «Τὰ οἰκο-

νομικά φαινόμενα, λέγει, εἶναι τὰ ἀπλούστερα ὄλων τῶν ἄλλων κοινωνικῶν φαινομένων. Καὶ πράγματι, οὐδαμῶς εἶναι δύσκολον νὰ καταδειχθῇ ὅτι τὸ ὑλικὸν γεγονός τῆς παραγωγῆς τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν καὶ τῆς κατανομῆς αὐτῶν καὶ τῆς καταναλώσεώς των εἶναι τὸ ἀπλούστερον ὄλων τῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου, τῆς πολιτικῆς κλπ. Ὅτι διὰ τὰ νὰ ζήσωμεν χρειάζεται νὰ παράγωμεν, ὅτι τὰ παράγομενα δέον νὰ διανέμονται μεταξὺ παραγωγῶν κ.λ.π. εἶναι πράγματα, ἅτινα γίνονται καὶ κατανοοῦνται καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγριωτέρους καὶ πλέον ἀξέστους ἀνθρώπους. Ἄλλ' ὅτι δέον νὰ ἀκολουθῶμεν κανόνας τινὰς συμβιώσεως, ὅτι λατρεύομεν ὑπερφυσικά ὄντα, ὅτι ἐκδίδομεν καὶ ὑπακούομεν εἰς νόμους — ταῦτα εἶναι ἄλλα φαινόμενα πολὺ συνθετώτερα, ἅτινα ἵνα κατανοηθῶσι καὶ ἐκτελεσθῶσι ἀπαιτοῦσι μεγαλυτέραν λεπτότητα νοήσεως καὶ μᾶλλον ἐξειλιγμένον πολιτισμόν. Πλὴν τούτων εἶναι φανερόν ὅτι τὸ οἰκονομικὸν φαινόμενον προηγεῖται χρονολογικῶς ὄλων τῶν ἄλλων κοινωνικῶν φαινομένων. Εἶναι γνωστὸν κλασικὸν λόγιον: *primum vivere deinde philosophari*. Ὁ ἄνθρωπος δέον κυρίως νὰ ἐπιδιώξῃ πρῶτον τὰ ἀναγκαίουντα αὐτῷ διὰ τὴν συντήρησίν του καὶ μόνον ὅταν διὰ τούτων ἐπιτύχῃ νὰ ὀρθοποδήσῃ δύναται νὰ σκεφθῇ νὰ θέσῃ νόμους, νὰ δημιουργήσῃ ἠθικὰς κυρώσεις κ.λ.π. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ οἰκονομικὸν φαινόμενον παρουσιάζεται προηγούμενον ὄλων τῶν ἄλλων φαινομένων τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως.»— *Ἡ ἀπόδειξις τοῦ ἀστηρίκτου τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Λορῖα εἶναι εὐκολωτάτη*. Τὸ γεγονός, λέγει, τῆς παραγωγῆς, τῆς διανομῆς καὶ τῆς καταναλώσεως τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν εἶναι ἀπλούστερον τοῦ φαινομένου τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου κ.τ.λ. *Προφανῶς συγκρίνει τὴν ἀπλουστάτην μορφήν τῆς παραγωγῆς, διανομῆς κ.τ.λ. πρὸς ἀνωτέραν τινὰ μορφήν ἠθικῆς, δικαίου κ.τ.λ.* πρέπον ὅμως θὰ ἦτο νὰ συνέκρινεν αὐτὴν πρὸς τὴν ἀπλουστάτην μορφήν ἠθικῆς, δικαίου κ.τ.λ., πρὸς τὸ φαινόμενον π. χ. ἐκεῖνο, καθ' ὃ ἡ ἐν πρωτογόνῳ καταστάσει πολιτισμοῦ διατελοῦσα μήτηρ περιποιεῖται τὸ μεθ' οὗ ἀποτελεῖ κοινωνίαν νήπιον τέκνον τῆς καὶ παρέχει εἰς αὐτὸ τὸ ἀνήκον, ἢ τὸ νήπιον χαίρει, ὅταν λέπη χαίρουσαν τὴν μητέρα του, καὶ λυπεῖται, ὅταν βλέπη

αὐτὴν λυπούμενην. Ἄν τοιαύτην σύγκρισιν ἔκαμεν, θὰ εὕρισκεν, ὅτι ἡ ἀπλουστάτη μορφή τῆς παραγωγῆς, διανομῆς κ.τ.λ. εἶναι ἀπείρως συνθετωτέρα τῆς ἀπλουστάτης μορφῆς, ἠθικῆς, δικαίου κ.τ.λ. *Ἐπίσης συγκρίνει τὴν ἀπλουστάτην μορφήν παραγωγῆς, διανομῆς κ.τ.λ. τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν πρὸς τὴν βαθμίδα τῆς θρησκείας, καθ' ἣν λατρεύονται ὑπερφυσικά ὄντα*. Εἶναι παρὰ πᾶσαν φύσιν καὶ λογικὴν τὸ ὑποστηρίζειν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀφ' ἧς ἀνεγάνη ἐπὶ τῆς γῆς, ἤρχισεν ἀμέσως νὰ λατρεύῃ ὑπερφυσικά ὄντα· ἀπλούστατα θὰ προσκολλᾶτο ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος πολὺ ἢ ὀλίγον εἰς τοὺς γεννήτορας αὐτοῦ, θὰ κατησθάνετο ἑαυτὸν ἐξηρητημένον ἐξ αὐτῶν καὶ ὑποχρεωμένον νὰ προσαρμόξῃ τὴν βούλησιν αὐτοῦ πρὸς τὴν βούλησιν αὐτῶν. Τοῦτο εἶναι ἡ ἀπλουστάτη μορφή τῆς θρησκείας, ἣν καταξῆ καὶ σήμερον πᾶς πεπολιτισμένος, ἀρκεῖ μόνον νὰ εἶχεν ἀξίαν τινὰ ἔχοντας γονεῖς. Πρὸς ταύτην λοιπὸν ἔπρεπε νὰ συγκριθῇ ἡ ἀπλουστάτη μορφή τῆς παραγωγῆς, τῆς διανομῆς κ.τ.λ., ἡ ὁποία, ὡς σημειωθῆ, ἀναγκάως προϋποθέτει καὶ μόνιμόν που ἐγκατάστασιν καὶ κατανομήν ἐργασίας καὶ πολλὰ ἄλλα, ἅτινα δὲν προϋποθέτει ἡ πρωτόγονος κοινωνία ἀνθρώπων, φερέοικος οὖσα, ἐν τούτοις ὅμως ἔχουσα ἀναγκάως ἀνεγνωρισμένην καὶ ἐφαρμοζομένην ἠθικὴν τινα καὶ δίκαιον, ἐφ' ὅσον εἶναι κοινωνία, διότι ἄλλως τὰ μέλη αὐτῆς φθείροντα ἄλληλα θὰ φθείρωσιν αὐτήν. Ὅσα λέγει ὁ Λορῖα περὶ θέσεως κανόνων συμβιώσεως καὶ ἐκδόσεως νόμων δὲν εἶναι σοβαρά. Οἱ κανόνες συμβιώσεως δὲν ἐτέθησαν ἐκ τῶν προτέρων, ἵνα συσταθῇ κοινωνία, οὖσα φαινόμενον φυσικόν· συμπεροκύπτουσι μετὰ τῆς κοινωνίας, στοιχειωδῶς βέβαια, ἢ δὲν προκύπτει κἂν κοινωνία. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα τῆς ἠθικῆς εἶναι καὶ οἱ πρῶτοι νόμοι τῆς κοινωνίας. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐξελίσσονται, ἀλλὰ κατὰ τὰ οὐσιωδέστατα αὐτῶν παραμένουσιν ἀμετάβλητοι, ἢ παύει νὰ ὑπάρχῃ ἡ αὐτὴ κοινωνία, καὶ στερεοῦνται ἐν τῇ ψυχῇ τῶν μελῶν ταύτης ὡς ὁ σεβαστὸς τρόπος βίου, δυνάμενοι οὕτω ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς νὰ παραμένωσιν ἄγραφοι· ἐκδίδονται ὡς νόμοι, ὡς ὁ Λορῖα ἐννοεῖ, μόνον μετὰ πάροδον αἰῶνων πολλῶν καὶ ἐξέλιξιν ποικίλην τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ ἀτομικοῦ βίου, πρὸς ἣν δὲν εἶναι ἀνάλογοι ὡς ἄγραφοι νόμοι, ἀντιστοιχοῦντες εἰς πολὺ κατωτέρας βαθμίδος κατάστασιν πολι-

τισμοῦ, ἤτοι ἐκδίδονται τροποποιημένοι ἀναλόγως πρὸς τὴν πολιτιστικὴν βαθμίδα, εἰς ἣν ἔχει ἀνέλθει ἡ κοινωνία. Δὲν εἶναι πρέπον λοιπὸν ἢ γραπτὴ νομοθεσία, ἐκδήλωσις κοινωνικῆς ζωῆς ἀνωτέρας βαθμίδος, νὰ συγκρίνηται πρὸς τὴν ἀπλουστάτην μορφήν παραγωγῆς, ἀνταλλαγῆς κ.τ.λ., ἐκδήλωσίν τινα κοινωνικῆς ζωῆς κατωτέρας βαθμίδος. *Διὰ ταῦτα καὶ πῶς* «τὸ οικονομικὸν φαινόμενον—ὡς βέβαια ἐννοεῖ αὐτὸ ὁ Loria —προηγείται χρονολογικῶς ὄλων τῶν ἄλλων κοινωνικῶν φαινομένων» *ἡμεῖς τοῦλάχιστον δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν.* Πιστευόμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος αἰῶνας μακροῦς ἔζησεν ἀναγκαιῶς ὅπως καὶ τὰ ζῷα, ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς φύσεως αὐτομάτως παρεχομένων καρπῶν καὶ ἄλλων ὕλων, ἐν κοινωνίᾳ ὅμως ἀείποτε ἄλλων ἀνθρώπων κατὰ τὰ σαφῶς ἤδη ἀποδεδειγμένα. Ἄλλὰ κοινωνία ἀνθρώπων φρονεόντων ἀλλήλους, μὴ σεβομένων ἐκάστων ὅτι εἰς ἄλλον ἀνήκει, μὴ συμπαθόντων ἀλλήλους, τ. ἔ. κοινωνία μὴ ἔχουσα ἠθικὴν τινα, δίκαιον κ.τ.λ. εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ. *Ἄρα ἡ ἠθικὴ, τὸ δίκαιον κ.τ.λ. εἶναι φαινόμενα κοινωνικῆς ζωῆς προγενέστερα τῆς παραγωγῆς, τῆς διανομῆς κ.τ.λ. τῶν ἀναγκαίων εἰδῶν.* Ἡ φιλοσοφικὴ βέβαια ἠθικὴ, ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου κ.τ.δ. δὲν εἶναι προγενέστερα τῶν ἀπλῶν φαινομένων παραγωγῆς, ἀνταλλαγῆς κ.τ.λ. καὶ ὅμως εἶναι προγενέστερα τῶν σημερινῶν ἰλιγγιδῶν οικονομικῶν σχέσεων τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν καὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς περὶ αὐτῶν ἐπιστήμης, πρὸς ἃτινα μόνον θὰ ἦτο πρέπον νὰ συγκριθῶσι. *Τὸ ὅτι* «ὁ ἄνθρωπος δέον κυρίως νὰ ἐπιδιώξῃ πρῶτον τὰ ἀναγκαίουντα αὐτῷ διὰ τὴν συντήρησίν του καὶ μόνον ὅταν διὰ τούτων ἐπιτύχῃ νὰ ὀρθοποδήσῃ δύναται νὰ σκεφθῇ νὰ θέσῃ νόμους, νὰ δημιουργήσῃ ἠθικὰς κυρώσεις κ.τ.λ.» κατὰ τὰ ἀνωτέρω *παραμένει μόνον κακὴ συμβουλή καὶ τίποτε πλεόν* διότι ἂν ἕκαστος ἄνθρωπος ἐπιχειρῇ καθ' ὅσον δήποτε τρόπον νὰ ἀποκτήσῃ τὰ ἀναγκαίουντα αὐτῷ, μὴ σεβόμενος ἠθικὰς τινὰς ἀπαιτήσεις, νόμους κ.τ.δ.—ὡς ὑποτεθῆ, καὶ οὕτω ὅτι θὰ ὑπάρχῃ κοινωνία καὶ ἄνθρωπος—, οὐδεὶς ποτε θὰ δυνηθῇ νὰ ἀποκτήσῃ ἢ νὰ ἔχῃ τι μετὰ βεβαιότητος· ὁ ἐκάστοτε εὐφυέστερος αὐτοῦ ἢ πονηρότερος ἢ ἰσχυρότερος ἢ πολλοὶ ἄλλοι ἀπὸ κοινοῦ κατ' αὐτοῦ ἐνεργοῦντες θὰ δύνανται εὐκολὰ νὰ στερεῶσιν αὐτὸν

πᾶν ὅτι ἀπέκτησε, τούτους δὲ πάλιν νὰ στερεῶσιν ἄλλοι καὶ οὕτω καθεξῆς εἰς τὸ ἀτελεύτητον. *Διὸ μόνον ἡ ἠθικὴ, ὁ νόμος κ. τ. δ. εἶναι τὰ ἀσφαλιζόντα εἰς τὸν ἀνθρώπον τὰ ἀναγκαίουντα εἰς τὴν συντήρησιν αὐτοῦ.* Ἐπειδὴ δὲ φύσει μόνον ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων δύναται νὰ ζήσῃ ὁ ἐπὶ μέρους ἄνθρωπος, ἀναγκαῖον συμπέρασμα εἶναι, *ὅτι τῆς κοινωνίας ἀνθρώπων φυσικὸς χαρακτὴρ θεμελιώδης εἶναι ἡ ἠθικὴ, ὁ νόμος κ. τ. δ.*

Ἴνα καταστήσῃ πιθανωτέραν τὴν γνώμην του ὁ Loria καλεῖ νὰ «εμβαθύνωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ οικονομικοῦ γεγονότος εἰς τὴν οὐσιαστικὴν του σύνθεσιν. Πράγματι, λέγει, ὁ πυρὴν τῆς οικονομικῆς σχέσεως, ὡς ἐξελίσσειται αὕτη εἰς ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιόδους τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ὁ ἀπόλυτος, διηνεκῆς καὶ ἀμετάβλητος χωρισμὸς τοῦ πληθυσμοῦ εἰς δύο μέρη, μειψηφίαν ἰδιοκτητῶν μὴ ἐργαζομένων καὶ πλειοψηφίαν ἐργατῶν, ἀκτημόνων καὶ παραγόντων πρὸς ἀποκλειστικὸν ὄφελος τῶν πρῶτων. Ἦδη καὶ δι' ἐκεῖνον, ὅστις δὲν θέλει νὰ παραδεχθῇ τὴν αἰτίαν τοῦ χωρισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου πλήθους γίνεται ὅμως φανερόν ὅτι ὁ χωρισμὸς οὗτος δὲν εἶναι ἔργον τῆς φύσεως. Τῷ ὄντι ἡ φύσις δὲν ἔπλασεν ab origine ἀνθρώπους τινὰς μὲ κεφαλαιοκρατικὸν περίβλημα καὶ ἄλλους μὲ προλεταριακὸν ... ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ὑπαρξὶς κοινωνικῶν διακρίσεων ἢ σταθερᾶς σχέσεως κυριαρχίας τάξεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνθρωπίνης βίας καὶ οὐχὶ τῆς αὐτομάτου δράσεως τῆς φύσεως...»—Πῶς καθίσταται ἡ γνώμη Loria πιθανωτέρα θὰ φανῇ ἐκ τῶν κατωτέρω περικοπῶν τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ἐνταῦθα σκόπιμον κρίνομεν νὰ εἰπωμεν τὰ ἐξῆς·

Ἐνταῦθα *ὁ χωρισμὸς τοῦ πληθυσμοῦ* εἰς ἐργάτας καὶ ἰδιοκτητὰς δὲν εἶναι σύμφωνος οὔτε πρὸς τὴν πραγματικὴν οὔτε πρὸς τὴν λογικὴν ἀλήθειαν. Ἐργάτης εἶναι ὁ ἐργαζόμενος ἄνθρωπος· ἡ ἀντίθετος ἔννοια εἶναι ὁ μὴ ἐργαζόμενος ἄνθρωπος, ὅχι ὁ ἰδιοκτήτης. Διὸ καὶ δύναται ὁ αὐτὸς ἄνθρωπος νὰ εἶναι, καὶ εἶναι πολλάκις, καὶ ἐργάτης καὶ ἰδιοκτήτης, ἢ καὶ νὰ μὴ εἶναι μήτε ἐργάτης μήτε ἰδιοκτήτης. Ἰδιοκτήτης εἶναι ὁ ἴδιόν τι κεκτημένος· ἡ ἀντίθετος ἄρα ἔννοια εἶναι ὁ μὴ κεκτημένος τι ἴδιον, ὅχι ὁ ἐργαζόμενος. Διὸ δύναται ὁ ἰδιοκτήτης νὰ εἶναι καὶ ἐργάτης ἢ καὶ

νά μὴ εἶναι. Ἐργάτας θὰ ἐννοῆ *Loria* τοὺς ἐγγραζομένους διὰ τῆς χειρὸς ἐν τοῖς ἐργοστασίοις ἢ ἀλλαγῶ ἐπὶ μισθῶ. Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἐργάται καὶ οἱ ἐργάται τοῦ πνεύματος; διὰ τί δὲν εἶναι ἐργάτης καὶ ὁ ἱατρός, ὁ διδάσκαλος, ὁ δικαστής, ὁ ἐπιστήμων, ὁ καλλιτέχνης, ὁ ἀξιωματικός, ὁ δημόσιος ὑπάλληλος, ὁ χωροφύλαξ, καθόλου πάντες ὅσοι συντελοῦσιν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν πρόοδον τῆς κοινωνίας ὅλης κατὰ τινὰ τρόπον; μὴ δὲν ἐργάζονται καὶ αὐτοὶ διὰ τῆς χειρὸς; ἢ εἶναι ἔγκλημα, ὅτι ἐργάζονται καὶ διὰ τοῦ πνεύματος; ἢ μήπως εἶναι ἄχρηστά τινὰ καὶ περιττὰ ὄντα ἐν τῇ κοινωνίᾳ; Καὶ ὅμως, ἵνα ἐκτελέσῃ τὴν ἐργασίαν αὐτοῦ ὁ ἐργάτης, ἔχει ἀνάγκην ἡσυχίας καὶ ἀσφαλείας, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς αὐτὸν ὁ ἀξιωματικός, ὁ δικαστής καὶ ὁ χωροφύλαξ· ἔχει ἀνάγκην ὀργάνων καὶ ὑλικῶν, διὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἐργασθῆ χαλεπῶς ὁ ἐπιστήμων μαθηματικός, φυσικός, χημικός κ.ἄ.· ἔχει ἀνάγκην ὑγείας, δι' ἣν εἶναι ἀπαραίτητος ὁ ἱατρός, ὁ ὑγειονόμος ὁ φαρμακοποιός, ὁ γυμναστής κ.ἄ.π.· εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι μορφωμένος ἀναλόγως πῶς ὑπὸ διδασκάλων σωματικῶς καὶ ψυχικῶς· καθόλου εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ ἐργάτης καλός, ἂν δὲν συνήργησεν πρὸς τοῦτο καταλλήλως ἡ κοινωνία ὅλη. Μετερχόμενος εἶτα τὸ ἔργον αὐτοῦ ἔχει ἀνάγκην, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι ἄξιος λόγου ἄνθρωπος, πλουσίας εἰς πολυμερῆ μόρφωσιν κοινωνίας, ἔχει ἀνάγκην ἰδίᾳ τοῦ ἐπιστήμονος καὶ τοῦ καλλιτέχνου· ἵνα ἀνυψούμενος κατὰ τὰς ὥρας τῆς σχολῆς του ἐκ τοῦ ἀναγκαίως χαμηλοῦ, μονομεροῦς καὶ περιορισμένου ἐπιπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὅλας τὰς ὥρας τῆς ἐπαγγελματικῆς του ἐργασίας ὑποχρεωτικῶς διατελεῖ, καὶ ἀναπνέων, ὅσον αἱ περιστάσεις ἐπιτρέπουν, ἀνωτέραν εἰς ζωὴν ἀποκαλύψῃ νὰ καταστῆ ἀνδράποδον ψυχικόν, ἀποβαίῃ δὲ ἀληθῶς συντελεστικὸς εἰς ἀνωτέραν ζωὴν καὶ ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας καὶ ἑαυτοῦ. Πῶς ἐπιτρέπεται ἄνθρωποι ἐπιστήμονες, κηδόμενοι ὄντως τῶν ἐργατῶν, νὰ παρορῶσι τὴν ἀλήθειαν αὐτήν;—*Δεύτερον παρατηροῦμεν*, ὅτι, ἂν πράγματι εἰς ὅλας τὰς ἱστορικὰς περιόδους τῆς ἀνθρωπότητος ἐμφανίζεται ἀπόλυτος, διηλεκτικὸς καὶ ἀμετάβλητος χωρισμὸς τοῦ πληθυσμοῦ, ὡς τὸν θέλει ὁ *Loria* καὶ οἱ παραπλήσια φρονοῦντες, τότε ἡ ἱστορία, ἢ ἐπικαλεῖται, παρουσιάζει κατὰ τῆς γνώμης αὐτοῦ ἀκαταμάχητον, ὡς μηδέποτε διαψευσθεῖσαν, ἐμπειρικὴν

ἀπόδειξιν· δὲν δύνανται δῆλα δὴ αἱ οικονομικαὶ σχέσεις μόνον νὰ εἶναι ἡ αἰτία ὅλης τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ θὰ ὑπάρχωσι καὶ ἄλλαι ἰσχυρόταται, ὡς εἰκόσ, ἀφοῦ οἱ ὀλίγοι καὶ μὴ παράγοντες τι ἐν τῇ κοινωνίᾳ εἶναι ἱκανοὶ νὰ συγκρατήσωσι καὶ νὰ διοικήσωσι τοὺς πλείονας καὶ παράγοντας καὶ νὰ ὑθμίσωσιν αὐτοὶ τὴν παραγωγὴν καὶ τὰς συναφεῖς οικονομικὰς σχέσεις καὶ δι' αὐτῶν πάσας τὰς ἄλλας.

Αἱ αἰτίαι αὗται εἶναι φανεραὶ εἰς πάντα, ὅστις δὲν κατέρχεται εἰς τὴν συζήτησιν μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ ὑποστηρίξῃ ὠρισμένης κοινωνιολογικῆς ἀρχῆς ὅπως δήποτε, ἀλλὰ σκέπτεται τὴν ὅλην ἀνθρωπίνην φύσιν μὲ τὰς ποικιλωτάτας αὐτῆς προδιαθέσεις καὶ ἐνεργείας ζωῆς, ἀπλούστερον, ὅστις θέτει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ τῆς αὐτῆς κοινωνίας ἄνθρωποι δὲν ἔχουσι πάντες ἴσην ὑγείαν, ῥώμην, δεξιότητα, εὐτολμίαν, ἀποφασιστικότητα, δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ψυχραῖμοι ἢ ἐγκρατεῖς, δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ἀρχικοί, δὲν ἔχουσιν ἐξ ἴσου πολλὰς καὶ ἰσχυρὰς σωματικὰς ἢ ἄλλας ἀνάγκας, δὲν εἶναι ἐξ ἴσου διανοητικῶς, θυμικῶς ἢ ἄλλως ἠνθονημένοι ὑπὸ τῆς φύσεως, καθόλου ὅτι παμμεγίστην ἀνομοιότητα προδιαθέσεων καὶ ἐνεργειῶν ζωῆς παρουσιάζουσι τὰ μέλη τῆς αὐτῆς κοινωνίας. Παρουσιάζουσι καὶ ταῦτα ποικιλίαν οἴαν καὶ ἡ φύσις παρουσιάζει, παρὰ τῇ ὁποίᾳ οὐδαμοῦ ἀνευρίσκονται δύο πράγματα ἐντελῶς τὰ αὐτά. *Εἰς τὴν ἀνομοιότητα ἢ ἀνισότητα λοιπὸν τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ἱκανοτήτων, ἀπαιτήσεων καὶ ἀναγκῶν*, εἰς ἣν προστίθεται εἶτα καὶ ἡ φυσικῶς ἐπερχομένη ἀνομοιότης τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ βίου, δέον νὰ ἀποδοθῆ ὀξυκῶς πᾶσα πραγματικὴ ἀνομοιότης τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους καὶ ἡ ἀνομοιότης αὐτῶν ὡς πρὸς τὴν κτῆσιν καὶ τὴν ἐργασίαν. *Διὰ τοὺς λόγους τούτους καὶ ἡ ὀνειροπολουμένη ἰσότης τῶν ἀνθρώπων ὡς πρὸς πάντα εἶναι τι παρὰ φύσιν, καθαρὰ οὐτοπία*. Εἶναι ἄλλο βεβαίως τὸ ζήτημα ἂν πράγματι τάξις τις ἢ ὁμάς ἢ ἄτομα ἐν τῇ κοινωνίᾳ καταπιέζουσιν ἄλλους ἢ παρακαλύουσιν ἀπλῶς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν, καὶ ἂν τοῦτο εἶναι δίκαιον ἢ ὠφέλιμον. Ὅμοιοι οὖν, ὅτι συχνὰ συμβαίνει τοῦτο καὶ ὅτι εἶναι κατάστασις τῆς κοινωνίας νοσηρὰ, μέλλουσα νὰ φέρῃ τὴν ὀλοκληρωτικὴν φθορὰν αὐτῆς, ἂν δὲν θεραπευθῆ προσηκόντως ἤτοι ἂν δὲν παύσῃ ἡ

βία και δὲν ἀποκατασταθῆ ἁρμονικῆ συμβίωσις και συνεργασία τῶν ἀτόμων, ἐκάστου κατὰ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ ὡς μελῶν τοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ, ἐκ τῆς ζωῆς και τῆς υγείας τοῦ ὁποίου και ἡ ἀτομικῆ ζωὴ και υγεία, σωματικὴ τε και ψυχικὴ, ἐξαργάται. Ἄλλ' ἄλλο ὁμολογία νόσου φυσικοῦ τινος ὀργανισμοῦ και ἄλλο παραγνώρισις τῆς φύσεως αὐτοῦ.

Ἐπειδὴ ὁ χωρισμὸς ἐκείνος, ἐξακολουθεῖ ὁ Λογία, εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξελίξεως τεχνητῆς και βιαίας, διὰ τοῦτο ὑπάρχει διαρκῶς ὁ κίνδυνος τῆς παύσεώς του. Ὑπάρχει μάλιστα ὁ κίνδυνος μήπως ἡ πολυπληθεστέρα τάξις, εἰς ἣν ἀπεκλείσθη ἡ πιθανότης νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἐργασίαν της διὰ λογαριασμὸν της και ἐξηναγκάσθη νὰ κοπιᾷ διηνεκῶς χάριν ἄλλου, συνέλθῃ, λάβῃ συνείδησιν τῆς δυνάμεώς της, ἐξεγερθῆ και καταθρυμματίσῃ τὸ ὑπάρχον καθεστῶς. *Και ἐνταῦθα ὁ Λογία ἀναιρεῖ ἑαυτὸν.* Διότι, ἂν πράγματι ἀδικουμένη τις ὑπὸ ὀλίγων κοινωνία συνέλθῃ, ἂν λάβῃ *συνείδησιν* τῆς δυνάμεώς της, τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ γνῶσις εἴτε ἡ ἐπιστήμη προώδευσαν παρ' αὐτῆ ἂν πράγματι ἐπιδείξῃ ἱκανότητα νὰ θρυμματίσῃ τὴν ἀδικίαν και ἀποκαταστήσῃ δίκαιόν τι σύμφωνον πρὸς τοὺς ὄρους τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τοῦτο θὰ εἶναι ἀπόδειξις, ὅτι ὄχι μόνον γνωστικῶς, ἀλλὰ και συναισθηματικῶς και βουλευτικῶς προώδευσεν ἡ κοινωνία. *Ἄν ὁμως καταθρυμματίζουσα τὸ ὑπάρχον καθεστῶς ἀποκαταστήσῃ ἄλλο, παρὰ τῷ ὁποίῳ μόνον οἱ αὐθένται θὰ εἶναι διάφοροι,* οὐχὶ ὁ ὄνθμὸς τοῦ βίου συμφωνότερος πρὸς τοὺς ὄρους τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, *τοῦτο θὰ εἶναι ἐξακολουθήσεις τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος,* και δὴ ἐπὶ τὸ χεῖρον, διότι οἱ νέοι αὐθένται θὰ εἶναι ἀναγκαίως σκληρότεροι τῶν πρώτων· θὰ εἶναι και ὑπόμνησις, ὅτι οὐχὶ ἡ παρὰ φύσιν προσπάθεια πρὸς καταστροφὴν τῶν ἀνισοτήτων εἶναι τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀλλ' ἡ τοιαύτη συναρμογὴ και θεραπεία αὐτῶν, ὥστε μήτε τὸ ἄτομον νὰ παρακωλύηται νὰ ἀναπτύξῃ τὰς προδιαθέσεις αὐτοῦ και τὸ σύνολον ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀτόμου νὰ ὠφεληταί.

Πρὸς συγκράτησιν τῶν καταδυναστευομένων μαζῶν ὀργάνωσε κατὰ τὸν Λογία και πάντας τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἡ καταδυναστεύουσα μειονότης σειρὰν συνεκτικῶν

δεσμῶν, τὴν ἠθικὴν, τοὺς νόμους, τὴν θρησκείαν, τὴν πολιτικὴν συγκρότησιν κ.τ.λ. Τὸ ἄτοπον τῶν ἰσχυρισμῶν τούτων ἔχει ἤδη ἀποδειχθῆ ἐπαρκῶς ἐκ τῆς ὅλης ἐνταῦθα προσηγηθείσης μακρῶς σχετικῶς πραγματείας. Νῦν ἐπιθυμοῦμεν μόνον ἐρωτήματά τινα νὰ ἀπευθύνωμεν, αὐτομάτως ἐκ τῶν ἰσχυρισμῶν τούτων προκύπτοντα.

α' Πῶς συνέπεσεν, ὥστε πανταχοῦ τῆς γῆς παρὰ πάσῃ κοινωνίᾳ ἀνθρώπων ὑπάρχουν οἱ συνεκτικοὶ οὗτοι δεσμοί; Δὲν ἔρχεται ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ συμπέρασμα, ὅτι, ἀφοῦ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις πάντων τῶν αἰῶνων και πάσης γῆς ἀναφαίνονται, εἶναι συμφῶν τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους γνωρίσματα; Ἄλλὰ και δὲν ἦτο δυνατόν ἢ οὕτω νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, διότι ἠθικὴ, νόμος, θρησκεία κ.τ.λ. εἶναι μερικώτεροι ἐκδηλώσεις τοῦ γενικοῦ γνωρίσματος τοῦ ἀνθρώπου ἢτοι τοῦ κοινωνικοῦ αὐτοῦ.

β' Ἡ πρώτη ὀργανώσασα τοὺς συνεκτικὸς δεσμοὺς παρ' ἐκάστη κοινωνίᾳ μειονότης συνέζη μέχρι τότε μετὰ τῆς πλειονότητος ἢ ἐπελθοῦσά ποτε ἐξῶθεν κατ' αὐτῆς τὴν ἠνάγκασε νὰ δεχθῆ τοὺς δεσμοὺς; Ἄν συνέζη μετ' αὐτῆς, θὰ ὑπῆρχον μέχρι τότε ἐν ἰσχύϊ ὄροι τινὲς συμβιώσεως τῶν ἀτόμων πάντων, ἐξ ὧν προῆλθε μειονότης και πλειονότης βραδύτερον, διότι συμβίωσις αὐτῶν δὲν ἦτο δυνατόν, ἐφ' ὅσον ἕκαστον θὰ ἦτο ἐλεύθερον νὰ φέρηται ὅπως ἠθελε πρὸς τὰ ἄλλα. Καὶ ἀπὸ τίνος χρόνου θὰ ἤρχισαν ἰσχύοντες οἱ ὄροι οὗτοι; Φυσικὰ ἀπὸ τῆς ἐνάργεως τῆς συμβιώσεως, ἦτοι ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τῆς κοινωνίας. Ὄστε ἡ μειονότης ἀπλῶς ἠλλάξε τοὺς ὄρους τῆς συμβιώσεως τοὺς ἐμφανισθέντας παρὰ τῆ κοινωνίᾳ μετὰ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς. Ἄλλὰ τοῦτο οὐδὲν σημαίνει· διότι τὸ σπουδαῖον δὲν εἶναι τίνες ἦσαν οἱ ὄροι τῆς συμβιώσεως ἢ ἂν ἔπραξε κακῶς ἢ καλῶς ἐπεμβᾶσα βιαίως ἢ ἄλλως ἢ μειονότης, ἀλλὰ ἂν πρὸ τῆς ἐπεμβάσεως ταύτης ὑπῆρχον ὄροι συμβιώσεως και ἀπὸ πότε. Ὅμοιως ἔχει τὸ πρᾶγμα, και ἂν ἐξῶθεν ἐπῆλθεν ἡ μειονότης· εἶναι ἀρκετόν, ὅτι ἀναγκαίως θὰ ὁμολογηθῆ, ὅτι ὑπῆρχον ὄροι συμβιώσεως και παρὰ τῆ κοινωνίᾳ, ἣτις ἐπέβαλε τοὺς ὄρους αὐτῆς και παρὰ τῆ κοινωνίᾳ, εἰς ἣν ἐπεβλήθησαν. Ὅροι ὁμως συμβιώσεως ἀνθρώπων εἶναι ἄλλη ἐκφρασις τῆς ἠθικῆς και τοῦ νόμου, ἀπερ οὕτως ἀποδεί-

κιννται μετὰ τῆς ἐμφανίσεως τῆς κοινωνίας ἐμφανισθέντα φυσικῶς καὶ οὐχὶ ἐπινοηθέντα ὑπὸ τινων ἀνθρώπων πρὸς ἐκμετάλλευσιν ἄλλων.

Ἐν τῇ προσπαθείᾳ των οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ νὰ δεῖξωσι πῶς ἐκ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων καθωρίσθη ἡ ἐξέλιξις τῶν ποικίλων φαινομένων τοῦ πολιτισμοῦ, μάλιστα δὲ τῆς θρησκείας φθάνουσι μέχρι τοῦ κωμικοῦ. Οὕτω π.χ., ὡς καὶ ὁ Loria ψέγει, ὁ De Molinari ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ πρωτογενὴς φετιχισμὸς ἐγκατελείφθη, μόνον διότι παρατηρήθη ὅτι αἱ θυσίαι ἦσαν πολὺ δαπανηραὶ καὶ ὅτι ἦτο συμφερότερον νὰ ἀκολουθηθῇ θρησκεία περιορίζουσα τὰς θυσίας ταύτας»... «ὅτι ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸν πολυθεϊσμὸν εἰς τὸν μονοθεϊσμὸν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα ὀφελιμιστικοῦ μόνον ὑπολογισμοῦ, ἢ ὅτι ἐπραγματοποιήθη μόνον, διότι οἱ ἄνθρωποι ὠραίαν τινὰ ἡμέραν ἐσκέφθησαν ὅτι εἰς μόνον Θεὸς εἶναι εὐθηνότερος ἢ πολλοί. Ὁ δ' Adams αὐξάνων τὴν δόσιν προσθέτει ὅτι ἡ θρησκεία θὰ ὑποχωρήσῃ ἡμέραν τινὰ εἰς τὸν ἀθεϊσμὸν, διότι θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν ὅτι καὶ εἰς θεὸς καὶ μόνος ἀκόμη ἐπιφέρει πάντοτε ἔξοδα, ἅπανα καλὸν εἶναι νὰ ἀποφεύγωνται». Κατὰ τὴν αὐτὴν λογικὴν θὰ ἔπρεπε νὰ συμπερανθῇ, ὅτι, ἂν εὐρεθῇ ποτε θρησκεία ἢ θεὸς ἐντελῶς ἀδάπανος, δωρεάν, οὐδέποτε θὰ χάσῃ τοὺς πελάτας των. Φαίνεται ὅτι, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ προσποιοῦνται, ὅτι δὲν ἔχουσιν ἐννοίαν θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἢ τοῦλάχιστον ὅτι δὲν ἔχουσιν ἐννοήσει τὴν δύναμιν, ἣν τοῦτο ἔσχεν αἰετοτε διὰ τὸν βίον ἐν γένει, εἰδικώτερον δὲ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν θρησκευτικῆς καλλιτεχνίας (θρησκευτικῆς ποιήσεως, μουσικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς, ζωγραφικῆς), τῆς ὁποίας ἡ σπουδαία ἐπὶ τὸν ὅλον βίον ἐπίδρασις εἶναι ἀναμφισβήτητος· ἄλλως ὁ πολιτισμὸς τοῦ Μ. αἰῶνος πρόκειται εἰς πάντα σαφῆς καὶ σαφεστέρα ἢ μέχρι σήμερον ἐπίδρασις του ἐπὶ τὸν ὅλον Εὐρωπαϊκὸν βίον. Ἄλλ' εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἐμφανίζουσιν ἑαυτοὺς πιστεύοντας, ὅτι συναισθημα, μάλιστα δὲ τὸ θρησκευτικόν, δύναται νὰ προκληθῇ, νὰ ῥυθμισθῇ καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ, ὥστε καὶ δημιουργικὸν νὰ ἀποδειχθῇ, κατὰ παραγγελίαν. Ἄν ὄντως πιστεύωσι τοῦτο, μεγαλυτέραν ἄγνοιαν τῶν νόμων τοῦ ψυχικοῦ βίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῇ τις

παρὰ διανοουμένους ἀνθρώπους. Καὶ ὅμως ἡ ἄγνοια τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν, ἣν ἀποδεικνύουν, εἶναι ἔτι μεγαλυτέρα.

Ὁφείλομεν, πρὶν τελειώσωμεν τὴν περὶ τῆς δυνάμεως τῶν οἰκονομικῶν ὄρων πραγματείαν, νὰ εἰπώμεν ὁποῖος περίπου θὰ εἶχεν ἐξελιχθῇ ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς, ἂν τὸ προγενέστατον φαινόμενον ἀνθρωπίνης ζωῆς ὑπῆρχε τὸ οἰκονομικὸν καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀναγκαίως ἐξεκρίνοντο πάντα τὰ ἄλλα. Ὁ ἄνθρωπος θὰ ἦτο ῥιζικῶς, ὡς τὸ εἰπώμεν καὶ ἡμεῖς, ἀφοῦ ἐπιβάλλεται ὑπὸ τῆς λογικῆς, ἀπρακτικόν τι δημιούργημα. Ἀπὸ ταύτης τῆς ῥίζης ἔπρεπε νὰ ἐξελιχθῇ ὁλόκληρος ὁ βίος αὐτοῦ. Γέννησις λοιπὸν καὶ ἀνάπτυξις παρὰ τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ἰδεωδῶν οἰκογενειακῶν, πατριωτικῶν, κοινωνικῶν, οὐδεμίαν ἐκ φύσεως θὰ εἶχε θέσιν· ἀφοσίωσις εἰς αὐτὰ διὰ βίου καὶ αὐτοθυσία τοῦ ἀτόμου χάριν αὐτῶν κατὰ μείζονα λόγον οὐδέποτε ἦτο φυσικὸν νὰ παρατηρηθῇ. Ἄλλὰ καὶ ἀφοσίωσις εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἐξ ἧς εἶναι τις σχεδὸν πάντοτε βέβαιος, ὅτι ὀλιγώτερα θὰ καρπωθῇ ἢ ἐξ οἴας δήποτε ἄλλης ἐνασχολήσεως, πολλάκις δὲ καὶ βλέπει φανερά, ὅτι συντρίβεται οἰκονομικῶς, οὐδεμίαν θὰ εἶχε θέσιν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, ἂν οἰκονομικαὶ ἦσαν αἱ φυσικώταται καὶ ἰσχυρόταται ὄρμαι αὐτῶν. Καὶ ἡ ἀφοσίωσις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν καλλιτεχνίαν, ἢ ὁποία ἀχαριστότατα ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως φέρεται πρὸς τὴν ὀλότητα σχεδὸν τῶν θιασωτῶν της, πῶς ἦτο δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ; Ὁφείλει λοιπὸν παντελῶς ἄλλη νὰ ἦτο ἡ κατεύθυνσις καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἂν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἦτο ῥιζικῶς οἷα ἐμφανίζεται ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Ἄλλὰ καὶ θὰ ἦτο δυνατόν κἂν νὰ ὑπάρξῃ κοινωνικὸς βίος ἀνθρώπων, ἂν ῥιζικῶς τοιαύτη ἦτο ἡ φύσις ἐκάστου;

Ἄνακεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω λέγομεν τὸ οἰκονομικὸν φαινόμενον δὲν εἶναι τὸ βασικῶς μόνον εἰς τὸν ἀνθρώπον προσιδιάζον, δὲν εἶναι τὸ ἀπλούστερον τῶν φαινομένων τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, δὲν εἶναι τὸ προγενέστερον, δὲν εἶναι τὸ ἐξ οὗ πάντα τὰ λοιπὰ ἐξεκρίνονται. Κατ' ἀκολουθίαν οἱ οἰκονομικοὶ ὄροι τῆς ζωῆς ἐκάστης κοινωνίας δὲν εἶναι οἱ ἀποκλειστικῶς καθορίζοντες τὴν ἐξέλιξιν πασῶν τῶν ἐκδηλώσεων ζωῆς τῆς κοινωνίας, τὸν πολιτισμὸν αὐτῆς.

* *

Ἄλλὰ ποία ἡ δύναμις αὐτῶν; Οὐδεὶς θὰ ἀρνηθῆ, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ εἶναι μέρος τῆς ὅλης ζωῆς. Τὴν ὅλην ὅμως ζωὴν χαρακτηρίζει συνάρτησις κυρίως. Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατὸν ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ, συνηρημένη μετὰ τῆς ὅλης ζωῆς, νὰ μὴ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς καὶ τὸ ἑαυτῆς μέρος νὰ μὴ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτήν; Ἡ οἰκονομικὴ ἄρα ζωὴ συμεταβάλλεται μετὰ τῆς ὅλης ζωῆς, δι' οἷον δήποτε δὲ λόγον μεταβαλλομένη συμεταβάλλει τὸ ἑαυτῆς μέρος τὴν ὅλην ζωὴν, ὅπως συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς πᾶσαν ἄλλην μερικὴν ἐκδήλωσιν κοινωνικῆς ζωῆς, π.χ. τὴν ἐπιστημονικὴν, τὴν θρησκευτικὴν, τὴν ἠθικὴν κ.τ.λ. ζωὴν. Ὅπως δὲ εἶναι φυσικὸν ἡ θρησκευτικὴ ἢ ἡ πολιτικὴ ἢ ἡ στρατιωτικὴ ἢ οἷα δήποτε ἄλλη μερικὴ ζωὴ περιεπομένη δι' οἷον δήποτε λόγον ἰδιαίτερος εἰς ζημίαν τῶν ἄλλων νὰ ἀσκήσῃ μείζονα, ἀνάλογον ἑαυτῇ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ὅλην ζωὴν τῆς κοινωνίας καὶ τὸν πολιτισμὸν αὐτῆς καὶ νὰ δώσῃ οὕτω τὸν κύριον χαρακτῆρα εἰς τὴν κοινωνίαν, ὥστε νὰ ὀνομασθῆ αὕτη θρησκευτικὴ ἢ στρατιωτικὴ κ.τ.λ., ἢ καὶ δεσπόσῃ παντελῶς αὐτῆς, οὕτως εἶναι φυσικὸν, ἂν ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τύχῃ ἰδιαίτερας εἰς βλάβην τῶν ἄλλων θεραπείας, νὰ ἀσκήσῃ μείζονα, ἀνάλογον ἑαυτῇ ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ὅλην ζωὴν τῆς κοινωνίας, νὰ δώσῃ αὕτη εἰς ταύτην τὸν κύριον χαρακτῆρα ἢ καὶ νὰ δεσπόσῃ τῆς ὅλης ζωῆς τῆς κοινωνίας.

* *

Ἐνταῦθα γενόμενοι ὀφείλομεν μίαν διασάφησιν. Ἐν τοῖς προηγουμένοις ἐτονίσαμεν, ὅτι τὸ οἰκονομικὸν φαινόμενον δὲν εἶναι τὸ προγενέστερον τῶν ἄλλων, ὅτι εἶναι μεταγενέστερον τῆς ἠθικῆς κ.τ.λ. ἔχομεν ὑπ' ὄψει τὸ οἰκονομικὸν φαινόμενον οἷόν τι ἐννοεῖ αὐτὸ ἡ σχολὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Στοιχειωδῶς, ὡς ὁρμὴ πρὸς διατήρησιν τῆς σωματικῆς ζωῆς, συναναφαίνεται μετὰ τῆς ὅλης ὁρμῆς πρὸς ζωὴν. Οὕτω γίνεται ἔτι σαφεστέρα ἢ συνάρτησις τῆς οἰκονομικῆς πρὸς τὴν ὅλην ζωὴν.

3. Οἱ φυλετικοὶ ὄροι.

Ἐπίσης ὑπάρχουσιν οἱ ὑποστηρίζοντες, ὅτι αἰτία τῆς διαφορᾶς τῶν πολιτισμῶν τῶν ἐπὶ μέρος κοινωνιῶν κυριωτάτη ἢ

μοναδικὴ εἶναι αἱ προδιαθέσεις τῶν συναποτελούντων ἐκάστην κοινωνίαν ἀτόμων (Προβλ. Barth, ἔ. ἀ. σ. 555 D. Lampsas, ἔ. ἀ. σ. 2 ἔ., Ν. Βλάχου, ἔ. ἀ. σ. 71 ἔ.).

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι, καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνίας ἂν εἶναι, δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ὑπὸ τῆς φύσεως ἠνθρωμένοι, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη (σ. 97 ἔ.). Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ παρατηρηθῆ ἐν τινι μέτρῳ καὶ προκειμένου περὶ οἰκογενειῶν ὁλοκλήρων· ὑπάρχουσιν οἰκογένειαι, ὧν πολλὰ μέλη εἶναι πολλαχῶς ἠνθρωμένα ὑπὸ τῆς φύσεως, καὶ ἄλλαι καθ' ὅμοιον τρόπον ἠδικημένα. Διὰ τί δὲν θὰ ἠδύνατο ὅμοιον τι νὰ συμβαίη καὶ ἐπὶ τῶν λαῶν, ὥστε οἱ μὲν αὐτῶν νὰ εἶναι ἐκ φύσεως κατάλληλοι διὰ πλείονας καὶ σπουδαιότερας διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ἐνασχολήσεις καὶ ἔργα, οἱ δὲ δι' ὀλιγώτερά τινα καὶ ἥττονος σπουδαιότητος; Ἐκ τῆς ἱστορίας εἶναι γνωστὸν, ὅτι λαοὶ τινες ἀνέπτυξαν πολυμερῆ καὶ σπουδαῖον διὰ τὴν ἀνθρωπότητα πολιτισμὸν, ἄλλοι δὲ μονομερῆ καὶ μικρᾶς ἢ μηδεμιᾶς σπουδαιότητος. Εὐλόγως λοιπὸν ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τινων διανοουμένων προδιαθέσεις εἰς ἕκαστον λαὸν ἀνάλογοι πρὸς τὸν πολιτισμὸν, ὃν ἐν τῇ ἱστορικῇ του σταδιοδρομίᾳ ἀνέπτυξεν. Ὁ Πλάτων π. χ. (Πολιτ. 435 E ἔ.) ἀναγνωρίζει ὡς χαρακτηριστικὸν τῶν Θρακῶν, τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν γειτονικῶν λαῶν τὸ θυμοειδές, ὡς χαρακτηριστικὸν τῶν Ἑλλήνων τὸ φιλομαθές καὶ τῶν Αἰγυπτίων τὸ φιλοχρήματον. Ὁ Ἀριστοτέλης εὐρίσκει τοὺς βαρβάρους ὑστεροῦντας τῶν Ἑλλήνων ἠθικῶς, δι' ὃ καὶ ὀρθῶς κατ' αὐτὸν εἶπεν ὁ ποιητῆς «βαρβάρων δ' Ἑλληνας ἄρχειν εἰκός» (Πολιτ. 1252 B). Ἄλλαχού πάλιν (ἔ. ἀ. 1327 B) λέγει· «Τὰ μὲν γὰρ ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μὲν ἐστὶ πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης, διόπερ ἐλευθέρα μὲν διατελεῖ μᾶλλον, ἀπολίτευτα δὲ καὶ τῶν πλησίον ἄρχειν οὐ δυνάμενα· τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχὴν, ἄθυμα δέ, διόπερ ἀρχόμενα καὶ δουλεύοντα διατελεῖ· τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος ὥσπερ μεσεύει κατὰ τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει. Καὶ γὰρ ἐνθυμον καὶ διανοητικὸν ἐστὶν· διόπερ ἐλευθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μιᾶς τυγχάνον πολιτείας. Τὴν αὐτὴν δ' ἔχει διαφορὰν καὶ τὰ τῶν Ἑλλήνων ἔθνη πρὸς ἄλληλα·

τὰ μὲν γὰρ ἔχει τὴν φύσιν μονόκωλον, τὰ δ' εὖ κέκραται πρὸς ἀμφοτέρας τὰς δυνάμεις ταύτας.» Οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει διαφορὰν προδιαθέσεων παρὰ τοῖς διαφοροῖς λαοῖς, συσχετίζων πρὸς αὐτὰς καὶ τοὺς διαφοροὺς γεωγραφικοὺς ὄρους, ὅφ' οὕς ἕκαστοι ζῶσιν.

Καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὑπῆρξαν πολλοὶ οἱ παραδεχθέντες διαφορὰς προδιαθέσεων παρὰ τοῖς λαοῖς, εἰ καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις δὲν εἶναι πάντες σύμφωνοι πρὸς ἀλλήλους. Μνημονεύομεν ὀλίγων μόνον.

Ὁ Α. Comte π.χ. δέχεται, ὅτι ἡ λευκὴ φυλὴ ὑπερέχει τῶν ἄλλων, ἐκ τῶν λαῶν δ' αὐτῆς ὅτι ὑπερέχουσιν οἱ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀποτελοῦντες τὸ ἄνθος εἴτε τὴν πρωτοπορίαν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Κατὰ τὸν H. Taine (Histoire de la littérature anglaise 1863 καὶ Philosophie de l' art, 11 ἔκδ. 1904) ἕκαστος λαὸς ἔχει τὰς ιδιότητας αὐτοῦ, ἀποτελοῦσι δ' αὐταὶ τὸν πρῶτον καὶ ἰσχυρότατον ἐκ τῶν τριῶν παραγόντων τῆς σταδιοδρομίας καὶ τῆς τύχης αὐτοῦ (τῶν δύο ἄλλων ὄντων τοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ ζῆ ὁ λαὸς, καὶ τῆς κατευθύσεως, ἣν οὗτος ἐξελλισσόμενος ἔχει λάβει).

Κατὰ τὸν H. Gobineau (Essai sur l' inégalité des races humaines, Paris 1884) ἡ ἱστορία ἐκάστου λαοῦ ἐξαρτᾶται οὐσιαστικῶς ἐκ τῆς ἀγνότητος τοῦ αἵματος αὐτοῦ καὶ τῆς μείξεως μετ' ἄλλων λαῶν ἢ ἠθικότητος, ἢ θρησκευτικότητος, ἢ θρησκείας, τὸ φυσικὸν περιβάλλον κ τ.λ., οἷα δήποτε καὶ ἂν εἶναι, ἔχουσι δευτερεύουσαν μόνον δύναμιν, ἀνεπαρκῆ νὰ ὀρίσῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ λαοῦ. Ὅποιος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος (ὁ ὑπὸ τοῦ Gobineau ἀδαμίτης καλούμενος) ἄνθρωπος, εἶναι σήμερον παντελῶς ἀγνωστον. Ἐξ αὐτοῦ ὅμως προῆλθον ὡς διάκρισις δευτερογενῆς αἱ τρεῖς σαφῶς διακρινόμενα ἄλλήλων φυλαί, ἡ λευκὴ, ἡ κιτρινὴ καὶ ἡ μέλαινα, ἐκ τούτων δὲ ὡς διάκρισις τριτογενῆς μεγάλοι ποικιλίαι ἐντὸς αὐτῶν. Τεταρτογενῆ διάκρισιν ἀποτελοῦσιν οἱ ποικίλοι τύποι οἱ δι' ἀπλῆς ἢ πολλαπλῆς μείξεως τῶν τριῶν φυλῶν προσελθόντες, περὶ οὗς καὶ ἀσχολεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ ἱστορία. Ἐφ' ὅσον ἡ φυλὴ διατηρεῖται ἀμυγῆς παρὰ νιν λαῶ, ὁ τρόπος τῆς σκέψεως αὐτοῦ παραμένει ὁ αὐτός, καὶ διὰ τούτο

οἱ θεσμοί, ὄντες ἀποτελέσματα, οὐχὶ αἰτίαι τοῦ χαρακτῆρος τοῦ λαοῦ, παραμένουσιν ἀμετάβλητοι. Ἡ μείξις λαοῦ τινος μετὰ στοιχείων ξένης φυλῆς σημαίνει ἐκφυλισμὸν αὐτοῦ. Πολυείδεια αἵματος φέρει πολυείδειαν ἀντιλήψεων, παντοίας ἐπαναστατικὰς θεωρίας καὶ τέλος τὸν θάνατον τοῦ ἐκφυλισθέντος λαοῦ. Ἄν ὅμως μηδεμίαν μείξις εἶχε συμβῆ, πολιτισμὸν θὰ εἶχε μόνον ἡ λευκὴ φυλὴ. Αὕτη μόνη ἀναγνωρίζει ἀξίαν εἰς τὸν βίον καὶ τὴν τιμὴν, εἶναι ἥκιστα ἠδυπαθῆς καὶ διακρίνεται διὰ τὸ κάλλος, τὸ πνεῦμα καὶ τὴν δύναμιν. Ἡ κιτρινὴ φυλὴ ἔχει ἐπίσης καὶ ἡ λευκὴ ἰσχυρὰν βούλησιν, παντελῶς ὅμως ὠφελιμοκρατικῆς κατευθύνσεως, εἶναι σώφρων ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις καὶ πνευματικῆς ἱκανότητος μετρίας. Ἡ μέλαινα φυλὴ εἶναι ἀσθενεὺς βουλήσεως, ἠδυπαθῆς καὶ μὲ καλαισθητικὰς προδιαθέσεις ἰσχυροτέρας ἢ ἡ κιτρινὴ καὶ αὐτὴ ἡ λευκὴ. Εἰς τὴν διαφορὰν τῶν προδιαθέσεων τούτων ὀφείλεται ἡ διαφορὰ τῶν φυλῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν. Ἡ πρώτη κοιτὶς τῆς λευκῆς φυλῆς ἦτοι τῶν Ἀρίων ὑπῆρξαν αἱ ὑπόγειαι τῶν Ἀλταίων ὀρέων καὶ αἱ περὶ τὴν Βαϊκάλην λίμνην χώραι. Ἐκεῖθεν ἔχοντες ἤδη διαμορφώσει πολιτισμόν τινα οἱ Ἄριοι ἤρχισαν νὰ διακύνονται πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις, πρὸς τὰς Ἰνδίας, τὴν Κίναν, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Εὐρώπην. Μειγνύομενοι μετὰ τῶν κατοίκων τῶν χωρῶν τούτων, ἀνηκόντων εἰς ἄλλας φυλάς, μετέδιδον διὰ τοῦ αἵματός των τὴν δύναμιν νὰ συμπηγνύονται εἰς κοινωνίας, οὗτο δὲ ἔγιναν αἰτίαι τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Πρῶτοι κάτοικοι τῆς Εὐρώπης ὑπῆρξαν οἱ Φίννοι, παραλλαγὴ τῆς κιτρινῆς φυλῆς. Μετὰ τούτων ἐμείχθησαν οἱ Ἄριοι Ἑλληνες ἐν τῷ βορείῳ μέρει τῆς ἀνατολικωτάτης χερσονήσου τῆς Εὐρώπης, ἐν τῷ νοτίῳ δὲ μετὰ Σημιτῶν, παραλλαγῆς τῆς μελαίνης φυλῆς. Εἰς τὸ ἐκ τῆς μελαίνης φυλῆς αἷμα ὀφείλουν οἱ Ἑλληνες τὴν καλαισθητικὴν αὐτῶν προδιάθεσιν. Μετὰ Φίννων ἀνεμείχθησαν καὶ οἱ Ἄριοι οἱ ἐλθόντες εἰς Ἰταλίαν. Οἱ κατὰ τὴν μετανάστευσιν τῶν λαῶν καταλαβόντες καὶ ἀναγεννήσαντες τὴν Εὐρώπην Γερμανοὶ λαοί, καθαροὶ Ἄριοι ὄντες, ἐν μὲν ταῖς ῥωμανικαῖς χώραις ἀνεμείχθησαν μετὰ Φίννων καὶ ἐγένοντο χεῖρονες ἑαυτῶν, ὀλιτερον ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Σκανδιναυτῶ ἐν δὲ τῇ Μέσῃ Εὐρώπῃ ἐμείχθησαν μετὰ τῶν Σλαύων καὶ ἐξεφυλίσθησαν, διότι οἱ Σλαῦοι

εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων, τὰ μάλιστα ἐφθαρμένων, τὰ μάλιστα μειγμένων, καὶ διὰ τοῦτο τὰ μάλιστα ἐκπεφυλισμένων οἰκογενειῶν λαῶν. Ἀνάλογοι μεῖξεις αὐτῶν ἐγιναν καὶ εἰς τὰ ἄλλα μέρη τῆς γῆς.—Σήμερον οὐδαμοῦ ὑπάρχει πλέον λευκὸς λαὸς καθαρὸς. Ἡ μεῖξις θὰ προχωρῇ καὶ ἡ ἀνθρωπότης χειροτερεῖ-ουσα θὰ ἀφανισθῇ.

Βασικῶς ὁμοίας περίπου καὶ ὁ Gobineau ἀπόψεις ἐξεπροσώπησαν καὶ ἄλλοι, μάλιστα δὲ ὁ Vacher de Lapouge (Les sélections sociales, Paris 1896), ὑποστηρίζων ὅτι ἡ μὲν ὁμογένεια ἐκάστου λαοῦ φέρει τὴν εὐτυχίαν αὐτοῦ, ἡ δὲ μεῖξις τὸν ἐκφυλισμὸν καὶ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ πληθυσμοῦ του. Διαφωνεῖ πρὸς τὸν Gobineau ὡς πρὸς τὴν κατὰ φυλὰς διαίρεσιν τῶν ἀνθρώπων, δεχόμενος τὴν κατὰ τὸν Σουηδὸν φυσιοδίφην Anders Retzius διάκρισιν αὐτῶν ἀναλόγως τῆς κατασκευῆς τοῦ κρανίου εἰς δολιχοκεφάλους, βραχυκεφάλους καὶ μεσοκεφάλους. Οἱ δολιχοκέφαλοι αὐτοῦ εἶναι ὅτι οἱ Ἄριοι τοῦ Gobineau καὶ ἡ ἰθύνουσα τάξις. Ὅπου οὗτοι δι' οἶον δῆποτε λόγον ἐλαττοῦνται, ἐκεῖ γεννᾶται δημοκρατία, ἥτις εἶναι αὐτοκτονία τῆς ἀνθρωπότητος, ἡεπούσης νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ὄλην κοινωνικὴν δύναμιν εἰς τὰς ὑλικῶς καὶ πνευματικῶς ἐνδεεστεράς τάξεις.

Εὐρίσκομεν ἄσκοπον νὰ ἀναφέρωμεν καὶ ἄλλων γνώμας, διότι δὲν βλέπομεν, ὅτι δι' αὐτῶν θὰ δυνηθῶμεν νὰ φθάσωμεν ἐγγύτερον εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ἡμῶν. Διὸ καὶ προτιμότερον θὰ εἶναι νὰ συζητήσωμεν ὀλίγον ἐπὶ τῶν μνημονευθεισῶν γνωμῶν καὶ νὰ εἴπωμεν ἦν καὶ ἡμεῖς ἔχομεν γνώμην. Τὸν βουλόμενον νὰ γνωρίσῃ πλείονας γνώμας παραπέμπομεν εἰς Barth ἔ. ἀ., ἔτι δὲ εἰς N. Βλάχον ἔ. ἀ., παρ' οἷς θὰ εὔρη καὶ πλουσίαν βιβλιογραφίαν.

*
* *

Ὅτι πάντες οἱ λαοὶ δὲν ἔχουσιν ἐντελῶς ὁμοίας ἐκ φύσεως προδιαθέσεις, φαίνεται βέβαιον, ἀφοῦ δὲν ἐμόρφωσαν ὁμοίους πάντες πολιτισμούς. Ἐπίσης βέβαιον φαίνεται, ὅτι ἡ λευκὴ φυλὴ εἶναι ἐκ φύσεως προνομιούχος φυλή. Ὅτι ὁμως ἐκ τῶν λαῶν ταύτης τὸ ἀνθος εἶναι οἱ λαοὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὡς θέλει ὁ Comte, ἥκιστα θὰ δεχθῇ τις, ἂν συλλογισθῇ ὄλην τὴν μέχρι

σήμερον ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν ἐκάστου· θὰ εὔρη π. χ., ὅτι οὐδεις αὐτῶν εἶναι ὁ πρῶτος δημιουργὸς τοῦ λεγομένου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, δι' ὃν σεμνύνεται ἡ ἀνθρωπότης ὀλόκληρος, οὔτε ὁ διαρκὴς του ὑπέρμαχος, ἀφ' ὅτου οὗτος ἐνεφανίσθη, ὅπως εἶναι ὁ πρῶτός του δημιουργός· τὸν παρέλαβον πολὺ ἀργά, ἔτοιμον ἐξ ὀλοκλήρου σχεδόν, καὶ ἀπλῶς τὸν ἐχρησιμοποίησαν δι' ἑαυτούς, ὑπὸ εὐμενεστάτας μάλιστα συνθήκας, καὶ τὸν συνεχίζουσι τελειότερον· κινδυνεύοντα σπανίως τὸν ὑπεστήριξαν, πάντοτε δὲ πρὸς ὠφέλειαν ἢ τοῦλάχιστον μὲ τὸ ἀζημίωτον αὐτῶν ἕκαστος· ἡ δρᾶσις αὐτῶν, μάλιστα τῶν μεγαλυτέρων, ὑπῆρξε συγχρότατα ἐγωιστικὴ καὶ ἰδιοτελής, σήμερον δ' ἀτυχῶς μόνον ἐκ τῶν μικροτέρων καὶ ἀδυνατωτέρων τινὲς δύνανται νὰ ἐπιδειχθῶσιν ὡς οἱ ἀδάμαντες ἀληθινοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Ὅτι ὁρθὸν καθ' ἡμᾶς ἔχουσιν αἱ γνώμαι τοῦ Taine θὰ φανῇ κατωτέρω.

Τοῦ Gobineau αἱ γνώμαι εἶναι προφανῶς αὐθαίρετοι καὶ ἐν τοῖς πλείστοις ἀσύμφωνοι πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ τὴν σκέψιν τὴν ἱστορικὴν. Ἡ ὄλη ἐκθεσις αὐτῶν ἐμποιεῖ ἡμῖν τὴν ἐντύπωσιν ὠραίου ἱστορικοῦ μυθιστορήματος. Θὰ παρατηρήσωμεν λοιπὸν ὀλίγα τινά.

α' Ἄν εἶχον τὰ πράγματα οὕτως, ὥστε ἄνευ μεξέως μόνον παρὰ τῆ λευκῆ φυλῆ νὰ ὑπῆρχε πολιτισμὸς καί, ὅπουδῆποτε αὕτη ἦτο καθαρωτέρα, ἐκεῖ νὰ ὑπῆρχεν ὁ ἀνώτερος πολιτισμὸς, κατ' ἀνάγκην ὁ ἀρχαιότατος καὶ τελειότατος πολιτισμὸς θὰ εἶχε δημιουργηθῆ ἐν τῇ κοιτίδι τῆς λευκῆς φυλῆς, ἀνὰ τὰς ὑπωρείας τῶν Ἀλταίων ὀρέων καὶ περὶ τὴν Βαϊκάλην λίμνην. Τοιοῦτό τι ὁμως δὲν διδάσκουν τὰ πράγματα.

β' Ἡ Ἀρία φυλὴ ἀρχίζει τὰς ἐξορμήσεις ἐκ τῆς κοιτίδος αὐτῆς, ὅπουδῆποτε καὶ ἂν τεθῆ αὕτη, 2500 περίπου ἔτη π. Χ. Μέχρι τότε οὐδένα ἄξιον λόγου πολιτισμὸν εἶχε, καίτοι ἦτο ἀμιγῆς· δημιουργεῖ πολιτισμούς μόνον μετὰ αἰῶνας πολλοὺς καὶ ἀφοῦ ἐμείχθη πρὸς ἄλλους λαοὺς, ἔχοντας ἤδη μορφώσει σπουδαίους πολιτισμούς, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ ἀνασκαφαὶ ἐν Ἑλλάδι κ. ἄλ. Ἐχομεν δῆλα δὴ κατὰ τῆς γνώμης τοῦ Gobineau ἐπιχείρημα, ὅτι μόνον ἐκ τῆς μεξέως τῆς Ἀρίας φυλῆς μετ' ἄλλων ἀνεπτύχθησαν πολιτισμοὶ σπουδαῖοι, καὶ καθόλου ὅτι ἐκ τῆς

μείξεως τῶν λαῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῶσι σπουδαῖοι πολιτισμοί. Εἰς ἐνίσχυσιν τούτου ἔρχεται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ σήμερον καθαρώτεροι Ἄριοι θεωρούμενοι, οἱ Σκανδιναοὶ, πολὺ ἄργα εἰσῆλθον εἰς τὸν πολιτισμόν, καὶ μόνον κατόπιν ἐπικοινωνίας ἄλλων προηγμένων λαῶν.

γ' Ἀφοῦ εἰς τὸ ἐκ τῆς μελαίνης φυλῆς αἷμά των ὀφείλουν τὴν καλαισθητικὴν των προδιάθεσιν οἱ Ἕλληνες, ἡ δὲ μέλαινα φυλὴ ἔχει τὴν προδιάθεσιν ταύτην ἰσχυροτέραν καὶ τῆς λευκῆς, φυσικὸν ἦτο παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς μελαίνης φυλῆς νὰ εὐρίσκοντο αἱ ποικιλώταται καὶ τελειόταται ἐκδηλώσεις καλλιτεχνικῆς ζωῆς, ἡ ποικιλωτάτη καὶ τελειοτάτη καλλιτεχνία. Τοῦτο ὅμως οὔτε ἡ ἱστορία οὔτε ἡ σημερινὴ πεῖρα διδάσκει.

δ' Ἄν ὁ Gobineau ἀντὶ τῆς μείξεως τοῦ αἵματος, γεννώσης κατ' αὐτὸν ποικιλίαν ἀντιλήψεων, παντοίας ἐπαναστατικῆς θεωρίας καὶ τέλος τὸν θάνατον τοῦ ἐκ τῆς μείξεως διαφθαρέντος λαοῦ, ἐδέχετο, ὅτι οἷα δὴποτε ἐπικοινωνία λαοῦ πρὸς ἄλλους ἢ τύχη, ἐξ ἧς δὲν θὰ ἀνεγνωρίζετο πλέον ψυχικῶς ὁ αὐτὸς καὶ πρότερον ἢ θὰ ἔπαυεν ὑπάρχουσα ἐνότης ἀντιλήψεων παρὰ τοῖς συναποτελοῦσιν αὐτόν, ἂν ἐδέχετο, ὅτι ταῦτα θὰ ἐσῆμαινον τὸν θάνατον τοῦ λαοῦ, οὐδεμία, ὑποθέτομεν, ἀντίρρησης θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐγερθῆ. Ἄλλὰ τοῦτο ἐν μέρει μόνον θὰ ἦτο σύμφωνον πρὸς τὴν περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ αἵματος θεωρίαν αὐτοῦ.

Τὸ κύριον τῆς θεωρίας περὶ ὑπεροχῆς τῶν δολιχοκεφάλων ἔχει σήμερον ὀριζικῶς κλονισθῆ, καὶ διὰ τοῦτο δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ αὐτήν.

* * *

Διὰ τῆς προσαγωγῆς καὶ συζητήσεως τῶν ἀνωτέρω γνωμῶν τὸ πρόβλημα ἡμῶν δὲν ἐλύθη. Ἐφάνη μόνον βεβαιότερον, ὅτι οἱ λαοὶ διαφέρουσιν ἀλλήλων κατὰ τὰς προδιαθέσεις ζωῆς, καθόσον οὔτω δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ διὰ τί διαφέρουσι τόσον κατὰ τὰς ἐνεργείας ζωῆς, ὧν ἀποτελέσματα καὶ συγκεκριμένα ἀποδείξεις εἶναι οἱ πολιτισμοὶ αὐτῶν. Διὸ ἔχομεν ἀκόμη εἰς τὰ ἐξῆς δύο ἐρωτήματα νὰ ἀποκριθῶμεν. Πόθεν προῆλθεν ἡ κατὰ τὰς προδιαθέσεις διαφορὰ τῶν λαῶν; Ποία ἡ δύναμις τῶν προδιαθέσεων ἐκάστου λαοῦ διὰ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν τύχην τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ;

Αἱ προδιαθέσεις εἶναι φυσικαὶ καὶ ἐπίκτητοι. Ἐρωτᾶται λοιπὸν ἡ διαφορὰ τῶν πολιτισμῶν ὀφείλεται ὀριζικῶς εἰς διαφορὰν τῶν φυσικῶν προδιαθέσεων ἢ εἰς διαφορὰν τῶν ἐπικτήτων; ἢ εἰς διαφορὰν ἐπικτήτων τε καὶ φυσικῶν; Ἡ διαφορὰ τῶν φυσικῶν προδιαθέσεων δύναται νὰ ἀναφέρηται ἢ εἰς τὸ εἶδος αὐτῶν ἢ εἰς τὴν ἰσχὺν ἢ εἰς τε τὸ εἶδος καὶ τὴν ἰσχύν. Ἄλλὰ κατ' εἶδος διαφορὰν φυσικῶν προδιαθέσεων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῆ τις ὅτι ἔχουσιν οἱ διάφοροι λαοί, ὅτι π. χ. τινὲς ἐξ αὐτῶν οὐδαμῶς ἔχουσι τὴν καλαισθητικὴν προδιάθεσιν, ἐνῶ ἄλλοι ἔχουσιν αὐτήν ἢ πραγματικότης τοῦλάχιστον οὐδὲν τοιοῦτο διδάσκει. Δὲν μένει δὴλα δὴ ἡ διαφορὰν ἰσχύος φυσικῶν προδιαθέσεων νὰ ἔχουσιν οἱ λαοί. Τίς ὅμως ἡ αἰτία τῆς διαφορᾶς; Ἀφοῦ πρόκειται περὶ φυσικῶν προδιαθέσεων, θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν πρώτην γένεσιν ἐκάστου λαοῦ. Ἄλλ' ἐν τῇ ζητήσῃ ταύτῃ ἔρχεται ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἐρώτημα. «Κατάγονται ὀριζικῶς πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐξ ἐνὸς μόνου ἀνθρωπίνου ζεύγους, κατάγονται ἐξ ἐνὸς τύπου ἀνθρώπου, ἢ ἐκ πολλῶν;» Αἱ διαφοραὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν διαφόρων φυλῶν κατὰ τὰ σωματικὰ τοῦλάχιστον γνωρίσματα καὶ τὸ γεγονός, ὅτι πανταχοῦ τῆς γῆς ἀνευρέθησαν ἄνθρωποι καὶ ἐν χώραις, εἰς ἃς δὲν φαίνεται πιθανὸν νὰ ἔχη γίνῃ μετανάστευσις ἄλλοθεν ἐν χρόνοις προϊστορικοῖς, καθιστῶσι πιθανώτατον, ὅτι ἐξ ἐνὸς ζεύγους ἢ ἐξ ἐνὸς τύπου ἀνθρώπου δὲν ἔχουσι προέλθει πάντες οἱ ἄνθρωποι. Φυσικώτερον φαίνεται, ὅτι πανταχοῦ τῆς γῆς, ὅπου ποτὲ οἱ γενικοὶ ὄροι τῆς ζωῆς ἤρχισαν νὰ εἶναι κατάλληλοι εἰς τὴν ἐκδήλωσιν καὶ ἀνθρωπίνης ζωῆς, θὰ ἤρχισε νὰ ἐκδηλώνηται καὶ ἀνθρωπίνη ζωὴ, ὅπως θὰ συνέβη καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς φυτικῆς ζωῆς καὶ τῆς ζωῆς τῶν ζῴων νὰ ἔχη προέλθει ὀλόκληρος π. χ. ἡ μέχρι σήμερον συντελεσθεῖσα ἐπὶ τῆς γῆς ζωὴ δρυὸς ἐξ ἐνὸς μόνου στοιχείου ζωῆς δρυὸς ἐμφανισθέντος ποτὲ ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ἀπίθανον παντελῶς. Διὰ τίνα ἀνάγκην θὰ συνέβαιεν ἄλλο τι ὡς πρὸς τὴν ἐναρξιν ἀνθρωπίνης ζωῆς; Ἐρωτᾶται λοιπὸν νῦν αἱ οὔτω ἐκασταχοῦ προκύπτουσαι ἐκδηλώσεις ἀνθρωπίνης ζωῆς θὰ ἦσαν παντελῶς αἱ αὐταὶ ἢ διάφοροί πως ἀλλήλων; Ἡ λογικὴ ἀπόκρισις εἶναι, ὅτι ὅσον ἦσαν μᾶλλον πρωτόγονοι καὶ ὅσον ὁμοιότεροι ἦσαν οἱ ὄροι, ὑφ' οἷς ἐξεδη-

λώθησαν, τόσον ὁμοιότεραι πρὸς ἀλλήλας θὰ ἦσαν. Ἐπειδὴ δέ, φαίνεται λογικόν, διὰ τὰς ὅλως πρῶτας ἐκδηλώσεις ἀνθρωπίνης ζωῆς θὰ ἀπυροῦντο ἀπαραίτητως ὄρισμένοι τινὲς ὅροι ζωῆς, διὰ τοῦτο πιστεύω, ὅτι αὐταὶ οὐδαμῶς ἢ ἐλάχιστα θὰ διέφερον ἀλλήλων. Διὸ αἱ πρῶται ἐμφανισθεῖσαι ἀνθρώπινα ὁμάδες, αἱ πρῶται ἀνθρώπινα κοινωνία θὰ εἶχον ὁμοιοτάτας τὰς φυσικὰς προδιαθέσεις. Ἄλλ' ὁ βίος τῶν ὁμάδων τούτων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συντελεῖται καὶ περαιτέρω ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ἀκριβῶς διὰ πάσας ὕρους· οὗτοι παρὰ ταύτη μὲν θὰ ἦσαν ἢ θὰ ἀπέβαινον συντελεστικότεροι εἰς τὴν ζωὴν, θὰ ἐβοήθουν δῆλα δὴ πλείον τὸ μὲν εἰς τὴν διατήρησιν καὶ τελειότεραν ἐξέλιξιν τῆς σωματικῆς ζωῆς, τὸ δὲ εἰς τὴν εὐκολωτέραν καὶ ποικιλωτέραν ἐκδήλωσιν καὶ θεραπείαν τῶν ψυχικῶν προδιαθέσεων, ἄρα καὶ εἰς τὴν ἰσχυροτέραν καὶ τελειότεραν ἐξέλιξιν αὐτῶν, παρ' ἐκείνη δὲ τῇ ὁμάδι θὰ ἦσαν ἥττον εἰς ταῦτα συντελεστικοί. Εὐλόγον λοιπὸν εἶναι νὰ ἤρχισαν νὰ προκύπτουν διαφοραὶ τῶν ὁμάδων κατὰ τὴν ἰσχὴν τῶν ποικίλων φυσικῶν προδιαθέσεων καὶ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν. Αὐταὶ σὺν τῷ χρόνῳ θὰ καθίσταντο ἀναγκαίως μεγαλύτεραι ἢ μικρότεραι, θὰ μετεβάλλοντο ὅπως δῆποτε ἀναλόγως πρὸς τὴν μεταβολὴν τῶν ὄρων ζωῆς ἐκάστης ὁμάδος. Ἐκ τοιούτων ὁμάδων θὰ προέκυψαν αἱ πρῶται φυλαὶ καὶ οἱ πρῶτοι λαοί, μετὰ πάροδον βέβαια αἰῶνων μακροτάτων ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῶν λαῶν καθ' ὅμοιον τρόπον, ὑποθέτομεν, θὰ συντελεῖτο· θὰ ἦτο προῖδον δύο παραγόντων, τῶν φυσικῶν προδιαθέσεων τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους καὶ ἰδιαιτέρων ὄρων τῆς ζωῆς ἐκάστου. Ἐκ μακροαιῶνος ὁμως ἰσχύος τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων ὄρων ζωῆς διευκολύνεται ἢ παρακαλύεται κατὰ φυσικὸν λόγον ἰσχυρῶς τὸ μὲν ἢ ἀνάπτυξις καὶ ἢ ὑγεία τοῦ σώματος, τὸ δὲ ἢ θεραπεία, ἢ ἐκδήλωσις καὶ ἢ ἀνάπτυξις πολλῶν ἢ ὀλίγων, τούτων ἢ ἐκείνων, ἢ καὶ πασῶν τῶν ψυχικῶν προδιαθέσεων ἐκάστου λαοῦ, ὥστε οὗτος θὰ ἐφαίνετό ποτε ἐνιαῖός τις τὸ σῶμα, τὸν βίον, τὴν σκέψιν, τὰς ψυχικὰς καὶ τὰς σωματικὰς ἀπαιτήσεις καὶ προδιαθέσεις, ἅς αἰῶνας ἔζησε θεραπεύων. Ἄναφύμεναι σὺν τῷ χρόνῳ νέαι ἀνάγκαι τοῦ καθ' ἡμέραν βίου ἢ ἄλλαι νέαι ψυχικαὶ ἀπαιτήσεις ἄγουσιν εἰς θεραπείαν καὶ διέγερσιν καὶ ἄλλων μῆπω

ἰσχυρῶς ἢ μηδαμῶς θεραπευμένων προδιαθέσεων, ὥστε παρὰ τὰς διὰ τῶν αἰῶνων ἀναπτυχθείσας καὶ στερωθείσας φυσικὰς προδιαθέσεις τοῦ λαοῦ ἀναφαίνονται καὶ ἐπίκτητοι. Ἐπειδὴ δὲ καὶ αἱ ἀνάγκαι καὶ αἱ ἀπαιτήσεις αὐταὶ δὲν εἶναι αἱ αὐταὶ ἢ ἐξ ἴσου ἐπιτακτικαὶ παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς, διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἐπίκτητοι προδιαθέσεις θὰ εἶναι διάφοροι παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς.

Πρὸς τοὺς ὄρους τούτους, ἐξωτερικούς τινας φαινομένους, συνεχόμενος ἐνεργεῖ καὶ ἄλλος ἰσχυρότατος παράγων τῆς ἰδιορρυθμίας ἐκάστου λαοῦ· εἶναι τὸ ὅτι καθ' ἑαυτὴν ἢ ζωὴ ἔχει καὶ ζητεῖ συνάρτησιν ἑαυτῇ, συνέχειαν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη. Διὰ τὸν ψυχολογικὸν τοῦτον μάλιστα λόγον, ἀπαίτησιν καθαρῶς βιολογικὴν, ἕκαστος ζῆ καὶ ἐξελλίσσεται αἰῶνας μακροῦς ἐπὶ τῆς γραμμῆς, ἢν δι' οἷον δῆποτε λόγον ἐχάραξεν ὡς γραμμὴν τῆς ζωῆς αὐτοῦ.

Οὕτω φθάνομεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν προδιαθέσεων τῶν λαῶν ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἕκαστος αὐτῶν ὑπὸ ἰδίας τινὰς συνθήκας ἐσχηματίσθη καὶ ἐξειλιχθῆ, συνθήκας διαφόρους τῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς πᾶς ἄλλος λαὸς ἐσχηματίσθη καὶ ἐξειλιχθῆ.

Ἡ ἀπόκρισις εἰς τὸ δεύτερον ἐρώτημα «ὅποια ἢ δύναμις τῶν προδιαθέσεων ἐκάστου λαοῦ διὰ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν τύχην τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ» εἶναι εὐκολος. Ἀφοῦ δῆλα δὴ ὁ λαὸς ὁ ὅπως δῆποτε σχηματισθεὶς σωματικῶς καὶ ψυχικῶς, ὁ ὁποῖος δῆποτε σωματικὰς καὶ ψυχικὰς δυνάμεις καὶ ἀπαιτήσεις ἔχων, αὐτὸς εἶναι ὁ δρῶν, ὁ δημιουργῶν τὸν πολιτισμὸν αὐτοῦ χρησιμοποιοῦν τὰ πράγματα κατὰ τὰς ἑαυτοῦ δυνάμεις καὶ ἀπαιτήσεις, ἀναγκαῖον συμπέρασμα εἶναι, ὅτι, ὅ τι ἀποτελεῖ τὸν λαὸν ἦτοι αἱ ἰδιότητες αὐτοῦ, αἱ ἰδιάζουσαι αὐτῷ προδιαθέσεις ζωῆς, αὐταὶ εἶναι μεγίστην δύναμιν ἔχοντες παράγοντες τῆς δημιουργίας, τῆς ἐξελλίξεως καὶ τῆς τύχης τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

4. Ἄλλοι τινὲς ὅροι.

Ἐπάρχουσιν ὁμως καὶ ἄλλοι σπουδαῖοι παράγοντες τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐξελλίξεως τῶν λαῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν. Λαὸς τις π. χ. δύναται νὰ κατακλείσῃ ἑαυτὸν αἰῶνας μακροῦς ἢ καὶ

διὰ βίου ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς χώρας του καὶ νὰ μὴ θελήσῃ ποτὲ νὰ ἔλθῃ εἰς σπουδαίαν τινὰ ἐπικοινωνίαν ψυχικὴν ἢ ἄλλην μετ' ἄλλων λαῶν. Οὕτως ἀναγκαίως θὰ ζῆσῃ καὶ θὰ ἐξελιχθῆ μονομερῶς ἐπὶ τῆς γραμμῆς, ἣν δι' οἶον δῆποτε λόγον ἐχάραξεν ἀρχικῶς, θὰ διαμορφωθῆ στερεότυπος καὶ ἐγωιστικὸς καὶ θὰ εἶναι ἀνίκανος νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς ἄλλους λαοὺς ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, χωρὶς νὰ ἔχῃ τὸν κίνδυνον νὰ ἀφανισθῆ. Εἶναι ὅμως δυνατόν ἄλλος λαὸς νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπικοινωνίαν μεγάλην πρὸς ἄλλους λαοὺς, νὰ γνωρίσῃ τὴν ἐπιστήμην, τὴν ἠθικὴν, τὴν θρησκείαν, τὸ δίκαιον, τὸ πολίτευμα, τὴν τέχνην, τὴν καλλιτεχνίαν κ. τ. λ., καθόλου τὸν βίον αὐτῶν. Ἡ ἐπικοινωνία αὕτη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀφήσῃ τὸν λαὸν τοῦτον ἀνεπηρέαστον ἢ κάλιον π. χ. θεραπεύουσα τὰς ἀνάγκας τοῦ βίου τέχνη τοῦ ξένου λαοῦ, εὐλόγον εἶναι νὰ ἐκτιμηθῆ, νὰ γίνῃ ἀσπαστὴ καὶ νὰ χρησιμοποιηθῆ, τ. ἔ. πολὺ ἢ ὀλίγον θὰ μεταβληθῆ ὁ σχετικῶς πρὸς τὴν τέχνην ὑπάρχων βίος τοῦ λαοῦ, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ξένης διὰ τὸν βίον, τὴν χρῆσιν, ἣς θὰ γίνῃ αὐτῆς, καὶ τὰς ἀφορμὰς, αἵτινες ἐκ τῆς χρήσεως θὰ προκύβουν πρὸς περαιτέρω σχετικὴν πρὸς τὴν τέχνην ζωὴν. Ὅμοίως ἢ ἀνωτέρα ἐπιστήμη, καλλιτεχνία, ἠθικὴ, θρησκεία, κρατικὴ ὀργάνωσις κ. τ. λ. τοῦ ξένου λαοῦ, ἀναγνωρίζόμενα ὡς σπουδαῖα καὶ χρησιμοποιούμενα ὅπως δῆποτε, θὰ συνιελέσωσιν εἰς ἀνάλογον μεταβολὴν τῆς ζωῆς (τῆς ἐπιστημονικῆς, καλλιτεχνικῆς, ἠθικῆς, θρησκευτικῆς κ.τ.λ.) τοῦ λαοῦ. Καὶ ἔξεις δὲ βίου διεγείρουσαι καὶ θεραπεύουσαι κατωτέρως ὁρμὰς, γινόμεναι γνωσταί, δὲν δύνανται ἢ νὰ ἐπηρέασουν τὸν τρόπον τοῦ βίου τοῦ λαοῦ. Ἡ γῶσις τῆς εὐτυχίας ξένων λαῶν θὰ δώσῃ ἀφορμὰς εἰς μείζονα μετ' αὐτῶν ἐπικοινωνίαν, εἰς μίμησιν τοῦ τρόπου τοῦ βίου αὐτῶν, ἢ θὰ προκαλέσῃ τὸν φθόνον καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς κατακτιήσεως κ. τ. ὅ., οὕτω δὲ θὰ ὑποστῆ ἀνάλογον μεταβολὴν ὁ βίος τοῦ λαοῦ. Μεταβολαὶ ὅμως τοῦ βίου τοῦ λαοῦ οἶαι δῆποτε εἶναι μεταβολὴ ἀνάλογος τοῦ λαοῦ, ἀναγκαίως δὲ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ. *Οὕτως ἢ ἐπικοινωνία πρὸς ἄλλους λαοὺς εἶναι παράγων σπουδαῖος τῆς ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστου λαοῦ.*

Οὐχὶ μικρᾶς σπουδαιότητος εἶναι καὶ τὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ βίου αὐτοῦ. Μακροὶ π. χ. καὶ ἑξαντητικοὶ πόλεμοι

ἔχουσιν ἀναγκαίως ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸ θυμικὸν τῶν ἀτόμων, γεννῶσι δυσμενεῖς συνθήκας ζωῆς δι' αὐτά, βλάπτουν πολυτάκτως τὴν πρὸς ἄλληλα συνοχὴν των, καθόλου δημιουργοῦσι κατὰστασιν βίου ὑλικοῦ καὶ ψυχικοῦ διάφορον τῆς προπολεμικῆς, ἣτις δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄνευ δυνάμεως διὰ τὸν περαιτέρω βίον καὶ τὴν περὶ βίου ἀντίληψιν τοῦ λαοῦ. Εὐτυχεῖς ἐκβάσεις μεγάλων πολέμων ἐξυψώνουν τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ, κράταιώνουν τὴν συνείδησιν, τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν τοῦ συνανήκειν καὶ ὁρμῶσιν εἰς ζωηροτέραν καὶ νέαν δρᾶσιν, ἐθνικὴν, καλλιτεχνικὴν, ἐπιστημονικὴν, οικονομικὴν κ. τ. λ., εἰς διάφορον διαρροῦθμισιν τῆς πολιτείας, τῶν σχέσεων πρὸς ἄλλους λαοὺς κ. τ. λ., ἐξ ὧν πάντων διάφορός τις ἐξελίσσεται ὁ βίος τοῦ λαοῦ, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ. Ἄλλοτε πάλιν καθιστῶσι τὸν λαὸν ἀλαζόνα, τυφλὸν καὶ ἀκόρεστον, εὐεπίφορον εἰς μεγάλας ἐπιχειρήσεις, ἐξ ὧν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπέλθουν μέγιστα δεινὰ εἰς αὐτόν. Ἦτται δεινὰ ἀπροσδόκητοι δύνανται νὰ φέρωσι διάστασιν τοῦ λαοῦ, ἐπαναστάσεις καὶ ἀνατροπὴν τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως βλαβερὰν εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ γινῶσιν τῆς πραγματικότητος καλλιτέραν, αὐτόγνωσιν, φρόνησιν κ.τ.ὅ., οὕτω δὲ νὰ παράσχωσιν ἀφορμὴν εἰς ὀρθίμους καὶ κατεύθυνσιν βίου ἄλλην, ἀσφαλεστέραν καὶ ἀνωτέραν. Ὑποταγὴ λαοῦ εἰς ξένον θὰ ἔχῃ ἀναμφιβόλως σπουδαιοτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὸ συναίσθημα αὐτοῦ, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποβάλῃ παρ' αὐτῷ τὴν ἀνάπτυξιν σπουδαίων ἠθικῶν ἐλαττωμάτων, νὰ ἀγάγῃ εἰς κατώτερον ἐπίπεδον ψυχικοῦ βίου, ἢ καὶ νὰ παραλύσῃ τὴν ἐνότητα τῶν ἀτόμων αὐτοῦ καὶ νὰ σημάγῃ τὸν θάνατον τοῦ λαοῦ· ἀλλ' εἶναι ἐπίσης δυνατόν καὶ νὰ ἀγάγῃ αὐτὸν εἰς φρόνησιν, νὰ τὸν διδάξῃ τὴν ἀξίαν τοῦ ἐλευθέρου ἐθνικοῦ βίου, νὰ ἀφυπνίσῃ παρ' αὐτῷ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ νὰ χαλεύσῃ ἰσχυρὰν τὴν βούλησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης. Ταῦτα ὅμως σημαίνουσι μόρφωσιν καταστάσεως σπουδαιοτάτης διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν καὶ τύχην τοῦ ὑποταχθέντος λαοῦ.

Ὅτι πάντα ταῦτα δύνανται νὰ συμβαίνουσι, πείθει πλήρως καὶ στοιχειώδης γνωριμία τῆς ἱστορίας. Εἶναι γνωστὸν ὅποια ἀποτελέσματα δι' ἐκάστην Ἑλληνίδα πόλιν, ἄρα διὰ τὸν ὅλον

Ἑλληνικὸν βίον καὶ πολιτισμὸν, ἀφήνει ἢ παραδόσιν νὰ ἐννοηθῆ, ὅτι ἔσχεν ὁ Τρωικὸς πόλεμος ἢ ἡ κἀθοδος τῶν Ἑρακλειδῶν, ὅπως καὶ ἡ ἱστορικὴ σκέψις καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀποδεικνύει· ὅποιαν δύναμιν διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ του, οὕτω δὲ καὶ τοῦ ὄλου σημερινοῦ πολιτισμοῦ ἔσχον οἱ εὐτυχεῖς Περσικοὶ πόλεμοι· ὅποιαν τοῦναντίον ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος· ὅποια διὰ τὸν ὄλον Ἑλληνικὸν καὶ διὰ τὸν παγκόσμιον πολιτισμὸν καὶ βίον αἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου· ὅποιαν διὰ τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνικοῦ βίου ἡ ὑπὸ τοὺς Τούρκους δουλεία· ὅποιον ἔθνικὸν φρονηματισμὸν καὶ ὀρμὴν ἐγέννησεν ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, μέχρι τυφλώσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπάντων χωρήσασα, ὥστε μηδὲν καὶ τῶν φανερωτάτων ἐλαττωμάτων ἡμῶν νὰ βλέπωμεν, ὅποια δὲ διὰ τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ νεωτέρα ἡμῶν ἐξέλιξις καὶ τύχη· ὅποιαν ἀδιαφορίαν πρὸς τὸ σύνολον καὶ ἀντίληψιν ἀτομοκρατικὴν ἐκαλλιέργησαν παρὰ τῇ συγχρόνῳ Ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ αἱ ἀπογοητεύσεις τῆς Μ. Ἀσίας, ἔχει πᾶς τις σήμερον ὀφθαλμοφανές.

Εἶναι φυσικόν, ὅτι γεγονὸς μέγα, ἀπτόμενον ζωηρῶς τοῦ ὄλου βίου οἴου δήποτε ἔθνος, δὲν δύναται νὰ παρέλθῃ, χωρὶς νὰ ἀφήσῃ τὰ ἴχνη του ἐπ' αὐτοῦ. Ἀλλὰ διὰ φυσικὸν πάλιν λόγον τὸ διὰ τὸν βίον σπουδαῖον ἀποτελεσμα, δὲν θὰ ἐξαρτηθῆ μόνον ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον ἐκ τοῦ ποιοῦ τῆς ἔθνικῆς ψυχῆς, ἡ ὅποια ἀναλόγως πρὸς ἑαυτὴν θὰ ἀντιδράσῃ εἰς τὸ γεγονὸς καὶ τὰς νέας συνθήκας ζωῆς, αἵτινες ἔνεκα αὐτοῦ θὰ προκύψουν. Κλασσικώτατον παράδειγμα τούτου ἐμφανίζει ἡ διὰ τῶν αἰώνων ὑπὸ ὄρους δυσμενεστάτους διατήρησις τῆς ἔθνικῆς ψυχῆς τῶν Ἑβραίων (ὄρα ἀνωτ. σ. 77 ἑ.), διδακτικώτατον δὲ καὶ ὅτι ὁ σύγχρονος Γερμανικὸς λαὸς μετὰ τὴν πλήρη διάψευσιν τῶν ὀνειρῶν του, τὸν ἀκρωτηριασμὸν του καὶ τὴν συντριβὴν τῆς μεγίστης δυνάμεώς του ἔπραξε καὶ πράττει πρὸς διατήρησιν τῆς ἐνότητος καὶ ἀνασυγκρότησιν ἑαυτοῦ καὶ πρὸς πορείαν ἐπὶ τῆς γραμμῆς, ἣν παρ' αὐτῷ ἡ συνείδησις τοῦ καθήκοντος πρὸς ἑαυτόν, τὴν τιμὴν καὶ τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν ἔχει χαράξει. Εἶναι καὶ ταῦτα ἀπόδειξις ἐμπειρικὴ, ὅτι *ἡ ἔθνικὴ ψυχὴ εἶναι τὸ φρούριον, περὶ τὸ ὅποιον ἐν καιρῷ μεγάλων κινδύνων*

θὰ δοθῆ ἡ τελευταία μάχη, ἐξ ἧς θὰ κριθῆ ἡ περαιτέρω ζωὴ, ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ τύχη τοῦ ἐκάστου λαοῦ.

Διὰ τὸν τελευταῖον λόγον, ἰδίᾳ διὰ τὸν θεμελιώδη χαρακτῆρα τῆς ζωῆς, τὴν συνέχειαν, δι' ὃν καὶ τείνει ἡ ζωὴ νὰ συνεχίζηται ἀνάλογος ἑαυτῇ, παράγων σπουδαῖος τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς τύχης ἐκάστου λαοῦ εἶναι καὶ τὸ ποῖόν τῆς ζωῆς αὐτῆς κατ' ἑαυτὴν, ἢν τινα ζῆ, ἐν ἣ περιλαμβάνεται φυσικὰ καὶ ἡ περὶ ζωῆς ἀντίληψις αὐτοῦ. Ἡ ὅλη δὴλα δὴ ἀνθρωπίνη ζωὴ ἐκδηλοῦται ἐν ποικίλαις μορφαῖς, ἥτοι ὡς ζωὴ σωματικὴ, πνευματικὴ, ἠθικὴ, καλαισθητικὴ κ.τ.λ., ὃν ἐκάστης πάλιν ποικίλαι δύνανται νὰ διακριθῶσι μερικώτεροι μορφαί. Πᾶσαι τὴν ἀρχὴν των ἔχουσιν εἰς ἀντιστοίχους συμφύτους τῷ ἀνθρώπῳ θεμελιώδεις προδιαθέσεις, τῶν ὁποίων ὅμως οὐδεμία εἶναι πρότερα ἄλλης, οὐδεμία εἶναι παράγωγος ἄλλης ἢ δύναται νὰ ὑπάρξῃ χωριστὴ ἐντελῶς· πᾶσαι φύσει ἠνωμένοι εἰς ἐν ἀποτελοῦσι τὴν ὄλην ἀνθρωπίνην ζωὴν ἐν τῇ ἀπλουστάτῃ αὐτῆς μορφῇ καὶ ἐννοίᾳ. Πῶς ἡ ἔνωσις αὕτη δύναται νὰ ἐννοηθῆ, γίνεται σαφές, ἐὰν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀλλαχοῦ τοῦ ἔργου τούτου ἐξητάσθῃ, ὅτι δὴλα δὴ πᾶσαι αἱ ἐκδηλώσεις ἀνθρωπίνης ζωῆς οὐδὲν ἄλλο ὀυζικῶς εἶναι ἢ διάφοροι μορφαί τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, οὐσης κοινωνίας τινός. Οὕτως αἱ φαινόμενα διάφοροι προδιαθέσεις ζωῆς δὲν εἶναι ἢ ποικίλαι ἀπόψεις τῆς προδιαθέσεως τοῦ κοινωνεῖν, ἔξω τοῦ ὁποίου ἀνθρωπίνη ζωὴ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Ἄν λοιπὸν οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὅτι τὸ κοινωνεῖν παρὰ τινι λαῷ διευκολύνει ἢ προάγει, τοῦτο θὰ εἶναι παράγων ἀνωτέρας τινός βαθμίδος ζωῆς τοῦ λαοῦ, ὅτι δὲ τὸ κοινωνεῖν παρ' αὐτῷ δυσχεραίνει ἢ κωλύει, τοῦτο θὰ εἶναι παράγων κατωτέρας βαθμίδος ζωῆς αὐτοῦ· τὸ αἰσθητὸν ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει δημιουργία πολιτισμοῦ ἀνωτέρας τινός βαθμίδος, ἐν δὲ τῇ δευτέρῃ τοῦναντίον. Ἐν λεπτομερείᾳ τινὶ θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἶπῃ τὰ ἐξῆς.

Ὅσον ποικιλώτερον καὶ πληρέστερον συντελεῖται τὸ κοινωνεῖν, ἐν ἀπλουτέρῃ δὲ λέξει, ὅσον θεραπεύονται πλείονες προδιαθέσεις ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ ὅσον καταλληλότερον καὶ ἀφθονώτερον θεραπεύονται, τόσον συντελεῖται ζωὴ πλησιεστέρα πρὸς τὸ ἰδεῶδες ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἥτοι σπουδαιότερα καὶ ἀσφαλε-

στέρα, οὕτω δὲ καὶ πολιτισμὸς ἀνώτερος καὶ ἰσχυρότερος. Τὸ κοινωνεῖν δύναται νὰ εἶναι συμφωνία, μεγαλύτερα ἢ μικρότερα, πρὸς ἀλλήλας τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων ζωῆς τοῦ λαοῦ ἢ τῶν ἀτόμων αὐτοῦ, τῶν ἐκδηλώσεων γνωστικῆς, θυμικῆς καὶ ὀρεκτικῆς ζωῆς, εἰς ἃς κατηγορίας κεφαλαιωδῶς δύναται νὰ καταταχθῇ ἢ ὅλη ἀνθρωπίνη ζωὴ ἢ μεγαλύτερα συμφωνία, ἢ μεγαλύτερα ἐσωτερικὴ ἐνότης βίου, θὰ εἶναι προφανῶς παράγων ἰσχυροτέρου βίου καὶ πολιτισμοῦ, ἢ χαλαρωτέρου ἐσωτερικῆς ἐνότης βίου θὰ εἶναι παράγων ἀσθενεστέρου βίου καὶ πολιτισμοῦ, εἰς τὸν θάνατον ἄγον. Τὸ κοινωνεῖν δύναται ἐκάστοτε νὰ εἶναι κοινωνία ψυχικῆ τῶν ἀτόμων, ἅτινα ὁ αὐτὸς λαὸς ὀνομάζονται συμφωνία ἄρα μεγάλη ἀντιλήψεων, συναισθημάτων, βουλήσεων τῶν ἀτόμων πρὸς ἀλλήλα εἶναι παράγων εὐμενῆς ἐκείνου, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν λαόν, τελειότερας ἐξελίξεως αὐτοῦ καὶ δημιουργίας ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, τοῦναντίον δὲ ἀσυμφωνία ὡς πρὸς ταῦτα θὰ φέρῃ ἀντία ἀποτελέσματα, ἐνδεχομένως δὲ καὶ τὸν θάνατον τοῦ λαοῦ. Τὸ κοινωνεῖν δύναται νὰ εἶναι κατὰ τὴν διὰ τῶν αἰώνων ἐξέλιξιν λαοῦ τινὸς καὶ τὰς μεταπτώσεις τῆς τύχης αὐτοῦ ψυχικὸς δεσμὸς πρὸς τὴν ἱστορίαν, τὰς παραδόσεις καὶ τὰ ἰδεώδη αὐτοῦ· ὅσον ὁ δεσμὸς οὗτος παραμένει ἰσχυρότερος καὶ παρίσταται ἐπιτακτικώτερος παρὰ τῷ συνόλῳ καὶ ἐκάστῳ ἀτόμῳ, τόσον μᾶλλον δύναται νὰ γίνηται λόγος περὶ ὑπάρξεως καὶ ἐξελίξεως τοῦ αὐτοῦ λαοῦ· ὅταν ὁ δεσμὸς οὗτος παύσῃ, ὁ περὶ οὗ πρόκειται λαὸς δὲν ὑπάρχει πλέον, ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν.

Οὕτω πιστεύομεν, ὅτι τὸ ποῖον τοῦ βίου τοῦ λαοῦ καθ' ἑαυτό, τὸ κατὰ πόσον δῆλα δὴ λαὸς τις ἐδημιούργησε παρ' ἑαυτῷ κοινωνίαν καὶ ὁποῖαν κοινωνίαν ἐδημιούργησεν, εἶναι ὁ ἰσχυρότατος τῶν παραγόντων τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

Συμπέρασμα.

Συνοψίζοντες τὰ ἀνωτέρω λέγομεν, ὅτι διὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἐξέλιξιν λαοῦ τινὸς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ δύναμιν ἔχουσιν αἱ γεωγραφικαὶ συνθήκαι, αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι, ἢ ἐπικοινωνία πρὸς ἄλλους λαούς, τὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ βίου αὐτοῦ,

μάλιστα δὲ αἱ ὅπως δῆποτε κτηθεῖσαι ιδιότητες τοῦ λαοῦ καὶ πρὸ παντὸς ὁ βίος αὐτὸς τοῦ λαοῦ. Τοὺς παράγοντας τούτους δὲν δύναται τις νὰ ἐκλάβῃ ὡς ἀνεξαρτήτους ἀλλήλων, ὡς ὑποδιαίρεσεις ἐννοίας ἀποκλειούσας ἀλλήλας· αἱ γεωγραφικαὶ συνθήκαι ὡς ἀναφερόμεναι εἰς τὸ κλίμα, τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν θέσιν τῆς χώρας, τὴν ποιότητα καὶ τὸν διαμελισμὸν τοῦ ἐδάφους, τὸν κάθետρον καὶ τὸν ὀριζόντιον, τὰ ὕδατα, τὴν βλάστησιν, τὰς φυσικὰς ὁδοὺς συγκοινωνίας κ.τ.λ. εἶναι ἐν ταύτῳ καὶ οἰκονομικαὶ συνθήκαι ζωῆς τοῦ λαοῦ, εἶναι κατάλληλοι πρὸς εὐκολωτέραν ἢ δυσκολωτέραν ἐπικοινωνίαν μετ' ἄλλων λαῶν, εἶναι ἐπιτήδειοι νὰ εὐνοήσωσιν ἢ δυσχεράνωσι τὴν δημιουργίαν μεγάλων γεγονότων διὰ τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ καὶ νὰ συντελέσωσιν εἰς ἀνάπτυξιν ὀρισμένου βίου, ἄρα καὶ ὀρισμένων ἰδιοτήτων καὶ ἀντιλήψεως περὶ βίου παρὰ τῷ λαῷ· ὁμοίως αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι εἶναι καὶ γεωγραφικαὶ συνθήκαι καὶ συνθήκαι ἐπικοινωνίας μετ' ἄλλων λαῶν καὶ γίνονται αἰτία μεγάλων διὰ τὸν βίον τοῦ λαοῦ γεγονότων ἢ εἶναι ἀποτελέσματα αὐτῶν καὶ ἔχουσι δύναμιν διὰ τὸ εἶδος τοῦ βίου καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ λαοῦ· ὅμοια ἰσχύουν καὶ ὡς πρὸς τὰ μεγάλα γεγονότα καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπικοινωνίαν μετ' ἄλλων λαῶν, ἧς ἐπίσης ἐπὶ πάντας τοὺς ἄλλους παράγοντας δύναται νὰ ἐπιδράσῃ καὶ πάντων δύναται νὰ ὑποστῇ τὴν ἐπίδρασιν· τὸ ὅλον ποῖον τοῦ βίου τοῦ λαοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ, ὡς ἐλέχθη, καὶ ἡ περὶ βίου ἀντίληψις αὐτοῦ, εἶναι φανερόν, ὅτι ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἄλλων παραγόντων ζωῆς τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐπίσης εἶναι φανερόν, καὶ ὅτι δύναται νὰ ἑνθμίσῃ αὐτοὺς κατὰ ὀρισμένον τινὰ τρόπον, π. χ. νὰ αὐξήσῃ τὴν ποιότητα καὶ τὸ ποσὸν τοῦ καλλιεργησίμου ἐδάφους, νὰ βελτιώσῃ τὴν συγκοινωνίαν, νὰ ἑνθμίσῃ ἄλλως τὰς οἰκονομικὰς σχέσεις, νὰ προκαλέσῃ μεγάλα γεγονότα διὰ τὸν βίον αὐτοῦ κ. τ. λ. Πάντα ταῦτα εἶναι ὅροι, καθ' οὓς ἐκδηλοῦται ἐκάστοτε τοιαύτη ἢ ἄλλοια ἢ ζωὴ τοῦ λαοῦ καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ. Οὕτω θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι *δύο εἶναι οἱ παράγοντες τοῦ πολιτισμοῦ ἐκάστου λαοῦ· ὁ λαὸς μὲ τὰς ἰδιαίτερας αὐτοῦ προδιαθέσεις πρὸς ζωὴν καὶ οἱ ὅροι, καθ' οὓς ἐκδηλοῦται ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ.*

Ζητοῦντες τὴν αἰτίαν τῆς διαφορᾶς τῶν ἰδιοτήτων τῶν ἐπὶ μέρους λαῶν εὗρομεν, ὅτι μία μὲν εἶναι ῥιζικῶς ἡ ἀνθρωπίνη

φύσις ἤτοι πανταχοῦ αἱ αὐταὶ εἶναι κατ' εἶδος αἱ προδιαθέσεις πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἀλλ' ἐπειδὴ διάφοροι ἴσχυσαν ὄροι ζωῆς ἕκασταχοῦ, διὰ τοῦτο διάφοροι κατὰ τὰς ἰδιότητες καὶ τὸν βίον ἐμορφώθησαν λαοὶ καὶ διάφορον ἕκαστοι ἀνέπτυξαν πολιτισμόν. Οὕτω συνοψίζοντες λέγομεν, ὅτι *καθόλου δύο εἶναι οἱ παράγοντες εἴτε ὄροι τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης ζωῆς· αἱ προδιαθέσεις πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν καὶ οἱ ὄροι, ὅφ' οὓς ἀνθρωπίνη ζωὴ ἐκδηλοῦται*. Ἐκ τούτου συμπεραίνεται, ὅτι, ἂν δι' οἷον δῆποτε λόγον μεταβληθῶσιν οἱ ὄροι ζωῆς, ἀναγκαίως θὰ προκύψῃ διάφορος τῆς προηγουμένης ζωῆ, ἀνωτέρα μὲν αὐτῆς, ἂν οἱ ὄροι κατέστησαν εὐνοϊκώτεροι εἰς ἐκδήλωσιν ἀρτιωτέρας ἀνθρωπίνης ζωῆς, κατωτέρα δέ, ἂν τοῦναντίον συνέβῃ. Διὰ τὴν μεταβολὴν τῶν ὄρων τῆς ζωῆς λαοὶ θεωρούμενοι βάρβαροι, ἀνίκανοι νὰ ἀποκτήσουν ἄξιον λόγου πολιτισμόν, ὄχι μόνον ἔγιναν πεπολιτισμένοι, ἀλλὰ καὶ διαπρέπουσι νῦν ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ, ἄλλοι δὲ διαπρέποντες ἄλλοτε μετὰ δυσκολίας νῦν παρακολουθοῦσι· τὰ ἀνά τὴν Εὐρώπην ἔθνη, τὰ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (ὄρα ἀνωτ. σ. 103) ὑπολειπόμενα κατὰ τὴν διανόησιν καὶ τὴν καλαισθητικὴν προδιάθεσιν, τὰ ἄμοιρα πολιτικῆς ὀργανώσεως καὶ ἀνίκανα νὰ ἄρχωσι τῶν γειτόνων τῶν, εἶναι ἀπὸ μακροῦ οἱ κύριοι θεράποντες καὶ ἀντιπρόδωποι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς καλλιτεχνίας, ἔχουν τελείαν πολιτικὴν ὀργάνωσιν καὶ ἄρχουσι καὶ τῶν πολὺ μακρὰν ἀπ' αὐτῶν κατοικούντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Η ΣΧΕΣΙΣ ΑΤΟΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ἔχει ἤδη λεχθῆ, ὅτι ὁ παράγων τῆς γενέσεως, τῆς διατηρήσεως καὶ τῆς ἐξελίξεως παντὸς ἀτόμου εἶναι ἡ κοινωνία ἀνθρώπων. Τὸ πρῶγμα δέον νὰ ἐξετασθῇ ἀκριβέστερον.

Ἐκαστον ἄτομον ἔλαβε τὴν πρώτην ζωὴν ἐκ δύο ἄλλων ζώντων ἀτόμων, τῶν γονέων αὐτοῦ· ἄρα τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς του ἤτοι αἱ φυσικαὶ προδιαθέσεις αὐτοῦ πρὸς ζωὴν ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ζωῆς τῶν δύο τούτων ἀτόμων. Καὶ ἕκαστερον ὁμως τούτων ἔχει λάβει τὴν πρώτην ζωὴν καθ' ὅμοιον τρόπον ἐκ δύο ἐτέρων ἀτόμων, τῶν γονέων αὐτοῦ· ἄρα καὶ αὐτῶν τὰ στοιχεῖα ζωῆς ἐξηρητήθησαν ἐκ τῆς ζωῆς ἐτέρων δύο ἀτόμων. Καὶ ἕκατέρου ὁμως τούτων τὰ στοιχεῖα ζωῆς ἐξηρητήθησαν ὁμοίως ἐκ τῆς ζωῆς ἐτέρων δύο ἀτόμων, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς εἰς τὸ ἀτελεύτητον. Οὕτω τὰ στοιχεῖα ζωῆς εἴτε αἱ πρὸς ζωὴν προδιαθέσεις ἕκαστου ἀτόμου ἐξηρητήθησαν ἢ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ζωῆς σειραῶς ἀτελευτήτου προὑπαρξάντων ἀτόμων. Ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη ζωὴ δύναται ἀδρομερῶς νὰ διακριθῇ εἰς ζωὴν σωματικὴν, ὡς ἀποκαλύπτει αὐτὴν ἡ φυσιολογία, καὶ εἰς ζωὴν ψυχικὴν, ὡς περιγράφει καὶ ἐρευνᾷ αὐτὴν ἡ ψυχολογία. Τὰ στοιχεῖα λοιπὸν καὶ τῆς σωματικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς ζωῆς ἕκαστου ἀτόμου ἐξαρτῶνται ἀναγκαίως ἐκ τῆς ζωῆς τῆς σωματικῆς καὶ τῆς ψυχικῆς πάντων τῶν δι' αὐτὰ προὑπαρξάντων ἀτόμων,

Ἀπλῆ παρατήρησις διδάσκει, ὅτι ἐνταῦθα μὲν μίγνυνται δύο ἄτομα, ἄρρεν καὶ θῆλυ, ζῶντα ἢ δυνάμενα νὰ ζήσωσι ζωὴν τελειότεραν τινά, σωματικὴν ἢ ψυχικὴν, ἐκεῖ δὲ ἄτομα ζῶντα ἢ δυνάμενα νὰ ζήσωσι ἀτελεστέραν τινὰ ζωὴν, σωματικὴν ἢ ψυχικὴν· ὅτι ἄλλοτε μίγνυνται ἄτομα, ὧν τὸ ἐν μὲν ζῆ ἀνωτέραν ἢ ὑγιᾶ ζωὴν, σωματικὴν ἢ ψυχικὴν, τὸ ἕτερον δὲ κατωτέραν ἢ ἀσθενικὴν, διαταρασσομένην, παθολογικῶς μὴ καλῶς ἔχουσαν κ. τ. λ.· ὅτι ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ζωὴ τῶν γονέων δὲν εἶναι ἢ αὐτὴ κατὰ τὴν σύλληψιν πάντων τῶν τέκνων αὐτῶν, ὅτι τὰ

μὲν τῶν τέκνων συλλαμβάνονται ἐν νεαροῦ ἡλικίᾳ τῶν γονέων, τὰ δὲ ἐν προβεβηκυῖα, τὰ μὲν ἐν υγείᾳ καὶ ἀκμῇ σώματος τῶν γονέων, τὰ δὲ ἐν ἀσθενείᾳ ἢ κοπῶσει, τὰ μὲν θέρους, τὰ δὲ χειμῶνος· ὅτι ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ κατάστασις καὶ διαίτα τῆς μητρὸς δὲν εἶναι ἢ αὐτὴ κατὰ τὴν κυοφορίαν πάντων τῶν τέκνων, κατὰ τὸν τοκετόν, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ θηλασμοῦ κ. τ. λ. Ἰσχυσαν δὴλα δὴ δι' ἕκαστον ἄτομον ἰδιαιτέροι ὄροι, ἵνα λάβῃ ζωὴν, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν μετ' ἄλλου τινὸς γονέων καὶ ἂν ἔχη τις γεννηθῆ, ὅμως ἀνήκει εἰς ἰδίαν γραμμὴν ζωῆς, διαφέρουσαν οἷας δῆποτε ἄλλης.

Ἄν τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι ὀρθόν, οὐδεὶς ποτε θὰ ἀπορήσῃ, ὅτι ἐνταῦθα μὲν ὑπερίσχυσαν ταῦτα ἢ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς σωματικῆς ἢ τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ πατρὸς, ἐκεῖ δὲ ταῦτα ἢ ἐκεῖνα τῆς σωματικῆς ἢ τῆς ψυχικῆς ζωῆς τῆς μητρὸς, περαιτέρω δὲ τοῦ πάππου ἢ τοῦ προπάππου τοῦ ἐκ πατρὸς ἢ μητρὸς, τῆς μάμμης ἢ τῆς προμάμμης ἐκ πατρὸς ἢ μητρὸς κ.τ.λ.· ὅτι ἀλλαγῆ ὑπάρχει ὁμοιότης πρὸς ἀπομεμακρυσμένους συγγενεῖς ἢ καὶ πρὸς ἄτομα μηδαμῶς συγγενῆ· ὅτι ἄλλοτε οὐδεμία ἀνευρίσκειται ὁμοιότης πρὸς ἄλληλα ἀτόμων συγχρόνων τῆς αὐτῆς οἰκογενείας· ὅτι τέκνα μεγαλοφυῶν ἀνδρῶν εἶναι κατὰ τὸς προδιαθέσεις συνήθως κοινότατοι ἄνθρωποι, ἀνίκανοι νὰ βαστάσωσι τὸ βῆρος τοῦ ὀνόματος τοῦ γεννήτορος· ὅτι καὶ παρὰ τοῖς ἀδελφοῖς μᾶλλον ὁμοιότητες τρόπου τοῦ βίου, λόγῳ τῆς κοινότητος τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν, ἀνευρίσκονται ἢ ὁμοιότητες προδιαθέσεων ψυχικῶν.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον ἡ γραμμὴ ζωῆς ἰδιαιτέρα δι' ἕκαστον ἄτομον· εἶναι καὶ ἡ κοινωνία, ἐν ἣ ἔπειτα ζῆ. Ἐκαστον δὴλα δὴ ἄτομον ἀρχίζει νὰ ζῆ καὶ κατὰ συνέχειαν ζῆ ἐν ὀρισμένῃ τινὶ κοινωνίᾳ ἢτοι ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων ἀκολουθοῦσα ὀρισμένην τινὰ διαίταν διὰ τὴν σωματικὴν ἀγωγὴν, ἐχούσα ὀρισμένην γλώσσαν, ἠθικὴν, θρησκευτικὴν, δίκαιον, τέχνην, καλλιτεχνίαν κ.τ.λ., ὀρισμένον καθόλου βίον καὶ ἀντίληψιν περὶ βίου. Ἐκ τούτων οὐδὲν κατέχει ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν γέννησιν αὐτοῦ καὶ πολὺν χρόνον κατόπιν· ἔχει ὅμως προδιαθέσεις σχετικὰς, ὡς καὶ πρὸς πᾶν ὃ τι καθόλου εἶναι βίος ἀνθρώπινος. Ζῶν τὴν πρώτην ζωὴν ἐν

κοινωνίᾳ πρῶτα μὲν τῆς μητρὸς αὐτοῦ, εἶτα δὲ τῶν λοιπῶν οἰκείων αὐτοῦ, μιμεῖται κατ' ἀνάγκην φυσικὴν — αὕτη εἶναι ἡ ἀνάγκη τοῦ ζῆσαι ψυχικῶς — τὴν γλώσσαν, ἣν ἡ μήτηρ μεταχειρίζεται, καὶ κατ' ὀλίγον μανθάνει αὐτήν· ἐν ταύτῳ κατὰ ὅμοιον τρόπον συνηθίζει νὰ σκέπτηται, νὰ συναισθάνηται καὶ νὰ βούληται ἐξηρημένως ὡς πρὸς ταῦτα ἐκ τῆς μητρὸς καὶ τῶν λοιπῶν οἰκείων αὐτοῦ, νὰ ἀποκτᾷ ἠθικὴν, θρησκευτικὴν, καλλιτεχνικὴν κ. τ. λ. ἀντίληψιν οἷαν περίπου ἡ μήτηρ καὶ ἡ λοιπὴ οἰκογένεια ἔχει. Περαιτέρω ἀξανατόμος σωματικῶς καὶ ψυχικῶς, κοινωνεῖ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τῆς γλώσσης, τῆς γνώσεως, τοῦ συναισθάνεσθαι, τοῦ βούλεσθαι, τῆς ἠθικῆς, θρησκευτικῆς, καλλιτεχνικῆς κ. τ. λ. ἀντιλήψεως καὶ τῶν γειτόνων, τῆς κοινότητος, τοῦ ἔθνους αὐτοῦ, ξένων ἔθνῶν, ξένων ἀτόμων, ὁμάδων κ. τ. λ. Ἄλλὰ ἡ κοινωνία μετὰ τινος εἶναι ζωὴ μετ' αὐτοῦ ἢ δημιουργεῖ ἀνάλογον πρὸς αὐτὸ ζωὴν. Διὸ ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ ἀτόμου εἶναι καὶ ἐξελλίσσεται ἀνάλογος πρὸς τὴν ζωὴν τῆς κοινωνίας, ἐξ ἧς τοῦτο συνεχῶς ἢ κατ' ἐξοχὴν τρέφεται καὶ ἀντλεῖ. Οὐδεὶς Ἑλλήν π. χ. θὰ ἀρνηθῆ, ὅτι ἡ ὅλη ψυχικὴ του ζωὴ εἶναι οἷα εἶναι, δὴλα δὴ Ἑλληνικὴ, διότι διαρκῶς κοινωνεῖ τῆς ζωῆς τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἢτοι τῆς ἠθικῆς, τῆς θρησκείας, τῆς γλώσσης, τῶν παραδόσεων, τῆς ἱστορίας, τῶν ἰδεῶν κ.τ.λ. ταύτης· οὐδεὶς ἐπίσης ἐξ Ἑλλήνων γεννηθεὶς θὰ ἰσχυρισθῆ π. χ., ὅτι, ἂν νηπιόθεν ἐκοινῶναι μόνον Τουρκικῆς ζωῆς, ἢτοι ἂν παρεδίδοτο εἰς τουρκικὴν οἰκογένειαν καὶ ἔζη ἐν αὐτῇ ὅπως οἱ Τουρκόπαιδες ζῶσι, σὺν τῷ χρόνῳ δ' ἀξανατόμος ἔζη ὅπως ζῶσιν οἱ Τοῦρκοι. ἐν Τουρκικῇ κοινωνίᾳ, θὰ ἐξελλίσσεται Ἑλλήν, μὲ Ἑλληνικὴν γλώσσαν, ἠθικὴν, θρησκευτικὴν, ἰδεώδη κ.τ.λ. Ἡ διαμόρφωσις τῆς ψυχῆς τῶν Γενετῶν εἶναι ἀψευδῆς ἐμπειρικὴ ἀπόδειξις τῶν ἐνταῦθα λεγομένων, καὶ σήμερον δ' ἔχομεν διδακτικωτάτην τὴν ἐμφάνισιν Ἑλληνοπαίδων ἐκ καταγωγῆς, οἵτινες νηπιόθεν ζήσαντες καὶ ἀνατραφέντες ἐν ξένοις κοινωνίαις δὲν ἀναγνωρίζονται Ἑλληνες ὅπως ἡμεῖς οἱ ἄλλοι. Ἡ ψυχολογία, βλέπουσα τὴν ζωὴν ὡς κοινωνίαν, θὰ ἔλεγεν ἀπλούστατα· πρὸς Τουρκικὴν π. χ. ζωὴν κοινωνεῖ τὸ τὸ πρῶτον ὁρμῶν πρὸς ζωὴν ἀνθρώπινον ὄν, τὸ νήπιον; Τουρκικῆς ὄψεως θὰ εἶναι αἱ πρῶται ἐκδηλώσεις ζωῆς παρ' αὐτῷ. Τουρκικὴ εἶναι

ἐν συνεχείᾳ ἢ ὅλη ζωῇ, ἣς κοινωνεῖ; Τουρκικὴ ζωὴ καθόλου θὰ ἐξελιχθῆ καὶ θὰ διαμορφωθῆ παρ' αὐτῶ.

Οὕτω δύο εἶναι οἱ παράγοντες τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου ἢ προηγηθεῖσα γραμμὴ εἴτε κοινωνία ζωῆς, ἐξ ἣς τὸ άτομον προῆλθε, καὶ ἡ κοινωνία, ἐν ἣ τὸ άτομον ζῆ συντομότερον ἢ ὅλη σχετικὴ πρὸς τὸ άτομον προϋπάρξασα καὶ ἐνεστῶσα κοινωνία εἶναι ἡ αἰτία τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Οἷκοθεν νῦν ἐννοεῖται, ὅτι, ὅσον ἢ τε προηγηθεῖσα καὶ ἡ ἐνεστῶσα κοινωνία εἶναι τελειότεραι, τόσον τελειότερα ζωὴ παρὰ τῷ ἀτόμῳ θὰ ἐκδηλώνηται καὶ θὰ ἐξελίσσηται. Ἀνάλογα συμβαίνουν καὶ ὡς πρὸς πᾶν ὄν, ὅπερ φέρει στοιχεῖα ζωῆς· ὁ σπόρος π. χ. ὠρισμένου σίτου θὰ ἔχη ἐκδηλώσεις ζωῆς σίτου ἀναλόγους ἅμα μὲν πρὸς τὰ στοιχεῖα ζωῆς, ἅτινα ἔχει κληρονομήσει ὅθεν κατάγεται, ἅμα δέ, πρὸς τοὺς ὄρους ζωῆς (τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐδάφους, τοῦ ὕδατος, τοῦ ἡλίου, τοῦ ἀέρος κ.τ.λ.), ὑφ' οἷς ταῦτα θὰ εὐρεθῶσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΥΓΙΟΥΣ ΑΓΩΓΗΣ

α' Τὸ κοινωνικὸν ἐν τῇ ἀγωγῇ.

Ἐάν τὰ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ λεχθέντα ἔχωσιν ὀρθῶς, τὸ μέγιστον εὐτύχημα, ὅπερ δύναται νὰ ὑπάρξῃ εἰς ἀτομὸν τι, εἶναι νὰ ἔχη προέλθει ἐκ γραμμῆς εἴτε κοινωνίας ζωῆς καταλληλοτάτης εἰς τελείαν ζωὴν καὶ νὰ ζῆ ἐν κοινωνίᾳ καταλληλοτάτῃ εἰς τελείαν ζωὴν· διότι ὑπὸ ταύτας μόνον τὰς συνθήκας θὰ εἶναι δυνατόν νὰ προκύπτῃ ὡς ἡ ἀνωτάτη δυνατὴ ἐκδήλωσις ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ νὰ ἰκανοποιῆται παρ' αὐτῷ κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστατα ἢ φυσικὴ τάσις, ἣν ὡς ζῶν ὄργανισμός ἔχει, νὰ ζῆ ἀεὶ ἀνώτερόν τινα, ἀνάλογον πρὸς τὴν φύσιν του, βίον. Ἡ τάσις αὕτη ὀξικῶς ἐξεταζομένη εὐρίσκειται ὡς ἰδιαιτέρα ἀποψις τοῦ

θεμελιώδους χαρακτῆρος τῆς ζωῆς, τῆς συνεχείας, ἣτις πάλιν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἰδιαιτέρα ἀποψις τῆς ζωῆς αὐτῆς, ὡς κοινωνίας ἢ προϊόντος κοινωνίας τινός· ἐπειδὴ δῆλα δὴ κατὰ τὰ ἀλλαχοῦ εἰρημένα ὅσον πλειόνων πραγμάτων καὶ ποικιλωτέρα καὶ στενωτέρα φυσικὴ κοινωνία ὑπάρχει, τόσον ἀνωτέρας βαθμίδος ἐκδηλοῦται ζωὴ, πᾶς δὲ ζῶν ὄργανισμός, ὅσον διατηρεῖται, τόσον πλειόνων πραγμάτων καὶ ποικιλώτερον καὶ στενωτέρον κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ κοινωνεῖ, ἂν μὴ δυσμενῆς ὄρος ἰσχύσῃ, διὰ τοῦτο πᾶς ζῶν ὄργανισμός καὶ ἐξελίσσειται τελειότερος καὶ φαίνεται ἔχων φυσικὴν τάσιν νὰ ἐξελιχθῆ τελειότερος, ἣτις ἀληθῶς οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ τάσις νὰ παραμείνῃ συνεχῆς πρὸς ἑαυτὴν ἢ ἐκάστοτε ὑπάρχουσα ζωὴ, ὅποια διεμορφώθη ἐκάστοτε ὡς κοινωνία ἢ προῖόν κοινωνίας στοιχείων ζωῆς πλειόνων ἢ ὅσων ἦτο πρότερον ἢ ὡς ποικιλωτέρα ἢ στενωτέρα τις αὐτῶν κοινωνία ἢ ἀνάλογον προῖόν των. Ἐξεταζομένη καθ' ἑαυτὴν ἡ τάσις αὕτη ὡς ὠρισμένον τι γεγονός εὐρίσκειται ἀσυνείδητος καὶ ἀσαφῆς κατὰ τὰς πρώτας βαθμίδας τοῦ ψυχικοῦ βίου παντός ἀνθρώπου, ἐξελισσομένου δὲ ἀνωτέρου τοῦ ψυχικοῦ βίου σὺν τῷ χρόνῳ εὐρίσκειται μᾶλλον συνειδητὴ καὶ σαφῆς, ὡς ὠρισμένη ἐπιθυμία, ὡς βούλησις τοῦ ἀεὶ φαινομένου ὀφελίμου εἰς ἀνώτερον βίον· προαγομένου σπουδαίως τοῦ ψυχικοῦ βίου παρ' ἀτόμῳ τινὶ ἐμφανίζεται ὡς θέσις εὐρυτέρου κύρους σκοπῶν βίου καὶ προσπάθεια, ὅπως κατ' αὐτοὺς ρυθμίξῃ τὸν βίον αὐτοῦ, ὡς θέσις εἶτα καὶ ἀναγνώρισις θεμελιώδους σκοποῦ τινος βίου ὡς συμφωνοτάτου πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, περιλαμβάνοντος οὐσιαστικῶς πάντας τοὺς ἐπὶ μέρους ἀξίους ἀνθρωπίνης ζωῆς σκοπούς, καὶ πρᾶξις ἀνάλογος, *συνείδησις τέλος, ὅτι τὸ άτομον ἔχει καθῆκον ἐκ φύσεως νὰ θέτῃ τοιοῦτον σκοπὸν βίου καὶ νὰ ἐργάζεται ὑπὲρ τῆς πραγματώσεως αὐτοῦ δι' ὅλων του τῶν δυνάμεων.*

Βίος ὅμως ἴσον κοινωνία, τέλειος δὲ βίος ἴσον τελεία κοινωνία. Κατὰ τὰ ἀλλαχοῦ εἰρημένα τέλειαι ἀνθρώπιναι κοινωνίαι θὰ εἶναι ἐκεῖναι, παρ' αἷς ὅσον οἷόν τε πλουσιώτατα καὶ συμφωνότατα πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ κοινωνεῖν, θεραπεύονται πᾶσαι αἱ προδιαθέσεις ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὥστε νὰ προκύπτῃ ἅμα μὲν ἡ τελειοτάτη δυνατὴ σωματικὴ ζωὴ ἀνθρώπου, ἅμα δὲ ὅσον οἷόν

τε πολυμερεστάτη και ισχυροτάτη και τὰ μάλιστα συνηρημένη πρὸς ἑαυτὴν και τὴν σωματικὴν ζωὴ ἐπιστημονικὴ, ἠθικὴ, θρησκευτικὴ, τεχνικὴ, καλλιτεχνικὴ κ. λ. π., καθόλου ζωὴ ψυχικὴ. Αὕτη εἶναι ἡ τελειοτάτη ἀνθρωπίνη κοινωνία, ἡ καταλληλοτάτη εἰς τελειάν ζωὴν. Ἐκ τοιαύτης τινὸς ἐννοοῦμεν ἂν κατάγεται ἄτομόν τι και ἐν τοιαύτῃ τινὶ ἂν ζῆ, θὰ εἶναι τὸ μέγιστον δυνατὸν εὐτύχημα δι' αὐτό.

Ἄλλ' οὕτως προκύπτει, ὅτι ἐφ' ὅσον ἄτομόν τι καταισθάνεται ὡς καθῆκον τὴν φροντίδα νὰ πραγματοποιηῇ παρ' ἑαυτῷ αἰεὶ τελειότερον βίον, ἐφ' ὅσον τοῦλάχιστον ἔχει και αὐτὸ τὴν φυσικὴν τάσιν νὰ ἐξελίσσηται τελειότερον ἤτοι εἶναι ὑγιὲς τις ἐκδήλωσις ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀνάγκη δὲ εἶναι νὰ ικανοποιῶνται ὀρθῶς αἱ ἀπαιτήσεις ζωῆς, ἵνα ὑπάρξῃ ζωὴ ὑγιὲς, τὸ ἄτομον τοῦτο εὐρίσκειται φύσει ἠναγκασμένον νὰ φροντίζῃ, ὅση αὐτῷ δύναμις, τὸ μὲν νὰ ἀποβαίῃ ὅσον οἶόν τε τελειοτάτη ἢ ἐν ἡ ζῆ κοινωνία, τὸ δὲ νὰ δημιουργηται και παρ' ἑαυτῷ ὁμοία ζωὴ. Δημιουργεῖται τοιαύτη παρ' ἄτόμῳ τινὶ, ἐὰν θεραπεύωνται παρ' αὐτῷ πᾶσαι αἱ προδιαθέσεις αὐτοῦ πρὸς ζωὴν, σωματικὴν τε και ψυχικὴν, και ἐν ὅσον οἶόν τε μεγίστη συναρτήσῃ και ἑαυτῶν ἐκάστη και ἀλλήλων πᾶσαι, ὥστε νὰ προκύπτῃ και ἐξελίσσηται παρ' αὐτῷ κατὰ τὸ δυνατὸν μάλιστα πολυμερῆς, ἐνιαῖος και ισχυρὸς ἀνθρώπινος βίος.

Τὰ δύο ταῦτα εἶδη φροντίδων δὲν δύνανται νὰ συντελῶνται ἀνεξάρτητ' ἀλλήλων ἢ φροντίς π. χ. ἀνθρώπου τινὸς νὰ προαγάγῃ ἑαυτὸν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ καλλιτεχνίᾳ, τῇ ἠθικῇ κ. τ. λ. συνεπάγεται προφανῶς κατὰ τὸ προσῆκον μέρος και τὴν προαγωγὴν τῆς κοινωνίας ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ καλλιτεχνίᾳ κ. τ. λ. ἢ φροντίς νὰ προαγάγῃ, ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται, τὴν ἐν ἡ ζῆ κοινωνίαν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ καλλιτεχνίᾳ κ. τ. λ. προϋποθέτει και συνεπάγεται και τοῦ ἀτόμου τούτου τὴν προαγωγὴν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ καλλιτεχνίᾳ κ. τ. λ. ἢ φροντίς νὰ ἀναπτύξῃ ἐν τῇ κοινωνίᾳ τὸ πνεῦμα τοῦ συνανήκειν και τῆς ἀλληλεγγύης ἀναπτύσσει και παρ' αὐτῷ τὸ πνεῦμα τοῦτο και συντελεῖ εἰς ἀνάπτυξιν παρ' αὐτῷ ἐνιαίου ψυχικοῦ ζῆν και εἶναι ἤτοι ἀρμονίας γνώσεως, συναισθήματος και βουλήσεως.

Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι τὸ πρὸς δρᾶν χρήσιμον

ὕλικὸν παρέχει εἰς τὸ ἄτομον ἢ ἐν ἡ τοῦτο ζῆ κοινωνία μὲ τὸ πλῆθος τῶν κατορθωμάτων αὐτῆς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ τέχνῃ, τῇ καλλιτεχνίᾳ κ. τ. λ., ἄνευ τῆς χρήσεως τοῦ ὁποῖου οὐδεμία φροντίς τοῦ ἀτόμου ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἢ ὑπὲρ ἑαυτοῦ εἶναι δυνατὴ ἢ κἂν νοητὴ. Αὐτονόητον εἶναι νῦν, ὅτι, ὅσον μείζον και σπουδαιότερον μέρος τοῦ ὕλικου τούτου και ισχυρότερον και μᾶλλον ἐνιαῖως χρησιμοποιεῖ τις, τόσον τελειότεραν και ἀνωτέραν ζωὴν ζῆ. Τὸ σπουδαιότατον δι' ἐκάστην κοινωνίαν ἀνθρώπων εἶναι ὅ τι ισχυρότατα, ποικιλώτατα και εὐρύτατα συντελεῖ εἰς τὴν ζωὴν αὐτῆς. Ἄλλὰ τοῦτο εἶναι και διὰ τὸ ἄτομον τὸ ἀληθῶς σπουδαιότατον, ἀφοῦ ἄνευ κοινωνίας τὸ ἄτομον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἢ νὰ ἐξελιχθῇ τελειότερον, ζῆ δὲ και ἐξελίσσεται κατὰ τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἔξω κοινωνίας ἀνθρώπων ἀνθρωπίνῃ ζωὴ δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, τὸ δὲ ἄτομον ἔχει τὴν ζωὴν ἐκ τῆς κοινωνίας αὐτοῦ, διὰ τοῦτο τόσον ἄτομόν τι θὰ ζῆ ὠφελιμώρον εἰς τὴν ὅλην ἀνθρωπίνην και εἰς τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν, ὅσον μᾶλλον ζῆ μὲ ὅ τι ισχυρότερον, ποικιλώτερον και εὐρύτερον συντελεῖ εἰς τὴν ζωὴν τῆς κοινωνίας αὐτοῦ. Ζῆν ὁμως κατὰ τρόπον ὠφέλιμον εἰς τὴν ὅλην ἀνθρωπίνην και εἰς τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν ἀτόμου τινός, σημαίνει προάγειν τὴν ἀνθρωπίνην και τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν τὸ ἄτομον τοῦτο, ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται, ζῆν ἀνωτέραν ζωὴν τούναντίον ζῆν κατὰ τρόπον βλαβερὸν εἰς τὴν ὅλην ἀνθρωπίνην και τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν ἀτόμου σημαίνει καταπιβεῖν τὴν ἀνθρωπίνην και τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν τὸ ἄτομον τοῦτο, ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται, ζῆν κατωτέραν ζωὴν. *Ἄρα τὴν ἀνωτάτην δυνατὴν βαθμίδα ζωῆς ζῆ ἀνθρωπὸς τις, ὅταν ζῆ μάλιστα μὲ ὅ τι ισχυρότατα, ποικιλώτατα και σπουδαιότατα συντελεῖ εἰς τὴν ζωὴν ὁλοκλήρου τῆς κοινωνίας αὐτοῦ τὴν κατωτάτην δὲ βαθμίδα ζωῆς ζῆ, ὅταν ζῆ μάλιστα μὲ ὅ τι συντελεῖ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἐλάχιστου μέρους τῆς κοινωνίας, τοῦ ἀτόμου αὐτοῦ.*

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα καταλήγει τις συλλογίζομενος και ὡς ἐξῆς. Τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀνωτάτην βαθμίδα ἀνθρωπίνης ζωῆς δύναται νὰ ζήσῃ και ζῆ μόνον κοινωνία ἀνθρώπων ὡς ὁ τελειότατος ζῶν ἀνθρώπινος ὀργανισμός. Τὸ νὰ ζῆ λοιπὸν ἄτομόν τι τὴν ζωὴν κοινωνίας ἀνθρώπων σημαίνει, ὅτι ζῆ τὴν

άνωτάτην βαθμίδα ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐνῶ τὸ νὰ ζῆ ζῶην ἀποκλειστικῶς ἀτομικὴν, ἀν ἐννοεῖται θελήσει τις νὰ ὑποθέσῃ τοῦτο ὡς δυνατόν, θὰ ἐσήμαινε τοῦναντίον, ὅτι ζῆ τὴν κατωτάτην βαθμίδα ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀφοῦ τὸ ἄτομον εἶναι τὸ ἐλάχιστον μέρος τῆς κοινωνίας ἀνθρώπων.

Διὰ ταῦτα ἡ ὠφελιμοτάτη εἰς ἑαυτὸ φροντίς ἀτόμου τινὸς εἶναι νὰ καταστήσῃ ἑαυτὸ τοιοῦτο, ὥστε νὰ δύναται νὰ ζῆ, νὰ καταισθάνηται ἀνάγκην, καθῆκον, νὰ ζῆ, καλὰ ζῆ πράγματι ὅσον οἶόν τε μάλιστα μὲ ὅ τι συντελεῖ εἰς τὴν ζῶην ὀλοκλήρου κοινωνίας, ἡ βλαβερωτάτη δὲ νὰ καταστήσῃ ἑαυτὸ τοιοῦτο, ὥστε νὰ δύναται νὰ ζῆ καὶ νὰ καταισθάνηται τὴν ἀνάγκην νὰ ζῆ ἢ νὰ ζῆ πράγματι ὅσον οἶόν τε μάλιστα μὲ ὅ τι ἔχει σχέσιν πρὸς μέρος μόνον τῆς κοινωνίας, π. χ. πρὸς τὴν συντεχνίαν αὐτοῦ, πρὸς τὴν οἰκογένειαν κ.τ.λ., μάλιστα δὲ πρὸς τὸ ἐλάχιστον μέρος αὐτῆς, τὸ ἀτομικόν του εἶναι.

*
* *

Θὰ ἐρωτήσῃ τις ὁμως εὐλόγως ἐνταῦθα. Θὰ πνίξῃ ἐν τῇ φροντίδι ταύτῃ τὸ ἄτομον πάσας τὰς ἀτομιστικὰς αὐτοῦ προδιαθέσεις ζωῆς; Καὶ θὰ εἶναι τοιαύτη ἐνέργεια σύμφωνος πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως; Καταπινομένων δὲ τῶν ἀτομιστικῶν προδιαθέσεων θὰ εἶναι καὶ δυνατόν νὰ διατηρηθῇ τὸ ἄτομον ἐν ζωῇ; Ἀπαντῶμεν. Ἡ κατάπνιξις τῶν λεγομένων ἀτομιστικῶν προδιαθέσεων οὔτε σύμφωνος εἶναι πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν οὔτε συμφέρουσα εἰς τὸ ἄτομον ἢ τὴν κοινωνίαν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία, οὐχὶ μόνωσις ἢ ἀνεξαρτησία, πρέπει νὰ συντελέσωσι καὶ αἱ λεγόμεναι ἀτομιστικαὶ προδιαθέσεις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ὑπαρξίν κοινωνίας ἀνθρώπων ἢτοι ἀνθρωπίνης ζωῆς, μετὰ τῆς ὁποίας ἄλλως μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξωσι καὶ αὐταί. Τοῦτο πραγματοποιεῖται ἄριστα, ἐὰν θεραπεύωνται δι' ὕλικου κοινωνικοῦ περιεχομένου καὶ σκοποῦ, ὥστε νὰ μορφώνωνται ἄτομα θέλοντα νὰ διαπρέπωσιν ἢ ὅπως δήποτε νὰ εἶναι ἄξια τιμῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὡς συντελοῦντα πράγματι εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὴν εὐτυχίαν αὐτῆς κατὰ τινα τρόπον, ἐν μηδενίᾳ δὲ περιπτώσει ἀνεχόμενα διὰ κακὴν προαίρεσιν νὰ εἶναι

κατώτερα ἄλλων ἢ διατεθειμένα νὰ ἐπιβάλωσιν ἢ νὰ ἀνεχθῶσιν ἄλλους νὰ ἐπιβάλωσι βία τὴν βούλησιν αὐτῶν εἰς τὴν βούλησιν τοῦ συνόλου. Δὲν ἱκανοποιοῦνται κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἄριστα αἱ λεγόμεναι ἀτομιστικαὶ προδιαθέσεις, ὠφελουμένης ἐν ταύτῳ καὶ τῆς ζωῆς, δι' ἣν μόνην ἀξίζει νὰ θεραπεύωνται αὐταί;

Μετὰ τῆς ἀντιρρήσεως ταύτης εἶναι ἐξεταστέα καὶ ἄλλη τις. Ὡς ὄργανισμὸς φυσικὸς ἕκαστον ἄτομον, φύσει τείνων νὰ ζήσῃ τὴν ὠφελιμοτάτην εἰς ἑαυτὸν ζῶην, θὰ ἔπρεπεν ἐν τῇ πραγματικότητι νὰ ἀπεδεικνύετο ζῶν ζῶην καθαρῶς κοινωνικὴν, ἥμισα ἀτομιστικὴν. Δεικνύει τοῦτο ἡ πείρα πάντοτε; Παραλείπω νὰ ἐξετάσω τὸ ζήτημα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως, κατὰ πόσον τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα δύναται νὰ εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν, ἀφοῦ τόσον ποικίλας ἔχει προδιαθέσεις ὁ ἀνθρώπος πρὸς ζῶην, αἵτινες διαφόρως παρ' ἐκάστῳ ἀτόμῳ θεραπεύονται διάφορον ζῶην παρ' ἐκάστῳ ὑποχρεωτικῶς ἐμφανίζουσι καὶ ἐξελίσσουσι τοῦτο εἶναι σαφές καὶ ἐκ προηγουμένων σχετικῶν μελετῶν ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ. Συλλογίζομαι μόνον ὡς ἐξῆς. Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία, εἶναι ἤδη ἀναμφισβήτητον μετὰ τὰ ἐν τῷ σχετικῷ κεφαλαίῳ λεχθέντα. Ἄλλ' εἶναι ἐπίσης αὐτοφανές, ὅτι καὶ βαθμίδας ἔχει ἡ ζωὴ καὶ ὅτι εἰς τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἀνήκει ἡ ἐξέλιξις ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα. Βαθμίδες ἄρα ζωῆς σημαίνουν βαθμίδας κοινωνίας, ἐξέλιξις δὲ ἀπὸ βαθμίδος ζωῆς εἰς βαθμίδα ζωῆς σημαίνει ἐξέλιξιν ἀπὸ βαθμίδος κοινωνίας εἰς βαθμίδα κοινωνίας. Ὅσον νῦν στενώτερα, ὑπὸ οἷαν δήποτε ἐποψίν λαμβανόμενα, εἶναι τὰ ὅρια τῆς κοινωνίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατακλείει τις ἑαυτόν, τόσον κατώτερα εἶναι ἡ βαθμὶς τῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ζῆ ὅσον δὲ εὐρύτερα εἶναι, τόσον ἀνωτέρα εἶναι ἡ βαθμὶς τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Εἶναι π. χ. πολὺ χαμηλὴ ἡ βαθμὶς τῆς ζωῆς ἐκεῖνη, καθ' ἣν μόνον τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ κοινωνεῖ τις, ἢτοι ζῆ ὀυθμιζόμενος ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ παντός, ὅ τι εἰς τὴν ζῶην καὶ τὴν εὐτυχίαν ταύτης συντελεῖ, ἀδιαφορῶν ἀν διὰ τῆς διαγωγῆς του ἀδικοῦνται ἄλλοι ἢ ἡ εὐρύτερα κοινωνία, ἐξ ἧς ὑπάρχει καὶ προάγεται ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ· εἶναι ὑψίστη βαθμὶς ζωῆς ἐκεῖνη, καθ' ἣν ἔχει τις ὑπ' ὄψει ὅ τι θὰ ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ τὴν ἀνθρωπότητα ὅλην εὐτυχῇ. Οὕτω θὰ ἠδύνατο νὰ ἐννοηθῶσι δύο ἄκραι βαθμίδες ζωῆς· ἡ κατωτάτη, ἣν

θὰ ἠδύναντο νὰ ζήσωσιν ἢ ζῶσιν ὅτι ὀλίγιστα ἄτομα ἐν κοινωνίᾳ ἀλλήλων, καὶ ἡ ἀνωτάτη, ἦν θὰ ἠδύναντο νὰ ζήσῃ ὡς ἐνιαῖόν τι ἡ ἀνθρωπότης ὅλη. Ἐντὸς τῶν δύο τούτων ὁρίων κοινωνίας, ἀπεράντου ἐκτάσεως ζωῆς, ὑπάρχουμεν καὶ κινούμεθα ἡ ἀνθρωπότης ὅλη, κοινωνίαι καὶ ἄτομα, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς κατωτάτης βαθμίδος καὶ δυνάμενοι ὑπὸ εὐμενεῖς διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν συνθήκας νὰ ἐξελιχθῶμεν βαθμηδὸν εἰς πολλὴν ὑψηλὰς, ἀλλὰ καὶ διὰ κακοὺς διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ὄρους παρακωλυόμενοι εἰς τὴν τελειότεραν ἐξέλιξιν ἢ καὶ ταλαντευόμενοι καὶ καταπίπτοντες πάλιν εἰς τὰς κατωτέρας βαθμίδας. Συμβαίνει καὶ ἐνταῦθα ὅ τι καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις ζωῆς· νοσεῖ ὑπὸ κακοὺς ὄρους καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ, χειροτερεῖται καὶ συντρίβεται, ὡς καὶ πᾶσα ἄλλη ζωή.

Πᾶσα ὅμως ἐκδήλωσις ζωῆς—ἐπανειλημμένως ἐλέχθη—προκύπτει ὑπὸ τινος ὄρους ἐκ στοιχείων ὑπαρχούσης ἀναλόγου ζωῆς, κοινωνοῦσα δὲ ἄλλης ζωῆς ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς, ἀνάλογον πάντοτε πρὸς τὸ ποῖόν καὶ τὴν δύναμιν ταύτης, ὡς καὶ τὸν βαθμὸν καὶ τὴν διάρκειαν τῆς μετ' αὐτῆς κοινωνίας. Ἡ ζωὴ, ἐξ ἧς τὸ ἄτομον προήλθε καὶ ἧς συνεχῶς κοινωνεῖ, εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἡ ἰσχυροτάτη ἐκδήλωσις ἀνθρωπίνης ζωῆς. Οὕτως ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία παραμένει ὄχι μόνον ἡ αἰτία, ἀλλὰ καὶ ὁ ὄψιμος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. *Ἄρα ἡ βελτίωσις τῆς κοινωνίας, εἰς ἣν ἕκαστον ἄτομον ἀνήκει, ἐνδείκνυται ὁ μόνος ἀξιοσπούδαστος καὶ διὰ παντὸς τρόπον ἐπιδιωκτέος σκοπὸς τοῦ βίου τοῦ ἀτόμου, ἂν πρόκειται νὰ ὑπάρχῃ τοῦτο καὶ νὰ θεραπεύωνται ὑγιῶς καὶ ὠφελίμως αἱ παρ' αὐτῷ ἀτομιστικαὶ προδιαθέσεις ζωῆς.*

* * *

Ἄλλαχθ' θεωροῦντες τὴν κοινωνίαν ἀνθρώπων ὡς ὀργανισμόν φυσικὸν εὗρομεν, ὅτι ἐκ φύσεως ἔχει ὄρμην πρὸς ζωὴν καὶ τελειότεραν ἐξέλιξιν, καὶ ὑπεμνήσαμεν ποικίλα μέτρα, ἅτινα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον λαμβάνει· ἐν ἐκ τούτων εἶπομεν εἶναι καὶ ἡ ἀγωγή, τὴν ὁποίαν εὗρομεν ὡς προσπάθειαν τῆς κοινωνίας νὰ διατηρηθῇ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μέρει αὐτῆς καὶ δὴ κατὰ τὸ δυνατόν ἐξελισσομένη τελειότερα ἑαυτῆς, ἢ ἀπλούστερον ὡς

προσπάθεια τῆς κοινωνίας, ὅπως τὸ ἀνθρώπινον μέρος αὐτῆς, ὁ φυσικός της καρπός, μορφωθῇ οὕτως, ὥστε νὰ βούληται καὶ νὰ εἶναι ἱκανὸν νὰ συντελέσῃ ὅσον οἶόν τε ἄριστα εἰς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν τελειότεραν ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας αὐτοῦ. Εἶναι δὴλον, ὅτι κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τῆς ἀγωγῆς ἡ κοινωνία ἐμφανίζεται ὑπὲρ ἑαυτῆς μεριμνῶσα, μηδαμῶς, ἢ ὅσον μόνον αὐτὴν συμφέρει, λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν τὸ ἄτομον καὶ τὰ δικαιώματα, ἅτινα τοῦτο καταισθάνεται ὅτι ἐκ φύσεως ἔχει. Εὐλόγως λοιπὸν δύναται νὰ ἐξαναστῶσιν οἱ ὑπέρμαχοι τῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου κατὰ ταύτης τῆς ἀντιλήψεως περὶ ἀγωγῆς καὶ κατὰ τῶν ἀναλόγων κρατικῶν ἐνεργειῶν, κατηγοροῦντες ὅτι ἡ κοινωνία ἐφαρμόζει τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ ὑποστηρίζοντες ὅτι τὸ ἄτομον δέον νὰ τεθῇ ὡς βάσις ἐν τῇ ἀγωγῇ. Παρὰ τούτους θὰ ἐξαναστῶσιν ἴσως καὶ ἠθικολόγοι καὶ θεολόγοι, ὅτι ἀτόπως ἡ ἠθικότης κατὰ τοὺς πρώτους, ἀνεῦ τῆς ὁποίας δὲν ἀξίζει νὰ ζῇ ἄτομόν τι, ἡ θρησκευτικότης κατὰ τοὺς δευτέρους, ὁ ἀνώτατος βαθμὸς ἐκδηλώσεως ψυχικῆς ζωῆς, τίθεται ἐν ἴση μοίρᾳ καὶ αἱ ἄλλαι ἐκδηλώσεις ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Εἰς τοὺς κοπτομένους ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τῶν ἀτόμων θὰ ἠδύνατό τις ἐν πρώτοις νὰ εἶπῃ, ὅτι οὐδεὶς δικαιούται νὰ ἐρωτήσῃ ἂν ὅ τι φυσικῶς συμβαίνει εἶχε δικαίωμα νὰ συμβῇ· οὐδεὶς π. χ. δικαιούται νὰ ἐρωτήσῃ ἂν ἡ φύσις εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ πλάσῃ τὸν ἄνθρωπον οὕτως, ὥστε νὰ βαδίξῃ διὰ τῶν ποδῶν του, νὰ βλέπῃ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, νὰ θέλῃ νὰ ζήσῃ κ.τ.λ. Διὰ τοῦτο οὐδεὶς θὰ ἐρωτήσῃ ὀρθῶς ἂν ἡ κοινωνία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ αἰσθάνηται φύσει τὴν ἀνάγκην νὰ ζήσῃ καὶ διὰ φυσικὴν ἀνάγκην λαμβάνει μέτρα τινὰ ὑπὲρ τῆς ζωῆς αὐτῆς, ἐν τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ἡ ἀγωγή. Ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι κἀμνεὶ χρῆσιν τοῦ δικαιώματος τοῦ ἰσχυροτέρου ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς ταύτης, δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ· οὗτος θὰ εἶχε θέσιν, μόνον ἂν θὰ ἐπρόκειτο περὶ ὀργανισμῶν δυναμένων νὰ ὑπάρξωσι παραλλήλως ἢ ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων. Κοινωνία ὅμως ἀτόμων καὶ ἄτομον κοινωνίας ἀτόμων δὲν εἶναι ὀργανισμοὶ τοιοῦτοι· ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους τὴν σχέσιν τοῦ ὅλου καὶ μέρους, τῆς αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, τοῦ φύσει προτέρου καὶ φύσει ὑστέρου. Τὸ ὅλον, ἡ αἰτία, τὸ φύσει πρότερον εἶναι ἡ κοινωνία, τὸ δὲ

ἄτομον εἶναι τὸ μέρος, τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ φύσει ὕστερον. Διὸ καὶ φύσει προσήκει καὶ εἰς τὸ ἄτομον συμφέρον εἶναι νὰ τεθῆ τῆς κοινωνίας ἢ ζωῆ καὶ ἡ τελειοποίησις ὡς σκοπός, οὐχὶ ἡ τοῦ ἀτόμου. Δὲν εἶναι ἄξιον νὰ ἐπαναληφθῆ ἑνταῦθα ὅτι ἀλλαχοῦ τῆς ἐργασίας ταύτης εὐρέως ἀνεπτύχθη ὅτι τὸ ἄτομον μόνον ἐκ κοινωνίας ἀνθρώπων δύναται νὰ λάβῃ ζωὴν καὶ νὰ διατηρηθῆ ἐν ζωῇ καὶ μόνον ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων δύναται νὰ ἐξελιχθῆ τελειότερον· ὅτι ἡ ὅλη του ζωῆ καὶ ἀνάπτυξις εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν κοινωνίαν, ἕξ ἧς προήλθε, καὶ τὴν κοινωνίαν, ἐν ἣ ἔζη· ὅτι τὸ ἄτομον δὲν ἀποτελεῖ κἄν μονάδα ζωῆς, μόνον δὲ ἐν συνδυασμῷ ἦτοι ἐν κοινωνίᾳ μετ' ἄλλου ἀτόμου ἀποτελεῖ μονάδα ζωῆς· ὅτι ὁ γενικὸς νόμος ζωῆς εἶναι ἡ συνάρτησις πλειόνων, οὐχὶ ἡ ἀσυναρτησία ἢ ὁ χωρισμός· ὅτι ὅσον ὁ βίος ἀτόμου τινὸς εἶναι συμφωνότερος πρὸς τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῆς ζωῆς, τὴν συνάρτησιν, τόσον σπουδαιότερος εἶναι· ὅτι συμφέρον τοῦ ἀτόμου εἶναι νὰ ζῆ ὅσον οἷόν τε εὐρύτερον βίον, τὸν βίον τοῦ συνόλου, ζημία δὲ νὰ ζῆ βίον στενόν.

Ὡς πρὸς τὰς ἀντιρρήσεις ἠθικολόγων ἀναμυγήσκομεν τὰ καὶ ἀλλαχοῦ (σελ. 41. ε., 62 ε.) ἀναπτύχθέντα· ὅτι ἠθικὴ μόνον ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων δύναται νὰ ἀναφανῆ καὶ νὰ ἀναπτύχθῃ· ὅτι προαγομένης τῆς κοινωνίας συμπροάγεται καὶ ἡ ἠθικὴ, καταπιπτούσης δὲ τῆς κοινωνίας συγκαταπίπτει καὶ ἡ ἠθικὴ· ὅτι εἰδικώτερον ἠθικὴ μὴ φωτιζομένη ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀνόητον καὶ ἐπιβλαβὲς συνταγολόγιον, μὴ θερμοαινομένη δὲ ὑπὸ τῆς θρησκείας εἶναι ὀλίγον ἰσχυρά. Ἄλλ' ὅτι δέον νὰ τονισθῆ ἑνταῦθα εἶναι τοῦτο, ὅτι οὐδεμία οὔτε ἐν τῇ θεωρίᾳ οὔτε ἐν τῇ πράξει δύναται νὰ ἀνευρεθῆ ἠθικὴ ἀνωτέρα ἐκείνης, ἐν ἣ τὸ ἄτομον πιστεύει, ὅτι τὸ κύριον εἶναι τὸ σύνολον, οὐχὶ ἑαυτό, καὶ χάριν τοῦ συνόλου ἐργάζεται, ὅση αὐτῷ δύναμις, καὶ ζῆ.

Καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀντιρρήσεις θεολόγων ὑπὲρ τῆς θρησκευτικότητος τὰ ὅμοια θὰ ἠδύναντο νὰ ἀναπλασθῶσιν (σελ. 46 ε., 65 ε.)· ὅτι θρησκεία μόνον ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων δύναται νὰ φανῆ καὶ νὰ ἀναπτύχθῃ· ὅτι προαγομένης τῆς κοινωνίας συμπροάγεται καὶ ἡ θρησκεία, ἐκπιπτούσης δὲ τῆς κοινωνίας συνεκπίπτει καὶ ἡ θρησκεία· ὅτι εἰδικώτερον θρησκεία μὴ φωτιζομένη ὑπὸ

τοῦ φωτὸς τῆς ἐπιστήμης καταντᾷ δεισιδαιμονία καὶ πρόληψις καὶ φανατισμός, ἅτινα τυφλοῦσι τὸν ἄνθρωπον καὶ οὕτω πλείστον κοινωνικῶν καὶ ἀτομικῶν κακῶν γίνονται αἷτια. Τὸ ἰδιαιτέρως ὅμως τονιστέον ἑνταῦθα εἶναι τοῦτο· ὅτι οὐδεμία θρησκευτικότης δύναται νὰ εἶναι ἀνωτέρα ἐκείνης, καθ' ἣν πρεσβεύεται, ὅτι ὀλόκληρος ἡ ἀπέραντος Δημιουργία εἶναι μὲν ποικιλωτάτον τι, ἀλλ' ἐν ταῦτῳ εἶναι καὶ ἐνιαῖος ὁργανισμὸς ζωῆς, συνηρημένος μέχρι τῶν ἐλαχίστων αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου ἐλάχιστον μέρος εἶναι καὶ ὁ ἐπὶ μέρος ἄνθρωπος — ὅτι ἄρα ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ζῆσιν κατὰ τὴν συνείδησιν τῆς μικρότητος αὐτοῦ καὶ τῆς συναρτήσεως αὐτοῦ τῆς παντελοῦς πρὸς τὸ παγκόσμιον εἶναι, ἥτις μόνον διὰ πολυμεροῦς καὶ βαθείας μορφώσεως δύναται νὰ προκύψῃ.

* *

Διὰ ταῦτα ἡ ἀγωγή ἐμφανίζεται διὰ μὲν τὴν κοινωνίαν δικαίωμα φυσικὸν καὶ ἀνάγκη ζωῆς, διὰ δὲ τὸ ἄτομον τὸ μόνον ἀληθινὸν συμφέρον. Ὁ θεμελιώδης χαρακτῆρ αὐτῆς, τὸν ὁποῖον φύσει ἔχει καὶ τοῦ ὁποίου ὡς σύνολον μέτρων, ἅτινα συνειδητῶς ὑπὲρ ἑαυτῆς λαμβάνει ἡ κοινωνία, δὲν δύναται νὰ ἀποχωρισθῆ ἄνευ οὐσιώδους φθορᾶς καὶ τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἀτόμων, εἶναι τὸ κοινωνικόν, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἑνταῦθα ἡ λέξις νοεῖται.

β' Τὸ ἐθνικὸν καὶ τὸ ἀνθρωπιστικὸν ἐν τῇ ἀγωγῇ.

Ὡς ἀλλαχοῦ τοῦ ἔργου τούτου ἐπαρκῶς ἀνεπτύχθη καὶ ἀπεδείχθη, ἡ ἀγωγή ὡς φροντίς κοινωνίας ἀνθρώπων ὑπὲρ ἑαυτῆς εἶναι ἐκασταχοῦ καὶ ἐκάστοτε ἀνάλογος πρὸς τὴν κοινωνίαν, ἥτις μετέρχεται αὐτήν, καὶ διὰ τοῦτο ἐν ταῖς λεπτομερείαις καὶ τῇ ἐφαρμογῇ διάφορος παρὰ ταῖς διαφόροις κοινωνίαις. Ὅτι ὅμως κοινὸν πανταχοῦ θὰ ὑπάρχῃ, ἀν πράγματι συντελεῖται ἀγωγή, θὰ εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἀναπτύχθῃ παρὰ τῇ ἀνηλικῷ γενεᾷ ἐνθουσιασμός ὑπὲρ τῆς κοινωνίας αὐτῆς καὶ ὅσον οἷόν τε μέγιστον τὸ συναίσθημα καὶ ἡ συνείδησις καὶ ἡ βούλησις τοῦ συνανήκειν, διότι ἄλλως κοινὴ δρᾶσις ἀτόμων σπουδαία ὑπὲρ τῆς εἰς ἣν

ἀνήκουσι κοινωνίας εἶναι ἀδύνατος. *Οὕτως ἡ μέριμνα ὑπὲρ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐθνικοῦ συναισθήματος, τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ἐθνικῆς βουλήσεως ἐμφανίζεται φυσικῶς ὡς στοιχεῖον τῆς ἀγωγῆς.*

Ἄλλ' ἐρωτᾶται εὐθύς. «Καὶ διὰ τί δὲν θὰ πρέπη νὰ ληφθῇ φροντίς, ὅπως ἀναπτυχθῇ ἡ συνείδησις, τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις τοῦ συνανήκειν πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ἀφηγομένης τῆς φροντίδος ὑπὲρ τοῦ ἐθνισμοῦ, ἕνεκα τοῦ ὁποίου πολλὰ μέχρι σήμερον ἔχουν ἐπέλθει κακά; — Ἐν πρώτοις, θὰ ἀπαντήσῃ τις, ἡ ἐθνότης εἶναι γεγονὸς πραγματικὸν ὀφειλόμενον εἰς ὠρισμένους κοινούς ὄρους ζωῆς ἀτόμων τινῶν, διαφόρους τῶν ὄρων ζωῆς ἄλλων ἀτόμων. Κοινὴ καταγωγή, κοινὴ γλῶσσα, κοινὴ θρησκεία, κοινὸς βίος, κοινὰ παραδόσεις βίου, κοινὴ τύχη, κοινὰ προσπάθεια ὑπὲρ τῆς ζωῆς, κοινοὶ παλμοὶ καρδίας ἔν τε τῇ εὐτυχίᾳ καὶ τῇ δυστυχίᾳ κ.τ.λ. ἐδημιούργησαν ἕκασταχοῦ πραγματικὴν ἐνότητα ζωῆς καὶ κατ' ἀνάγκην ψυχικὴν ἀνέπτυξαν παρὰ τοῖς ζῶσιν αὐτὴν ἀτόμοις συνείδησιν καὶ συναίσθημα καὶ βούλησιν τοῦ συνανήκειν ἀλλήλοις, ἀπλούστερον ἐδημιούργησαν ἐνταῦθα μὲν τοῦτο τὸ ἔθνος, ἐκεῖ δὲ ἐκεῖνο, περαιτέρω ἄλλο τι, μετὰ τοῦ ἔθνους δὲ ἐγέννησαν καὶ τὸν ἐθνισμόν, ἧτοι τὴν ἀντίστοιχον ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ ἐθνικὸν συναίσθημα καὶ ἐθνικὴν βούλησιν παρὰ τοῖς ἀτόμοις αὐτοῦ. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας προελθοῦσα ἡ ἐθνότης εἶναι καὶ φυσικὸν γεγονός. *Ὡς φυσικὰ ὁμως γεγονότα τὴν ἐθνότητα καὶ τὸν ἐθνισμόν διὰ τὴν κοινωνίαν ὅλην καὶ τὰ ἄτομα αὐτῆς οὐδεμία ἀγωγή δύναται νὰ μὴ λάβῃ ὅπ' ὅσιν καὶ νὰ μὴ χρησιμοποιήσῃ, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι ἀγωγή κατὰ φύσιν καὶ οὐχὶ ἀγωγή παρὰ φύσιν.* Ἡ μὴ δὲν εἶναι φυσικοὶ οἱ νόμοι τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς; Ἄλλ' ἂν δὲν εἶναι φυσικοί, θὰ εἶναι βέβαια οὐχὶ φυσικοί, τ. ἔ. παρὰ τὴν φύσιν. Ἄλλὰ τίνας παρὰ τὴν φύσιν; Ἀναγκαίως παρὰ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ παρὰ τὴν φύσιν τοῦ σύμπαντος, Ἄλλὰ δὲν ἀνήκει εἰς τὸ σύμπαν καὶ ὁ ἀνθρώπος; ὑπάρχουσι παραλλήλως καὶ ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων σύμπαν

καὶ ἀνθρώπος; Ἡ μὴ τὰ ψυχικὰ καὶ τὰ φυσικὰ γεγονότα οὐδεμίαν σχέσιν καὶ ἀναλογίαν ἔχουν πρὸς ἄλληλα; Εἶναι σπατάλη χρόνου νὰ ἀναπτυχθῇ ἐνταῦθα πόσον ἄτοπος καὶ ἀνεπισημονικὴ θὰ ἦτο ἡ ἀντίθετος ἐκδοχὴ. Ἐρωτῶμεν λοιπὸν ἀπλῶς: Εἶναι τι φυσικὸν ὁ ἀνθρώπος ἢ δὲν εἶναι; Βέβαια εἶναι. Καὶ τίς ἡ ἰδιόζουσα φύσις τοῦ ἀνθρώπου; Ἀναμφιβόλως ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ ἀνθρώπος γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται. Ἄλλ' οὗτοι εἶναι οἱ νόμοι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἄρα οὗτοι εἶναι τι φυσικόν. Καὶ ἡ ἐθνότης λοιπὸν καὶ ὁ ἐθνισμὸς κατὰ τοὺς νόμους τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἦτοι κατὰ τινὰς φυσικοὺς νόμους γεννόμενα εἶναι γεγονότα φυσικὰ, ὅπως καὶ οἷον δῆποτε ἄλλο γεγονὸς κατὰ τοὺς νόμους τῆς φύσεως ὄντος τινὸς προελθόν. *Πᾶσα λοιπὸν προσπάθεια νὰ καταστραφῇ ἡ ἐθνότης, θὰ ἦτο προσπάθεια νὰ καταστραφῶσιν οἱ νόμοι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, νὰ καταστραφῇ δῆλα δὴ αὐτὴ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις καὶ ζωή.*

Ἀπλούστερον ἴσως θὰ ἔλεγέ τις. Τὸ συναίσθημα τοῦ συνανήκειν, συνηρημένον βέβαια πάντοτε μετὰ τῶν ἀναλόγων γνωστικῶν καὶ ὁρεκτικῶν στοιχείων ψυχικῆς ζωῆς, ὑπάρχει παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ ὅταν εἶναι νήπιον ἀκόμη, ἀφοῦ καὶ τότε χαίρει, ὅταν βλέπῃ τὴν μητέρα τοῦ ἐρχομένην, λυπεῖται, ὅταν βλέπῃ αὐτὴν ἀπερχομένην, διατίθεται εὐαρέστως, ἂν καταισθάνηται εὐθυμον τὴν μητέρα, διατίθεται δυσαρέστως, ἂν καταισθάνηται αὐτὴν δύσθυμον κ.τ.λ. Ἀνώτεροι βαθμίδες αὐτοῦ, δι' ἐξελίξεως τοῦ ὅλου ψυχικοῦ βίου προκύπτουσαι, εἶναι ἡ συμπάθεια καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν πατέρα, τοὺς ἀδελφούς, τοὺς λοιποὺς οἰκείους, τοὺς ἄλλους συγγενεῖς, τοὺς ὁμήλικας, τοὺς πατριώτας, τοὺς ὁμοφύλους, τοὺς ὁμοεθνεῖς. Οὕτως ἂν ἤθελέ τις νὰ καταστρέψῃ τὸ συναίσθημα τοῦ συνανήκειν μετὰ τῶν ὁμοεθνῶν, θὰ ἦτο ἀνάγκη προηγουμένως νὰ καταστρέψῃ τὸ συναίσθημα τοῦ συνανήκειν μετὰ τῶν ὁμοφύλων, ἐξ οὗ προῆλθεν ἄλλὰ καὶ τοῦτο ἔχει ἐξ ἄλλου προέλθει, τοῦτο δὲ πάλιν ἐξ ἄλλου καὶ οὐ. κ. Ὡστε θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ καταστρέψῃ τις τὸ συναίσθημα τοῦ συνανήκειν ἀπὸ τῆς πρώτης του ρίζης, ἀπὸ τῆς κλίσεως καὶ τῆς συμπαθείας πρὸς τὴν μητέρα, ἀπὸ τῆς κλίσεως τοῦ ἄρρενος πρὸς τὸ θῆλυ καὶ τοῦ θήλεος πρὸς τὸ ἄρρεν—ἀκριβέστερον καὶ ἐπι-

στημονικώτερον εἰπεῖν, θὰ ἔπρεπε νὰ καταστρέψῃ τις ῥιζικῶς τὴν προδιάθεσιν τοῦ κοινωνεῖν ἤτοι αὐτὴν τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν.

Θὰ ὑπεστήριξέ τις ἴσως ὡς προτιμότερον, ὅτι ἡ μήτηρ ἢ καὶ ὁ πατὴρ θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιδιώκωσι παρὰ τοῖς τέκνοις τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ συναισθήματος τοῦ συνανήκειν μετὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων, οὐχὶ δὲ μετὰ τῶν ἄλλων συγγενῶν, τῶν πατριωτῶν, τῶν ὁμοφύλων, τῶν ὁμοεθνῶν. Ἄλλ' ἡ ἀπάντησις εἶναι πρόχειρος. Συναίσθημα καθόλου ἐμφανίζεται συνηρημένον μετὰ στοιχείων ἀναλόγων γνωστικῆς καὶ ὄρεκτικῆς ζωῆς. Ἴνα ἀναφανῇ λοιπὸν τὸ συναίσθημα τοῦ συνανήκειν μετὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων, θὰ πρέπη νὰ συνυπάρχῃ τοῦλάχιστον συνειδητὴ τις παράστασις τοῦ συνανήκειν μετὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων. Τῆς παραστάσεως ὅμως πάντοτε ὑπόκειται πρώτη βᾶσις ἡ ἀντίληψις. Ἄλλ' ἀντίληψις τοῦ συνανήκειν πάντας τοὺς ἀνθρώπους οὐδεμία ὑπάρχει εἰς τὸν παῖδα, τὸ κατὰ φύσιν ἄτομον, ἐξ οὗ μόνου ἐξελλίσσεται τὸ ἄτομον τοῦ πολιτισμοῦ παρ' αὐτῷ ὑπάρχει μόνον ἀντίληψις καὶ συναίσθημα καὶ ὁρμὴ τοῦ συνανήκειν μετὰ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, εἰς ἣν ἀνήκει, ἢ τῶν ἀτόμων, μεθ' ὧν ἀμέσως συζῆ, τῆς ἀντιλήψεως ἢ παραστάσεως τοῦ συνανήκειν μετὰ συγγενῶν, πατριωτῶν, ὁμοφύλων κ.τ.λ. καὶ τῶν συνηρημένων συναισθημάτων καὶ βουλευμάτων βραδύτερον ἀναφαινομένων, ὅταν θὰ γίνῃ εἰς αὐτὸν σαφῆς σχέσις τοῦ βίου. τῶν εὐρύτερων κοινωνιῶν, εἰς ἃς τινὰς ἀνήκει, πρὸς τὸν ἑαυτοῦ βίον καὶ κληθῆ νὰ συνεργήσῃ εἰς αὐτὸν ὅπως δῆποτε. Τὸ ἀπαιτεῖν παρὰ τῆς οἰκογενείας νὰ ἀναπτύξῃ μόνον τὸ συναίσθημα κ.τ.λ. τοῦ συνανήκειν μετὰ πάντων ἀνθρώπων εἶναι ἀπαίτησις παρ' αὐτῆς νὰ ἀεροβατήσῃ. Παρὰ ταῦτα κατὰ ποῖον λόγον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμῆνῃ τις παρὰ τῶν γονέων νὰ φροντίζωσι νὰ ἀναπτύσσωσι παρὰ τοῖς τέκνοις αὐτῶν τὸ συναίσθημα μόνον τοῦ συνανήκειν μετὰ πάντων ἀνθρώπων, ἀφοῦ ἐκ τῆς ἐνεργείας ταύτης οὐδὲν θὰ εἶχον ἀμέσως νὰ ἐλπίζωσιν ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν ζωῆς, οὐδέποτε δὲ πλείονα ἢ οἷος δῆποτε ἄλλος ἄνθρωπος; Τοιαύτη ἀξίωσις θὰ ἠδύνατο νὰ ἀπευθύνηται μόνον πρὸς ὑπεράνθρωπα ὄντα, ὅποια δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τῆς γῆς.

Θὰ ἠδύνατο ὅμως, θὰ ἀντέλεγεν ἄλλος, νὰ ἀξιοθῆ ὅπως αἱ ἀνθρώπινα κοινωνία αὐταὶ φροντίζωσι νὰ ἀναπτύσσωσι παρὰ τοῖς ἀτόμοις αὐτῶν τὸ συναίσθημα κ. τ. λ. τοῦ συνανήκειν μετὰ πάντων ἀνθρώπων, ἀδιαφοροῦσαι παντελῶς περὶ ἑαυτῶν ἐκάστη. Ἄλλ' εἶναι αὐτονόητον, ὅτι εἰς τοιαύτην ἐνεργείαν θὰ προέβαινε κοινωνία τις, μόνον ἂν ἀπεφάσιζε νὰ παύσῃ ὑπάρχουσα ἤτοι νὰ ἀποθάνῃ. Τοῦτο ὅμως θὰ ἦτο παρὰ τὴν φύσιν τῶν ζώντων ὀργανισμῶν, ὧν γνώρισμα γενικὸν εἶναι ἡ ὁρμὴ πρὸς ζωὴν, καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀναμῆνῃ τις τοιαύτην ἐνεργείαν οἰκειόβουλον παρ' οὐδεμιᾶς κοινωνίας. Ὅπως δῆποτε καὶ ἂν διὰ τινα λόγον συνέβαινε νὰ ἀποφασίσῃ κοινωνία τις νὰ αὐτοκτονήσῃ, δὲν θὰ εὗρισκε πολλὰς προθύμους νὰ μιμηθῶσιν αὐτήν. Αἱ πλείους, ὀρμῶσαι ἰσχυρῶς πρὸς ζωὴν καὶ κατόρθωσιν μείζονος εὐτυχίας, θὰ ἐπωφελοῦντο τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως σπαράξωσιν ἀκοπώτατα καὶ ἀσφαλέστατα τὴν διατεθειμένην νὰ ἀποθάνῃ κοινωνίαν. Τί νῦν θὰ εἶχε νὰ κερδήσῃ ἢ καταστραφείσα κοινωνία; τί τὰ ἄτομα αὐτῆς; τί ὁ καθόλου πολιτισμός, ἐὰν οἱ κατακτηταὶ ἦσαν ἄγριοί τινες ἢ ἐλάχιστα προηγμένοι εἰς πολιτισμόν; Ἐκτὸς ἂν ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως θεωρῶν τις τὰ πράγματα εὗρη τὴν κατάκτησιν ὡς κέρδος τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ ὅτι δῆλα δὴ κοινωνία ἀποφασίσα νὰ ἀποθάνῃ εἶναι πλέον καθ' ἑαυτὴν ἀνίκανος εἰς ζωὴν, ὑποτασσομένη δὲ εἰς ἄλλην λόγῳ πολιτισμοῦ ἢ δυνάμεως ἄλλης ἱκανὴν πρὸς ζωὴν ὑπάρχει ἐλπίς νὰ ἀναζωογονηθῆ κοινωνοῦσα αὐτῆς, οὕτω δὲ νὰ ἀρχίσῃ νὰ ἀποδίδῃ πάλιν εἰς τὸν πολιτισμόν.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἐθνισμὸς παραμένει στοιχεῖον ἀπαραίτητον καὶ ὄρος ὑπάρξεως κοινωνίας ἀνθρώπων. Τὸ γεγονός τοῦτο οὐδεμία ἀγωγή ἐπιτρέπεται νὰ ἀγνοήσῃ ἢ νὰ μὴ χρησιμοποίησῃ καταλλήλως, ἐφ' ὅσον πρόκειται νὰ παραμῆνῃ μέτρον ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἀνθρώπων, τ. ἔ. ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

*
**

Προκαλεῖ βέβαια φρίκην εἰς ἠνθρωπισμένην ψυχὴν ἡ ἀνάμνησις τῶν ποταμῶν αἱμάτων, οἵτινες ἔχουσι ρεῦσει ἕνεκα τοῦ ἐθνι-

σμοῦ. Ἄλλ' οὐδεὶς ἠρέμα σκεπτόμενος θὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐθνισμοῦ περιλαμβάνονται ἀναγκαίως αἰμοβορία κτηνώδης, σπαρακτικοὶ πόλεμοι, κακουργίαι τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν κατ' ἀλλήλων κ. τ. ὄ., ὅτι αἱ ἔννοιαι ἀνθρωπισμὸς καὶ ἐθνισμὸς ἀποκλείουσιν ἀλλήλας· ὅτι τὰ ἄτομα κοινωνίας τινὸς παρὰ τὰ ἐθνικὰ των ἰδεώδη εἶναι φύσει ἀδύνατον νὰ τρέφωσι καὶ καθόλου ἀνθρώπινα ἰδεώδη. Τοῦναντίον θὰ εὔρη, ὅτι ἄνευ ἐθνισμοῦ δὲν θὰ ὑπῆρχον ἢ τοῦλάχιστον δὲν θὰ ἐσπεροῦντο ἀνθρώπινα κοινωνίαι, ὥστε δὲν θὰ ὑπῆρχε κἄν ἀνθρώπινη ζωὴ, ἢ, ἂν ὑπῆρχεν, οὐδενὸς λόγου θὰ ἦτο ἀξία, ὡς μόνον διὰ κοινωνίας ἀνθρώπων δυναμένη νὰ ἐξελιχθῆ τελειότερα, σύμφωνος πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς, ὁρμῶσαν εἰς τελειότεραν ἐξέλιξιν—θὰ εὔρη, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ θὰ ἦτο κτηνώδης· ὅτι ὁ πολιτισμὸς, δι' ὃν ἡ ἀνθρωπότης σεμνύεται, ὅτι ὑπερέχει ἀφάνταστον ὅσον τῶν ἄλλων δημιουργημάτων τῆς φύσεως, εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἔργον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν· ὅτι οὗτος διὰ τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ἐξαπλοῦται ὁσημέραι εὐρύτερος καὶ εὐεργετικώτερος· ὅτι μόνον, ὑπὸ ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ἰσχυρῶς κατ' ἑαυτὰς συγκεκροτημένων, ἐάν ποτε ἐξ ἀπολιτίστων ἢ διεφθαρμένων κοινωνιῶν ἢ ὁμάδων ἢ καὶ ἀτόμων προσβληθῆ, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆ ἄποτελεσματικῶς, νὰ σωθῆ καὶ νὰ ἐπανορθωθῆ· ὅτι διὰ τὴν φύσιν τὴν ἀνθρωπίνην, ποικιλωτάτας ἐχούσης τὰς πρὸς ζωὴν προδιαθέσεις, καὶ τοὺς ὅρους τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, οὐχὶ ἐν αἰοῦς ἢ ἀμεταβλήτους ἐπὶ τῆς ὑψηλοῦ ἐμφανιζομένους, δὲν εἶναι δυνατὸν οὔτε ἐνότης βίου καὶ περὶ βίου ἀντιλήψεως νὰ συντελεσθῆ παρὰ πάσῃ τῇ ἀνθρωπότητι οὔτε ἐπιτυχανομένη μερική τις προσέγγισις παρ' αὐτῇ νὰ παραμείνῃ εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα οὔτε ἀπολύτως ποτὲ νὰ παύσουν ὑπάρχοντα καὶ δρῶντα καὶ παρὰ κοινωνίαις καὶ παρ' ἀτόμοις ἰσχυρὰ ἐλαττώματα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, οἷα ὁ ἐγωισμὸς, ὁ ἀτομισμὸς, τὸ ἀρπακτικόν, τὸ ἄδικον, τὸ ἄνισον κ.τ.λ., ὅτι ἄρα διὰ ταῦτα εἶναι ἀνάγκη φυσικὴ νὰ ὑπάρχουν πανταχοῦ τῆς γῆς φρουροὶ τοῦ ἀληθινοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ὅτι αὗται δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἢ αἱ ἀληθινὸν πολιτισμὸν ἔχουσαι ἐπὶ μέρους κοινωνίαι ἀνθρώπων· ὅτι ἡ βελτιώμις μιᾶς ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἐν δίδαγμα καὶ ὑπόδειγμα διὰ τὰς μῆπω προαχθείσας, ἐν βῆμα πρὸς τὴν τελειοποίησιν τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου

πολιτισμοῦ, ἐν κατόρθωμα τούτου, ἐν φρούριον πρὸς στερέωσιν αὐτοῦ· ὅτι τέλος πᾶσα ἀληθῶς πεπολιτισμένη κοινωνία ἀνθρώπων ὄχι μόνον δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη τὰ κατ' αὐτὸ ἀνθρώπινα ἰδεώδη, ἀλλὰ καὶ θὰ ἔχη ταῦτα ἀναγκαίως, ἂν εἶναι ἀληθῶς πεπολιτισμένη, ὅτι θὰ φροντίζη δὲ πᾶσα κοινωνία νὰ ἀποκτήσῃ αὐτά, ἂν θέλῃ νὰ γίνῃ ἀληθῶς πεπολιτισμένη καὶ δὲν θέλῃ νὰ μείνῃ ἢ νὰ γίνῃ σπεῖρα κακοποιῶν, ἀτομιστῶν—νὰ καταστρέψῃ, ὅσον ἐξ αὐτῆς ἐξαρθᾶται, τὴν οὐσίαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Οὕτως ὁ ἐθνισμὸς ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἐπιβλαβὴς εἰς τὸν ἀνθρωπισμὸν, ἀλλ' εἶναι καὶ ὁ πρῶτιστος ὅρος τῆς γενέσεως, τῆς διατηρήσεως, τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς διαδόσεως αὐτοῦ. Τὸ τέλειον λοιπὸν θὰ ἦτο ὁ παρ' ἐκάστη κοινωνία ἰσόρροπος συνδυασμὸς καὶ ἀνάπτυξις ἐθνισμοῦ καὶ ἀνθρωπισμοῦ, ἐὰν δῆλα δὴ ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων φροντίζη, ὅσον ἐξ αὐτῆς ἐξαρθᾶται, τὸ μὲν νὰ πραγματοποιηθῆ παρ' ἑαυτῇ τὰ ἰδεώδη τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τὸ δὲ νὰ παρὰσκευάζῃ ἑαυτὴν ἰκανὴν νὰ τὰ διασώσῃ καὶ τὰ διαδώσῃ. Τὴν πραγματοποίησιν λοιπὸν τοῦ συνδυασμοῦ τούτου ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ ἀείποτε, ὅσον ἐξ αὐτῆς ἐξαρθᾶται, ἡ ἀγωγή, ἂν πρόκειται νὰ συντελῆ ἀσφαλῶς εἰς τὴν διατήρησιν, τὴν διάδοσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν ἀνωτέρας τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς.

* * *

Ἄπο τῆς ἀπόψεως ταύτης θεωρούμενος ὁ ὅλος ἀνθρώπινος πολιτισμὸς εὐρίσκειται ὅτι ἔχει αἰσθητῶς προοδεύσει, καίτοι πόρρω διατελεῖ ἀκόμη τοῦ ἰδεώδους, πρὸς τὸ ὁποῖον τείνει. Δὲν εἶναι ἀνεκτοὶ οὔτε συμβαίνουσι πλέον πόλεμοι ἐξοντώσεως· δὲν ἐξολοθρεύουσι, ὡς ἄλλοτε, οἱ νικηταὶ σύριζα τοὺς ἠττημένους, καίτοι ἀτυχῶς ἐπ' ἐσχάτων εἴχομεν ἀρκετὰ δείγματα πρωτογονικῆς βαρρότητας· δὲν κατασφάζονται οἱ αἰχμάλωτοι, ὅπως ἄλλοτε· ἢ ἀφαίρεσις τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ἠττημένων θεωρεῖται παρὰ πάσῃ κοινωνίᾳ ἀνθρώπων καὶ παντὶ ἀτόμῳ ἔργον βαρβάρων καὶ προκαλεῖ φρίκην· βοήθειαι εἰς δυστυχοῦντας λαοὺς ἀποστέλλονται πανταχόθεν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Ὁ ὅλος ἀνθρώπινος πολιτισμὸς παρὰ τὴν ὑστέρησιν ὤρισμένον

λαῶν παρὰ τὸν ἐγωισμόν καὶ τὸν ἀτομισμὸν ἄλλων, ἰδίᾳ μεγάλων τινῶν, παρὰ τὰς συμβαινούσας εἰς αὐτὸν φθορὰς καὶ τὰς παλινδρομικὰς του κινήσεις, προχωρεῖ βραδέως ἴσως, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ἐξελισσόμενος τελειότερος καὶ ἀνώτερος.

Τοῦτον λοιπὸν τὸν οὐτωσί ἐξελισσόμενον ὄλον ἀνθρώπινον πολιτισμὸν, τὸν ὁποῖον οὐδεμία κοινωνία ἀνθρώπων θὰ εὐρίσκη ποτὲ παρ' ἑαυτῆ καταρθωμένον ὀλόκληρον οὔτε παρ' οἷα δήποτε ἄλλη, μιᾶ, κοινωνία ἀνθρώπων, ὅσον δήποτε προηγμένη, ἀλλὰ δύναται, νὰ συλλαμβάνη νοερῶς, ἀπροκατάληπτος καὶ νηφάλιος θεωροῦσα τὸ σύνολον τῶν πεπολιτισμένων κοινωνιῶν καὶ μελετῶσα ὅτι ἐκάστη ἔχει καὶ κατορθώνει πολῦτιμον, ἅς προσπαθῆ ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων, ὅση αὐτῆ δύναμις, νὰ πραγματοποιῆ παρ' ἑαυτῆ, συμβάλλουσα πανταχοῦ καὶ πάντοτε τὸ ἑαυτῆς μέρος ὀλόκληρον εἰς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν προαγωγὴν αὐτοῦ.

Εἶναι περιττὸν νὰ ἀναπτυχθῆ ἐνταῦθα διεξοδικῶς μετὰ τόσον μακρὰν σχετικῶς πραγματείαν τῶν ἀναλόγων ζητημάτων διὰ τί παρ' οὐδεμιᾶ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ θὰ εὐρίσκηται καταρθωμένη ἢ ἀνωτάτῃ βαθμῆς τοῦ ὑπάρχοντος ὄλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Εἶναι, ὑποθέτω, ἀρκετὸν νὰ ὑπομνησθῆ, ὅτι ἐκάστη ἀνθρωπίνῃ κοινωνία εἶναι μέρος τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης κοινωνίας, εἶναι δηλαδὴ ἐκδηλώσεις ζωῆς μερικὴ τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὅπως ἕκαστος ἄνθρωπος εἶναι ἐκδήλωσις ζωῆς μερικὴ τῆς ὅλης κοινωνίας αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ εἶναι ἀδιανόητος ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι τὸ μέρος δύναται νὰ ἐμφανίσῃ ποτέ τι ἴσον, πολλῶ δὲ μᾶλλον τελειότερον ἢ ὅτι δύναται νὰ ἐμφανίσῃ τὸ σύνολον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει, διὰ τοῦτο εἶναι καὶ ἀδιανόητον, ὅτι μία τις ἐπὶ μέρους ἀνθρωπίνῃ κοινωνία θὰ ἔχη πραγματοποιήσει ποτὲ ἴσον καὶ ἢ ὅλη ἀνθρωπίνῃ κοινωνία πολιτισμὸν, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἀνώτερον αὐτοῦ.

Θὰ προβληθῆ ἴσως ἡ ἐνστάσις «καὶ ὑπάρχει κοινωνία τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν;» Αὕτη ὅμως θὰ ἐσήμαινεν «εἶναι ἐξηρημένος ὁ βίος ἐκάστης ἐπὶ μέρους κοινωνίας ἀνθρώπων ἐκ τοῦ βίου τῶν ἄλλων;» Ἄν συλλογισθῆ τις, ὅτι ἐκασταχοῦ καὶ ἐκάστοτε ἀνά τρεῖς ἢ τέσσαρες τοῦλάχιστον τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρωπίνων κοινω-

νιῶν ὡς ὄμοροι διάγουσι βίον ἐν ἐξαρτήσει ἀλλήλων, ἐκάστη δ' αὐτῶν ὁμοίως διάγει βίον ἐν ἐξαρτήσει ἄλλων κ.ο.κ., ἐννοεῖ, ὅτι εὐθευάτῃ κοινωνία ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ἦτοι εὐρύτερος τις συνεχῆς ἀνθρώπινος βίος ὑπῆρξεν ἀείποτε. Τοῦτο κατ' ἐξοχὴν ἰσχύει σήμερον, ὅτε εὐρύτερα καὶ ποικιλώτατα ἔχει ἀναπτυχθῆ καὶ διευκολυνθῆ ἡ τοπικὴ συγκοινωνία καὶ ἡ πνευματικὴ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν καὶ τῶν ἀτόμων αὐτῶν καὶ ποικίλα κοινὰ ἢ ἐξηρητημένα ἐξ ἀλλήλων συμφέροντα ἔχουσι κοινωνίαι καὶ ἄτομα. Δευτέρα τις ἐνστάσις, «ὅτι δὲν ἀποκλείεται κοινωνία τις νὰ διατελῆ ἄσχετος πρὸς πάσας τὰς ἄλλας καὶ ὅμως νὰ ἔχη κατορθώσει πλείονα ἢ πᾶσαι αἱ ἄλλαι», οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχη ἀξίαν. Δὲν εἶναι μόνον ἀδύνατον νὰ ζῆ κοινωνία τις ἄσχετος παντελῶς πρὸς τὰς ὁμόρους τοῦλάχιστον αὐτῆ, ἀλλὰ καὶ ὁ εἰς τὸ ελάχιστον περιορισμὸς τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς πρὸς ἄλλας κοινωνίας ἀνθρώπων, θὰ εἶναι παράγων δυσμενέστατος τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνίας ταύτης, ἐφ' ὅσον ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία τις καὶ διὰ κοινωνίας μόνον διατηρεῖται καὶ ἐξελίσσεται τελειότερα, τελειοτάτη δ' ἐπὶ πλέον ἐκδήλωσις ζωῆς, ἄρα τὸ ἄριστον ὑλικὸν πρὸς προαγωγὴν, πρὸς τελειοτέραν ἐξέλιξιν ὑπαρχούσης ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἂν μόνον γίνηται ἢ προσήκουσα χρῆσις αὐτοῦ, εἶναι ἡ ζωὴ ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, τῆς δυνάμεως τῆς ὁποίας στερεῖ ἑαυτὴν ἢ ἀπομονοῦσα ἑαυτὴν κοινωνία ἀνθρώπων. Περὶ τῶν ζητημάτων τούτων ἔχομεν ἤδη διὰ μακρῶν ἐν τοῖς προηγουμένοις πολλάκις πραγματευθῆ, καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμέν τι ἐπὶ πλέον ἐνταῦθα. Ἄλλως ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα ἡμῶν δὲν ἔχει ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἢ περὶ ἧς πρόκειται ἐνστάσις· εἶναι ἀρκετὸν, ὅτι ἡ λογικὴ ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι, ὅσον πλείονων κοινωνιῶν ἀνθρώπων τὰς ἐκδηλώσεις ζωῆς, τοὺς πολιτισμούς, ἔχει τις ὑπ' ὄψει, τόσον πληρέστερον καὶ βαθύτερον δύναται νὰ γνωρίσῃ τὴν ὅλην ἀνθρωπίνην ζωὴν καὶ τόσον τελειότερον ἰδεῶδες ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ θὰ συλλάβῃ, ὅπερ θὰ δύναται νὰ φροντίξῃ νὰ πραγματοποιῆ ἡ κοινωνία αὐτοῦ.

Τὴν περὶ πραγματοποιήσεως τούτου τοῦ πολιτισμοῦ φροντίδα θὰ καλῆται ἀναγκαίως ὑπὸ τῆς φύσεως αὐτῆς νὰ μετέρχηται πᾶσα κοινωνία ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον εἶναι ἢ θὰ ἤθελε νὰ εἶναι ὑγιής τις ζῶν ὄργανισμὸς, ὑγιής τις ἐκδήλωσις ἀνθρωπίνης ζωῆς.

Διότι κατὰ τὰ ἐπανειλημμένως ἤδη λεχθέντα πᾶς ζῶν ὄργανισμός ἔχει ἐκ φύσεως τὴν τάσιν, προκύπτουσαν ἀναγκαίως ἐκ τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς, νὰ ἐξελίσσηται τελειότερος, νὰ ἀποβαίῃ ἀνωτέρα ἐκδήλωσις ζωῆς. Ἡ τάσις αὕτη, εἵπομεν, ὑπάρχουσα καὶ παρὰ τοῖς ὄργανισμοῖς ἀνθρωπίνης ζωῆς, παρὰ τῷ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπῳ καὶ ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων, εἶναι ἀσυνειδητος καὶ ἀσαφῆς κατὰ τὰς πρώτας βαθμίδας ζωῆς αὐτῶν, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἐξελίσσεται μᾶλλον συνειδητὴ καὶ σαφῆς καὶ ἀποβαίνει ὠρυσμένη ἐπιθυμία, βούλησις τοῦ ἀεὶ φαινομένου ὠφελίμου εἰς τελειότερόν τινα βίον, θέσις εἶτα εὐρυτέρου κύρους σκοπῶν βίου καὶ ἀναγνώρισις, ὅτι κατ' αὐτοὺς δέον νὰ ἑυθυμίζηται ὁ βίος, θέσις καὶ ἀναγνώρισις θεμελιώδους σκοποῦ βίου ὡς συμφωνοτάτου πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, περιλαμβάνοντος οὐσιαστικῶς πάντας τοὺς ἐπὶ μέρους ἀξίους τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς σκοπούς, συνειδησις τέλος, ὅτι τὸ ἄτομον ἔχει καθῆκον ἐκ φύσεως νὰ θέτῃ τοιοῦτόν τινα σκοπὸν βίου καὶ νὰ ἐργάζεται ὑπὲρ πραγματώσεως αὐτοῦ δι' ὅλης αὐτοῦ τῆς δυνάμεως, πρᾶξις δ' ἐκάστοτε ἀνάλογος πρὸς τὸ ἀναγνωρισθὲν ὡς ὠφέλιμον ἢ τὸν τεθέντα σκοπὸν βίου. Ἡ ὑγιῆς ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξις καὶ ἀνθρώπου τινὸς καὶ κοινωνίας ἀνθρώπων θὰ εἶναι ἢ κατὰ τὴν γραμμὴν τὴν φέρουσαν εἰς πραγματώσιν τοῦ ἀνωτέρω ἀναγνωρισθέντος ὡς ἰδεώδους ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, διότι κατὰ ταύτην μόνον τὴν γραμμὴν θὰ ἐξελιχθῶσι σύμφωνα πρὸς ὃ τι δυνάμει εἶναι ἢ ἀνθρωπίνη ζωή, ἀφοῦ οὕτω θὰ θεραπευθῶσι πᾶσαι αἱ παρ' αὐτοῖς προδιαθέσεις πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν καὶ δὴ ἀφθόνως καὶ ἐν συνεχείᾳ καὶ ἑαυτῆς ἐκάστη καὶ ἀλλήλων πᾶσαι. Ἐξελισσομένη λοιπὸν ὑγιῶς κοινωνία τις θὰ θέσῃ ποτὲ καὶ θὰ ἀναγνωρίσῃ σκοπὸν θεμελιώδη τοῦ βίου αὐτῆς, ὡς συμφωνότατον πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τὴν πραγματώσιν τοῦ ἰδεώδους πολιτισμοῦ, οἷον δύναται νὰ συλλάβῃ ἀπροκατάληπτος, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὸ σύνολον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν θεωροῦσα, θὰ ἔχῃ συνειδησιν, ὅτι φυσικὸν καθῆκον αὐτῆς εἶναι νὰ ἐργάζεται πρὸς πραγματοποίησιν αὐτοῦ καὶ θὰ ἐργάζεται πρᾶγματι πρὸς τοῦτο· ἢ ὀρθή, πολυμερῆς καὶ ἰσχυρὰ ἀνάπτυξις τῆς γνώσεως θὰ διδάξῃ, ὅτι εἶναι ἀνάγκη καὶ καθῆκον ἐκ φύσεως

ἔχουν αἱ ἀνθρώπινα κοινωνία νὰ θέτωσι σκοπὸν βίου, ἄξιον τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, καὶ ὅτι τοιοῦτος σκοπὸς δύναται νὰ εἶναι μόνον ἢ πραγματώσιν πολιτισμοῦ, οἷον ἀνωτέρω ὑπεδηλώσαμεν· ἢ ὀρθή, πολυμερῆς καὶ ἰσχυρὰ ἀνάπτυξις τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως θὰ ἀγάγῃ εἰς τὸν σεβασμὸν τοῦ σκοποῦ τούτου καὶ τὴν ἀνάλογον πρᾶξιν ἐν παντί.

Συμβαίνει ὅμως νὰ ἐξελίσσωνται κατὰ τὴν γραμμὴν ταύτην αἱ κοινωνία ἀνθρώπων; Ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη ζωή, ὅπως καὶ ἡ ὅλη ζωή, παρουσιάζει ἀπειρίαν βαθμίδων, τελειοτέρων ἢ ἀτελειωτέρων ἐκδηλώσεων αὐτῆς, ποικιλοτρόπως ἐξελισσομένων. Ὅσον λοιπὸν κοινωνία τις ἀνθρώπων ἐγγύτερον πρὸς τὴν γραμμὴν ταύτην ἐξελίσσεται, τόσον ὑγιέστερον, ὡς συμφωνότερον πρὸς τὴν φύσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐξελίσσεται καὶ τόσον δημιουργεῖ πολιτισμὸν ἐγγύτερον πρὸς τὸ ἰδεώδες ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ καὶ μᾶλλον βιώσιμον· ὅσον ἀπώτερον τῆς γραμμῆς ταύτης ἐξελίσσεται, τόσον νοσηρότερον, ὡς ἀσυμφωνότερον πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἐξελίσσεται καὶ τόσον δημιουργεῖ πολιτισμὸν πλεῖον ἀπέχοντα τοῦ ἰδεώδους ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ καὶ ἥττον βιώσιμον.

Ἐν σημείῳ τοῦ ζητήματος θὰ ἐπρεπεν ἴσως πλειότερον νὰ διασαφηθῆ. Ἡ παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ προκύπτουσα συνειδησις, ὅτι ἔχει καθῆκον ἐκ φύσεως νὰ ἐργάζεται, ὅση αὐτῷ δύναμις, ὅπως πραγματοποιῆ καὶ παρ' ἑαυτῷ καὶ παρὰ τῇ κοινωνία αὐτοῦ ἀεὶ ἀνώτερόν τινα βίον, ἔχει ἀντικειμενικὴν ἀξίαν ἢ εἶναι ἀνταπάτη τις; ἔχει ὄντως ἐκ φύσεως τὸ καθῆκον τοῦτο ὁ ἀνθρώπος; Τίς δὲ ἡ ἀξία του; Ἀπαντῶμεν. Καθῆκον ἐκ φύσεως σημαίνει τὸ προσῆκον ἐκ φύσεως· ἐκπληρῶ φυσικόν μου καθῆκον σημαίνει ἀποδείκνυμαι ἢ γίνομαι ἐκεῖνο, ὅπερ ἐκ φύσεως προσήκει νὰ εἶμαι· ἀναγνωρίζω ὡς φυσικόν μου καθῆκον σημαίνει ἀναγνωρίζω, ὅτι δέον νὰ εἶμαι ἢ νὰ ἀποδεικνύωμαι ἐκεῖνο, ὅπερ ἐκ φύσεως προσήκει νὰ εἶμαι. Ὡστε ἐρχόμεθα εἰς τὸ ἐρώτημα· τί ἐκ φύσεως προσήκει νὰ εἶναι ἕκαστος ἀνθρώπος ἢ ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων; Ὡς ἐκδηλώσεις μερικαὶ τῆς ὅλης ζωῆς προσήκει νὰ ἔχουν τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα αὐτῆς· ἐν ἑξ αὐτῶν εἶναι ἢ τάσις πρὸς τελειότεραν ἐξέλιξιν. Ἄρα καὶ ὁ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπος καὶ ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων ἐκ φύσεως προσήκει

νά ἔχωσι τάσιν πρὸς τελειότεραν ἐξέλιξιν, τὴν τάσιν νὰ ἀποβαί-
νωσι τελειότεραι ἐκδηλώσεις ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ὡστε ἡ περὶ ἧς
πρόκειται συνείδησις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐπίγνωσις ἐκείνου, ὅπερ
ἐκ φύσεως προσήκει νὰ εἶναι ὁ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπος καὶ αἱ ἐπὶ
μέρους κοινωνίαι ἀνθρώπων· *ἔχει λοιπὸν ἀντικειμενικὴν
ἀξίαν καὶ δηλοῦν πραγματικόν τι ἐκ φύσεως καθήκον τοῦ
ἀνθρώπου.* Μετὰ τῶν ἀνωτέρω ἔχομεν τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ
ἑρώτημα, ὁποῖα ἡ ἀξία τοῦ καθήκοντος τούτου· ἂν δι' αὐτοῦ
ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι καὶ νὰ ἀποδεικνύηται τὸ ἄτομον καὶ ἡ κοι-
νωνία ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐκ φύσεως προσήκει νὰ εἶναι, νὰ μὴ
εἶναι ἄλλο τι ἢ τοῦτο, ὅπερ ἡ φύσις τῶν ἀπαιτεῖ, ἐπὶ πλέον δὲ
ἢ ἐκπλήρωσις αὐτοῦ σημαίνει κατὰ τὰ ἀνωτέρω κατόρθωσιν τῆς
ἀνωτάτης δυνατῆς βαθμίδος ἀνθρωπίνης ζωῆς, εἶναι πλέον σα-
φές, ὅτι ἀνώτερον τούτου καθήκον διὰ τε τὸ ἄτομον καὶ τὴν
κοινωνίαν δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῇ.

Ἄλλο νῦν τὸ ζήτημα πῶς προκύπτει ἡ συνείδησις τοῦ κα-
θήκοντος τούτου. Οἷαν δῆποτε ὄψιν τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ ἂν
θεωρήσῃ τις, εὐρίσκει ἐξέλιξιν παμμεγίστην ἀπὸ τοῦ ἀτελεστάτου
εἰς τὸ τελειότατον· ἀπὸ τῶν ἀσαφεστάτων π. χ. αἰσθημάτων ἔχο-
μεν μετὰ τοῦ χρόνου ἐξέλιξιν διὰ τῶν ἀντιλήψεων, παραστά-
σεων κ.τ.λ. εἰς τὰς τὰ μάλιστα ἀφηρημένας παραστάσεις, τὰς
γενικωτάτας ἐννοίας, τὰς ἰδέας. Θεωρῶν τις τὸν ὅλον ψυχικὸν
βίον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ψυχολογικῆς συνειδήσεως ἦτοι τοῦ
συνόλου τῶν φαινομένων στοιχείων ζωῆς ὡς ἀποτελούντων ἐκά-
στοτε τὸ ψυχικὸν εἶναι τοῦ ἀνθρώπου εὐρίσκει, ὅτι οὗτος ἀπὸ ἀσα-
φεστάτου τινὸς συναισθήματος ζωῆς ἐξελίσσεται βαθμηδὸν εἰς
αὐτοσυνείδησιν, βούλησιν καὶ θέσιν σκοπῶν βίου καὶ συνειδήσιν
καθηκόντων φυσικῶν κατὰ τὰ ἐνταῦθα λεχθέντα. *Οὕτως ἡ
ὀρθὴ συνείδησις καθηκόντων φυσικῶν σημαίνει ὀρθὴν
αὐτοσυνείδησιν ὑγιῶς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἡ δὲ κατ' αὐτὴν
πρᾶξις σημαίνει ὑγιᾶ ἐνεργὸν ἀνθρωπίνην ζωὴν.*

Ἄλλὰ πρὸς τί ἐλέχθησαν τὰ ἀνωτέρω; Ἡ ἀγωγή ὡς
οὕσα ὁριζικῶς φυσικὴ τις τάσις ἐκάστης κοινωνίας νὰ διατη-
ρηθῇ ὅσον οἷόν τε ἀσφαλεστάτη καὶ εὐτυχεστάτη ἐν τῇ ζωῇ, δὲν
δύναται νὰ μὴ λάβῃ ταῦτα ὑπ' ὄψιν, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι ὑγιῆς ἀγωγή,

ἂν πρόκειται δι' αὐτῆς ἢ καὶ δι' αὐτῆς νὰ ἄγῃται ἡ κοινωνία
ὅσον οἷόν τε πλησιέστατα πρὸς τὴν γραμμὴν ζωῆς, ἣτις εἶναι
συμφωνοτάτη πρὸς ὅ τι δυνάμει εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ζωή. Θὰ
φροντίξῃ λοιπὸν ἡ ὑγιῆς ἀγωγή, ὅπως τὸ ἀνήλικον μέρος τῆς
κοινωνίας, οἱ παῖδες βούλωνται καὶ εἶναι ἱκανοὶ νὰ συντελῶσιν,
ὅση αὐτοῖς δύναμις, εἰς πραγμάτων τοῦ ἰδεώδους ἀνθρωπίνου
πολιτισμοῦ, εἰς ἀνύψωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, θέτοντες τοῦτο
ὡς θεμελιώδη σκοπὸν τοῦ βίου τῶν καὶ ἀναγνωρίζοντες ὡς φυ-
σικόν τῶν καθηκόντων ἀνώτατον τὴν φροντίδα ὑπὲρ τῆς πραγματο-
ποιήσεως αὐτοῦ.

Ἐνακεφαλαίωσις. Ἡ διατύπωσις τοῦ σκοποῦ τῆς ὑγιῶς ἀγωγῆς.

Συνοψίζοντες ὅσα ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἐλέχθησαν, ἔχομεν
τὸν χαρακτήρα τῆς ὑγιῶς ἀγωγῆς· θὰ ἐλέγομεν, ὅτι αὕτη εἶναι
κοινωνική, ἐθνική, ἀνθρωπιστική. Ἡ διατύπωσις λοιπὸν τοῦ
σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς θὰ ἦτο συντομώτατα τοιαύτη τις. «Σκοπὸς
τῆς ἀγωγῆς ὀφείλει παρ' ἐκάστη κοινωνίᾳ νὰ εἶναι νὰ μορφωθῇ
ἢ παρ' αὐτῇ ἀνήλικος γενεὰ οὕτως, ὥστε νὰ βούληται καὶ νὰ εἶναι
ικανὴ νὰ συντελῇ, ὅση αὐτῇ δύναμις, εἰς τὴν διατήρησιν, αὔξη-
σιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας αὐτῆς καὶ
διὰ ταύτης εἰς τὴν διατήρησιν, αὔξησιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ὅλου
ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, θέτουσα τοῦτο ὡς θεμελιώδη σκοπὸν
τοῦ βίου αὐτῆς καὶ ἀναγνωρίζουσα ὡς ἕψιστον φυσικόν τῆς κα-
θήκον τὴν φροντίδα ὑπὲρ τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ».

Ἐν ζήτημα μένει διὰ τινὰς ἴσως μὴ ἐπαρκῶς διηκρινη-
μένον. «Τίς προδιάθεσις ἀνθρωπίνης ζωῆς δεόν νὰ τεθῇ ὡς
βάσις ἐν τῇ ἀγωγῇ, ἵνα αὕτη εἶναι ὑγιῆς;» Τὸ ζήτημα τοῦτο
οὐσιαστικῶς ἔχει πολλάκις λυθῆ ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ. Ὁ ἀν-
θρώπος δὲν ἔχει μίαν μόνην ὁριζικὴν προδιάθεσιν πρὸς ζωὴν, ἐξ
ἧς πᾶσαι αἱ ἄλλαι προέρχονται, διὸ καὶ θὰ ἔπρεπεν αὕτη νὰ
τεθῇ ὡς βάσις ἐν τῇ ἀγωγῇ. Εἶπομεν ἐπανειλημμένως ὁποῖα
εἶναι ἡ φύσις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλας καὶ τὴν
ὄλην ἀνθρωπίνην ζωὴν σχέσις τῶν φαινομένων διαφόρων προ-

διαθέσεων πρὸς ἀνθρωπίνην ζωὴν. Τὴν ὅλην λοιπὸν ἀνθρωπίνην ζωὴν δέον νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει ἡ ἀγωγή διαρκῶς καὶ νὰ θεραπεύη οὕτως, ὥστε νὰ προκύπτῃ πράγματι ἀνωτέρα καὶ ἀσφαλεστέρα ἀνθρωπίνη ζωὴ, ὅποια ἐνταῦθα ἐνεφανίσθη. Εἰδικώτερον ὁπόσον ἀσύμφωνον πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν θὰ εἶναι, ἂν βάσις τεθῆ ἡ οἰκονομικὴ προδιάθεσις καὶ ποῖα κακὰ θὰ ἐπέλθουν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἔχει τις σαφὲς ἐκ τῶν ἐν τῷ σχετικῷ κεφ. λεχθέντων (σ. 85 ἔ. καὶ 111 ἔ.).

Οὕτως ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς μένει οἷος ἀνωτέρω διετυπώθη.

ΚΕΦΑΛΙΟΝ Ε'

Ο ΠΑΡΑ ΤΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Μετὰ τὰ προηγούμενα ταῦτα εὐκόλον εἶναι νὰ ὀρισθῆ τίς εἶναι ὁ παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Θὰ ἔλεγέ τις ἀπλοῦστατα, ὅτι οὗτος εἶναι «νὰ μορφωθῶσιν οἱ Ἑλληνοπαῖδες οὕτως, ὥστε νὰ βούλωνται καὶ νὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ συντελῶσιν, ὅση αὐτοῖς δύναμις, εἰς τὴν διατήρησιν, τὴν αὔξησιν καὶ τὴν τελειοποίησιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ διὰ ταύτης εἰς τὴν διατήρησιν, αὔξησιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, θέτοντες τοῦτο ὡς θεμελιώδη σκοπὸν τοῦ βίου αὐτῶν καὶ ἀναγνωρίζοντες ὡς ὑψιστον φυσικόν των καθήκον τὴν φροντίδα ὑπὲρ τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ». Ἐπειδὴ δὲ ὁ ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ὅλου ἀνθρωπισμοῦ τοιοῦτος δυνάμενος νὰ φανῆ ἄνθρωπος εἶναι μόνον ὁ χρήσιμος Ἑλλην πολίτης ὢν ἐν ταῦτῳ καὶ τέλειος ἄνθρωπος, διὰ τοῦτο ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ δύναται νὰ διατυπωθῆ συντομώτερον ὡς ἐξῆς: «νὰ μορφωθῶσιν οἱ Ἑλληνοπαῖδες οὕτως, ὥστε νὰ ἀποβῶσι χρήσιμοι Ἑλληνας πολῖται καὶ ἄνθρωποι τέλειοι».

Ἐὐθύς ὁμῶς δύναται νὰ ἐρωτηθῆ. «Ὁ χρήσιμος Ἑλλην πολίτης δὲν εἶναι καὶ ἄνθρωπος τέλειος;» Προφανῶς δὲν θὰ εἶναι, ἂν τυφλούμενος ἐν τῷ ἐθνισμῷ του δὲν δύναται νὰ βλέπῃ ἢ νὰ χρησιμοποιῆ καὶ ἀλήθειαν ὑπάρχουσαν ἔξω τοῦ ἔθνους αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ εἶναι ἀληθῶς χρήσιμος Ἑλλην πολίτης; Βεβαίωτατα δὲν θὰ εἶναι· διότι διὰ τῆς τυφλώσεώς του δὲν εἶναι ἀδύνατον καὶ νὰ βλάψῃ τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ, εἴτε μὴ χρησιμοποιῶν, ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται, τὰ κατορθώματα τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας εἴτε φέρων ταύτην εἰς σύγκρουσιν πρὸς αὐτόν. Ἄλλ' ἂν μορφωθῆ οὕτως ὁ Ἑλλην πολίτης, ὥστε ἐν μηδεμίᾳ περιπτώσει νὰ δύναται διὰ τῆς ὅλης του διαγωγῆς νὰ βλάψῃ κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ, τοῦναντίον δέ, ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται, καὶ ὠφελεῖ αὐτήν, ἂν οὕτως εἶναι ἀληθῶς χρήσιμος Ἑλλην πολίτης, δὲν θὰ εἶναι ἐν ταῦτῳ καὶ τέλειος ἄνθρωπος, ὑφ' ἣν ἔννοιαν θέλει ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς; Οὐδεμία περὶ τούτου ἀντίρρησις δύναται νὰ ὑπάρξῃ, καὶ διὰ τοῦτο ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς διὰ τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν δύναται νὰ διατυπωθῆ τελικῶς ὡς ἐξῆς: «Σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλληνοπαίδων εἶναι νὰ μορφωθῶσιν οὗτοι οὕτως, ὥστε νὰ ἀποβῶσιν ἀληθῶς χρήσιμοι Ἑλληνες πολῖται».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΙ ΚΥΡΙΩΣ ΔΕΟΝ ΝΑ ΕΧΗ ΥΠ' ΟΨΕΙ
Ο ΕΛΛΗΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

α' Γενικῶς.

Δι' ὀλίγων λέξεων διετυπώθη ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ἄλλ' ὅποια ἐν ταῖς λεπτομερείαις φροντίς, θεωρητικῆ τε καὶ ἔμπρακτος, ἀπαιτεῖται, ἵνα ὁ σκοπὸς οὗτος πραγματοποιηθῇ! Κατανόησις ἀκριβῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ἀληθοῦς χρησίμου Ἑλληνος πολίτου, τὸ δυνατόν καὶ ὁ τρόπος τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῆς παρ' ἐκάστῳ Ἑλληνι, οἷον δήποτε ἐπάγγελμα καὶ ἂν ἔχη, ἢ διὰ τῆς ἀγωγῆς βοήθεια εἰς τοῦτο, ἢ θέσις καὶ τὸ ἔργον τοῦ κράτους ἐν τῇ ἀγωγῇ, ἐναρξίς, διάρκεια καὶ τόποι ἀγωγῆς, παιδαγωγικὸν ὕλικόν, παιδαγωγοὶ καὶ μόρφωσις παιδαγωγῶν, σχέσις παιδαγωγῶν καὶ παιδαγουμένων, αἱ ἰδιαιτέροι ἐκασταχοῦ καὶ ἐκάστοτε συνθῆκαι αἱ ἱκαναὶ νὰ παρακολούσωσιν ἢ νὰ διευκολύνωσι τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς καὶ αἱ διὰ ταύτας ἰδιαιτέρως ἐπιβαλλόμεναι ἐνέργειαι καὶ πλεῖστα ἄλλα, εἶναι ζητήματα ἀνεξάντλητα ἐν ταῖς λεπτομερείαις, καὶ ὅμως πάντα ἐπακριβῶς καὶ σπουδαιότατα δεόν νὰ ἀπασχολῶσι τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν καὶ νὰ τυγχάνωσι τῆς λύσεως, θεωρητικῆς τε καὶ ἔμπρακτου, ἥτις ὅσον οἷόν τε ἄριστα ἄγει εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν. Ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις αὐτῶν δὲν εἶναι σκοπὸς τοῦ παρόντος βιβλίου, καὶ διὰ τοῦτο γενικώτατα μόνον θὰ ἐξετάσωμεν τοὺς ὅρους, ὑφ' οἷς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτύχη ἡ ἀγωγή, καὶ ὅσον μόνον ἐκ τοῦ παιδαγωγοῦ ἐξαρτᾶται, ὡς παιδαγωγοῦ ἐν-

ταῦθα ἐννοουμένης τῆς Πολιτείας, τῶν γονέων καὶ τῶν ἀτόμων, ἅτινα ἐπαγγέλλονται τὴν ἀγωγήν τῶν παιδῶν.

Ἐπειδὴ ἐν τῇ ἀγωγῇ πρόκειται περὶ φροντίδος ὑπὲρ ἑαυτῆς κοινωνίας ὠρισμένης, ἀναλόγως δὲ πρὸς τὰς ἀνάγκας, ἅς τινὰς αὕτη ἐν ὠρισμένῃ ἐποχῇ ἔχει, καὶ πρὸς πραγματίωσιν ὠρισμένου σκοποῦ, διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ κατέχη ὁ παιδαγωγὸς ὅσον οἷόν τε ὀρθότατα καὶ σαφέστατα τὰ ἐξῆς τρία. *α' Τί εἶναι τὸ ἰδεῶδες πολιτισμοῦ, πρὸς τὸ ὁποῖον βλέπει ἡ κοινωνία αὐτοῦ· β' τίς εἶναι ἡ ἐνεστῶσα κατάστασις τοῦ πολιτισμοῦ παρὰ τῇ κοινωνίᾳ αὐτοῦ· γ' τί ἀποτελεῖ τὸν χαρακτήρα, τὸ κύριον ἐν τῷ βίῳ καὶ τῇ περὶ βίου ἀντιλήψει τῆς κοινωνίας αὐτοῦ, ἀφ' ὅτου αὕτη ὑπάρχει.*

Καὶ ὅτι μὲν δεόν νὰ κατέχη ὅσον οἷόν τε ἄριστα τὸ παρὰ τῇ κοινωνίᾳ αὐτοῦ ἰδεῶδες πολιτισμοῦ, εἶναι αὐτοφανές. Ὅτι δὲ ἐπίσης εἶναι ἀνάγκη νὰ γινώσκῃ ἄριστα τὴν ἐνεστῶσαν κατάστασιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας αὐτοῦ, ἐννοεῖ τις ἀμέσως, ἂν συλλογισθῇ, ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ἔχει νὰ φροντίσῃ, ὅπως οὗτος ὁ πολιτισμὸς καταστῇ πολυμερέστερος, ἀνώτερος, στερεώτερος, ὅτι ἀναγκαίως ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τούτου θὰ ὀφείλῃ νὰ ἐποικοδομήσῃ ὁ παιδαγωγὸς ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ. Οὐχ ἦτιον σπουδαῖον εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι προαγωγή τοῦ ψυχικοῦ βίου συντελεῖται μόνον διὰ πλήρους προσοικειώσεως αἰὲ σπουδαιοτέρων περιεχομένων τῆς συνειδήσεως, ἐξ ἧς φυσικῶς γεννᾶται τάσις πρὸς σχετικὴν περαιτέρω ζωὴν, ἣτις καὶ εἶναι ἡ προαγωγή, προσοικειώσεις δὲ πλήρης γίνεται μόνον ἐκείνων τῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως, ἅτινα συναντῶσιν ἐν αὐτῇ ἀφθονίαν ἄλλων ἀναλόγων αὐτοῖς περιεχομένων, προσοικειωμένων ἤδη ἐπαρκῶς, οἷα εἰς τοὺς τροφίμους δύναται νὰ παρέχῃ μόνον ὁ οἰκεῖος εἰς αὐτοὺς βίος καὶ πολιτισμὸς τῆς κοινωνίας αὐτῶν. Πῶς λοιπὸν δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ γινώσκῃ τελειότατα ὁ παιδαγωγὸς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὸν βίον τοῦτον, ἂν πρόκειται σκοπίμως καὶ μετ' ἐλπίδων ἐπιτυχίας νὰ ἐνεργῇ ὑπὲρ αὐτοῦ; Ὅτι δὲ τρίτον εἶναι ἀνάγκη νὰ γινώσκῃ ὁ παιδαγωγὸς ἄριστα τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνίας αὐτοῦ, ἔχει πᾶς τις φανερόν, ἂν συλλογισθῇ, ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς κοινωνίας εἶναι τὸ ψυχικὸν ποῖον αὐτῆς, δι' ὃ κυ-

ρίως ἐκδηλοῦται ἐκάστοτε τοιαύτη ἢ ἄλλοία ἢ ζωὴ αὐτῆς, ὥστε καὶ τὸ αὐτὸ γεγονός ἔχει ἄλλα ἀποτελέσματα παρὰ ταύτη τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἄλλα παρ' ἐκείνη, ὅτι ἄρα ὁ χαρακτήρ τῆς κοινωνίας δεόν νὰ ἑυθυμισθῇ τοιοῦτος, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ πραγματοποίησις τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς. Ἄλλὰ πρὸς τοῦτο δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ ὀφελήσῃ ὁ παιδαγωγός, ἂν δὲν γνωρίζῃ ἄριστα τί τὸ καλὸν καὶ τί τὸ κακὸν παρὰ τῷ χαρακτήρι τῆς κοινωνίας, ὥστε τὸ μὲν καλὸν νὰ ἐνισχύῃ καὶ νὰ ἐπωφελῆται δεόντως, τὸ δὲ κακὸν νὰ διορθῶνῃ καὶ νὰ πολεμῇ. Πρὸς τούτοις εἶναι ψυχολογικῶς σαφές, ὅτι μέτρα ἀπροσάρμοστα πρὸς τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνίας, ἐκ τῆς ὁποίας κατάγονται καὶ ζῶσιν οἱ τροφίμοι συνεχῶς, διὰ τοῦτο δὲ μῆτε κατάλληλον ἔδαφος πρὸς καρποφορίαν ἐν τῇ ψυχῇ τούτων εὐρίσκοντα, μῆτε στήριγμά τι ἐν τῷ κοινῷ βίῳ καὶ τῇ κοινῇ περὶ βίου ἀντιλήψει συναντῶντα, εἶναι προωρισμένα διαρκούσης μὲν τῆς ἀγωγῆς νὰ φέρωσι μόνον σύγχυσιν, ἀβεβαιότητα, κλονισμὸν διανοητικὸν καὶ ἠθικὸν παρὰ τοῖς τροφίμοις, μετὰ δὲ τὴν λήξιν τῆς ἀγωγῆς, ὅτε οὗτοι θὰ κληθῶσιν ὑπὸ τῆς ἀνάγκης νὰ συνεχίσωσι τὸν βίον τῆς εἰς ἣν ἀνήκουσι κοινωνίας, θὰ εἶναι εὐτύχημα, ἂν καταστῶσι μόνον ἀμνησις καὶ δὲν ἐπιφέρωσι μετὰ τὸν προσηγηθέντα βίον, τὸν βίον τῆς ἀγωγῆς, λυπηρὰ διὰ τοὺς τροφίμους καὶ τὴν κοινωνίαν ἀποτελέσματα. Ἄλλ' ἡ χρῆσις μέτρων προσαρμοστῶν πρὸς τὸν χαρακτήρα τῆς κοινωνίας προὑποθέτει ἀκριβῆ γνῶσιν τοῦ χαρακτῆρος τούτου, τὴν ὁποίαν οὕτω εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἔχῃ ὁ παιδαγωγὸς ὁ διατεθειμένος ὠφελήσῃ τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ.

Περὶ τῶν τριῶν τούτων εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁμιλήσωμεν ἐνταῦθα

β' Εἰδικώτερον.

I. Τὸ ἰδεῶδες τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ἡ Ἑλληνικὴ κοινωνία ὀφείλει κατὰ τὰ εἰρημένα νὰ βλέπῃ αἰετοτε εἰς τὸ νὰ προαγάγῃ ὅσον οἷόν τε πολυμερέστατα, μέγιστα καὶ τὰ μάλιστα ἐνιαίως τὸν ἑαυτῆς πολιτισμὸν, ὅσον δὲ ἐξ αὐτῆς ἐξαρτᾶται καὶ τὸν ὅλον ἀνθρώπινον πολιτισμὸν. Τῆν

πραγματοποιήσιν τοῦ σκοποῦ τούτου εὐρομεν ὅτι θὰ δύναται νὰ ἐπιτύχη, μόνον ἂν μορφώνη τὰ ἀνήλικα μέλη της ἀληθῶς χρησίμους Ἑλληνας πολίτας. Ἡ γενικότης τοῦ σκοποῦ τοῦ παρόντος βιβλίου δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερῶς ὁποῖος ὁ ἀληθῶς χρήσιμος Ἕλλην πολίτης καὶ ὑπὸ τίνας συνθήκας δύναται ὁ Ἑλληνόπαις τοιοῦτος νὰ μορφωθῆ, δι' ὃ ἀφήνομεν τοῦτο ὡς θέμα ἰδιαιτέρου βιβλίου. Καθόλου ὅμως ἔχομεν ἤδη ἐκφρασθῆ ἔν τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ παρόντος βιβλίου, δὲν κρίνομεν δ' ἄσκοπον νὰ ἀνακεφαλαιώσωμεν ἐνταῦθα τὰ ἑξῆς :

Ἡ Δημιουργία ὅλη συναποτελεῖ ἐνιαῖόν τι ζῶν δυνάμει ἢ ἐνεργείᾳ. Αἱ αἰσθηταὶ βαθμίδες τῆς ἐνεργείᾳ ζωῆς εἶναι ἄπειροι, ἀνωτάτη δὲ πασῶν ὁ κοινὸς βίος ἀνθρώπων, αἱ ἀνθρώπιναι κοινωνίαι, προελθούσαι φυσικῶς ἐκάστη, ὅπως καὶ πάντες οἱ ἄλλοι ζῶντες ὄργανισμοί. Καὶ τούτου τοῦ εἶδους ζωῆς, ὑπάρχουσιν ἄπειροι βαθμίδες· αἱ μὲν τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν ζῶσιν ἀνώτερον βίον, αἱ δὲ κατώτερον, τινὲς δὲ καὶ ὑπολείπονται ἐκπληκτικῶς τῶν ζωσῶν τὸν ἀνώτατον βίον. Ἐκάστη ἀνθρώπινη κοινωνία, ὡς καὶ πάντες οἱ ζῶντες ὄργανισμοί, ἐξελίσσεται ἀνωτέρα ἢ κατωτέρα, ἀποβαίνει τελειότερα ἢ ἀτελεστέρα ἐκδήλωσις ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἀναλόγως πρὸς ὃ τι ἐπὶ ἄλλων ζώντων ὄργανισμῶν λέγεται, λεκτέον εἶναι καὶ ὅτι, ὅσον αἱ ἐκδηλώσεις ζωῆς κοινωνίας τινὸς ἀνθρώπων εἶναι ποικιλώτεραι, ἐντονώτεραι καὶ μᾶλλον συνεχόμεναι ἑαυταῖς ἕκασται καὶ ἀλλήλαις πᾶσαι, τόσον ἀνωτέρας βαθμίδος καὶ ἀσφαλεστέρας ζωῆς ζῆ ἢ κοινωνία αὕτη. Ἐν λεπτομερείᾳ τινὶ δὲν δύναται ἐνταῦθα νὰ ἐξετασθῶσιν αἱ ἐκδηλώσεις ζωῆς τῆς κοινωνίας, ἐν πλήρει δὲ λεπτομερείᾳ οὐδέποτε εἶναι δυνατόν. Ἄλλ' ἔχομεν ἤδη κεφαλαιωδῶς ἐξετάσει αὐτάς· εἶναι ἢ γλῶσσα, ἢ ἠθικὴ, ἢ θρησκεία, τὸ δίκαιον, ἢ ἐπιστήμη, ἢ τέχνη, ἢ καλλιτεχνία, τὸ κράτος, τὰ ὁποῖα ἐθεωρήσαμεν καὶ ὡς καρποὺς τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ὁ ἀνθρώπινος βίος, διότι ἀνεξάρτητος τῆς κοινωνίας βίος ἀνθρώπου οὐδεὶς ὑπάρχει οὔτε δύναται νὰ νοηθῆ. Ὅσον λοιπὸν ἀνωτέρας βαθμίδος ἠθικῆν, θρησκείαν, δίκαιον, ἐπιστήμην, τέχνην, καλλιτεχνίαν, κράτος, γλῶσσαν, πραγματοποιεῖ παρ' ἑαυτῆς κοινωνία τις, τόσον ἀνωτέρας βαθμίδος ἀνθρώπινον βίον ζῆ. Ἡ Ἑλληνικὴ λοιπὸν κοινωνία ἔχει καθῆκον νὰ φροντίζη, ὅπως πραγματοποιῆ παρ'

ἑαυτῆς τὴν ἀεὶ ἀνωτάτην βαθμίδα τοιαύτης ζωῆς, ἣτις πράγματι ὑπάρχει ἐν τῇ ἀνθρωπότητι ὅλη ἢ καὶ δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ. Ἐπειδὴ δὲ γνώρισμα τῆς ζωῆς εἶναι ἢ συνέχεια, ἀνάγκη νὰ φροντίζη, ὅπως αἱ ἐπὶ μέρους αὐταὶ ἐκδηλώσεις ζωῆς ὑπάρχωσι καὶ ἐξελίσσωνται ἐν ὅσον οἷόν τε μεγίστη συνεχείᾳ καὶ ἑαυτῶν ἐκάστη καὶ ἀλλήλων πᾶσαι. *Τὴν βαθμίδα ταύτην δέον νὰ φροντίζη, ὅπως πραγματοποιῆ κατὰ τὸ δυνατόν καὶ παρ' ἐκάστῳ τῶν μελῶν αὐτῆς, ὥστε ταῦτα νὰ ζῶσι παρ' ἑαυτοῖς καὶ νὰ ἐκδηλώνωσι τὴν ἀνωτάτην δυνατὴν βαθμίδα ἠθικῆς, θρησκείας, δικαίου, ἐπιστήμης, τέχνης, καλλιτεχνίας, γλώσσης, ἐν τῇ μεγίστη δὲ ταῦτα συνεχείᾳ καὶ ἑαυτοῦ ἕκαστον καὶ ἀλλήλων πάντα.* οὕτω δὲ τὰ ἄτομα τῆς κοινωνίας νὰ εἶναι καὶ νὰ ἀποβαίνωσιν οἱ τελειότατοι κατὰ τὸ δυνατόν φορεῖς καὶ συνεχισταὶ τῆς ἀνωτάτης δυνατῆς βαθμίδος ἀνθρώπινης ζωῆς, ἐν μηδεμιᾷ περιπτώσει ἀνεχόμενοι ἐκπτώσιν ταύτης.

Καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων καὶ ἐκ τῶν ἀλλαχοῦ εὐρύτερον εἰρημένων εἶναι ἤδη σαφές, ὅτι οὔτε ἡ Ἑλληνικὴ κοινωνία δύναται νὰ πραγματοποιῆ οἷαν ἀνωτέρω εἶπομεν ζωὴν, τὸ ἰδεῶδες αὐτῆς, ἂν δὲν ὑπάρχη παρὰ τοῖς ἀτόμοις αὐτῆς ζωηροτάτη συνείδησις καὶ συναίσθημα καὶ βούλησις τοῦ συνανήκειν ἀλλήλοις, οὔτε τὰ ἄτομα παρ' ἑαυτοῖς, οἱ καθ' ἕκαστον Ἕλληνες, ἂν δὲν ἔχωσιν ἐνότητα πλήρη γνώσεως, συναισθήματος καὶ βουλήσεως καὶ δὲν διέπωνται παντελῶς ὑπὸ ἀντιλήψεων κοινωνικοκρατικῶν· τοῦτο ἄλλως καὶ ἐννοεῖται ἀναγκαίως μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς τελείας ζωῆς ὡς κοινωνίας τελείας. *Τὸ γεγονός τοῦτο οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ἐπιτρέπεται νὰ παρορᾶται ἐν τῇ ἀγωγῇ, ἂν πρόκειται δι' αὐτῆς νὰ ἐπιδιώκηται ὕγιης τις ἀνθρώπινη ζωή.* Ἐπειδὴ δὲ τὸ ὀρθρὸν ψυχικὸν ποῖον ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν πρὸς ἄλληλα καὶ τὸ σύνολον συμπεριφορὰν τῶν ἀτόμων τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἃς προστεθῆ ὡς διασάφησις, ὅτι ἡ ὕγιης Ἑλληνικὴ ἀγωγή ἰδιαιτέρως θὰ φροντίζη, ὅπως οἱ Ἑλληνόπαιδες μορφώνωνται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους ὅσον οἷόν τε ἐπιτηδειότατοι εἰς τὴν διατήρησιν καὶ βελτίωσιν τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ἀνάλογα βέβαια θὰ πράττη ἢ ὕγιης ἀγωγή καὶ παρ' οἷα δήποτε ἄλλη κοινωνία ἀνθρώπων.

II. Ὁ χαρακτήρ τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Ζήτησις αὐτοῦ.

Ὁ χαρακτήρ τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας εἶναι τὸ διὰ τῶν αἰώνων ἐνιαῖον ἐν τῷ βίῳ καὶ τῇ περὶ βίου ἀντιλήψει αὐτῆς. Ἀναγκαίως λοιπὸν δύναται νὰ εὐρεθῆ, μόνον ἐὰν ἐξετασθῶσι καὶ ἰδίᾳ καὶ ἐν σχέσει ἀλλήλων πᾶσαι αἱ περίοδοι τοῦ ἱστορικοῦ βίου αὐτῆς, διότι ἐκάστη εἶναι ἅμα μὲν ἀποτέλεσμα τῶν προηγηθεισῶν αὐτῆς περιόδων, ἅμα δὲ μετ' αὐτῶν αἰτία τῶν ἐπομένων, ὥστε ἡ τελευταία, ἐντὸς τῆς ὁποίας καὶ ἀναλόγως πρὸς τὴν ὁποίαν δορᾷ ἐκάστοτε ὁ παιδαγωγός, εἶναι ἀποτέλεσμα πασῶν τῶν παλαιότερων, ἄρα προϋποθέτει τὴν γνῶσιν αὐτῶν, ἵνα κατανοηθῆ.

Ἄς παρακολουθῆσωμεν λοιπὸν τὸν Ἑλληνικὸν βίον, ὅσον τὰ ὅρια τοῦ βιβλίου ἐπιτρέπουσιν.

1. Ὁ ὁμηρικὸς βίος

Αἱ ἱστορικῶς γνωσταὶ ὡς Ἑλληνικαὶ χῶραι τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας κατὰ κλήθησαν ἀπὸ τῆς 5' τοῦλάχιστον π. Χ. χιλιετηρίδος ὑπὸ λαῶν, ὧν τινων δὲν εἶναι μὲν μετὰ βεβαιότητος γνωστὴ ἡ προέλευσις, ἀλλ' οἵτινες, φαίνεται, πρωιμώτατα ἤρχισαν νὰ μορφώνουν σπουδαῖον πολιτισμὸν (Π. Καρολίδου, Εἰσαγ. εἰς Ἱστορ. Παπαροηγ. ἔκδ. ε'). Τὰ σπουδαιότατα κέντρα τούτου ὄφειλον φυσικῶς νὰ ὑπάρξουν καὶ ὑπῆρξαν αἱ χῶραι, ἐν αἷς οἱ ὄροι ἦσαν εὐνοϊκώτατοι πρὸς ἐξέλιξιν τελειότερας ζωῆς, ἰδίᾳ ἐκεῖναι, ἐν αἷς ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν πρὸς ἀλλήλους, παράγων σπουδαῖος τῆς ἐξελίξεως τῆς ζωῆς, ἦτο μάλιστα δυνατὴ αὐταὶ ἦσαν τὰ δυτικὰ τῆς Μ. Ἀσίας μέρη, τὰ ἀνατολικά τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, αἱ μεταξὺ νῆσοι, ἡ Κρήτη. Καταπλήσσειται πράγματι ὁ σημερινὸς ἀνθρώπος καὶ πολὺ ὀλίγον ὑπερήφανος διὰ τὸν πολιτισμὸν τῆς ἐποχῆς του παραμένει βλέπων καὶ μελετῶν τὰ θαυμαστὰ προϊόντα τῆς τέχνης καὶ τῆς καλλιτεχνίας τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου, ἰδίᾳ τῆς ὑψίστης βαθμίδος αὐτοῦ, συντελεσθείσης τὴν 2 π. Χ. χιλιετιρίδα, ἅτινα ἀνεξάντλητα ἀπεκάλυψε καὶ συνεχῶς ἀποκαλύπτει ἡ φιλόσοφος σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ ἐν

Τροία, Μυκῆνας, καὶ τελευταῖον ὑπερόχως ἐν Κρήτῃ. Ἄλλ' αἱ κοινωνίαι γηράσκουν—καὶ γηράσκουν, ὅταν ἡ εὐμάρεια τοῦ ἀτόμου τεθῆ τοῦ βίου σκοπὸς—γηράσασαι δὲ συντρίβονται εὐκόλα καὶ ἐκ μικρᾶς μόνον ὀσμῆς κοινωνιῶν ἰσχυρῶν, κοινωνιῶν, παρ' αἷς τὸ σύνολον, οὐχὶ τὸ ἄτομον, θεωρεῖται τὸ κύριον. Περὶ τὰ μέσα τῆς τρίτης π. Χ. χιλιετηρίδος φύλα ἐλάχιστα μὲν προηγμένα εἰς τὸν πολιτισμὸν, ἀλλὰ σωματικῶς καὶ ψυχικῶς ἰσχυρὰ καὶ πολυπληθῆ, καὶ τοῦ αὐτοῦ πάντα ἔθνους, περὶ τοῦ ὁποίου δὲν δύναται τις νὰ ἀποφανθῆ μετὰ βεβαιότητος ἂν καὶ κατὰ πόσον ἦτο συγγενὲς πρὸς τοὺς λαοὺς τοὺς τότε κατοικοῦντας τὰς μετέπειτα ἐξ αὐτοῦ κληθείσας Ἑλληνικὰς χῶρας, ἤρχισαν νὰ κατέρχονται ἀπὸ βορρᾶ, πιθανώτατα διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ, εἰς τὴν Μακεδονίαν. Πρὸ τῆς ὀσμῆς αὐτῶν, ἰσχυροτέρων ὄντων, εἶναι φυσικόν, ὅτι τῶν παλαιῶν κατοίκων οἱ μὲν θὰ ἐτρέποντο πρὸς ἀνατολὰς, πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν, οἱ δὲ πρὸς Νότον, ἢ ἄλλοι μὲν ἀνθιστάμενοι θὰ ὑπετάσσοντο βίᾳ, θὰ κατεστρέφοντο κ.τ.λ., ἄλλοι δὲ θὰ ὑπετάσσοντο ἐκουσίως καὶ θὰ ἀπετέλουν κατ' ὀλίγον ἓνα καὶ οἱ κατακτητὰ λαόν. Οἱ τυχὸν ὑπερισχύοντες πρὸς καιρὸν ὑφίσταντο βραδύτερον ἄλλων ἰσχυροτέρων τὴν βίαν. Τοὺς φεύγοντας φυσικὸν ἦτο νὰ παρακολουθῶσιν οἱ διώκται, ὅπου κατέφευγον, εἴτε χάριν ἀκοπωτέρας λείας εἴτε ἀναγκαζόμενοι καὶ αὐτοὶ ὑπὸ νέων ἐπιδρομῶν, κατόπιν αὐτῶν ἐρχομένων ἐκεῖ ὑπερισχύοντες μὲν θὰ κατέστρεφον τοὺς φεύγοντας ἢ θὰ ἠνάγκαζον αὐτοὺς εἰς ὑποταγὴν ἢ εἰς νέας ὁμοίας κινήσεις, ἠττώμενοι δὲ θὰ ἔφευγον αὐτοί, θὰ παρηκολουθοῦντο ἴσως ὑπὸ τῶν διωκτῶν των, θὰ κατεστρέφοντο, θὰ ὑπετάσσοντο, θὰ ἀφωμοιοῦντο πρὸς τοὺς τέως φυγάδας κ. τ. λ. Ἄλλαι κινήσεις διὰ ποικίλους λόγους μεθ' ὁμοίων ἐπακολουθημάτων ἦτο φυσικὸν νὰ ἀρχίσουν καὶ νὰ ἐξακολουθήσουν βραδύτερον καὶ ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, ἦτοι ἐκ τῆς Ἀσιατικῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴν καὶ τὰς νήσους, καὶ τὰνάπαλιν, ὡς καὶ ἐκ παντὸς σημείου τοῦ ὀρίζοντος πρὸς πᾶσαν παραλίαν χώραν ἢ νῆσον τῆς Μεσογείου. Τῶν κινήσεων τούτων, ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ πλήρης ἀνατροπὴ τοῦ ὑπάρχοντος ἐν ταῖς μνημονευθείσαις χώραις βίου καὶ πολιτισμοῦ καὶ ἡ γένεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, ἀλλ' ἰδίᾳ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εὐθὺς ἀπὸ τοῦ πρώτου σημείου τῆς ἱστορικῆς ζωῆς αὐτοῦ τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος εὐρίσκεται διηρημένον εἰς πλείστα μικρὰ κράτη, ἕκαστον μὲ ἰδίαν τινὰ διάλεκτον, μὲ ἰδίαν ἔθνηκὴν παράδοσιν, μὲ ἰδιὸν τινὰ τρόπον βίου καὶ περὶ βίου ἀντίληψιν, μὲ διάφορον βαθμίδα πολιτισμοῦ, συμπεραίνει τις ἀρκετὰ ἀσφαλῶς, ὅτι ἡ κίνησις αὕτη διήρκεσε μακρότατον χρόνον, ὅτι αἱ Ἑλληνικαὶ χώραι δὲν κατελήφθησαν συγχρόνως πᾶσαι καὶ διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ, πιθανώτατον δὲ φαίνεται, ὅτι οὔτε οἱ κατακτηταὶ ἀπετέλουν παντελῶς ἑνιαῖον ἢ ἐξ ἴσου πεπολιτισμένον λαὸν οὔτε οἱ ὑποταχθέντες. Ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εὐθὺς ἀπὸ τῆς λεγομένης καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν ἀποτόμως σκότος βαθύτατον καλύπτει πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ αἰῶνας δὲ κατόπιν πολλοὺς οὐδεμία ἐκδήλωσις ζωῆς ἀναφαίνεται, πείθεται τις πλήρως, ὅτι ἡ κίνησις αὕτη ὑπῆρξεν ἢ τελευταία, ἐν ταυτῷ δὲ ἡ ἰσχυροτάτη καὶ ἡ τελειωτικῶς καταστρέψασα τὸν ὑπάρχοντα ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις ὑπέροχον πολιτισμόν, προϊόν, ὡς ἐλέχθη, αἰῶνων μακρῶν, καὶ ὅτι οἱ ὡς Ἡρακλεῖδαι εἴτε Δωριεῖς φερόμενοι οὔτοι κατακτηταὶ ὑπῆρξαν οἱ τὰ μάλιστα ἀπολίτιστοι καὶ οἱ φοβερώτατοι πάντων.

Αἱ μεγάλαι αὗται εἰς ἕκτασιν, διάρκειαν καὶ ὀρμὴν κινήσεις, ἐκδηλώσεις καὶ ἀποτελέσματα ὑπαρχούσης ζωῆς ἰσχυρᾶς, ἐγένοντο νέοι ὄροι καὶ αἰτίαι δημιουργίας νέων ὄρων ζωῆς τῶν κατοικούντων τὰς χώρας ταύτας λαῶν. *Οὕτω νέος ἐν ταύταις, τὴν ὑγείαν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν ὀρμὴν τῶν κατακτητῶν καὶ τὴν χάριν τῶν ὑποταχθέντων ἔχων ἤρχισε κατ' ὀλίγον νὰ προκύπτῃ πολιτισμός, ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἐξ αὐτῶν σχηματισθέντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους.* Τὸ πρῶτόν του λαμπρὸν μέχρι σήμερον περιωθὲν μνημεῖον εἶναι τὰ λεγόμενα Ὀμηρικὰ ἔπη. Ἐμφανίζον ταῦτα τὸν βίον καὶ τὴν περὶ βίου ἀντίληψιν τοῦ σχηματισθέντος ἤδη καὶ αὐτοσυνειδησιν ἔχοντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦτο μόνον τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος εἰσερχόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν ἐδημοσίευσεν διὰ τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν τὸ σχέδιον, καθ' ὃ ἀπεφάσισε διὰ τῶν αἰῶνων νὰ ζῆσῃ διέγραψε τὴν βᾶσιν τοῦ ὄλου μέχρι σήμερον οἰκοδομήματος τοῦ ἔθνικοῦ του βίου, τὴν περιοχὴν ἐντὸς τῆς ὁποίας

κινούμεθα καὶ ἀναπνέομεν διὰ τῶν αἰῶνων οἱ Ἕλληνες καὶ ὡς ἄτομα καὶ ὡς κοινωνία.

* * *

Τί εἶναι ὁμως τὸ σχέδιον τοῦτο ; Τὸ ἰδεῶδες τοῦ Ὀμηρικοῦ κόσμου εἶναι τὸ «αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπέροχον ἔμμεναι ἄλλων». Πόσα ἀγαθὰ διὰ τὸ ἄτομον καὶ τὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ πόσα κακὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψουν ἐκ τῆς κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ζωῆς ; Οἱ ἥρωες τοῦ Ὀμηρικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ πρότυπα βίου ἐν αὐτῷ, ἀγαπᾶσι τὰ μέγιστα τὴν ἰδιαιτέραν τῶν πατρίδα, εἶναι ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ θεωροῦσι τὴν φιλίαν ὡς δεσμὸν ἱερὸν. Εἶναι φιλότιμοι καὶ φιλόπρωτοι καὶ διὰ τοῦτο αἰδήμονες, γενναῖοι καὶ θυφοκίνδυνοι, ἀλλὰ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ φιλέριδες, ὀργίλοι καὶ πείσμονες. Ἔχουσι ὑπερηφάνειαν ἔθνηκὴν, βλέπουσιν ὑψηλὰ καὶ ἔχουσι συνείδησιν ὑποχρέωσεων αὐτῶν πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν σύνολον, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προθύμως θυσιάζουσι ἑαυτοὺς χάριν αὐτοῦ· ἀλλ' εἶναι καὶ ἀσθενεῖς καὶ εὐκαμπτοὶ εἰς τὴν φωνὴν τῆς προσωπικῆς τῶν φιλοτιμίας, καὶ διὰ τοῦτο οὐχὶ δύσκολα κωφοὶ εἰς τὴν φωνὴν τοῦ ἀνωτέρου καθήκοντος. Εὐγνώμονες καὶ μεγαλόψυχοι κατ' οὐσίαν, φαίνονται πολλάκις ἀγνώμονες καὶ μικροί, ἂν θίγηται πως ἡ προσωπικὴ τῶν φιλοτιμία ἢ ἡ δόξα τῶν κινδυνεύη νὰ σκιασθῇ ὅπως δήποτε. Εἶναι καρτεριοί, ἀλλὰ καὶ ἀνυπόμονοι, δυνάμενοι ἐν μιᾷ στιγμῇ νὰ καταστρέψωσι πᾶν ὅ τι δι' ἀγῶνων πολλῶν παρεσκευάσαν. Εὐφυεῖς καὶ ἐφευρετικοὶ δύνανται νὰ χρησιμοποιήσωσι τὴν ἱκανότητά των ταύτην καὶ κατὰ φίλων, ἂν ἡ προσωπικὴ τῶν φιλοτιμία ἀπαιτήσῃ αὐτό. Εἶναι συγγνωμονικοί, φιλεύσπλαγχοι καὶ ἐπεικεῖς, ἀλλὰ διὰ τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν καὶ σκληροὶ καὶ ἐκδικητικοί. Σέβονται τὴν τιμὴν τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἐπιθυμοῦσι καὶ ἐπιδιώκουσιν ἕκαστος νὰ τιμᾶται ὑπὲρ πάντα ἄλλον. Δημοκρατικοὶ κατὰ βᾶθος, ἐπιθυμοῦσι καὶ ἐπιμένουσιν ἕκαστος νὰ ἔχῃ αὐτὸς τὴν ἀρχουσαν γνώμην.

Ἐκ τῶν γνωρισμάτων τούτων τοῦ Ὀμηρικοῦ κόσμου τί δὲν ἀναγνωρίζεται ὡς γνωσίως Ἑλληνικὸν δι' ὄλου τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, τί δὲν ἀναγνωρίζεται ὡς οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ζωῆς ἐκάστου ἡμῶν ; Τὸ ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπε-

ρέχειν τῶν ἄλλων παρέμεινεν ἔκτοτε εὐχὴ καὶ κέντρον πανελληνιον.

2. Ὁ ἀρχαῖος ἱστορικὸς βίος.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι διὰ λόγους ἱστορικὸς ποικίλους τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἱστορικῆς του ζωῆς ἐνεφανίσθη διηρημένον εἰς πλεῖστα κράτη, ὅσα σχεδὸν αἱ Ἑλληνικαὶ πόλεις καὶ αἱ μικραὶ χῶραι, εἰς ἃς ὑπὸ τῶν ἀπειρῶν ὀρέων τῆς καὶ τῆς θαλάσσης, παραγόντων βέβαια καὶ τούτων τῆς διαίρεσεως, κατατέμενται ἡ Ἑλλάς. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι κοινὴ βασικῶς γλῶσσα, κοινὴ τις θρησκεία, κοινὰ ἑορταί, κοινοὶ τινες ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνες, κοινὴ τις περὶ βίου ἀντίληψις, ἔτρεφον ἀδιαλείπτως καὶ ἰσχυρότατα παρὰ πᾶσι τοῖς Ἑλλήσι τὴν συνείδησιν καὶ τὴν πίστιν, ὅτι ἀπετέλουν ὀριζικῶς τὸ αὐτὸ ἔθνος, διάφορον ἐντελῶς πάντων τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ἅτινα δι' ἐνός, ὀνόματος ὡς βαρβάρους διέκρινον. Ἄλλ' ἐτέρωθεν φυσικὸν ἦτο, ὅτι ἡ στενότης τῶν ὀρίων τῶν ἀπειραρίθμων Ἑλληνικῶν κρατῶν αἱ φύσει προκύπτουσαι συνοριακαὶ προστριβαὶ καὶ τὰ συγκρουόμενα συμφέροντα αὐτῶν, μάλιστα δὲ τῶν ὁμοιοτρόπως (π. χ. ναυτικῶς κατ' ἐξοχὴν) ζώντων ἢ ἐξελισσομένων, ἢ φύσει προκύπτουσα ἀντιζηλία καὶ ὁ φθόνος πρὸς τὰ προαγόμενα ἴδια, ὡς καὶ ἡ ἀπληστία τῶν ἰσχυρῶν καὶ ὁ ἐκ τούτων φόβος τῶν μικροτέρων κ. τ. ὅ. ἐγένοντο ἀφορμαὶ συχνοτάτων ἐρίδων τῶν Ἑλληνικῶν κρατῶν, συγκρούσεων, πολέμων κ. τ. ὅ., ἐξ ὧν τὰ ἄτομα ἀπέβαινον εὐτυχέστερα ἢ δυστυχέστερα ἢ ἐκινδύνευον νὰ καταστῶσι καὶ πολλάκις καθίσταντο δούλοι. Φυσικῶς λοιπὸν ἐκαλλιέργετο παρ' ἐκάστῳ Ἑλληνι ἡ πίστις, ὅτι ἀνάγκη φυσικὴ δι' αὐτὸν ἦτο νὰ προσκολληθῆ πρὸς τὴν πόλιν αὐτοῦ καὶ νὰ θεωρῆ τὴν ζωὴν καὶ τὴν εὐτυχίαν αὐτῆς ὡς τὸν ἀπόλυτον ὄρον τῆς ζωῆς καὶ τῆς εὐτυχίας αὐτοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐμορφοῦντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀριστοὶ πολῖται Ἀθηναῖοι, Σπαρτιάται, Ἀργεῖοι, Θηβαῖοι, Πλαταιεῖς, Κορίνθιοι, Σικυώνιοι, Τεγεαῖται, κ. λ., πολῖται ὅμως Ἕλληνες οὐδαμῶς ἐμορφοῦντο, ἀφοῦ καὶ μία πολιτεία Ἑλληνικὴ δὲν ὑπῆρχεν. Οὕτως ἀνεπτύχθη παρὰ τῆ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ ψυχῇ ἔνθεν μὲν ὁ μέγιστος πατριωτισμός, ἐτέρωθεν δὲ ὁ ἰσχυρότατος τοπικισμός. Ἐπεθύμει βέβαια, καὶ ὄχι

ὀλίγον, ὁ ἀρχαῖος π. χ. Ἀθηναῖος τὴν ἔνωσιν τῶν Πανελληνῶν εἰς μίαν πολιτείαν ὡς ἔχων συνείδησιν, ὅτι οὗτοι τὸ αὐτὸ συναποτελοῦσιν ἔθνος, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὴν αἰγίδα ἢ τοῦλάχιστον τὴν πρωτοκαθεδρίαν τῶν Ἀθηνῶν ὁ Σπαρτιάτης ἠῤῥατο ἐπίσης τὴν ἔνωσιν, ἀλλ' ἀπαραιτήτως διοικουμένης ἢ τοῦλάχιστον προτιμωμένης τῆς Σπάρτης· ὁ Ἀργεῖος δὲν ἐλησμόνει, ὅτι ἡ πόλις αὐτοῦ ἐπὶ μακρὸν ἐπέβαλλε τὴν θέλησιν αὐτῆς εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνεχθῆ τὴν προτίμησιν τῆς Σπάρτης ἢ ἄλλων πόλεων· αἱ μικρότεροι πόλεις, αἵτινες πολλὰς εἶχον τὰς ἐνοχλήσεις καὶ τοὺς κινδύνους ἐκ τῶν μεγαλυτέρων, ἠῤῥατο τὴν ἔνωσιν τῶν Πανελληνῶν, ἀλλ' οὐδέποτε θὰ ἠνείχοντο νὰ χάσουν ἐξ αὐτῆς τὴν ὄντοτητα καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν. Οὕτως ἐξηγεῖται π. χ. διὰ τί μόνον πρὸς ὁμοσπονδίας τινάς, ὄχι πρὸς ἔνωσιν, ἐγένοντο ἐνίοτε προσπάθειαι καὶ διὰ τί κατὰ τὸν ἐκ Περσῶν μέγαν κίνδυνον ἰσχυραὶ πόλεις μὲ πανελληνιον κῦρος, ὡς τὸ Ἄργος ἐξ ἀντιζηλίας πρὸς τὴν Σπάρτην, ἔμειναν οὐδέτεροι, ἀλλαι δέ, ὡς αἱ Θῆβαι ἐκ φθόνου πρὸς τὰς Ἀθήνας, καὶ συνεμάχησαν πρὸς τοὺς Πέρσας, καὶ καθόλου διὰ τί ἐκ τοῦ ὄγκου τοῦ Ἑλληνικοῦ, ὅστις θὰ ἠδύνατο εὐχερέστερα νὰ συντρίψῃ τοὺς Πέρσας, ὀλίγαι σχετικῶς πόλεις μετέσχον τοῦ κατὰ τούτων ἀγῶνος.

Καὶ ἄλλας ὅμως ιδιότητας ἐκαλλιέργει παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἢ διαίρεσις αὐτῶν εἰς ἀπειραρίθμα κράτη καὶ τὸ γεγρονός, ὅτι ταῦτα ἀναγκαιῶς ἤρχοντο εἰς προστριβὰς πρὸς ἀλληλα σχεδὸν ἀπαύστους, ἀεῖποτε δ' ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ λαμβάνωσιν ὑπ' ὄψιν ἕκαστα ἐν τῷ βίῳ καὶ τῇ δράσει αὐτῶν τὰς πρὸς αὐτὰ διαθέσεις καὶ τὸν βίον πληθῆτος ἄλλων κρατῶν, ἐφ' ὅσον ἠθελον, καὶ ἠθελον βέβαια πάντοτε, νὰ διατηρῶνται ἐν ζωῇ καὶ νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν εὐτυχέστερα. Φυσικὸν ἦτο καὶ διὰ τὸν ὄρον τοῦτον τοῦ βίου—ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι βέβαια—νὰ ἐμορφωνοντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλέριδες, φιλότιμοι, φιλόπρωτοι καὶ ζηλότυποι, εὐθιτικοὶ ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους σχέσεσιν αὐτῶν, συνεχίζοντες κατὰ τοῦτο τὴν ψυχὴν τῶν ὁμηρικῶν τῶν προγόνων. Ἄλλὰ καὶ ἄλλο τι ἦτο φυσικὸν νὰ προκύψῃ ἢ διαρκῆς προσπάθεια τῶν ἀπειραρίθμων Ἑλληνικῶν κρατιδίων, ὅπως διατηρῶσι

τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν, ἐκαλλιέργει παρὰ τοῖς ἀτόμοις αὐτῶν, παρ' ἐκάστῳ Ἑλληνι, τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ὁ ἀνεξάρτητος βίος τοῦ κράτους εἶναι ὁ ἰδεώδης βίος αὐτοῦ. Ἄλλ' ἂν τοῦτο πιστεύη τις, συμπίπτῃ δὲ αὐτὸς νὰ ἀνήκῃ εἰς τὰ ὄργανα, τὸν διαρκῆ ὑλικὸν καὶ ψυχικὸν παράγοντα τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ κράτους, ὡς ἀνῆκεν ἕκαστος Ἑλληνα, εἶναι προφανές, ὅτι εὐκολώτατα δύναται νὰ ἀχθῆ εἰς τὴν πίστιν, ὅτι καὶ ὁ καθόλου ἀνεξάρτητος βίος, ἄρα καὶ ὁ τοῦ ἀτόμου, ἂν πραγματοποιητῆται ἀνεξάρτητος, εἶναι ὁ ἰδεώδης βίος. Ὑπῆρξε λοιπὸν καὶ τοῦτο εἰς ἐκ τῶν εὐνοϊκωτάτων ὄρων, ὅπως ἀναπτυχθῆ παρὰ τῆ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ ψυχῇ ἡ ἀτομοκρατικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς. Οἴκοθεν ἐννοεῖται νῦν, ὅτι ὑπὸ τοιούτους ὄρους τὰ μοναρχικὰ καὶ τὰ ἀριστοκρατικὰ πολιτεύματα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διατηρηθῶσι πολὺ. Ἡ γραμμὴ ζωῆς, ἣν πρὸς τοῦτο εἶχε χαράξει ὁ Ὀμηρικὸς κόσμος, ἐσύρτετο περαιτέρω.

*
* *

Ἄς εἰσέλθωμεν ὅμως εἰς σπουδαίας τινὰς λεπτομερείας τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν κοινωνιῶν, ἵνα ἴδωμεν σαφέστερον τὸν Ἑλληνικὸν χαρακτῆρα.

Ὅτι ὡς πρῶτιστον διαφέρει πᾶσαν κοινωνίαν, εἶναι ἡ ἐξασφάλισις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς, κατὰ τῶν κινδύνων ἐξ ἄλλων κοινωνιῶν. Διὰ τοῦτο ἡ σωματικὴ ἀγωγή, δηλαδὴ τὸ νὰ μορφωθῆ ἡ ἀνήλικος γενεὰ σωματικῶς οὕτως, ὥστε νὰ δύναται τελεσφόρως νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἰδιοκτησίαν τῆς κοινωνίας, ὄφειλε νὰ ὑπάρξῃ τὸ πρῶτον καὶ σπουδαιότατον μέλημα ταύτης. Εἰς τὴν πρώτην συστηματικὴν πῶς πρὸς τοῦτο ἐνέργειαν δὲν ἐχρηιάζετο μεγάλη σκέψις. Οἱ ἄμνοί, τὰ ἐρίφια κ. τ. λ. ὅταν παίζωσι μετ' ἀλλήλων, τρέχουσι, πηδῶσιν, ἀνέρχονται εἰς δυσπρόσιτα μέρη, κρατίζουσιν ἀλλήλα κ. τ. λ., καθόλου πράττουσιν ὅ τι θὰ ἔπραττον, ἂν πράγματι ἐμάχοντο κατ' ἀλλήλων ἢ ἂν προσεβάλλοντο ὑπὸ σαρκοβόρων θηρίων· οἱ γαλιδεῖς ὅταν παίζωσι μετὰ τῆς μητρὸς αὐτῶν ἢ μετ' ἀλλήλων, νομίζει τις, ὅτι εὐρίσκονται ἐν μάχῃ ἀληθινῇ· ἐπίσης οἱ σκύλακες. Καθόλου αἱ παιδιὰ πάντων τῶν νεαρῶν ζώων, καὶ τῶν μὴ νεαρῶν ἀκόμη, οὐδὲν ἄλλο φαίνονται ὅτι εἶναι οὔτε εἶναι

ἢ πραγματικὴ γύμνασις τοῦ σώματος καὶ ἄσκησις εἰς τὴν χρῆσιν τῶν φυσικῶν τῶν ὄπλων ἀμύνης καὶ ἐπιθέσεως. Καὶ τὰ παιδιὰ φυσικῶς κατὰ τὰς παιδιάς τῶν τρέχουσι, πηδῶσι, κυνηγοῦσιν ἀλλήλα, βάλλουσι λίθους, ξύλα, παλαίουσιν, ἀναρριχῶνται, διαγωνίζονται ποικιλοτρόπως πρὸς ἀλλήλα, καθόλου, πράττουσι τι μέλλον νὰ εἶναι ὠφέλιμον εἰς αὐτὰ ἐν ὄρα κινδύνου τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐκ τινος ἐχθροῦ. Εἶναι καὶ ταῦτα ἀπόδειξις, ὅτι πᾶς φυσικὸς ὁργανισμὸς ἐκτελεῖ, ἀδιάφορον ἂν συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς, ἐνεργείας, αἵτινες εἶναι χρήσιμοι εἰς τὴν διατήρησιν καὶ βελτίωσιν τῆς ζωῆς του, καὶ γενικώτερον ὅτι ἐκ τῶν γνωρισμάτων τῆς ζωῆς εἶναι καὶ ἡ τάσις αὐτῆς νὰ διατηρηθῆ. Ἀνάλογόν τι λοιπὸν πρὸς ταῦτα ὄφειλε φυσικῶς νὰ πράξῃ, καὶ ἔπραξε πάντοτε, καὶ ἡ κοινωνία ἀνθρώπων, ὁ τελειότατος ζῶν ὁργανισμὸς· ἡ γυμναστικὴ εἶναι ἀπλούστατα σκόπιμος εὐθύμισις καὶ κατεύθυνσις τῆς φυσικῆς παρ' αὐτῇ πρὸς διατήρησιν καὶ βελτίωσιν τῆς ζωῆς ἐμφανιζομένης παιδείας.

Ἐπὶ πρωτογόνων κοινωνιῶν αἱ μάχαι συνήπτοντο μόνον ἢ σχεδὸν μόνον ἐκ τοῦ συστάδην. Τὰ ὄπλα ἦσαν αἱ χεῖρες τῶν μαχητῶν, οἱ πόδες, αἱ ῥάβδοι, οἱ λίθοι, τὰς ῥάβδους ἢ λίθους δυνάμενα νὰ βάλλωσιν ὄργανα, οἱ ἵπποι, τὰ ἄρματα κ. τ. λ. Ὁ μαχητὴς λοιπὸν θὰ ὄφειλεν, ἂν ἔπραπε νὰ εἶναι χρήσιμος εἰς τὴν κοινωνίαν του, νὰ εἶχεν ἰσχυράς, εὐκινήτους καὶ δεξιὰς τὰς χεῖρας καὶ ὀλόκληρον τὸ σῶμα, ἵνα δύναται νὰ βάλλῃ κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἐπιτυχῶς λίθους καὶ ξύλα, νὰ χρησιμοποιῆ καλῶς ἄλλα ὄπλα, νὰ συλλαμβάνῃ ἰσχυρῶς τὸν ἀντίπαλον ἢ νὰ τὸν πλήττῃ, νὰ τὸν συγκρατῆ, νὰ ἀντέχῃ εἰς τὰ πλήγματα του κ. τ. λ., καθόλου νὰ μάχεται κατ' αὐτοῦ ὅσον τὸ δυνατὸν ἐπιτηδειότερον καὶ ἀσφαλέστερον δι' αὐτόν· ὄφειλεν ἐπίσης νὰ εἶχεν ἰσχυροὺς καὶ εὐκινήτους τοὺς πόδας, ὅπως ἐπιτίθεται ταχύτερον καὶ ἀσφαλέστερον καὶ σώζηται εὐκολώτερον, νὰ ἀντέχῃ εἰς πορείας μακράς, νὰ ὑπερηδᾷ ἐμπόδια κ. τ. ὅ· ὄφειλεν ἐπίσης νὰ δύναται νὰ ἱππεύῃ καὶ νὰ ἄρματηλατῆ δεξιῶς καὶ ἀσφαλῶς κ. τ. λ. Ἄλλὰ πάντα ταῦτα ἐχρηιάζετο καὶ ὁ μαχητὴς τῶν ἱστορικῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Διὰ τοῦτο ἡ ὅλη γυμναστικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων οὐδὲν ἄλλο ὑπῆρξεν ἢ διαρκῆς καὶ σκόπιμος προπαρασκευὴ εἰς τὸν πόλεμον τῆς τότε ἐποχῆς. Πόσον ἠδύνατο νὰ

εἶναι χρήσιμος εἰς τοῦτον ἢ ἄσκησις εἰς τὸν δρόμον, τὸ ἄλμα, τὸν δίσκον, τὸ ἀκόντιον, τὴν πάλην, τὴν πυγμὴν, τὸ παγκράτιον, γυμνάσματα ἀποτελοῦντα εἰκόνα τῆς πραγματικῆς τότε μάχης, εἶναι προφανές. Καὶ τῶν ἵπποδρομιῶν καὶ ἀρματοδρομιῶν ἢ ὠφέλεια πρὸς τὸν πόλεμον ἦτο μεγάλη· ὁ ἵππος ὑπῆρξε κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας σπουδαῖον πολεμικὸν ὄπλον, τὸ δὲ ἄρμα ἦτο σπουδαῖον πολεμικὸν ὄργανον κατὰ τὴν Ὀμηρικὴν ἐποχὴν.

Μαχητῆς τέλειος διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ τοὺς πόδας μόνον ἰσχυροὺς ἔχων ἢ τοὺς βραχίονας ἢ τοὺς ὄμους ἢ ἄλλο τι μόνον, ἀλλ' ὁ ἔχων πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος ἰσχυρὰ καὶ δεξιὰ διὰ πᾶσαν φάσιν καὶ περίπτωσιν μάχης. Διὰ τοῦτο ἡ ἀρχαία γυμναστικὴ ὄφειλε νὰ φροντίζει, καὶ ἐφρόντιζε, περὶ ἀσκήσεως πάντων τῶν μελῶν τοῦ σώματος ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀξίαν, ἣν ἔχει ἕκαστον, ὅπως ἀποτελεσθῆ ὄργανισμὸς ὅσον οἶόν τε καιαλληλότατος εἰς ὑπερίσχυσιν ἐν ὄρα πολεμικοῦ κινδύνου. Τὰ οὕτως ἐκ τῆς γυμναστικῆς μορφωθέντα σώματα ἦσαν τὰ πληρώσαντα τὸν σκοπὸν τῆς γυμναστικῆς, τὰ χρήσιμα, καὶ διὰ τοῦτο τὰ ἀρέσκοντα, τὰ καλὰ σώματα. Διάφορα παντελῶς ἦσαν τὰ ἀγευστα γυμναστικῆς σώματα, τὰ διὰ τοῦτο ἄχρηστα εἰς τὸν πόλεμον· ἦσαν ἀναγκαίως τὰ ἀπαρέσκοντα εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνα, τὰ μὴ καλὰ σώματα. Ἀπαρέσκοντα, μὴ καλὰ, ἦσαν καὶ τὰ δι' οἶον δῆποτε λόγον δι' ὀλίγας μόνον πολεμικὰς χρήσεις κατάλληλα, π. χ. τὰ ἐμφανίζοντα πόδας μόνον ἰσχυροὺς καὶ ταχεῖς ἢ χεῖρας, τὰ δὲ ἄλλα τῶν μέλη ἀδύνατα ἢ ἀδέξια. Οὕτως ἐκ τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπεδίωκεν ἡ γυμναστικὴ παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ἀρχαιοτάτη, καὶ τῆς διαρκοῦς φροντίδος τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν νὰ πραγματοποιοῦσιν αὐτὸν ἐγεννήθη παρὰ τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ ψυχῇ ἡ ἀντίληψις, ὅτι τὸ συμμέτρως, τὸ ἀρμονικῶς καθ' ἑαυτὸ ἀνεπτυγμένον σῶμα εἶναι τὸ μόνον πανταχοῦ καὶ πάντοτε χρήσιμον, τὸ τέλειον, σῶμα, τὸ ἰδεῶδες, ὅπερ ἐν τῷ σώματί του ἔπρεπεν ὁ πολίτης νὰ πραγματοποιήσῃ.

Ἄλλ' οὐδεμία σωματικὴ ὑγεία, ὁμῆ ἢ δεξιότης εἶναι ἱκανὴ μόνη νὰ φέρῃ εἰς πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ τῆς γυμναστικῆς,

εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς ὑπαρχούσης κοινωνίας ἐκ τοῦ πολεμικοῦ κινδύνου· ἀπαραίτητον εἶναι νὰ ὑπάρχη παρὰ τοῖς ἀτόμοις καὶ ἐθνουσιασμὸς ἰσχυρὸς ὑπὲρ ταύτης καὶ τῶν ἰδεῶδων αὐτῆς, ὥστε μηδεμίαν αὐτῶν θυσίαν νὰ ὑπολογίζωσι πρὸς τοῦ κινδύνου αὐτῆς. Τοῦτον δὲν ἠδύνατο νὰ φέρῃ τόσον ἡ γυμναστικὴ οὔτε ἡ ψυχρὰ σκέψις καὶ ὁ ὑπολογισμὸς, ὅσον ἡ μακρὰ δι' ἥρωικῶν ἔσμάτων ἐπίδρασις ἐπὶ τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν τῶν ἀτόμων. *Διὸ τὸ ἥρωικὸν ἔσμα*, ἀρχικῶς βέβαια ἥρωικὸν ποίημα μὲ μουσικὴν τινα μόνον ἀπαγγελίαν, *ἀπετέλεσεν ἀναγκαίως τὸν ἕτερον παράγοντα τῆς προπαρασκευῆς τῶν ἀτόμων καταλλήλων εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν μεγάλυνσιν τῆς ὑπαρχούσης κοινωνίας*. Ἡ μουσικὴ αὕτη ὄφειλε φυσικὰ νὰ διετέλει ἐν τελείᾳ ἀρμονίᾳ πρὸς τὴν γυμναστικὴν· δὲν ἐπετρέπετο ἐκθηλυνομένη νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐπεδίωκεν ἡ γυμναστικὴ καὶ ὃν καὶ αὕτη εἶχε σκοπὸν. Μουσικὴ καὶ γυμναστικὴ θὰ ἐβοήθουν εἰς τὸ ἔργον ἀλλήλων, θὰ ἦγον ἐν ἀλληλοβοηθείᾳ ἀσφαλῶς κατὰ τὸ δυνατόν εἰς τὴν διάσωσιν καὶ μεγάλυνσιν παρὰ τοῖς ἀτόμοις καὶ διὰ τῶν ἀτόμων ἐκείνου, ὅπερ ἀπετέλει τὴν κοινωνίαν. Ἄλλως ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς δὲν θὰ ἐξεπληροῦτο.

Οὕτως ἐκ τοῦ γυμναστηρίου τοῦ ἀρχαίου προέκυψε φυσικῶς ἡ ἐννοία τοῦ καλοῦ ὡς τυπικὴ παράστασις τῆς συμμετρίας καὶ ἀρμονίας τῶν μελῶν, ἣν ὄφειλε νὰ εἶχε καὶ εἶχε τὸ ἰσχυρότατον πρὸς ζωὴν, τὸ τέλειον ἀνθρώπινον σῶμα, ζητουμένη φυσικῶς εἶτα κατὰ τὸν ψυχολογικὸν νόμον τῆς ἀναλογίας ἐπὶ παντὸς σώματος ἢ καὶ ἔργου, ὅπερ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθῆ ἢ εἶχε τὴν ἀξίωσιν νὰ χαρακτηρισθῆ τέλειον, ἐτι δὲ ἡ ἐννοία τῆς ἀρετῆς (=ἀνδροπρεπειᾶς) ὡς χαρακτηρὸς κυρίου τοῦ ἀληθινοῦ ἀνδρός, ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ὁποῦν τὸ μὴ εἶναι ἀνδρα, τ. ἔ. ἡ δειλία, ἡ θηλυπρέπεια, ἡ ἀβουλία κ. εἴ τι ὅ., δὲν ἔχει θέσιν (Αἱ Ἑλληνικαὶ λέξεις ἀρετῆ, ἀρείων, ἀριστος, εἶναι τῆς αὐτῆς ῥίζης καὶ ἡ λέξις ἀνήρ. Πρὸβλ. καὶ λατιν. vir=ἀνήρ, virtus=ἀρετῆ· δῆλ. καὶ παρὰ τοῖς Λατ. ἴσχυσεν ἢ αὕτη ἀντίληψις ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς ἀρετῆς).

Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἡ γυμναστικὴ ὑπέστη μετὰ τοῦ ἄλλου βίου ποικίλην ἐξέλιξιν, ἐξετραπή εἰς μονομερείας κ. τ. λ., ἢ δὲ λέξις μουσικὴ ἐδήλωνε πᾶν εἶδος μαθήσεως. Παιδαγωγ-

γικῶς ὅμως οἱ ὄροι μουσική καὶ γυμναστική παρέμειναν, καὶ οἱ ἀρχαῖοι μας πρόγονοι ἐνόουν δι' αὐτῶν πᾶν, ὅ τι ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθῆ διὰ τὴν σωματικὴν καὶ τὴν ψυχικὴν ἀγωγὴν τῶν νέων. Μετ' αὐτῶν παρέμεινε καὶ ἡ ἀντίληψις, ὅτι *ἡ σύμμετρος καὶ ἀρμονικὴ ἀνάπτυξις τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν δυνάμεων, «τὸ εἶναι καλὸν καγαθόν», εἶναι τὸ ἰδεώδες, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἀποβλέπη ὁ πολίτης καὶ ἡ ἀγωγή.*

Ἐὰν νῦν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς τελείας ζωῆς ἀπαιτεῖ ἰσχυρὰν θεραπείαν πασῶν τῶν προδιαθέσεων ζωῆς, ἐν συναρτήσει δὲ καὶ ἐνότητι ἀλλήλων, ἐννοεῖ, ὅτι ὀρθότερα κατὰ βάσιν ἀγωγή δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὐρεθῆ. Ἄλλ' ἐτέρωθεν ἐννοεῖ καὶ πόσον εὐκόλα θὰ ἠδύνατο ἡ ἀγωγή αὕτη νὰ ἀγάγῃ εἰς ὑπερτίμησιν τοῦ ἀτόμου εἰς βλάβην τῆς περὶ τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ σύνολον ὀρθῆς ἀντιλήψεως· παράγοντες ἄλλοι ἰσχυροί, διηνεκῶς συνεργοῦντες εἰς τοῦτο, ὑπῆρχον καὶ οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες. Διὸ καὶ πράγματι σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἡ ἀτομοκρατικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς ἐνισχύετο, ἐξασθενούσης τῆς κοινωνιοκρατικῆς.

* *

Καλλιτέρα τις παρακολούθησις σπουδαίων τινῶν γραμμῶν τῆς ἀγωγῆς θὰ καταστήσῃ τὸ πρᾶγμα σαφέστερον.

Ὁ γυμναστικὸς βίος ἐθεωρήθη ἀνέκαθεν ὡς ἡ μάλιστα προσήκουσα εἰς τὸν πολίτην, τὸν ἐλεύθερον ἄνθρωπον, ἐνασχόλησις, καὶ ὀρθῶς, διότι ἐκ τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς ἰκανότητος αὐτοῦ ἐξηρτάτο ἡ σωτηρία καὶ ἡ εὐτυχία τῆς πατρίδος. Ἄλλὰ γυμναζόμενός τις μετ' ἄλλων ἐν τοῖς γυμναστηρίοις διαγωνίζεται ἀναγκαίως πρὸς αὐτούς, ὥστε ἡ γυμναστικὴ ἐμφανίζεται διαγωνισμός τις διὰ βιολογικὴν ἀνάγκην φυσικῶς ἐμφανιζόμενος παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Διὰ τοῦτο οἱ γυμναστικοὶ ἀγῶνες, ὅπως ἱστορικῶς εἶναι γνωστοί, ὄφειλον νὰ προκύψουν μετὰ τῆς τελειότερας ἐξελέξεως καὶ τῆς συστηματικώτερας χρήσεως τῆς γυμναστικῆς. Ἄν

ἤδη ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἐν τοῖς γυμνικαῖς ἀγῶσι ο ἄρχαῖος Ἕλληνα ἔβλεπε κατὰ πόσον ἕκαστος τῶν ἀγωνιστῶν ἐπραγματοποίησε τὴν ἰδέαν τοῦ τελείου σώματος καὶ ἀπέδειξε σθένος ψυχικόν, ἀπαραίτητον εἰς τὴν νίκην, κατὰ πόσον ἐφάνη καλὸς καγαθός, ὅπερ ἀπετέλει δι' αὐτὸν τὸ ἰδεώδες ἀνθρωπίνου βίου, ἐξηγεῖται διὰ τί οἱ ἀγῶνες ἦσαν διὰ πάντα Ἕλληνα ἡ ἀνωτάτη καλαισθητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀπόλαυσις, διὰ τί μέγισται τιμαὶ ἀπενέμοντο εἰς τοὺς νικητὰς καὶ ἐθεωροῦντο εὐτυχεῖς οἱ γονεῖς καὶ αἱ πόλεις αὐτῶν, διὰ τί ὑπάρχουσι παραδείγματα ἀγωνιστῶν τῶν ἐπικινδύνων ἀγωνισμάτων, τῆς πυγμῆς καὶ τοῦ παγκρατίου, προτιμησάντων νὰ ἀποθάνωσιν ἐν τῷ ἀγῶνι ἢ νὰ ὁμολογήσωσιν, ὅτι ἠττήθησαν· τὸ *«αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἐμμεναι ἄλλων»* παρέμενε καὶ ἐν τῷ γυμναστικῷ βίῳ ἀπαίτησις ἰσχυροτάτη τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς. Ἄλλὰ φυσικὸν εἶναι, ὅτι *ἀδιάκοπος γυμναστικὸς βίος τοιοῦτος, τιμαὶ μέγισται εἰς τοὺς νικητὰς κ. τ. λ. ἐκέντριζον μὲν τὴν εὐγενῆ φιλοτιμίαν καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρῶς διέθρουπον τὰς ἀτομιστικὰς προδιαθέσεις καὶ ἀπετέλουν συνθήκας λίαν εὐνοϊκὰς εἰς ἀνάπτυξιν ἰσχυρὰν τοῦ ἀτομικοῦ ἔγωισμοῦ καὶ τῆς ἀτομοκρατικῆς περὶ βίου ἀντιλήψεως παρὰ τῇ ἀρχαίᾳ ψυχῇ.*

Ἴνα μετὰσχῆ ἀγῶνων ὁ Ἕλληνόπαις, δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ γυμνάζεται ἔτη πολλά, ἕως οὔ δήλα δὴ ἀνδρωθῆ. Πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος εἶχον θεσμοθετηθῆ καὶ ἀγῶνες παιδῶν, ἐφήβων καὶ νέων, καὶ δὴ οὐχὶ μόνον γυμνικοί, ἀλλὰ καὶ πνευματικοὶ ποιηλώτατοι περὶ τούτου καὶ ἄλλαι πηγαὶ πληροφοροῦσιν, ἀλλὰ πασῶν ἐναργέστατα ἀνεξάντητος σειράς ἐπιγραφῶν εὐρεθειῶν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν χώρων τῶν γυμνασίων πανταχοῦ τῆς γῆς, ὅπου κατόκησαν Ἕλληνες (Ποβλ. Ziebarth, Aus d. griech. Schulw.). Ἐν Σπάρτῃ π.χ. ἐγίνοντο κατὰ τινὰ ἐπιγραφὴν (I G. VI 252—356) ἀγῶνες μουσικοὶ καὶ γυμνικοὶ δεκαετῶν, ἐνδεκαετῶν, δωδεκαετῶν καὶ δεκατριετῶν παιδῶν· ἐν Χίφ (Dittenberger, Sylloge 524) ἐγίνοντο ἀγῶνες παιδῶν, ἐφήβων καὶ νέων εἰς τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν ῥαψωδίαν (=ἀπαγγελίαν ποιημάτων), τὸν καθαρισμόν, τὸν ψαλμόν, τὸν δόλιχον, τὸ στάδιον, τὸν δίαυλον, τὴν πάλην, τὴν πυγμὴν· ἐν Μαγνησίᾳ τῇ ἐπὶ

Μαιάνδρῳ ἐγίνοντο ἀγῶνες εἰς τὴν μελογραφίαν, (=γραφὴν τοῦ μουσικοῦ μέλους διὰ σημείων μουσικῶν), τὸν κιθαρισμόν, τὴν κιθαροψάλαν, τὴν ζωγραφίαν, τὴν ἀριθμητικὴν. Κατὰ ἐπιγραφὰς εὐρεθείσας ἐν Σπάρτῃ (I. G. V 1, 20), Τέφ (XII 5, 647) κ. ἄ. οἱ γραμματεῖς εἶχον καθήκον νὰ ἀναγράφωσιν ἐν τῷ γυμνασίῳ εἰς στήλην τὰ ὀνόματα τῶν ἐκάστοτε νικῶντων καὶ νὰ παραδίδωσιν αὐτὰ πρὸς φύλαξιν εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς πόλεως. Ἐπιγραφαὶ περιέχουσαι τὰ ὀνόματα παιδῶν, ἐφήβων, νέων κ. λ. ὡς νικητῶν εἰς γυμναστικούς ἀγῶνας ἢ σχολικούς διαγωνισμούς ἀνευρέθησαν εἰς πλεῖστα ὅσα μέρη τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἐν Εὐρώπῃ, Ἀσίᾳ καὶ Ἀφρικῇ. Ἡ τέλεσις λοιπὸν γυμνικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγῶνων παιδῶν ὑπῆρχε φαινόμενον πανελλήμιον. Τὸ συμπέρασμα ὅμως εἶναι, ὅτι *ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων μαχόμενοι οἱ Ἕλληνες πρὸς ἀλλήλους περὶ τῆς τιμῆς ἦτο φυσικὸν νὰ μορφῶνυνται φίλοι αὐτῆς, καὶ δὴ τοιοῦτοι, ὥστε νὰ θέλουν ὅπως δήποτε νὰ τὴν ἀποκτιῶσι, ἦτοι νὰ ἀποβαίνωσι φιλότιμοι, ἐριστικοί, φίλανθοι, ἐγωισταί.*

Ἄλλὰ δὲν εἶναι ταῦτα μόνον, ἅτινα ἦγον εἰς τὴν μόρφωσιν τοιαύτης τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς. Ποικιλώταται ἦσαν αἱ ἐθνικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἐορταὶ ἐν πάσῃ τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι. Ἡ ἐπίσημος συμμετοχὴ τῆς νεολαίας εἰς αὐτὰς κατέστη σὺν τῷ χρόνῳ θεσμὸς πανελληνίος· ἐν Ἀθήναις π. χ. κατὰ τὰ Παναθηναία (CIA II, 465 κ. ἄ.), τὰ Βοηδρομία (ἔ. ἄ. 466—499), τὰ Μυστήρια τὰ μεγάλα (ἔ. ἄ. 567—471), τὸν Ἰακχον (ἔ. ἄ. 466—571 καὶ III, 5), τὰ Ἐλευσίνα, τὰ Πυανόσια, Ὀσχοφόρια, Θήσεια, Ἐπιτάφια, Πειραῖα, Ἄλφα, Διονύσια κ. τ. λ. μετεῖχον τῆς πομπῆς καὶ οἱ ἔφηβοι ὡς ἰδιαίτερον ἐπίσημον σῶμα ὑπὸ τὸν κοσμητῆν των ὀπλισμένοι ἢ μὲ ἄλλον κόσμον· συγχρότα μνημονεύονται ὅτι ἦγον πρὸς θυσίαν ἢ ἔθνον βοῦς αὐτοὶ ἢ μετὰ τῶν διδασκάλων ἢ τοῦ κοσμητοῦ καὶ τοῦ ἱερέως τοῦ δήμου καὶ τῶν χαρίτων καὶ τῶν ἐξηγητῶν, ὅτι ἐλειτούργουν, ὅτι ἀνέθετον ἀναθήματα εἰς θεούς, ὅτι παρεκάθηον ἐν ὄπλοις εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ δήμου κ. τ. λ. (CIA II, 163· 467—469, 481 κ. ἄ.). Ἄλλοτε πάλιν, ἀναφέρεται, μετεῖχον τῆς ἐορτῆς καὶ οἱ παῖδες (Προβλ. Δημοσθ. XXI, 10). Ταῦτα παρεῖχον βέβαια τὴν μεγάλην ὠφέλειαν, ὅτι *ἡ νεολαία εἰσῆγετο ἐνωρίτατα εἰς τὸν ἐθνικόν, τὸν θρη-*

σκευτικὸν καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον, ὃν ἀναγκαίως θὰ ἐξη βραδύτερον ἐνεργῶς καὶ ὑπευθύνως, καὶ φυσικὸν ἦτο νὰ συνησθάνετο διαφέρον ὑπὲρ αὐτοῦ, ἀλλ' εἶχον καὶ τὸ μέγα κακόν, ὅτι ἀφύπνιζον καὶ ὑπέτρεφον τὰς ἐγωιστικὰς ὁρμὰς καὶ τὰ ἐγωιστικὰ συναισθήματα παρὰ τῇ παιδικῇ ψυχῇ.

Οὐχ ἦττον διδακτικὴ εἶναι καὶ ἡ παρακολούθησις τοῦ ἐσωτερικοῦ σχολικοῦ βίου. Οἱ ἔφηβοι ἦσαν τρόπον τινὰ μαθητευόμενοι στρατιῶται καὶ ὅσον οὐπω τέλειοι πολῖται· διὰ τοῦτο ἐνωρίτατα περὶ καταλλήλου ὁυθμίσεως τῆς ἀγωγῆς αὐτῶν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἤρχισε νὰ φροντιζῆ ἡ πολιτεία. Κατὰ τινὰ ἐπιγραφὴν τοῦ 334/3 π. X. (Dittenberger ἔ. ἄ. 519 I) «Καλλικράτης Αἰξωνεύς εἶπεν· Ἐπειδὴ οἱ ἔφηβοι οἱ τῆς Κεκροπίδος φυλῆς οἱ ἐπὶ Κτησικλέους ἀρχοντος εὐτακτοῦσι καὶ ποιοῦσι πάντα, ὅσα αὐτοῖς οἱ νόμοι προστάττουσι καὶ τῷ σωφρονιστῇ πειθαρχοῦσι τῷ χειροτονηθέντι ὑπὸ τοῦ δήμου, ἐπαινέσαι αὐτοὺς καὶ στεφανῶσαι χρυσῷ στεφάνῳ ἀπὸ πεντακοσίων δραχμῶν κοσμητικῆς ἕνεκα καὶ εὐταξίας. Ἐπαινέσαι δὲ καὶ τὸν σωφρονιστὴν Ἄδειστον Ἀντιμάχου Ἀθμονέα καὶ στεφανῶσαι χρυσῷ στεφάνῳ ἀπὸ πεντακοσίων δραχμῶν, ὅτι καλῶς καὶ φιλοτίμως ἐπεμελήθη τῶν ἐφήβων τῆς Κεκροπίδος φυλῆς...» Κατ' ἄλλην ἐπιγραφὴν τοῦ 281/0 π. X. (Dittenberger, ἔ. ἄ. 520) «Ἐπειδὴ οἱ ἔφηβοι οἱ ἐφηβεύσαντες ἐπὶ Μενεκλέους ἀρχοντος, πολέμου κατέχοντος τὴν πόλιν, διέμειναν πάντες εὐτακτοῦντες καὶ πειθόμενοι τοῖς νόμοις καὶ τῷ κοσμητῇ καὶ διετέλεσαν τὸν ἐνιαυτὸν τὰς τε φυλακὰς λειτουργοῦντες καὶ ἅπαντα τὰ παραγγελλόμενα ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ εἰς τὴν τοῦ Μουσαίου φυλακῆν, καθάπερ ἐτάχθησαν ὑπὸ τοῦ δήμου... ἐπαινέσαι τοὺς ἐφήβους... καὶ στεφανῶσαι χρυσῷ στεφάνῳ. Ἐπαινέσαι καὶ τὸν κοσμητὴν αὐτῶν Ἀμεινίαν Ἀντιφάνου Κηφισέα... Ἐπαινέσαι καὶ τὸν παιδοτρίβην... καὶ τὸν ἀκοντιστὴν... καὶ τὸν καταπαλαφέτην... καὶ τὸν γραμματεῖα καὶ τὸν τοξότην καὶ στεφανῶσαι αὐτοὺς θαλλῷ στεφάνου εὐταξίας ἕνεκα καὶ ἐπιμελείας, ἣν ἔχοντες διατελοῦσιν εἰς τοὺς ἐφήβους...» Ὁμοίως ἐπιγραφὰς τῶν δύο ἐπομένων αἰῶνων ἔχομεν ἐκ πάσης σχεδὸν Ἑλληνικῆς γωνίας. Ἐκ τούτων πασῶν διδασκόμεθα πλὴν τοῦ, ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦλάχιστον τοῦ 4 π. X. αἰῶνος ἡ ἀγωγή τῶν ἐφήβων ἤρχισε νὰ οργανώ-

τητα καὶ νὰ παρακολουθῆται συστηματικώτερον ὑπὸ τοῦ κράτους, καὶ ὅτι ἐκ τῶν σπουδαίων παιδαγωγικῶν μέσων ἦτο ὁ δημοσῖος ἔπαινος. *Ὅτι ὁμως ἡ ἀμοιβὴ διὰ τὴν ἐπιτέλειαν τοῦ καθήκοντος, καὶ δὴ ἡ πανηγυρικὴ, ἔχει παιδαγωγικῶς πλεονα τὰ κατὰ ἐπακόλουθα ἢ τὰ ἀγαθὰ, εἶναι ἤδη ὡμολογημένον καὶ ἐννοεῖ πᾶς τις εἰς τίνα γενικῶς κατὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀγάγη ἐξοικειώσεις τῶν μελλόντων πολιτῶν εἰς τὸ ἀγαπᾶν καὶ ἐπιζητεῖν τοιαύτην ἀμοιβήν.*

Αἱ ἀπὸ τοῦ 3. π. Χ. αἰῶνος ἐπιγραφαὶ διδάσκουσι καὶ ἄλλο τι. Πλὴν δὴλα δὴ τῶν κρατικῶν ἀρχῶν εἴτε ὑπαλλήλων τῶν ἐντεταλμένων νὰ φροντίζουσι τῶν μὲν περὶ τῆς σωματικῆς, τῶν δὲ περὶ τῆς πνευματικῆς μορφώσεως τῶν ἐφήβων ἀναφέρονται ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς καὶ ὁ «*ἀρχῶν τῶν ἐφήβων*», λεγόμενος καὶ «*ἐφήβαρχος*» ἢ «*ἀρχέφηβος*», ὁ «*γραμματεὺς τῶν ἐφήβων*» καὶ ὁ «*ταμίας τῶν ἐφήβων*», οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐκ τῶν ἐφήβων· εὐρίσκομεν δὴλα δὴ καὶ σωματειακὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐφήβων. Τὸ ὄνομα αὐτῆς ἦτο «*τὸ κοινὸν τῶν ἀλειφομένων*» εἴτε «*συνέφηβοι*». Ἡ μελέτη τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν πείθει ἀπολύτως, ὅτι ἡ ὀργάνωσις αὕτη ἦτο ἀνεγνωρισμένη ὑπὸ τοῦ Κράτους. Ἐν ἐπιγραφῇ π. χ. τοῦ τέλους τοῦ 2 π. Χ. αἰῶνος (Michel Recueil 643) μνημονεύεται ἐν τῇ χρονολογίᾳ ἐπισήμου ἐπιγραφῆς ἐφήβων εἰς τοὺς καταλόγους μετὰ τῶν ἀρμοδίων κρατικῶν ἀρχῶν, τοῦ πρυτάνεως καὶ τοῦ γυμνασιάρχου, ὁ ἐφήβαρχος καὶ ὁ γραμματεὺς τῶν ἐφήβων. Ἐν ἄλλαις ἐπιγραφαῖς βλέπομεν, ὅτι οἱ ἐφηβοὶ συνεδριάζουσιν ὡς σωματεῖον λαμβάνουσιν ἀποφάσεις, ἀναγράφουσιν αὐτὰς εἰς στήλας καὶ τοποθετοῦσιν εἰς τὰ ἐμφανέστατα μέρη τοῦ γυμνασίου, ἰδρύματος δημοσίου, ὅπερ μόνον δημοσία ἀρχὴ θὰ ἠδύνατο νὰ πράξῃ· ἀποφασίζουσι π. χ. ἐν συνεδρίᾳ νὰ ἀποδεχθῶσι δωρεάν τινα, νὰ ἐκφράσωσι τὴν ἐαυτῶν εὐγνωμοσύνην πρὸς εὐεγέτας αὐτῶν, πρὸς πρὸς ἱκανὸν καὶ ἐνθουσιώδη ὑπὲρ τῆς προόδου αὐτῶν γυμνασιάρχην ἢ διδάσκαλον ἢ τὸν ἐφήβαρχον, νὰ ἀνεγείρωσι μνημεῖόν τι κ.τ.δ. «*Οἱ ἀλειφόμενοι*» π.χ. τῆς Θήρας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 3. ἢ τοῦ 2. π. Χ. αἰῶνος ἀποφασίζουσι νὰ ἐπαινεθῆ καὶ νὰ τιμηθῆ διὰ χρυσοῦ στεφάνου ὁ γυμνασιάρχος αὐτῶν Βάτων ὁ Φί-

λωνος καὶ παρακαλοῦσι νὰ ἐπανεκλεγῆ οὗτος γυμνασιάρχος ἔνεκα τοῦ ἐξαιρετικοῦ του ζήλου καὶ τῶν μεγίστων φροντίδων ὑπὲρ αὐτῶν, τοῦ γυμνασίου καὶ τῶν ἀγῶνων, ἔχων ἐτι ὑπὲρ ἑαυτοῦ ὅτι καὶ ἄλλοτε ἐτιμήθη διὰ χρυσοῦν στεφάνων, τιμητικῆς ἐπιγραφῆς καὶ εἰκόνας καὶ ἤδη πεντάκις εἶχεν ἐκλεγῆ γυμνασιάρχος (Archiv für Papyrosk. 3,5 132,1). «*Οἱ λαμπαδισταὶ καὶ οἱ ἀλειφόμενοι τῆς Πάτμου κατὰ τὸν 2 π. Χ. αἰῶνα ὁμοίας περιπου ἀπονέμουσι τιμὰς εἰς Ἡγήμανδρον τὸν Μενεκράτους ἐπτάκις ἤδη διατελέσαντα γυμνασιάρχον, ἀπαξ λαμπαδάρχη καὶ τελευταῖον ταμίαν τῶν λαμπαδιστῶν (Dittenb. ἔ. ἀ. 681). «*Οἱ ἐκ τοῦ ἐν Ὀμβροῖς γυμνασίου*» ἀναγράφουσιν ἐν στήλῃ, ἣν τιμητικῶς ἴδρυσαν ἐν τῷ γυμνασίῳ παρὰ τὸν ἀνδριάντα τοῦ ἰδρυτοῦ, ὅτι ἀπηυθύνθησαν δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν βασιλέα Πτολεμαῖον τὸν β' καὶ ὅτι ἔευχον ἀπαντήσεως αὐτοῦ καὶ τῆς βασιλείσεως, καθ' ἣν ἐδόθησαν εἰς τὸν στρατηγὸν τῆς Θηβαΐδος Βοΐθον αἱ δέουσαι διαταγαὶ (Arcin f. Papyr. 9,410). Ὅμοίας ἐπιγραφὰς θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναφέρῃ τις πολλὰς, ἀν ἦτο ἀνάγκη. Παρερχομένου τοῦ χρόνου ἡ σωματειακὴ ὀργάνωσις τῶν ἐφήβων ἐξελισσεται ἔτι μᾶλλον, ὥστε ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων ἐκλέγονται *ἀρχῶν, βασιλεὺς, πολέμαρχος, θεσμοθέται, στρατηγός, κήρυξ, ἀστυνόμοι, εἰσαγωγεῖς*, δὴλα δὴ τὰ σωματεῖα τῶν ἐφήβων εἶχον καταστῆ τέλεια ὁμοιώτατα κράτους. Καὶ μαθητικῶν ὀργανώσεις δὲν ἔλειψαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι (Ἐπιγρ. Περγ. II 463, OIG. 3135, 19. Πρὸβλ. Ziebarth, ἔ. ἀ. σ. 93).*

Τὸ σωματειακὸν πνεῦμα ἐξετάθη καὶ ἐκτὸς τοῦ σχολείου· οἱ ἐξερχόμενοι ἐκ τοῦ γυμνασίου ἐξηκολούθουν τὴν ἔνωσίν των καὶ ἀπετέλουν ἄλλους συνδέσμους, ὀνομαζόμενοι νέοι· ἐπίσης οἱ μέλλοντες νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ γυμνάσιον συνεχρότου συνδέσμους, ὀνομαζόμενοι μελλέφηβοι. Παρὰ τούτους πλήθος ἄλλων συνδέσμων ὑπῆρχεν, ὡς δηλώνουν αἱ ὀνομασίαι *συντρικλεινοὶ, συνήθεις, φίλοι, φίλοι καὶ συστάται* κ.τ.δ., ὧν τινες φαίνονται ἀνεγνωρισμένοι ὑπὸ τοῦ κράτους Dumont, Essai sur l'éph att. I, 313 ἔ. Poland, Gesch. d. griech. Vereinw σ.97. Ziebarth, ἔ. ἀ. σ. 96).

Διὰ τί νῦν ἐν τοιαύτῃ μανίᾳ συλλογοποιήσεως τῆς νεολαίας θὰ ἀπετέλουν ἐξαιρέσειν οἱ μαθηταὶ τῶν κατωτέρων

σχολείων, τῶν ἀντιστοιχούντων εἰς τὰ σημερινὰ δημοτικά; Οἱ μνημονευθέντες σύνδεσμοι τῶν μελλεφίβων φυσικώτερον θὰ ἠδύναντο νὰ προκύβουν ὡς συνέχεια ὑπαρχόντων ἐν τοῖς σχολείοις τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως συνδέσμων, ὅπως φυσικῶς προήρχοντο καὶ οἱ σύνδεσμοι τῶν νέων ὡς συνέχεια τῶν ὑπαρχόντων ἐν τοῖς γυμνασίοις συνδέσμων τῶν ἐφήβων, παρὰ ἕνεκα σκέψεως τῶν παιδῶν, ὅτι εἰσερχόμενοι μετὰ πάροδον χρόνου τινὸς εἰς τὸ γυμνάσιον θὰ συνανήκουν καὶ θὰ ἀποτελέσουν σύνδεσμον. Ἄλλὰ καὶ ἐξ ἐπιγραφῶν γίνεται δῆλον, ὅτι καὶ παρὰ τοῖς σχολείοις τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως ὑπῆρξαν σύνδεσμοι καὶ ὅτι ἡ αὐτοδιοίκησις ἐφηρμόσθη καὶ παρ' αὐτοῖς καθ' ὅμοιον καὶ παρὰ τοῖς ἀνωτέροις σχολείοις τρόπον (I G. XI 5, 531, 526, 527, 528 κ. ἄ.). Ἀξιωματικὸς εἶναι ἰδιωτικὴ τις ἐπιγραφὴ τῆς Δήλου τοῦ 135 π. Χ. περίπου, καθ' ἣν «Στασέας Φιλοκλέους Κολωνῆθεν, παιδοτρίβης, ἀνέγραψεν τοὺς ἐκ τῆς ἑαυτοῦ παλαιστρας ἱερατεύσαντας καὶ λαμπαδαρχήσαντας καὶ ἀγωνοθετήσαντας καὶ γυμνασιαρχήσαντας ἐκ τῶν ἐλευθέρων παιδῶν τὰ Ἑρμαῖα . . . » (Bull. Corr. hell. 15, 258) οἱ μαθηταὶ δῆλα δὴ τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως Στασέα τινὸς φέρονται ὡς ἐκτελέσαντες κατὰ τὴν πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑρμοῦ ἑορτὴν ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας ἐκτελοῦσιν ἐνήλικες.

Οὕτως ὅτι ἐπεδίωξε κατὰ τὸν 16 αἰῶνα ὁ Troztendorf καὶ ὅτι κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἐπιδιώκουν ὁ Dewey, ὁ Kerschensteiner καὶ ἄλλοι παιδαγωγικοί, τὴν αὐτοδιοίκησιν τῶν μαθητῶν ἐν τοῖς σχολείοις, ἐπραγματοποίησεν ἐπὶ αἰῶνας ἀρκετοὺς τὸ ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν σχολεῖον. Τὸ μέτρον τοῦτο κύριον σκοπὸν ἔχει, ὅπως, ὅσον δι' αὐτοῦ εἶναι δυνατόν, ἀναπτύσσεται παρὰ τοῖς μαθηταῖς ἡ συνειδήσις, τὸ συναίσθημα καὶ ἡ βούλησις τοῦ συνανήκειν, τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς εὐθύνης, ὅπως ἐπιτυγχάνηται ὀρθὴ αὐτοσυνειδήσις, διδάσκηται καὶ ἀσκῆται ἡ προσήκουσα χορῆσις τῆς ψήφου καὶ καλλιεργῆται τὸ διαφέρον πρὸς δρασιν κοινωνικὴν δι' ὀλιγωτέρων λέξεων θὰ ἐλέγομεν ἡ μαθητικὴ αὐτοδιοίκησις σκοπὸν κύριον ἔχει νὰ συντελῇ τὸ ἑαυτῆς μέρος εἰς τὴν μόρφωσιν χρησίμων πολιτῶν ἢ χρησίμων μελῶν τῆς κοινωνίας, εἰς ἣν ἀνήκουν οἱ μαθηταί, ὅστις ἀείποτε ὑπῆρξεν ὁ φυσικὸς καὶ ὁ

ἀληθινὸς σκοπὸς τοῦ σχολείου καὶ τῆς ἀγωγῆς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης οὐδὲν νεώτερον σχολεῖον δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ ἀρχαῖον· ὁ ὅλος βίος ἐκείνου ἦτο ἀντίγραφον πιστὸν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ βίου, ὥστε ὁ παῖς ἐνηλικιούμενος θὰ ἐσυνέχιζεν ἀπλῶς τὸν σχολικὸν του βίον. Ἄλλ' ἐτέρωθεν εἶναι γνωστὸν πόσα κακὰ δύναται νὰ φέρῃ ἡ ἄλογος προσαρμογὴ τοῦ ἀώρου παιδικοῦ βίου πρὸς τὸν ὄριμον κοινωνικὸν καὶ ἐθνικὸν βίον τῶν ἐνηλίκων καὶ μετὰ πόσων κινδύνων εἶναι ἀείποτε συνδεδεμένη ἡ αὐτοδιοίκησις ὡς μέσον ἀγωγῆς παρὰ τὰ μεγάλα ὠφελήματα, ἅτινα δύναται νὰ παράσῃ καὶ ἐν τῇ ἀρίστη τῆς ἐφαρμογῇ εὐκόλα προκαλεῖ δυσαρσεκείας τῶν μαθητῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ τὸν διδάσκαλον, προκαλεῖ ἔριδας καὶ διαιρέσεις, φυσικῶς δὲ ἐξάπτει τὴν φιλοτιμίαν, ὑποδαυλίζει τὸν ἐγωισμὸν καὶ τὴν φιλαυτίαν καὶ ἄγει εἰς τὸν κομματισμὸν ὅχι σπανίως γνωρίζει εἰς τοὺς τροφίμους τὸ μῖσος, τὸν φθόνον καὶ τὴν χαιρεκακίαν. — Ὁ κίνδυνος νὰ διεγείρωνται καὶ νὰ θεραπεύωνται τὰ ἐγωιστικὰ συναισθήματα καὶ ὁρμαὶ ἦτοι ὁ κίνδυνος τῆς καταστροφῆς τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, ὅσον ἐκ τῆς μαθητικῆς αὐτοδιοικήσεως ἐξαρτᾶται, ὑπάρχει ἀείποτε, τόσον δὲ μεγαλύτερος, ὅσον λαὸς τις ζωηρότερον πρὸς ἀτομοκρατικὴν περὶ βίου ἀντίληψιν κλίνει. Ἄν ταῦτα εἶναι ἀληθῆ, ἂν τὸν ἀρχαῖον Ἕλληνα ἐχαρακτήριζε τὸ φιλότιμον, τὸ ἐριστικόν, ὁ κομματισμὸς, ἡ ἀεὶ ἰσχυροτέρα καθισταμένη παρ' αὐτῷ ἀτομοκρατικὴ ἀντίληψις περὶ βίου, εἶναι φανερὸν πόσον ὁ ἀνωτέρω σκιαγραφηθεὶς ἐσωτερικὸς σχολικὸς βίος θὰ συνήργησεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν γνωστῶν πανελληνίων τούτων ἐλαττωμάτων, ἀχωρίστου χαρακτῆρος τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ἄν δὲ εἶναι ἀλήθεια, ὅτι πρωτίστως διὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦτον ἀνετράπη ἡ ἀρχαία Ἑλλάς, τότε τὸ σχολεῖον αὐτῆς καὶ τὰ παιδαγωγικὰ τούτου μέτρα, ἐν οἷς καὶ ἡ μαθητικὴ κοινότης, πλήρως συντελέσαντα τὸ ἑαυτῶν μέρος εἰς αὐτόν, εἶναι ἀναγκαιῶς ὑπεύθυνα κατὰ τὸ μέρος τοῦτο εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

* *

Ἐν μόνον ζήτημα μένει ἀνόμη, τὸ ὁποῖον διὰ τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ δὲν πρέπει νὰ ἀφεθῇ ἀνεξέταστον· «ἐφηρμόσθη

ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι κρατική ἀγωγή; ἐφημερόσθη πανταχοῦ αὐτῆς καὶ κατὰ πόσον ;»

Ἐπανειλημμένως ἐλέχθη, ὅτι ἡ κοινωνία ὡς φυσικὸς ὀργανισμὸς ἔχει οἰκοθεν τὴν ὁρμὴν πρὸς ζωὴν, προαγομένη δέ, ὅσον σαφεστέραν συνείδησιν ἑαυτῆς λαμβάνει, τόσον σκοπιμώτερον ἐνεργεῖ ὑπὲρ τῆς ζωῆς αὐτῆς. Ἡ ζωὴ ὅμως τῆς κοινωνίας διατηρεῖται καὶ προάγεται μόνον διὰ τῶν δρώντων μελῶν αὐτῆς, τῶν πολιτῶν, ἐὰν οὗτοι εἶναι προσηκόντως μεμορφωμένοι. Διὰ τοῦτο οὐδεμία κοινωνία θὰ ἐνῆργει φρονίμως, ἐὰν ἡμέλει τῆς προσήκουσας πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῆς μορφώσεως τῶν ἐφήβων, οἵτινες ὅσον οὐπω καταλέγονται εἰς τοὺς πελίτας καὶ ἄρχονται δρώντες. Πράγματι λοιπὸν παρὰ πάσαις ταῖς κοινωνίαις τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εὐρίσκομεν αἰεὶ ποτε κρατικὴν τὴν ἀγωγὴν τῶν ἐφήβων, παρ' ἐκάστη βέβαια ἀναλόγως πρὸς τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς καὶ τὴν ἐξέλιξιν, ἣν διὰ τοῦ χρόνου ὑφίστατο. "Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5 π.Χ. αἰῶνος πολλαὶ Ἑλληνικαὶ πόλεις, μεγάλαι καὶ μικραὶ, παρέταξαν ἐν τῷ κατὰ τῶν Περσῶν ἀγῶνι πολίτας μὲ θαυμαστὴν ψυχικὴν καὶ σωματικὴν δύναμιν, εἵμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πολὺ πρὸ τῆς χρονολογίας ταύτης ἡ ἀγωγή τῶν ἐφήβων κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα θὰ εἶχε συστηματικῶς καὶ καλῶς ὑπὸ τῶν πολιτειῶν ὀυθμισθῆ.

Ἐπιῆρχεν ὁμοῦ κρατικὴ καὶ ἡ κατωτέρα ἐκπαίδευσις ;
Τοῦτο ἐξηγήθη φυσικὰ ἐκ τῆς παρ' ἐκάστη κοινωνία κρατούσης ἀντίληψεως περὶ τῆς σχέσεως ἀτόμου καὶ κοινωνίας, ἐκ τῆς ἀντίληψεως κατὰ πόσον ἡ κοινωνία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μορφώσῃ τὸ ἄτομον κατὰ τὸ πρότυπον ἢ πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῆς. Εἶναι φανερόν, ὅτι, ὅσον δημοκρατικώτερα ἐξελλίσσεται ἡ ὅλη περὶ βίου ἀντίληψις παρὰ τινὶ κοινωνία, τόσον μείζων ἀξία ἀναγνωρίζεται εἰς τὸ ἄτομον καὶ τόσον μείζων ἐλευθερία ἐν τῇ ἀγωγῇ θὰ ἐπιθυμῆται ὑπὸ τούτου· τοῦναντίον θὰ συμβαίνει, ἂν ὀλιγώτερον δημοκρατικὴ εἶναι ἡ ἐξελλίσσεται ἡ περὶ βίου ἀντίληψις.

Αἱ δυσκολώτερον καὶ ἀτελέστερον κατὰ τὴν δημοκρατικὴν κατεύθυνσιν ἐξελλισσόμενα Ἑλληνικαὶ κοινωνίαι ὑπῆρχαν αἰ Δωρικαί, δύο μάλιστα αὐτῶν, ἡ Σπαρτιατικὴ καὶ ἡ τῶν Κρητῶν, καὶ ἐνέμειναν παντελῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐθνικὴν τῶν ἀντίληψιν, καθ' ἣν μόνον τὸ σύνολον ἔχει ἀξίαν, τὸ

δὲ ἄτομον δὲν εἶναι ἢ ἀπλοῦν ὄργανον τοῦ συνόλου. Διὰ τὴν ἐμμονὴν ταύτην ἡ ἀγωγή ἐν Σπάρτῃ καὶ Κρήτῃ ὑπῆρξεν ὅλη παντελῶς κρατικὴ, μοναδικὸν σκοπὸν ἔχουσα τὴν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ὑπαρχούσης πολιτείας μόρφωσιν χρησίμων πολιτῶν, μηδεμιᾶς ἀπολύτως ἀτομικῆς προδιαθέσεως ἢ ἀτομικοῦ συμφέροντος κρινομένου ἀξίου καὶ τῆς ἐλαχίστης τιμῆς. Τί διὰ τῆς ἀγωγῆς ταύτης κατώρθωσεν ἡ Σπάρτη εἶναι γνωστόν· παρὰ τὸ θεμελιῶδες αὐτῆς ἐλάττωμα, τὸν περιορισμὸν εἰς τὸ ἐλάχιστον τῆς θεραπείας τῶν ἀνθρωπίνων προδιαθέσεων ζωῆς, παρὰ τὸ ἀνεξέλικτον καὶ μονομερὲς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, παρὰ τὸ ὀλιγάνθρωπον καὶ τὴν πενίαν αὐτῆς, ὅμως ὑπῆρξε κοινῇ τῶν Ἑλληνίδων πόλεων ἀποφάσει ἡ ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῶν τὸν ἐκ Περσῶν μέγαν κίνδυνον, ἐγένετο δι' ὄλου τοῦ βίου τῆς ὑπόδειγμα τάξεως καὶ δικαιοσύνης καὶ ἔζησεν ἐλευθέρα ὅσον οὐδεμία ἄλλη πόλις Ἑλληνικὴ, δὲν ἔχασε δὲ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἢ ὅτε δὲν εἶχε πλέον πολίτας. Ἄλλα καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ συμβῆ ἄλλως· ζωὴν, κοινωνίαν οὔσαν, μόνον τὸ σύνολον δύναται νὰ ἔχῃ καὶ νὰ παρήσχη, ὃ δὲ Σπαρτιάτης μόνον ἐν τῇ ζωῇ τοῦ συνόλου ἔβλεπε τὴν ζωὴν του καὶ μόνον διὰ τὴν ζωὴν τοῦ συνόλου ἔκρινεν ἀξίον νὰ ζῆ.

Ἐν τῇ μὴ Δωρικῇ Ἑλλάδι, μάλιστα δὲ τῇ παραλίᾳ καὶ τῇ Ἴωνικῇ, ἢ ἐπὶ τὸ δημοκρατικώτερον ἐξέλιξις τῶν φρονημάτων καὶ τῶν πολιτευμάτων συνετελεῖτο ταχύτερα καὶ πληρεστέρα. Ἀνάλογον λοιπὸν δεόν νὰ δεχθῶμεθα καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀγωγῆς. Ἀτυχῶς στερούμεθα σχετικῶν εἰδήσεων ἐπαρκῶν. Ὡς πρὸς τὰς Ἀθήνας ἀναγινώσκουμεν παρ' Αἰσχίνῃ (κ. Τιμάρ. 32, 6) τὰ ἑξῆς : «Σκέψασθε γάρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ὅσην πρόνοιαν περὶ σωφροσύνης ἐποίησατο ὁ Σόλων ἐκεῖνος, ὁ παλαιὸς νομοθέτης, καὶ ὁ Δράκων καὶ οἱ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους γομοθέται. Πρῶτον μὲν γὰρ ἐνομοθέτησαν περὶ τῆς σωφροσύνης τῶν παίδων τῶν ἡμετέρων, καὶ διαρρήδην ἀπέδειξαν ἃ χρὴ τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον ἐπιτηδεύειν καὶ ὡς δεῖ αὐτὸν τραφεῖναι, ἔπειτα· δεύτερον περὶ τῶν μισρακίων, τρίτον δ' ἐφεξῆς περὶ τῶν ἄλλων ἡλικιῶν . . . Καὶ τούτους τοὺς νόμους ἀναγράφαντες ὑμῖν κατέθεντο, καὶ ὑμᾶς αὐτῶν ἐπέστησαν φύλακας . . . Πρῶτον μὲν γὰρ διέβημι πρὸς ὑμᾶς τοὺς νόμους, οἱ κείνται περὶ τῆς

εὐκοσμίας τῶν παίδων τῶν ἡμετέρων, ἔπειτα δεύτερον τοὺς περὶ τῶν μεираκίων, τρίτον δ' ἐφεξῆς τοὺς περὶ τῶν ἄλλων ἡλικιῶν ... Ὁ γὰρ νομοθέτης πρῶτον μὲν τοῖς διδασκάλοις, οἷς ἐξ ἀνάγκης παρακαταπιθέμεθα τοὺς ἡμετέρους αὐτῶν παῖδας, οἷς ἔστιν ὁ μὲν βίος ἀπὸ τοῦ σωφρονεῖν, ἢ δ' ἀπορία ἐκ τῶν ἐναντίων, ὅμως ἀπιστῶν φαίνεται καὶ διαρρήδην ἀποδείκνυσι πρῶτον μὲν ἦν ὦραν προσήκει ἵνα τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον εἰς τὸ διδασκαλεῖον, ἔπειτα μετὰ πόσων παίδων εἰσιέναι καὶ πηνίκα ἀπιέναι, καὶ τοὺς διδασκάλους τὰ διδασκαλεῖα καὶ τοὺς παιδοτρίβας τὰς παλαιστρας ἀνοίγειν μὲν ἀπαγορεύει μὴ πρότερον, πρὶν ἂν ὁ ἥλιος ἀνίσχη, κλήειν δὲ προστάττει πρὸ ἡλίου δεδυκότες, τὰς ἐρημίας καὶ τὸ σκότος ἐν πλείστη ὑποψία ποιούμενος· καὶ τοὺς νεανίσκους τοὺς εἰσφοιτῶντας οὕσυνας δεῖ εἶναι καὶ ἄσυνας ἡλικίας ἔχοντας, καὶ ἀρχὴν ἣτις ἔσται ἢ τούτων ἐπιμελησομένη, καὶ περὶ παιδαγωγῶν ἐπιμελείας καὶ περὶ Μουσειῶν ἐν τοῖς διδασκαλείοις καὶ περὶ Ἑρμαίων ἐν ταῖς παλαιστραις, καὶ τὸ τελευταῖον περὶ τῆς συμφοιτήσεως τῶν παίδων καὶ τῶν χορῶν τῶν ἐγκυκλίων . . . » Κατὰ τὰς πληροφορίας ταύτας τοῦ Αἰσχίνου (343 π. Χ.) ἢ Ἀθηναϊκῆ πολιτεία ἀρκετὰ πρὸ τοῦ τέλους τῆς 7 π. Χ. ἑκατονταετηρίδος ἐπέδειξε μέγα ἐνδιαφέρον καὶ ἐνομοθέτησεν ὑπὲρ τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως αὐτῆς. Ἄλλ' οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Δράκοντος καὶ τῶν συγχρόνων αὐτοῖς νομοθετῶν θὰ ἀπετέλουν καὶ τὰ πρῶτα ὑπὲρ τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως μέτρα ; Οὐδεμίαν μέριμναν θὰ εἶχε δεῖξει ὑπὲρ αὐτῆς πρότερον ἢ πολιτεία, θὰ ἦτο δὲ ἐπιτετραμμένον νὰ παιδαγωγῇ ἕκαστος τὰ τέκνα αὐτοῦ ὅπως ἤθελε, καὶ πρὸς ἀνατροπὴν ἀκόμη τοῦ ὑπάρχοντος κοινωνικοῦ καθεστῶτος ; Τὸ πρᾶγμα εἶναι φύσει ἀδύνατον. Ἄλλ' ἐν τούτοις καὶ ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου ἀναφερομένου νόμου ὡς νόμου τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Δράκοντος δὲν προκύπτει, ὅτι ἢ κατωτέρα ἐκπαιδεύσις ὑπῆρχε κρατικῆ, ὡς σήμερον ἐννοοῦμεν τὸν ὅρον, ἢ καὶ ὡς βραδύτερον ἀναδιωργανώθη ὑπὸ τοῦ κράτους ἢ ἀγωγή τῶν ἐφήβων· διότι οὐδεὶς λόγος γίνεται ἐν αὐτῷ περὶ διορισμοῦ διδασκάλων ὑπὸ τοῦ κράτους, περὶ προγράμματος, ἐργασίας κ. τ. λ. Ὅπως δὴποτε ὅμως παραμένει ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἐκ παλαιοῦ ὑπῆρχον νομοθετημένα ἢ παραδεδεγμένα γενικαί τινες διατάξεις περὶ τῆς

ἀγωγῆς τῶν παίδων, ὑποχρεωτικαὶ βέβαια καὶ διὰ τὰ κατώτερα σχολεῖα, τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἦσαν ἰδιωτικά. Πῶς αὐταὶ ἐτηροῦντο προοιούσης τῆς δημοκρατικῆς ἐξελίξεως τῆς Ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, οὐδεμίαν ἔχομεν σαφῆ πληροφορίαν· ἐξ ἄλλων ὅμως δεδομένων εἰκάζομεν, ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἦσαν λησμονημένοι καὶ ὅτι αἱ αἰτιάσεις τοῦ Αἰσχίνου ἀποτελοῦσιν ἀπήχησιν τῆς κοινῆς γνώμης νὰ ἐπανέλθουν εἰς ἰσχύν. Διὰ τοῦτο σπουδαιοτάτη φαίνεται μοι ἐπιγραφὴ τῆς Ἐλευσίνος, σύγχρονος πρὸς τὸν κατὰ Τιμάρχου λόγον τοῦ Αἰσχίνου, καθ' ἣν « . . . Ἐπειδὴ Δερκύλος ὁ στρατηγὸς φιλοτιμεῖται περὶ τὸν δῆμον τῶν Ἐλευσινίων τά τε ἄλλα καὶ ὅπως ἂν οἱ παῖδες παιδεύονται οἱ ἐν τῷ δήμῳ, δεδόχθαι Ἐλευσινίοις ἐπαινεῖσαι Δερκύλον Αὐτοκλέους Ἀγνούσιον καὶ στεφανῶσαι ἀπὸ πεντακοσίων δραχμῶν, καὶ ἀνειπεῖν τὸν στέφανον Ἐλευσῖνι ἐν τῷ θεάτρῳ τραγωδῶν τῷ ἀγῶνι . . . Ἀναγράψαι δὲ τὸ ψήφισμα ἐν στήλῃ λιθίνῃ παρὰ τὰ προπύλαια τῆς Δήμητρος καὶ τῆς κόρης. Ἐπιμεληθῆναι δὲ τῆς ἀναγραφῆς τοὺς πατέρας τῶν παίδων μετὰ τοῦ δημάρχου . . . ». Ἡ ἔκφρασις τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι τοιαύτη, ὥστε μετὰ βεβαιότητος συμπεραίνεται, ὅτι ὁ Δερκύλος δὲν ἐπιμελήθη ἐκ περισσοῦ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν παίδων τῶν Ἐλευσινίων, ἀλλ' ἐξετέλεσε μετὰ ζήλου ἐν τῶν καθηκόντων, ἅτινα ὁ νόμος ἐπέβαλλεν εἰς αὐτὸν ὡς στρατηγόν. Ἄν ὅμως οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, διὰ τί οἱ Ἀθηναῖοι θὰ ἀνέθετον εἰς ἕνα μόνον στρατηγόν, τὸν τῆς Ἐλευσίνος, τοιοῦτο καθήκον καὶ οὐχὶ εἰς πάντας, καὶ εἰς τοὺς στρατηγούς ἄρα τοῦ ἄστεως ; Δυνάμεθα ἄρα ἐντεῦθεν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἤρχισε τέλος ἢ Ἀθηναϊκῆ κοινωνία νὰ ἀντιλαμβάνηται κατὰ ποίου κρημνοῦ κατεφέρετο ἐκ τῆς παρ' αὐτῆ ἐπικρατήσεως ἀιμοκρατικῶν ἀντιλήψεων, ὥστε ἀπὸ τῶν μέσων περιόδου τοῦ 4 αἰῶνος ἐπέβλεπεν αὐστηρότερον καὶ τὴν κατωτέραν ἐκπαιδεύσιν, ἴσως δὲ καὶ ἐφρόντισε καὶ περὶ ἄλλης σκοπιμωτέρας ἑνθμίσεως αὐτῆς. Εἰς ταῦτα ἀναμφιβόλως θὰ εἶχον συντελέσει πολὺ καὶ αἱ διδασκαλαὶ καὶ αἱ συγγραφαὶ τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ξενοφῶντος καὶ σειρᾶς ἄλλων σοφῶν καὶ φιλοπατρίδων ἀνδρῶν, οἵτινες εἶχον κηρυχθῆ θυμασταὶ τῆς Σπαρτιατικῆς ἀγωγῆς καὶ ἐζήτουν τὴν κρατικοποίησιν τῆς παιδείας ὅλης μὲ σκοπὸν τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν εὐτυχίαν τοῦ συνόλου. Σαφέστερον φαίνεται τὸ πρᾶγμα ὀλίγον βραδύτε-

ρον. Οὕτως ἀνευρίσκομεν ἐν Δήλῳ, τμήματι τοῦ κράτους τῶν Ἀθηναίων, τῷ 300 π. Χ. σχεδὸν παντελῶς κρατικὴν ἐκπαίδευσιν, ἀφοῦ δύο τοῦλάχιστον σχολεῖα κατωτέρας ἐκπαιδύσεως (παλαίστρα) ἀνήκον εἰς τὸ ἱερόν (Bull. Corr. hell. 34, 1910, 152), ἐν Ἀθήναις δὲ κατὰ τὸ 160 καὶ 150 π. Χ. (I. G. II, 444, 445, 446) δύο τοῦλάχιστον ὅμοια ἰδιωτικὰ σχολεῖα ἦσαν ἀνεγνωρισμένα ὑπὸ τοῦ κράτους (Προβλ. Ziebarth, ἔ. ἀ. σ. 34 κ. 38).

Ὅμοιαι γνῶμαι πρέπει νὰ ἐκνοιάρχησαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εὐρύτατα ἐν Ἑλλάδι, διότι ἐκ πληθύος ἐπιγραφῶν προκύπτει, ὅτι ὅλη ἡ ἐκπαίδευσις ἐπεβλέπετο αὐστηρῶς ὑπὸ τοῦ κράτους, ἂν δὲν εἶχε καταστῆ ἐντελῶς κρατικὴ, ἐν πλείσταις πόλεσι, π. χ. ἐν Μιλήτῳ, Τέῳ, Πριήνῃ, Περγάμῳ, Μαγνησίᾳ, Νοτίῳ Κῶ, Ἀστυπάλαιᾳ, Ἐλαίᾳ, Κυζίκῳ κ. ἀ. (Ath. Mitt. 22, 1907, 247· Oester. Jahrb. 8, 163· Dittenberg. Or. Gr. 332, 36 καὶ Syll. II 365, 24 κ. τ. λ.). Εὐρίσκομεν μάλιστα ἐν τισι πόλεσι καὶ ἐποπτεῖαν τῆς ἀγωγῆς τῶν παρθένων (Dittenb. Or. Gr. 309, 9· C. I. G. 3, 185, 20· Athen. Mitt. 39, 1912, 277) Ποία ὅμως ὑπῆρξε πρότερον ἢ κατωτέρα ἐκπαίδευσις ἐν ταῖς πόλεσι ταύταις καὶ καθόλου ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι, ἣτις δὲν ἦτο ἢ δὲν παρέμεινεν ἀκραιφνῶς Δωρικὴ; Ἀτυχῶς ἐλαχίστας μόνον εἰδήσεις ἔχομεν καὶ ταύτας ἀσαφεῖς, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν θετικὰ συμπεράσματα. Ἐκ τῆς μελέτης ὅμως τοῦ ὅλου Ἑλληνικοῦ βίου προκύπτει σαφῶς, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ διεδίκετο καὶ ἐξενίκα πληρέστερον ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἢ Ἰωνικὴ καὶ Ἀθηναϊκὴ περὶ βίου ἀντίληψις, ὥστε δύναται νὰ θεωρηθῆ βέβαιον, ὅτι, ὅσα ἐλέχθησαν προκειμένου περὶ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀγωγῆς, ἰσχύουν καὶ διὰ πᾶσαν τὴν μὴ ἀκραιφνῶς Δωρικὴν οὖσαν ἢ παραμένουσαν Ἑλλάδα, δηλαδὴ διὰ τὸ ὅλον σχεδὸν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Δωρικὴ ἀγωγή διετήρει ὡς θαυμαστάς ἀείποτε τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς ἄλλους διανοουμένους, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ἔχανεν ἀεὶ εὐρύτερον ἔδαφος, ὑποχωροῦσα μετὰ τῆς Δωρικῆς περὶ βίου ἀντιλήψεως εἰς τὴν Ἰωνικὴν καὶ Ἀθηναϊκὴν.

Μελετῶν τις ὅμως τὴν Ἑλληνικὴν ἀγωγήν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ π. Χ. ἐλευθέρου βίου συμπεραίνει ἀσφαλῶς, ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος κατενόησε τέλος, ὅτι ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων ἔχει ὄχι μόνον δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ καθήκον νὰ ὀυ-

θμίξῃ αὐτὴ τὰ τῆς μορφώσεως τοῦ ἀνηλίκου μέρους αὐτῆς, ἂν θέλῃ νὰ ζήσῃ, οὕτω δέ, ὥστε ἡ τελειοτάτη νὰ μορφώνηται κοινωνία καὶ τὰ τελειότατα ἄτομα ἐν αὐτῇ, ὅτι ἄρα συγκερασμὸς τοῦ ὑγιούς τῆς Σπαρτιατικῆς ἀγωγῆς μετὰ τοῦ ὑγιούς τῆς Ἰωνικῆς ἠδύνατο νὰ δώσῃ τὴν ἀρίστην μορφήν ἀγωγῆς.

Εἰς τὴν ὀρθὴν ταύτην ἀντίληψιν συνετέλεσεν ἀναμφιβόλως πολὺ καὶ ἡ ὑπὸ τοὺς Μακεδόνας βασιλεῖς ἐπίτευξις μεζονος ἐνόητος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἀτυχῶς ὅμως καὶ ὑπὸ τούτους δὲν συνετελέσθη οὔτε δυνατὸν νὰ συντελεσθῆ μεγάλη ἐν τοῖς πράγμασι πρόοδος· ἡ ἀτομοκρατικὴ περὶ βίου ἀντίληψις ἦτο ἤδη ἢ κυριαρχοῦσα παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ψυχῇ, κρατικοποιήσις τῶν πάντων δὲν ἐπεχειρήθη κ' ἂν· ἐκάστη πόλις εἶχε διατηρήσει τὴν αὐτοτέλειαν αὐτῆς, διὰ τοῦτο δὲ τὸ ἐκασταχοῦ καλλιεργούμενον κοινωνικὸν καὶ ἐθνικὸν πνεῦμα δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκτείνηται ὅσον ἔπρεπε καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα· τὰ ἄτομα ἔμμενον καὶ πάλιν πολῖται Ἀθηναῖοι, Κορίνθιοι, Θηβαῖοι κ. λ., Ἑλληνας πολίτας δὲν κατησθάνοντο ἑαυτά. Τὸ δὲ σπουδαιότατον πάντων, ὅτι οἱ Μακεδόνας βασιλεῖς ἦσαν Ἑλληνας παντελῶς· ἕκαστος αὐτῶν ὡς θαυμαστής τοῦ Ὀμήρου ἠύχετο «ὑπείροχος ἔμμεναι ἄλλων», οὐχὶ ὑπείροχος μετὰ ἄλλων. Διὸ καὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ ἀναλάβωσι τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς ἀλλήλων, μηδαμῶς σκεπτόμενοι ὅτι καταστρέφουσι τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἐθνικὴν τῶν Ἑλλήνων ἐνότητα, ἣν μετὰ τοῦ μεγάλου των ἡγεμόνος τόσον δύσκολα πρὸ ὀλίγου ἐπέτυχον. Ἡ ἀτομοκρατικὴ λοιπὸν περὶ βίου ἀντίληψις παρέμεινε καὶ πάλιν ἀρκετὰ ἰσχυρά, ἀλλὰ μὲ δύο ἐπιπαράγοντας κακοῦ, τὴν συνείδησιν τῆς πλήρους συντριβῆς τοῦ ὀνειροῦ τῆς ἐθνικῆς ἐνώσεως δι' ὅσους ὀνειροπόλησαν ταύτην καὶ τὴν δημιουργίαν ὄρων εὐνοϊκῶν πρὸς ἀνάπτυξιν κοσμοπολιτικῆς περὶ βίου ἀντιλήψεως μετὰ τὴν συντριβὴν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως τῆς πόλεως ἐκάστου καὶ τὴν γνῶσιν ξένων λαῶν καὶ συμβίωσιν μετ' αὐτῶν.

*
*
*

Διὰ τῶν ἀνωτέρω δὲν ἐσκοποῦμεν νὰ διδάξωμεν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἢ τῆς ἀγωγῆς αὐτοῦ· ἀπλῶς

ἠθελήσαμεν νὰ ἀναμνήσωμεν γεγονότα τινὰ ἐκ τοῦ ἐλευθέρου ἱστορικοῦ βίου αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, ἵνα φανῇ σαφέστερα ἢ τότε περὶ βίου ἀντίληψις καὶ ὁ τότε χαρακτήρ τοῦ Ἔθνους. Δὲν θὰ ἡμεθα νῦν ἔξω τῆς ἀληθείας, ἂν συνοψίζοντες ἐλέγομεν, ὅτι οὐδὲν ποτε ἄτομον ἠσθάνθη τόσον μεγάλην ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ, ὅσην ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην ἠσθάνθη, οὐδεὶς συνεκινήθη τόσον ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Πατρίδος, ὅσον αὐτός· οὐδεὶς ποτε λαὸς ἔσχε τόσον ὑψηλὰ καὶ ἀνθρώπινα ἰδεώδη, οὐδεὶς ἐνεφάνισε τόσην αὐτοθυσίαν ὑπὲρ τῶν ἰδεωδῶν αὐτοῦ, ὅσην ὁ Ἕλληνικός. Ἀλλὰ καὶ οὐδὲν ποτε ἄτομον συνεκινήθη ὅσον ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην ἐκ τῆς τιμῆς, ἣν ἡ κοινωνία αὐτοῦ ἀπένεμεν εἰς αὐτόν, οὐδεὶς ἠγάπησεν ὅσον αὐτὸς τὴν ἀνάδειξιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, οὐδεὶς ὑπῆρξεν ὅσον αὐτὸς ἐξηρητημένος ἐν τῇ ὄλῃ του ζωῆ καὶ δρᾶσει ἐκ τῆς γνώμης τῆς περὶ αὐτὸν κοινωνίας· παρ' οὐδεμιᾶ ποτε κοινωνία ἀνεγνωρίσθη τόση ἀξία εἰς τὸ ἄτομον καὶ ἐθεραπεύθησαν τόσον αἱ ἐγωιστικαὶ ὁρμαὶ καὶ τὰ ἐγωιστικὰ συναισθήματα, ὅσον παρὰ τῇ ἀρχαίᾳ Ἕλληνικῇ. Ἡ περὶ βίου ἀντίληψις τοῦ Ἕλληρος, οὕσα κατ' ἀρχὰς μᾶλλον κοινωνιοκρατική, ἐξειλίχθη σὺν τῷ χρόνῳ ἀτομοκρατική.

Πρὸς τὴν ἀτομοκρατικὴν ἀντίληψιν δὲν συμβιβάζεται εἰκόλα ἡ μακρὰ ὑπομονή, ἡ προτίμησις ἀσχολιῶν, αἵτινες μόνον μετὰ πάροδον μακροῦ χρόνου φέρουν τὸ κέρδος· ὁ ἀτομιστὴς ζητεῖ πάντοτε τὸ εὐκόλον καὶ τὸ ἐν βραχεῖ ἐπιτυγχανόμενον κέρδος. Τοιοῦτος πράγματι καὶ ἐφάνη ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην, κινούμενος ἀεὶ, μεταναστεύων, ἐμπορευόμενος, ἀποικῶν εἰς πάσας τὰς παραλίαις καὶ τὰς νήσους Εὐρώπης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς ἀπὸ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν μέχρι τῶν μυχῶν τοῦ Εὐξείνου, μηδαμῶς τρεπόμενος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἡπείρου, ἵνα ἰσχυρότερον συνδεθῇ πρὸς αὐτήν.

Τῆς ἀτομοκρατικῆς ἀντιλήψεως καρποὶ φυσικοὶ εἶναι αἱ διχονομαίαι, αἱ διαίρεσεις, αἱ στάσεις, αἱ μεταβολαὶ τῶν πολιτευμάτων, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι κ. τ. ὅ., καταστάσεις μόνιμοι καὶ χαρακτηριστικαὶ τοῦ ὅλου ἀρχαίου ἡμῶν βίου καὶ τῆς ἀρχαίας ψυχῆς. Ἀποτελέσματα τούτων ὑπῆρξαν ἡ ἐξασθένεισις, ἡ φθορά, ἡ ὕλική καὶ ἡ ψυχική, καὶ ἡ διαδοχικὴ ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας τῶν

μικρῶν Ἑλληνικῶν κοινωνιῶν ἐξ ἀλλήλων, ἡ ἀδυναμία αὐτῶν νὰ σκεφθῶσι πανελληνίως κατὰ τὴν ἔνωσιν αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν Μακεδόνων βασιλέων, ἡ ἀνικανότης νὰ συναποτελέσωσι καὶ νὰ ἀναπτύξωσι μέγα ἔθνος, ἡ ἀνεπάρκεια νὰ δημιουργήσωσι ἢ δημιουργήσαντες νὰ διατηρήσωσι μέγα κράτος, ἡ τροπὴ πρὸς κοσμοπολιτικὰς ἀντιλήψεις, ἡ ὑποδούλωσις τέλος εἰς τοὺς Ρωμαίους.

Συντρίβεται ἀληθῶς ἡ ψυχὴ τοῦ Ἕλληρος πατριώτου, ἀναλογιζομένου ὅτι ὁ ἀμίμητος ἀρχαῖος Ἕλληνικός βίος, ἐκ τοῦ ὁποῦ προῆλθον οἱ Ἀριστεῖδαι, οἱ Κίμωνες καὶ οἱ Περικλεῖς, οἱ Λεωνίδαί, οἱ Καλλικρατίδαι καὶ οἱ Ἀγησίλοιοι, οἱ Αἰσχύλοιοι, οἱ Σοφοκλεῖς καὶ οἱ Εὐριπίδαι, οἱ Πίνδαροιοι, οἱ Πελοπίδαι καὶ οἱ Ἐπαμεινῶνδαι, οἱ Δημόκριτοιοι, οἱ Σωκράται καὶ οἱ Πλάτωνες, οἱ Ἡρόδοτοιοι καὶ οἱ Θουκυδίδαι, οἱ Φειδίαι, οἱ Πολύκλειτοιοι καὶ οἱ Πραξιτέλαιοι, οἱ Ἰκτίνοιοι καὶ οἱ Καλλικράται, οἱ Πολύγνωτοιοι, οἱ Ζεύξιδοιοι καὶ οἱ Πρωτογέναιοι, οἱ Φίλιπποιοι καὶ οἱ Ἀλέξανδροιοι, οἱ Ἀντίοχοιοι, οἱ Σέλευκοιοι, οἱ Ἀντίγονοιοι καὶ οἱ Εὐμέναιοιοι— τὸ μέγιστον καὶ ποικιλώτατον καὶ κάλλιστον ἀνθρώπινον δημιούργημα κατέπεσε τόσον ἄδοξα ὑπὸ τὴν πυγμὴν τῶν ἀξέστων Ρωμαίων. *Ἄλλ' ἢ σκέψις τοῦ φιλοσοφοῦντος εὐρίσκει τὸ πρᾶγμα φυσικόν· ἡ ἀξέστος Ρωμαϊκὴ κοινωνία, καθ' ὅσους χρόνους ἦλθεν εἰς ἐχθρικὴν ἐπαφὴν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν, ἔζη ὡς φυσικὸς ὀργανισμὸς κατὰ τὸν κυριώτατον ὄρον τῆς ζωῆς τῶν φυσικῶν ὀργανισμῶν, ἦτοι ἐν ἰσχυρᾷ ἐσωτερικῇ συνοχῇ καὶ ἀλληλεγγύῃ, ἐνῶ ἡ Ἑλληνικὴ ἔζη κατὰ τὸν ἰσχυρότατον παράγοντα τοῦ θανάτου τῶν ὀργανικῶν ὄντων, τὴν διαίρεσιν καὶ τὸν ἀτομισμὸν, ἂν ὑποτεθῇ ὅτι οὕτω ζῶσα ἦτο κἂν κοινωνία.*

3. Ὁ ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους βίος.

Οὕτως ἔχων ψυχικῶς παρεδόθη εἰς τὸν Ρωμαῖον ὁ Ἕλλην. Ὑπῆρξεν εὐτύχημα δι' αὐτόν, ὅτι εὐρίσκετο ἐν ἀνωτέρῳ ἢ ὁ κατακτητὴς βαθμίδι πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀναπτύξεως, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἀφομοιωθῇ παρ' αὐτοῦ, καὶ ὅτι οὗτος ἀνεγνώρισε τὴν ὑστέρησίν του καὶ ἠθέλησε νὰ χρησιμοποιήσῃ

δι' ἑαυτὸν ὅτι ὁ δουλωθεὶς λαὸς καὶ ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἡδύνατο νὰ παράσχη καλόν. Διὸ καὶ ἀφῆκεν ἐκάστην πόλιν ἐσωτερικῶς σχεδὸν ὅσον καὶ πρότερον ἐλευθέραν ὑπὸ τὸ κράτος αὐτοῦ. Οὕτως ὁμοίως ὁ ὑπάρχων ἑθνομὸς Ἑλληνικοῦ βίου καὶ ἡ Ἑλληνικὴ περὶ βίου ἀντίληψις ἐξηκολούθησαν τὸν δρόμον αὐτῶν ἐπὶ τῆς αὐτῆς μὲν βάσεως, ἀλλὰ μὲ δραστηκώτατον ἐπὶ τὰ χεῖρω παράγοντα, τὴν στέρησιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν συνείδησιν τῆς εἰς ἰσχυροὺς βαρβάρους ὑποταγῆς· διαφέρουν ὑπὲρ τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς κοινωνίας ὁ Ἕλλην, τὸ ἄτομον, ἢ ἡ Ἑλληνικὴ πόλις ἐκάστη δὲν κατησθάνετο, διότι καὶ δὲν ἔβλεπέ που ταύτην ὑπάρχουσαν ὡς ζῶντα ὄργανισμὸν, τοῦ ὁποῖου νὰ ἀπετέλει δρῶν μέλος, κοινὴν μετ' αὐτῆς τύχην ἔχον. Τὸ ὑπάρχον κράτος εἶχεν ἐπιβληθῆ βία καὶ αἷματι εἰς τὸν Ἕλληνα, ἦτο ξένον πρὸς αὐτόν, προῖδον καὶ ἐκδήλωσις ἀντιλήψεως βίου ξένης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν, δὲν ἠνείχετο καὶ τὴν ἐλαχίστην παρακοήν, ἐφρόντιζε δὲ περὶ τῶν ὑπηκόων τοῦ ὅσον καὶ ὅπως αὐτὸ ἦθελεν· ἐπὶ πλέον ἦτο κράτος παγκόσμιον, ἔχον μετὰ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόους πάντας σχεδὸν τοὺς τότε γνωστοὺς λαούς. Ἄφηνε λοιπὸν τὸν Ἕλληνα τελείως ἀδιάφορον πρὸς αὐτὸ καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ κράτους καθόλου. Οἱ διαρκεῖς μάλιστα πόλεμοι αὐτοῦ, τὰ ἐκ τούτου ποικίλα κακοπαθήματα, ἦτο φυσικὸν καὶ νὰ διαθέτωσιν τὸν Ἕλληνα δυσμενῶς ἐναντίον τοῦ κράτους.

Διὸ καὶ ἡ γνωστὴ σύμφυτος παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ψυχῇ ἀτομοκρατικὴ περὶ βίου ἀντίληψις καὶ ἡ ἐσχάτως ἀρξαμένη νὰ φύηται κοσμοπολιτικὴ εὐρον ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Ρωμαίων εὐνοϊκωτάτους ὄρους πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν.

4. Ὁ μεσαιωνικὸς βίος.

Μὲ ἀτομοκρατικὰς λοιπὸν καὶ κοσμοπολιτικὰς περὶ βίου ἀντιλήψεις ἰσχυρούσας, ἄνευ ἐθνικοῦ ἰδεώδους, ἄνευ πολιτικοῦ διαφέροντος ἀρχίζουν οἱ Ἕλληνες τὸν μεσαιωνικὸν βίον αὐτῶν. Ὅτι αὐτοὺς ἠγωνεν, ἦτο μόνον ἡ θρησκεία ἢ χριστιανικὴ. Ἄλλὰ καὶ αὕτη δὲν ἦτο θρησκεία ἐθνικὴ, δὲν εἶχε δῆλα δὴ Ἕλληνα τὸν θεμελιωτήν, δὲν ἀνεφέρετο εἰς Ἕλληνας μόνον, δὲν εἶχε συνδεθῆ πρὸς σπουδαῖα διὰ τὴν ζωὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ

ἔθνους γεγονότα, ὥστε τοὺς Πανέλληνας νὰ ἐνώνη εἰς ἓν· τοῦναντίον ἦτο θρησκεία, καθ' ἣν «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος, οὐκ ἔνι Ἕλληνας, οὐκ ἔνι ἄρσεν, οὐκ ἔνι θῆλυ», ἦτοι θρησκεία κοσμοπολιτικὴ. Ἐν ταῦτῳ ὁμοίως εἶχε καὶ τὸ ἀτομοκρατικὸν στοιχεῖον, ἐφ' ὅσον παρεδέχετο καὶ τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν ἐκάστου ἀτόμου καὶ καθίστα αὐτὸ ὑπόλογον ἐναντι τοῦ Θεοῦ διὰ τὰς ἐπὶ τῆς γῆς πράξεις αὐτοῦ. Οὕτως ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία ἦτο παντελῶς σύμφωνος πρὸς τὴν περὶ τοῦ βίου ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων, οὕσαν κατ' ἐξοχὴν ἀτομοκρατικὴν καὶ κοσμοπολιτικὴν, ἤμιστα κατάλληλος εἰς ἀνάπτυξιν πνεύματος ἐθνικοῦ.

Ἡ διδασκαλία, ὅτι πέραν τοῦ τάφου ἀρχίζει δι' ἕκαστον ἄτομον ἡ πραγματικὴ ζωὴ, ζωὴ αἰωνία, συνδεδεμένη μετὰ διαρκοῦς χαρᾶς ἢ διαρκῶν βασάνων εἰς ἀνταπόδοσιν τῶν ἀγαθῶν ἢ κακῶν πράξεων τῆς ἐντεῦθεν τοῦ τάφου ζωῆς, ὄφειλε νὰ ἔχη παρὰ τοῖς πιστοῖς κυρίαν δύναμιν εἰς τὴν ὀύθμισιν τοῦ βίου αὐτῶν. Ὅντως διὰ τί θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποφασίσῃ ὁ πιστὸς νὰ μοχθῆ ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς καλλιτεχνίας ἢ οἷας δῆποτε ἄλλης ἐκδηλώσεως πολιτισμοῦ, ἂν ταῦτα διὰ τὴν αἰωνίαν ζωὴν οὐδεμίαν εἶχον ἀξίαν; Ἐπὶ πλέον ἢ πίστις αὕτη ἦτο ἡ μόνη δυναμένη νὰ παράσχη παρηγορίαν εἰς τοὺς καταδυναστευομένους, τοὺς πάσχοντας καὶ τοὺς πτωχοὺς, δῆλα δὴ εἰς τὸ πλεῖστον τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Νὰ εἰσῆρχετο ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς βαθύτερον εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ νὰ ἐνόει, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ὡς θρησκεία τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ Δημιουργοῦ αὐτῶν, οὐ μόνον δὲν θὰ ἐζημοῦτο, ἂν ἀνεπτύσσετο παρὰ τοῖς πιστοῖς συναίσθημα συνεξαρτήσεως καὶ ἀλληγγύης αὐτῶν καὶ ἐπραγματοποιεῖτο συνεργασία ζωηρὰ πρὸς πολυμερῆ προαγωγὴν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐβοηθεῖτο εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, ἀφοῦ διὰ τῆς ἀληθινῆς προαγωγῆς τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἠθικῆς, τῆς καλλιτεχνίας κ. τ. λ. θὰ ἀπέκτα ἡ θρησκευτικὴ πίστις εὐρυτέρας καὶ στερεωτέρας τὰς βάσεις καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα θὰ διεφωτίζετο κάλλιον, ὅτι διὰ τῆς προαγωγῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὁ ὅλος ἀνθρώπινος πολιτισμὸς θὰ προήγετο ἀναλόγως, εἰς κέρδος δὲ μὲ μέγα καὶ τοῦ διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ,

κ. τ. ὄ., ἦτο ἀδύνατον' τόση ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος καὶ τόση ὀρμὴ πρὸς δρασίν κοινωρικὴν δὲν ὑπῆρχεν. Ἡ διαρκὴς ἐμπόλεμος κατάστασις καὶ αἱ ποικίλαι ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλίαι ἠμποδίσαν παντελῶς τὸ κράτος καὶ τοὺς ἡγέτας νὰ σκεφθῶσιν ἕρημα καὶ συστηματικῶς περὶ ἀληθινῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ· ἡ μόνη των ἐκπαιδευτικὴ φροντίς ὑπῆρξεν ἀναγκαιῶς ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν, ἐξ ἧς ἔπρεπε νὰ προέρχωνται οἱ ἀνώτατοι δημόσιοι λειτουργοί, ἵνα διοικῆται τὸ κράτος καλῶς. Ἔμεινε λοιπὸν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἔχων ἐστραμμένα τὰ βλέμματα πρὸς τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν καὶ θεωρῶν τὴν δι' αὐτὴν προπαρασκευήν, οἷαν δὴ ἡ παράδοσις καὶ ἡ ὑστεροῦσα ἀτυχῶς μόρφωσις του ἀπήτει, ὡς τὸν μόνον, ἢ τοῦλάχιστον ὡς τὸν κυριώτατον σκοπὸν τῆς ἐντεῦθεν τοῦ τάφου ζωῆς.

Παρὰ θρησκευτικαῖς ὅμως κοινωρικαῖς θρησκευτικῆς ὀφείλει νὰ εἶναι, καὶ εἶναι πάντοτε, ἡ ἀγωγή. Τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν κατὰ τὸν μεσαιωνικὸν ἡμῶν βίον μόνος γνώστης, φορεὺς καὶ ἐρμηνευτὴς ὑπῆρχεν ἡ Ἐκκλησία· διὸ τὸ κυριώτατον ὄργανον τῆς ἀγωγῆς, τὸ σχολεῖον τοῦ λαοῦ, ἰδρύεται, ἑνθιμίζεται καὶ ἐποπτεύεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας· τὴν ἀνωτάτην περὶ αὐτοῦ φροντίδα ἔχουσιν οἱ ἐπίσκοποι. «Οἱ διδάσκαλοι τότε ἦσαν ἢ μοναχοὶ ἢ ἰδιῶται ἢ καὶ πρεσβύτεροι· ἡ Γ' μάλιστα ἐν Κωνσταντινουπόλει Σύνοδος κατὰ τὸ 681 μ. Χ. ῥητῶς διατάσσει, ἵνα οἱ ἱερεῖς διατηρῶσι σχολάς, τὴν διάταξιν δὲ ταύτην βλέπομεν ἐπαναλαμβανομένην καὶ ἐν τῷ ἐβδόμῳ κανόνι τῆς ἐπὶ Ἱερεμίου τοῦ Β' κατὰ τὸ 1593 τοπικῆς συνόδου, καθ' ὃν ἔδει «ἐκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα διδάσκεισθαι». Ἴνα δὲ τις ἰδιωτικῶς ἀσκήσῃ τοῦ διδασκάλου τὸ ἐπάγγελμα, ὄφειλε νὰ ἔχη, τοῦλάχιστον μετὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, εἰδικὴν πρὸς τοῦτο ἄδειαν τοῦ πατριαρχείου, ὅπερ ἐξήλεγχε πρότερον τοῦ ὑποψηφίου τὸν βίον καὶ τὰ προσόντα» (Φ. Κουκουλέ, Ἐκ τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν σ. 84 ἔ.). Ἄλλ' οἱ ἐπίσκοποι πολλῶν δὲ μᾶλλον οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοί, ὅσον καὶ ἂν ἦσαν φιλοπάτριδες Ἑλληγες, ὅσον καὶ ἂν ἐν τῇ μεγάλῃ των πολλακῆς μορφώσει ἐνόουν ὁποῖαν ἐθνικὴν, ἠθικὴν καὶ θρησκευτικὴν ὠφέλειαν ἠδύναντο νὰ παράσχουν εἰς

τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν καταλλήλως ἐνθιμίζόμενα καὶ ἐργαζόμενα τὰ σχολεῖα αὐτοῦ, ὅμως πρὸ παντὸς ἦσαν ἀρχηγοὶ θρησκευτικοί, ζῶντες ἐν κοινωρικῶ περιβάλλοντι κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικῶν, καὶ οἱ ἐντεταλμένοι ὑποστηρικταὶ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων καὶ ἀληθειῶν. Τὸ σχολεῖον λοιπὸν τοῦ λαοῦ θὰ εἰργάζετο μᾶλλον διὰ τὴν πέραν τοῦ τάφου ζωὴν παρὰ ὅπως μορφώσῃ πολίτας ὅσον οἷόν τε χρησιμωτάτους εἰς κράτος Ἑλληνικόν.

Ἄλλὰ «πάντα ῥεῖ κούδὲν μένει». Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ μακροὶ κατὰ τῶν ἀπαύστως ἐπερχομένων βαρβάρων πόλεμοι, οἱ συνεχεῖς κίνδυνοι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς θρησκείας, τὰ σπουδαῖα διὰ τὴν τύχην τοῦ Κράτους, ἄρα καὶ διὰ τὴν τύχην τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς θρησκείας αὐτοῦ γεγονότα κ. ἄ. π. ἤρχισαν νὰ συντελῶσι νὰ ἀναπτύσσηται παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἰσχυροτέρα (ἤδη ἀπὸ τοῦ 5' αἰῶνος) ἡ συνείδησις καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ συνανήκειν ἀλλήλοις καὶ νὰ θεωρῆται ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, ὡς διεμορφοῦτο ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις, ὡς ἡ θρησκεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Αἱ ἀναφαινόμεναι θρησκευτικαὶ αἰρέσεις καὶ οἱ κατ' αὐτῶν ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ, αἱ ἀξιώσεις τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας νὰ ὑποτάξῃ εἰς ἑαυτὴν τὴν Ἀνατολικήν, ἢ ἀντίστασις ταύτης ἢ φθάσασα τέλος μέχρι χωρισμοῦ ἀπ' αὐτῆς, ἢ ἀνάληψις ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ κ. ἄ. π. ὑπῆρξαν συνθῆκαι εὐνοϊκώταται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ στερέωσιν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης. Οὕτως ὁ ἐθνισμὸς ἠνδροῦτο παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐπιστεύθη ὡς ἐθνικὴ θρησκεία αὐτοῦ. Εἶναι μέγιστον ἀτύχημα, ὅτι ὁ μεσαιωνικὸς ἡμῶν βίος οὐδαμῶς ἐγνώρισεν ἡσυχίαν, προϋπόθεσιν ἀπαραίτητον, ὅπως ἐνθιμισθῇ συμφωνότερος πρὸς τοὺς ὄρους τῆς ἀληθοῦς ἀνθρωπίνης ζωῆς, οὕτω δὲ τελειότερα, ἀνώτερα καὶ μονιμώτερα ἔχη ἀποτελέσματα διὰ τε ἑαυτὸν καὶ τὸν ὅλον τοῦ ἔθνους βίον καὶ διὰ τὸν ὅλον ἀνθρώπινον πολιτισμόν. Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ ἡ ἐπακαλουθήσασα ἵδρῶσις ἀνεξαρτήτων Ἑλληνικῶν κρατιδίων ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀσίᾳ, ἅπανα δὲν ἐπολέμουν μόνον κατὰ τῶν κατακτητῶν, ἀλλὰ καὶ ἤριζον πρὸς ἄλληλα διὰ τὴν Ἑλληνικὴν φιλοτιμίαν περὶ τῆς διαδοχῆς, ἐγένετο ἡ τελευταία ἰσχυροτάτη ἔνεσις πρὸς ἐπίρροσιν τοῦ ἐθνισμοῦ παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ψυχῇ. Ὅμως ἡ ἐπελθοῦσα κρατικὴ

ἀποσύνθεσις καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς κακὰ, τὸ ἰσχυρότατον τοῦτο ἐκ *χριστιανῶν (!)* ἀτυχῶς πλήγμα κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, προστεθέντα εἰς τοὺς κλονισμοὺς μιᾶς χιλιετηρίδος κατέστησαν τὸ κράτος καὶ τὸ ἔθνος ἀνίκανον νὰ ἀντιστῆ εἰς ἄλλας πολεμικὰς τρικυμίας, δι' ὃ καὶ ἔπεσεν εὐκόλος λεία εἰς τὰς χεῖρας τῶν Τούρκων.

Θέλει τις νὰ ἔχη καὶ ὁ τι ἀπέμεινεν ἀρχαῖον τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς κατὰ τὸν μεσαιωνικόν της βίον; Τὸ ἔχει συλλογιζόμενος τὰς συχνὰς διχονοίας, τὰς ἐριδας, διαιρέσεις, στάσεις, ἐμφυλίους πολέμους κ. τ. τ. τῶν ἐχόντων δύναμιν τινα, μεγάλην ἢ μικρὰν ἐν τῷ κράτει, γεγονότα τόσον εὐκολώτερον συμβαίνοντα, ὅσον ἡ Ἑλληνικὴ συνείδησις μᾶλλον ἠνδροῦτο. Οὕτως ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ ἐπανῆλθε τέλος ἢ αὐτὴ σχεδὸν καὶ ἡ ἀρχαία, μὲ μόνον σπουδαῖον ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικὸν τὴν ἰσχυρὰν χριστιανικὴν θρησκευτικὴν της συνείδησιν καὶ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν.

5. Ὁ ὑπὸ τοὺς Τούρκους βίος.

Οὕτω μὲ συνείδησιν ἐθνικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἰσχυρὰν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀτομοκρατικὰς ἀντιλήψεις οὐχὶ ἀσθενεῖς ἤρχισεν ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς τὸν εἰς τὴν Τουρκικὴν βαρβαρότητα καὶ ἀγοριότητα ὑπόδουλον βίον αὐτοῦ. Ἀποδείξεις ἐμπράγματα τῆς ἰσχυροῦς του ἐθνικῆς συνειδήσεως εἶναι καὶ ἄλλαι βέβαια πολλαί, ἀλλ' ἰδίᾳ ὁ ὀλίγους μόνον μῆνας μετὰ τὴν ἄλωσιν ποιηθεὶς *Θεῖος τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (Παπαρρηγ. Ἱστορία, τ. Ε' β' σ. 172) καὶ τὰ διαρκῆ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῶν Ἑλλήνων εἴτε μόνων εἴτε βοηθουμένων ἢ ὑποκινουμένων ὑπὸ ξένων δυνάμεων. Ἀτυχῶς ταῦτα ἦσαν καὶ κακῶς ἢ ἀτελῶς ὀργανωμένα καὶ περιορισμένης ἐκτάσεως, ἢ δὲ βοήθεια τῶν ξένων ἦτο μικρὰ ἢ δὲν διείπετο ὑπὸ τῆς ἀποφάσεως νὰ ἐπιτευχθῆ πάση θυσίᾳ ἢ ἀπελευθέρωσις τῶν Ἑλλήνων· δι' ὃ ἀπετύγχανον, ἐγίνοντο δ' ἀπλῶς αἷτια μείζονος κακοπαθείας τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐκ τῶν Τούρκων, αἰμορραγίας μεγάλης αὐτοῦ καὶ ἐκπατρισμοῦ πολλῶν ἐκ τῶν πολυτιμωτέρων στοιχείων αὐτοῦ. Διὰ τὰς ἀτομοκρατικὰς ἀντιλήψεις ἔσχομεν καὶ ἄλλα κακὰ καὶ ἐξιλαμισμὸν Ἑλλήνων οἰκειό-

βουλον ὄχι μικρόν, τὸ σπουδαιότατον δέ, τὴν τελείωσιν τῆς καὶ πρὸ τῆς ἀλώσεως ἀρξαμένης μεταναστεύσεως τῶν λογίων τοῦ ἔθνους εἰς τὴν Ἑσπερίαν Εὐρώπην. Οἱ μεταναστεύοντες ἄνδρες, λέγει ὁ Παπαρρηγόπουλος, «ἀπέβησαν χρήσιμοι εἰς τὴν διανοητικὴν τῆς Ἑσπερίας ἐπίδοσιν καὶ ὑπέθαλψαν κατὰ τι τὴν πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν εὐνοίαν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ κοινοῦ. Ἀμφιβάλλομεν ὅμως ἂν σωρηδὸν ἀποδημήσαντες εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἐξεπλήρωσαν τὸ κυριώτατον αὐτῶν πρὸς τὴν πατρίδα καθήκον. Οὐ μόνον ἅπαντες σχεδόν, ἢ ἐξ ἀρχῆς ἢ προϊόντος τοῦ χρόνου, ἐξελατινίσθησαν, ἀλλὰ αὐτῶν ἀπελθόντων, ἔμειναν τὰ μὲν σχολεῖα τῆς πατρίδος αὐτῶν ἄνευ διδασκάλων καὶ ἔκλεισαν τὰ πλεῖστα, τὰ δὲ ἐκκλησιαστικὰ καὶ πολιτικὰ πράγματα ἄνευ λογίων καὶ ἐμπείρων λειτουργῶν καὶ κακῶς διφκλήθησαν. Τὸ οὕτως ἐγκαταλειφθὲν ἔθνος εὐρίσκειτο ἐν τούτοις εἰς περιστάσεις, αἵτινες δὲν ἐπέτρεπον αὐτῷ νὰ ἀναπληρώσῃ ἐκ τοῦ προχείρου τοὺς φυγάδας, καὶ ἐδέησε νὰ παρέλθωσι δύο ἑκατονταετηρίδες πρὶν ἢ δυνηθῆ νὰ συγκροτήσῃ νέα σχολεῖα καὶ νὰ μορφώσῃ νέους ἐπιτηδείους ὑπηρετίας τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ συμφερόντων». Εἴμεθα πεπεισμένοι, ὑποθέτομεν δὲ ὅτι θὰ ἦτο ἐπίσης καὶ ὁ μέγας τῆς Ἑλλάδος ἱστορικός, ὅτι οἱ ἀποδημήσαντες οὐδαμῶς ἐξεπλήρωσαν τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκον· ἢ ἀτομοκρατικὴ ἀντίληψις ὑπερίσχυσε παρ' αὐτοῖς, θὰ ὁμολογήσῃ πᾶς τις, ὅσα δὴποτε ἐλαφρυντικὰ καὶ ἂν θελήσῃ νὰ δεχθῆ· διὰ πατριωτικὸς λόγους οὐδεὶς θὰ εἶπη ὅτι ἐγκατέλιπον τὴν πατρίδα καὶ τὸ ἔθνος αὐτῶν, ὥστε τοῦτο νὰ περιέλθῃ εἰς τὴν ἐσχάτην ἀμάθειαν καὶ νὰ διατρέξῃ τὸν κίνδυνον τοῦ ἀφανισμοῦ.

*
* *

Πῶς ὅμως ἐξευλίσετο ὁ λαός, ὅστις παρὰ πλεῖστα ὅσα κατὰ ἀπεφάσιζε νὰ μείνῃ Ἑλληνικός; Εἶναι γνωστὰ αἱ συνθήκαι, ὑφ' ἃς εὐρίσκειτο ἠναγκασμένος νὰ ζήσῃ.

Τὸ κράτος δὲν ἦτο ἀπλῶς τὸ δουλῶσαν τὸν Ἕλληνα, ἀλλὰ καὶ ἐφῆρτο ἀπηνῆς πρὸς αὐτόν· τὰ ὄργανα αὐτοῦ ἀείποτε ἦσαν παράνομα, αὐθαίρετα καὶ σκληρά. Παρίσταντο λοιπὸν εἰς τὸν Ἕλληνα κράτος καὶ ὄργανα κράτους ὡς ἐχθροὶς τις ἄσπονδος,

τοῦ ὁποίου ἤρχετο τὴν καταστροφὴν. Κατὰ τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τῆς σκληρότητος ταύτης ὄφειλεν, ἂν ἤθελε νὰ ζῆ, νὰ ἀμύνηται. Ἐπειδὴ δὲ ἡ βία ἢ ἡ εὐκρίνεια οὐδὲν ἴσχυον, ἦτο ἠναγκασμένος νὰ καταφεύγῃ εἰς τὴν ὑποκρισίαν, τὸ ψεῦδος, τὴν κολακείαν, τὴν δωροδόκησιν. Ὅποίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου Ἔθνος τοιαύτη ζωὴ, αἰῶνων μάλιστα ὄλων, ἠδύνατο νὰ ἔξῃ, εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν· τὸ ἔθνος ὄφειλε δι' ἀνάγκην ψυχολογικὴν νὰ ἀποκτήσῃ τὰ ἐλαττώματα ταῦτα.

Νὰ ὁμιλῶσι πρὸς ἀλλήλους οἱ δοῦλοι ἐλεύθερα, νὰ ἐκφράζουσι τὸν πόνον των, νὰ παρηγορῶσιν ἀλλήλους δὲν ἦτο ἔργον φρονήσεως. Νὰ διαμαρτύρωνται κατὰ τῶν ὑπερβασίων τῶν κρατικῶν ὀργάνων ἢ νὰ ζητῶσιν ἐπανόρθωσιν τοῦ δικαίου ἦτο ἔργον ὄχι ἀπλῶς μάταιον, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἐπικίνδυνον. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν συνήπτοντο μετὰ τῶν συγγενῶν, τῶν ὅμοια φρονούντων, τῶν ὁμοίους κινδυνεύοντων κινδύνους, τῶν κοινὰ συμφέροντα ἐχόντων κ. τ. κ., ἰδιαιτεροὶ τινες δεσμοὶ εἰς ἄμυναν κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, κατ' ἀνάγκην οἱ ἐπιτηδειότεροι καὶ τολμηρότεροι ἐπέζητοῦντο ὡς σύμβουλοι καὶ προστάται ὑπὸ τῶν ἀνεπιτηδειοτέρων καὶ ἀτολμοτέρων. Τοιοῦτος βίος, ἐπὶ μακρὸν μάλιστα διαρκῶν, φυσικὸν ἦτο νὰ ἀναπτύξῃ παρὰ τοῖς ζῶσιν αὐτόν, καὶ ἀνέπτυξε βέβαια, τὸ πνεῦμα τῆς φιλίας, τῆς μυστικῆς ἀδελφοποιήσεως, τῆς πατρωνείας, τοῦ τοπικισμοῦ.

Ἀσφαλῆ τινα ἢ ἐπαρκῆ παρηγορίαν τοῦ βίου οὐδαμόθεν ἔβλεπεν ἢ προσεδόκα ὁ Ἕλληνας. Συνεκεντρώθη λοιπὸν ὁλόκληρος περὶ τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν Θρησκείαν του καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐν τῇ οἰκογενείᾳ του μόνῃ εὗρισκεν ἕκαστος ἀνακούφισιν τινα ἐν τῇ παρουσίᾳ ἀθλίᾳ ζωῇ του, μετὰ τὴν ἔννοιαν αὐτῆς ἔξῃ, εἰς αὐτὴν συνεχέντρωνεν ὅλα του τὰ ἰδανικὰ τοῦ ἐπὶ τῆς γῆς βίου του, σχεδὸν τὴν ἐθεοποίησεν· ἐκ τῆς Ἐκκλησίας εἶχε τὴν μικρὰν του μόρφωσιν ἢ καὶ ἄλλην τινα ἀνακούφισιν ἐν τῷ ἀθλίῳ του βίῳ, διὰ τῆς Θρησκείας του καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἠλπίζεν ὡς ὀφειλομένην ἀνταπόδοσιν χαρὰν τινα πέραν τοῦ τάφου. Οὕτως ὁ οἰκογενειακὸς καὶ ὁ θρησκευτικὸς βίος ἐγένοντο σπουδαιότατοι παράγοντες τῆς τύχης καὶ τῆς ἐξελέξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὁ στενὸς οἰκογενειακὸς βίος ἐβοήθει ἰσχυρότατα νὰ διασφύζηται τὸ Ἑλληνικὸν γένος, αἱ παραδόσεις καὶ τὰ κύρια τοῦλάχιστον

τοῦ χαρακῆρος αὐτοῦ· ἀλλὰ ἀκριβῶς διότι ἦτο τόσον στενός, συνετέλει ἐπίσης ἰσχυρότατα νὰ μορφώνηται ὁ ἐπὶ μέρους Ἕλληνας ἠκιστα ἱκανὸς νὰ βλέπῃ πέραν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, νὰ ζῆ εὐρύτερόν τινα κοινωνικὸν βίον ἦτοι κατὰ τὰ ἄλλαχοῦ εἰρημένα σπουδαῖόν τινα ἀνθρώπινον βίον. *Τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἀτομοκρατικῆς ἀντιλήψεως περὶ βίου εὗρισκον τοῦτο εὐνοϊκὸν παράγοντα νὰ γίνωνται πλειότερα καὶ ἰσχυρότερα.* Ἐτέρωθεν διὰ τῆς προσηλώσεως εἰς τὴν Θρησκείαν του καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐμορφοῦτο ὁ Ἕλληνας λαὸς εὐλαβέστατος πρὸς τὸ Θεῖον, διέκρινεν ἑαυτὸν σαφῶς ἀπὸ τῶν μὴ χριστιανικῶν λαῶν, καὶ ἀπὸ τῶν χριστιανικῶν τῶν ἑτεροδόξων ἀκόμη, καὶ οὕτω διεσφύζετο ὡς ἰδιαιτέρα τις κοινωνία. Ἄλλ' ἢ χριστιανικὴ του θρησκεία ἀπαιτοῦσα ὡς ἡ πνευματικωτάτη τῶν θρησκειῶν σπουδαίαν πνευματικὴν προπαρασκευήν, ἵνα ἀποκαλυφθῇ ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτῆς, ἦτο φυσικὸν νὰ καταντῶ παρ' αὐτῷ, στερουμένῳ μορφώσεως καὶ ἱερέων μεμορφωμένων τύπος καὶ διαιωνίσις εὐλαβῆς θρησκευτικῶν συνηθειῶν, ἐλάχιστα ὑπ' αὐτοῦ κατανοουμένων. *Ἀληθινῆ λοιπὸν θρησκευτικότης, σύμφωνος παντελῶς πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ἀναπτύσσεται παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ψυχῇ.* Ποία θὰ ἦτο ἡ δύναμις τοῦ γεγονότος τούτου διὰ τὸν ὄλον Ἑλληνικὸν βίον εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ φανερόν,

Ὡς ὑποφέρων διηνεκῶς ἕκαστος Ἕλληνας ἀπέβαινε φυσικῶς ἱκανώτατος νὰ ἐννοῇ τὴν λύπην τοῦ ἄλλου καὶ ἐμορφοῦτο σφόδρα φιλεύσπλαγγνος καὶ ἐλεητικός· ὡς σπανίως γευόμενος χαρᾶς δὲν ἐμορφοῦτο πολὺ ἱκανὸς νὰ ἐννοῇ τὴν χαρὰν τοῦ ἄλλου καὶ νὰ συγχαίρῃ μετ' αὐτοῦ, πλὴν ἂν ἐπρόκειτο βέβαια περὶ τῶν οἰκείων ἢ ἄλλων φιλιτάτων αὐτῷ.

Ζῶν ἐν στερηθήσειν ἠγάπησε τὸν λιτὸν βίον καὶ ἐμορφοῦτο οἰκονόμος καὶ προνοητικός.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ζῶν ὁ Ἕλληνας λαὸς εἶναι προφανὲς ὁποῖον κίνδυνον διέτρεχεν ἠθικὸν καὶ φυλετικόν. Ἄλλ' ὅμως ἡ ἔθνικὴ ψυχὴ ἀντέδρα συνεχῶς κατ' αὐτοῦ ζωηρότατα· ὁ δουλεύων λαὸς διετήρει ἀπαύστως ζωηρὰς τὰς ἔθνικὰς του παραδόσεις καὶ ἔξῃ ὄνειρευόμενος, ὅτι ὁ τελευταῖός του βασιλεὺς

δὲν ἀπέθανεν, ὅτι ζῶν κάπου θὰ ἐπανέλθῃ ποτέ, ὅτι θὰ ἀναστηθῆ τὸ Ἑλληνικὸν τοῦ κράτος. Ἡ ἐμφάνις τῶν κλεφτῶν εὐθὺς σχεδὸν μετὰ τὴν ἄλωσιν καὶ ἡ διατήρησις αὐτῶν καθ' ὅλον τὸν ὑπόδουλον βίον ἦτο ἔναυσμα διαρκὲς εἰς τὰ ὄνειροπολήματα ταῦτα καὶ ἀπόδειξις μετ' αὐτῶν, ὅτι ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ἀφανισθῆ. Αἱ δειναὶ στερήσεις καὶ ταλαιπωρίαι τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶχον βέβαια πολλὰ τὰ κακὰ δι' αὐτόν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐξοικεῖνον νὰ φέρῃ τὰ πάντα, οὕτω δὲ ἠῤῥξαν τὴν παρ' αὐτῷ ἱκανότητα πρὸς ἀντίστασιν καὶ τὴν δύναμιν πρὸς ζωὴν.

Εἶναι γνωστὸν ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ βίος καὶ ἡ περὶ βίου ἀντιληψὶς τῶν κλεφτῶν, τῶν κατ' ἐξοχὴν φορέων τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ἐπίστευεν ἕκαστος κλέφτης, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι προϋπόθεσις παντὸς ἀγαθοῦ, ὅτι χάριν αὐτῆς ἀξίζει τὰ πάντα νὰ θυσιάζωνται. Ὁ πραγματικὸς τοῦ βίος ἦτο βίος ἀδιάκοπος στερήσεων ἀφορήτων, κακουχιῶν ἀβαστάκτων, ἀκαταδίωξων ἀγρίων καὶ κινδύνων μεγίστων ἦτο βίος μίσους κατὰ τῶν Τούρκων ἀσβέστου καὶ φλογεροῦ καὶ πολέμου κατ' αὐτῶν ἀγρίου καὶ διηνεκοῦς. Πρὸς τὸν βίον τοῦτον ἐκ φύσεως θὰ ἐκαλεῖτο ὁ κλέφτης νὰ παρασκευάζῃ ἑαυτὸν ἱκανόν, ὅπως καλεῖται καὶ πᾶς ζῶν ὀργανισμὸς νὰ παρασκευάζῃ ἑαυτὸν ἱκανὸν πρὸς τὸν βίον του (ὄρ. ἀνωτ. σ. 158 ἔ.κ.ἀ.). Ὡφείλε λοιπὸν νὰ γυμνάζεται διαρκῶς ἦτοι νὰ συγγυμνάζεται μετὰ ἄλλων κλεφτῶν, νὰ διαγωνίζεται πρὸς αὐτούς, νὰ φροντίζει νὰ ἀποδεικνύηται ἱκανότερος. Τὸ γυμνάσιον λοιπὸν τὸ ἀρχαῖον ἀνέζησε φυσικῶς κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῶν βουνῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀναγκαίως δὲ μὲ ὅλα τὰ προτερήματα καὶ ὅλα τὰ ἐλαττώματα αὐτοῦ διὰ τε τοὺς τροφίμους του καὶ διὰ τὸ Ἔθνος ὁλόκληρον, τὸ ὁποῖον οὕτοι ἐνέπνεον. Ἐκαστος κλέφτης ἐπαιδαγωγεῖτο ἐκεῖ, ὅπως καὶ οἱ ἀρχαῖοι τοῦ πρόγονοι, νὰ θέλῃ «αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχος ἔμμεναι ἄλλων».

Κατ' ὀλίγον ἡ δυστυχία τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἤρχισε νὰ γίνηται μικροτέρα καὶ σχολεῖα ἰδρύνοντο πλείονα καὶ καλλίτερα. Ὁ Ἑλληνικὸς λοιπὸν λαὸς ἐγνώριζε σὺν τῷ χρόνῳ καλλίτερον τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ. Ἡ ζωὴ τῶν κλεφτῶν ἤρχισε νὰ θρυλεῖται εὐρύτερον καὶ ζωηρότερον καὶ διὰ τῶν δημῶδων ῥημάτων νὰ διαφημίζεται ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα ἡ φιλελευθερία καὶ τὰ κατορ-

θώματα αὐτῶν, ὄντως μεγάλα, παρίσταντο εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ πάσχοντος καὶ ζωηρῶς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν δεινῶν ἦτοι ἐλευθερίαν, διὰ ψυχολογικὴν δ' ἀνάγκην καὶ ἐκδίκησιν, ἐπιθυμούντος λαοῦ πολὺ μεγαλύτερον. Οἱ κλέφται ἤρχισαν νὰ παρίστανται παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ ὡς τὰ σύγχρονα πρότυπα Ἑλληνικοῦ βίου, δυναμένου ὑπὸ ὠρισμένους ὄρους καὶ νὰ πραγματοποιηθῆ παρ' αὐτῷ γενικῶς. *Τὸ ἔθνος δὴλα δὴ ἤρχισε νὰ ἐπικοινωνῆ τελειότερον πρὸς ἑαυτό, νὰ ἀποκτᾷ ἀκριβεστέραν τινὰ αὐτοσυνείδησιν καὶ νὰ ἀναγνωρίζῃ ἰδεώδη βίου,* τ. ἔ. ἤρχισε νὰ ζῆ ἀνώτερόν τινα καὶ ἰσχυρότερον βίον.

Ἀναπτυσσομένης σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ἔτι μᾶλλον τῆς παιδείας, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας μέρος τοῦ Ἔθνους ἤρχισε νὰ ἐπικοινωνῆ καὶ πρὸς ξένα ἔθνη καὶ κράτη, νὰ ζῆ ἐν μέρει τὸν βίον αὐτῶν, οὕτω δὲ νὰ ἀντιλαμβάνηται, ὅτι δὲν ἦτο, ὅσον προσῆκεν, ἀνθρώπινος ὁ βίος, ὃν ἔζη ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἡ μεγάλη μᾶζα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ ὅτι ἀληθῆς ἀνθρώπινος βίος εἶναι ἀδύνατος ὅπου δὲν ὑπάρχει ἐθνικὴ ἐλευθερία. Πρὸς τὴν συνείδησιν ταύτην ἐνεφανίζοντο φυσικῶς συνδεδεμένα ἀνάλογα ἰσχυρά, μετὰ τοῦ χρόνου ἰσχυρότερα καθιστάμενα, συναισθήματα ποικίλα (τιμῆς, ἠθικά, κοινωνικά, πατριωτικά κ. τ. λ.), αἴτινα ἀναγκαίως παρῶρων εἰς ἐθνικὰς ἐνεργείας.

*
**

Ὑπὸ τοιοῦτους ψυχολογικοὺς ὄρους ἐξεργάγη τὸ ὀμαδικὸν κίνημα πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821. Ἰνα ἐκτιμηθῶσι τὰ κατ' αὐτὸ κάλλιον, θὰ πρέπει νὰ εἶναι σαφὲς πῶς ἦσαν τότε ψυχικῶς ἐσηματισμένοι οἱ Ἕλληνες. «Ἡ ἐλευθερία εἶναι τὸ ἰδεῶδες ἀνθρωπίνου βίου ἡ ἀπόκτησις αὐτῆς δέον νὰ ἐπιτευχθῆ ὅπως δήποτε· τὸ ὑπάρχον κράτος εἶναι ἐχθρικὸν πρὸς τὸν Ἕλληνα καὶ δέον νὰ ἀποσεισθῆ ἀπ' αὐτοῦ· ὁ πάτριος εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνισχύρου ἀτόμου· τὸ ψεῦδες πρὸς κατόρθωσιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ εἶναι ἔργον φρονήσεως· ἡ κρυψίνοια εἶναι ἀρετὴ· ἡ πονηρία εἶναι εὐφύια· τὸ ὑπερέχειν ἐν τῇ κοινωνίᾳ εἶναι εὐτυχία μεγίστη· ἡ οἰκογένεια εἶναι τὸ ἱερώτατον τῶν πραγμάτων· μετὰ

τὴν οἰκογένειαν τιμητέα εἶναι ἢ λοιπὴ συγγένεια, ἢ ἀδελφότης, ἢ γενέθλιος· ἢ συνείδησις καὶ τὸ συναίσθημα καὶ ἢ ὁρμὴ τοῦ συνανήκειν πάντας τοὺς Ἕλληνας ὡς ἔθνος καὶ ἢ θέσις τοῦ ἔθνους ὑπὲρ τὸ ἄτομον, τὴν οἰκογένειαν, τὴν ἀδελφότητα καὶ τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα δὲν ἦσαν παρ' αὐτοῖς, ὅσον ἔπρεπεν, ἰσχυρά». Τοῦ σχηματισμοῦ των τούτου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποχωρισθῶσιν οἱ Ἕλληνες διαρκούντος τοῦ ἀγῶνος. Διὸ καὶ ἀπέδειξαν ἔνθεν μὲν μεγαλειώδη αὐτοθυσίαν χάριν τῆς ἐλευθερίας, ἐτέρωθεν δὲ μικροφιλοτιμίας καὶ ἐριστικότητα καὶ κομματισμὸν καὶ τοπικισμὸν ἀνυπέροβλητα, μορφωμένοι τε καὶ ἀμόρφωτοι· «τὸ παλαιὸν φάντασμα», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Ἴψεν, τὸ φάντασμα τῆς ἱστορικῆς ἀρχαιότητος, «ἐβρουκολάμισεν ἀκέραιον». Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο, ὅτι, ἐνῶ ἡ ἐλευθερία θὰ εἶχεν ἴσως προγραμματοποιηθῆ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἢ τοῦ τρίτου ἔτους τῆς ἐπαναστάσεως καὶ μετὰ ζημιῶν ὀλίγων σχετικῶς, ἐχρειάσθησαν πρὸς τοῦτο ἀκόμη ἔτη πολλά, καθ' ἃ τὸ ἔθνος καὶ αἷμα ἔχυσεν ἀφθονον καὶ ἠθικῶς χειρὸν κατέστη καὶ ὑλικῶς συνετριβή καὶ τὸν μέγιστον κίνδυνον ἐκινδύνευσε, ἢ δὲ Ἑλληνικὴ γῆ φρικτῶς ἐδηρώθη.

6. Ὁ ἐλεύθερος βίος.

Τοῦ Τουρκικοῦ κράτους διάδοχον ἐπὶ τῶν ὀλίγων τότε ἐλευθερωθειῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ἐγένετο τὸ Ἑλληνικόν. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀπῆται παρὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπακοὴν εἰς τὴν θέλησιν αὐτοῦ, πληρωμὴν φόρων καὶ ποικίλας ἄλλας θυσίας. Οἱ ὑπάλληλοι αὐτοῦ δὲν ἦσαν πρότυπα ὑπαλλήλων· δὲν εἶχον μορφωθῆ ἐν εἰδικαῖς σχολαῖς, δὲν εἶχον τὴν ἀπαιτουμένην γενικὴν μόρφωσιν, δὲν εἶχον τὴν δέουσαν ὑπηρεσιακὴν συνείδησιν, δὲν εἶχον ὑπηρεσιακὴν παράδοσιν ὁδηγόν, τοῦναντίον μάλιστα εἶχον πρόσφατον τὴν ἀνάμνησιν καὶ τὸ παράδειγμα τῆς ὑπηρεσιακῆς συνειδήσεως καὶ ἐνεργείας τῶν Τούρκων δημοσίων ὑπαλλήλων. Παρίστατο λοιπὸν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν κράτος εἰς τὰ ὅμματα τῶν Ἑλλήνων ὡς ἰδιοτελὲς συγκρότημα ἔχον συμφέροντα συγκρουόμενα πρὸς τὰ τοῦ ατόμου, ἄρα πολὺ ἢ ὀλίγον ἐχθρικὸν πρὸς τὸ ἄτομον. Νὰ ἀλλάξουν οἱ Ἕλληνες πολῖται ἐν βραχεῖ πεποιθήσεις καὶ χαρακτῆρα; ἅτινα εἶχον χαλκεύσει αἰῶνες μα-

κροὶ δουλείας καὶ διαμάχης ατόμου καὶ κράτους, δὲν ἦτο δυνατόν. Ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Τούρκων εἶχον συνηθίσει νὰ φροντίζου μόνον περὶ ἑαυτῶν, περὶ τῆς οἰκογενείας αὐτῶν, περὶ τῶν συγγενῶν, τῶν ἀδελφοποιτῶν, τῶν προστατῶν ἢ τῶν προστατευομένων αὐτῶν. Περὶ τούτων λοιπὸν πρὸ παντὸς ἦτο φυσικὸν νὰ φροντίζου καὶ ὡς πολῖται τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους οἱ Ἕλληνες. Τὴν ἐπιτηδειότητα καὶ τὴν ἔξιν, ἣν εἶχον ὡς ὑπόδουλοι ἀποκτήσει, νὰ ἀμύνωνται κατὰ τῶν ἀξιώσεων τοῦ Κράτους δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀφήνωσιν ἀχρησιμοποίητον, ἂν που τὰ συμφέροντα αὐτῶν συνεκρούοντο πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους, διὰ μόνον τὸν λόγον, ὅτι τοῦτο ἦτο νῦν Ἑλληνικόν· πολιτικὴ ἀγωγή ἔλειπεν, ἀνωτέρα τις τῶν πραγμάτων ἀντίληψις ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑπάρχη.

Ἐτέρωθεν οἱ ποικίλοι τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν ἐπιτηδείων πάτωνας καὶ ἀρχηγοί, οἱ ὅποιοι πολὺ ἐτιμῶντο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας καὶ ἔτι μᾶλλον ἐτιμήθησαν δι' ἃς προσέφερον μεγάλας ὄντως ὑπηρεσίας εἰς τὸ ἔθνος καὶ εἰς τὰ ἄτομα διαρκούντος τοῦ ἀγῶνος, δὲν ἦτο φυσικὸν κατορθωθείσης τῆς ἐλευθερίας, δι' ἣν τόσον ἐμόχθησαν, νὰ ἀποφασίσουν νὰ μειωθῶσι κοινωνικῶς—θὰ ἦτο μάλιστα φυσικώτερον καὶ νὰ μὴ θέλουσιν νὰ μορφωθῆ ὁ λαὸς οὕτως, ὥστε νὰ μὴ ἔχη τὴν ἀνάγκην τῆς προστασίας αὐτῶν, ἢ νὰ πραγματοποιηθῆ κρατικὴ ἠθικὴ καὶ διοικήσις τοιαύτη, ὥστε οἱ προστάται νὰ ἦσαν ἐντελῶς περιττοί, νὰ ἔβλεπον δὲ ἑαυτοὺς ἴσους πρὸς τοὺς τέως ἐξ αὐτῶν ἐξηρημένους θραγιάδες.

Διὰ ταῦτα αἱ θεῖαι φροντίδες τοῦ Καποδιστριαίου, ὅπως ἰσχύουν ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ μόνον οἱ νόμοι, εἶναι δὲ πρὸ αὐτῶν ἴσοι οἱ πολῖται πάντες, ἀνεξαρτήτως οἰκογενειακῆς καταγωγῆς, μορφώσεως, προηγουμένων ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ ἔθνος κ. τ. λ., ἦσαν προωρισμένοι νὰ συναντήσουσιν ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν καὶ νὰ ἀποτύχουν.

Εἶναι γνωστὰ αἱ διαιρέσεις, αἱ ἀνησυχίαι καὶ αἱ ταραχαί, αἵτινες ἔλαβον χώραν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνος. Τὰ βασικά αἷτια ὑπῆρξαν τὰ αἰωνίως Ἑλληνικὰ ἐλαττώματα· ὁ ἀτομισμός, ὁ κομματισμός καὶ ὁ τοπικισμός τῶν πολιτευομένων, ἢ ἔλλειψις πολιτικῆς ἀγωγῆς καὶ εὐρυτέρας τινὸς πολιτικῆς καὶ

κοινωνικῆς ἀντιλήψεως παρ' αὐτοῖς τε καὶ παρὰ τῷ λαῷ. Πάντων τῶν κακῶν ὅμως αἰτία ἐθεωροῦτο ἡ πολιτεία τοῦ Ὀθωνος, — οἱ ἄτομισται καὶ οἱ ἐγωῖσται οὐδέποτε δέχονται, ὅτι πταίουν κατὰ τι καὶ αὐτοί—, δι' ὃ καὶ ἤρχισε συστηματικὸς ἀγὼν κατ' αὐτῆς, ἕως οὗ ἔλαβε πλήρη ἐλευθερίαν ὁ Ἕλλην πολίτης καὶ ἐκ τῆς ψήφου αὐτοῦ ἐξηρητήθη ἡ τύχη ὅλη τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Ἔθνους.

Ἄλλ' ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ δὲν μεταβάλλεται διότι τῇ πρωτοβουλίᾳ ἢ τῇ ἐνεργείᾳ πατρῶνων τινῶν μετεβλήθη τὸ πολιτικὸν ἢ τὸ πολιτειακὸν καθεστῶς· τὸν κοτσάμπασην καὶ τὸν καπετάνον τῆς δουλείας καὶ τῆς ἐπαναστάσεως ἐσυνέχισε πιστῶς ὁ πολιτευόμενος καὶ ὁ κομματάρχης αὐτοῦ. Παρ' αὐτῶν δὲν ἦτο φυσικὸν νὰ ἀναμένη τις ἀναγκαιῶς πλήρη ἰσότητα πρὸς πάντας τοὺς Ἕλληνας πολίτας, ἀφοῦ οὗτοι δὲν ἀνεγνώριζον πάντες τὴν ἀξίαν αὐτῶν, δὲν ἦσαν ἐξ ἴσου ἀφωσιωμένοι φίλοι καὶ ἐξ ἴσου χρήσιμοι πρὸς ἐπιτυχίαν κατὰ τὰς ἐκλογάς· δὲν ἦτο ἐπίσης φυσικὸν νὰ ἀναμένη τις παρ' αὐτῶν τὴν τελειοτάτην δυνατὴν φροντίδα πρὸς τὴν ἀληθινὴν ἀνύψωσιν τοῦ λαοῦ, ἀνύψωσιν ἐν ταῦτῳ τῶν ὀργάνων τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ἐξ ἧς θὰ ἔπαυον αὐτοὶ νὰ κρίνονται ἀξιοὶ ἰδιαιτέρας τιμῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐκτὸς ἂν πράγματι ἦσαν ἀριστοὶ. Εὐλόγως λοιπὸν ὄχι ὀλίγοι τῶν πολιτευομένων ἦσαν πρωτίστως οἱ πολιτικοὶ τοῦ ἀτόμου των, οἱ πολιτικοὶ τῶν κομματάρχων των, τῶν φίλων ἐκλογέων, τῆς ἐπαρχίας των, τοῦ κόμματος, εἰς ὃ ἀνήκον, δὲν ἦσαν ὅσον ἔπρεπεν οἱ πολιτικοὶ τῆς ὅλης Ἑλλάδος. Ἐκ τοιούτων ὅμως ἀντιλήψεων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συντελεῖται ἡ μεγίστη δυνατὴ πρόοδος παρὰ τῇ ἐλευθερωθείσῃ Ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ.

Ἄλλὰ παρὰ ταῦτα ὁ ἐλευθερωθεὶς Ἑλληνικὸς λαὸς ἔζη καὶ βίον ἐθνικόν. Ὁ ὀκταετής πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας κατὰ τῶν Τούρκων ὑπεράνθρωπος αὐτοῦ ἀγὼν, αἱ ἀπανθρωπῆαι τούτων καὶ αἱ καταστροφαὶ παντός, ὅτι ἐν τῇ πάλῃ συνήντων Ἑλληνικόν, ἐχάλκευσαν ἐν τῇ ψυχῇ του βαθύτατα τὸν ἄλλως καὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἰσχυρὸν ἐθνισμὸν καὶ τὴν πίστιν, ὅτι τὰ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκοντα εἶναι τὰ ἀνώτατα πάντων. Ἡ συνείδησις, ὅτι καίπερ πτωχός, ἀπαράσκευος στρατιωτικῶς καὶ ἀσύντακτος, ὅμως ἐφάνη ἀνώτερος δυνάστου ἰσχυροτάτου καὶ πο-

λεμικοῦ, ἀνέπτυσσε παρ' αὐτῷ τὴν μεγίστην αὐτοπεποίθησιν, τὸν καθίστα τὰ μάλιστα ὑπερήφανον καὶ τὸν ἐπειθεν, ὅτι τὸ μέλλον αὐτοῦ ἦτο αἰσιώτατον. Ἐγίνωσκεν, ὅτι τὴν ἐλευθερίαν του ἀπέκτησε διὰ ποταμῶν αἱμάτων καὶ ἄλλων θυσῶν ἀφαντάστων, καὶ διὰ τοῦτο ἐλάτρευε αὐτὴν κυριολεκτικῶς καὶ ἦτο ζηλότυπος δι' αὐτήν. Πᾶσα γωνία Ἑλληνικὴ ἦτο εἰς αὐτὸν καὶ μία σειρὰ ἀναμνήσεων ἐθνικῶν, ἀνάμνησις αἱματοχυσῶν ἢ ἄλλων θυσῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἦτο καὶ εἰς βωμὸς τῆς ἐλευθερίας, ἐφ' οὗ πολλὰς καὶ μεγίστας εἶχον προσφέρει θυσίας Ἕλληνες, Ἑλληνίδες καὶ Ἑλληνόπαιδες, ἱερεῖς καὶ θύματα οἱ αὐτοί. Τὸ ἔθνος καὶ ἡ σκαπάνη τοῦ χωρικοῦ καὶ τοῦ ἐργάτου ἀνώρουσον καθ' ἐκάστην ὁστᾶ ἀνθρώπινα, ἀναμνήσεις ἱερὰς τῶν τελεσθεισῶν θυσῶν καὶ ὑπομνήσεις ἱερωτέρας νὰ μὴ προδοθῇ ἡ Ἑλληνικὴ ἰδεολογία. Πρὸς τούτοις ἐβλεπεν ὁ ἐλευθερωθεὶς λαός, ὅτι εἶχεν ὅλος τὸ αὐτὸ πολίτευμα, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ὤρισεν, ὅτι αὐτὸς ὤρισεν τοὺς νόμους τοῦ βίου του, ὅτι εἶχε τὴν αὐτὴν διοίκησιν, τὴν αὐτὴν ἐκπαίδευσιν, τὰ αὐτὰ ἐκ τοῦ νόμου καθήκοντα καὶ δικαιώματα ὅλος, ὅτι εἶχε τὰς αὐτὰς ἀφορμὰς χαρᾶς ἢ λύπης, ἐλπίδων ἢ φόβων, ἦτοι κατησθάνετο, ὅτι συνανῆκεν ὅλος, ὅτι συνανῆκε πρὸς πάντας τοὺς ἀνεκάθεν μέχρι αὐτοῦ Ἕλληνας ὀνομασθέντας, ὅτι συνανῆκε καὶ πρὸς τοὺς μήπω ἐλευθερωθέντας ὁμοφύλους του, οὓς ἐβλεπε τὰ αὐτὰ ἰδεώδη λατρεύοντας καὶ τοὺς αὐτοὺς συναισθανομένους ἐθνικοὺς παλμούς, διὰ ταῦτα δὲ καὶ πάσχοντας πολλάκις. Τὸ σχολεῖον κατόπιν καὶ αἱ ἐθνικαὶ εορταὶ ἤρχοντο νὰ ἀναπτύσσωσι ζωηρότερα καὶ σαφέστερα καὶ νὰ στερεώνωσι ἀσφαλέστερα τὴν συνείδησιν καὶ τὰ συναισθήματα ταῦτα. Οὕτως εὗρισκε καὶ ὁ πατριωτισμὸς εὐνοϊκωτάτας συνθήκας νὰ ἀναπτυχθῇ, καὶ ἀνεπτύχθη μέγας. Ἐν αὐτῷ ἐγεννήθησαν καὶ ἐγράφησαν πολιτικοὶ καὶ πολιταὶ οἵτινες ἐκ τῶν συντριμμάτων καὶ τῆς τέφρας, ἣν παρέδωκαν ὁ Ἰμβραῖμ καὶ ὁ Κιουταχῆς, ἐδημιούργησαν πόλεις καλὰς καὶ μεγάλας, ἔκτισαν μέγαρα, κατεσκεύασαν ὁδοὺς, σιδηροδρόμους καὶ λιμένας, ἀνέπτυσαν ναυτιλίαν καὶ ἐμπόριον μέγα, ἴδρυσαν σχολεῖα, ἐμόρφωσαν ἐπιστήμας, τέχνας καὶ καλλιτεχνίαν, ἐκαλλιέργησαν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην, ἀπέκτησαν οικονομικὴν δύναμιν, καθόλου ἀνεγράφη ἐν αὐτῷ λαός, ὅστις παρὰ πάντα τὰ ἐλαττώματά του

καὶ πληθὺν ἀντιξῶν συνθηκῶν ζωῆς ἐνεφάνισεν ἐν βραχεῖ σχετικῶς διαστήματι πρόοδον θαυμαστὴν ἐσωτερικῶς, ἀπέκτησε τὴν Ἑπτάνησον τῷ 1866 καὶ τὴν Θεσσαλίαν καὶ μέρος τῆς Ἡπείρου τῷ 1881, ἐρριποκινδύνευσε τὰ πάντα χάριν τῆς Κρήτης τῷ 1897, ἠλευθέρωσε διὰ τοῦ αἵματός του τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν λοιπὴν Ἡπειρον τῷ 1912—1913, ἔφθασε μέχρι Αὐλῶνος καὶ τῶν προθύρων τῆς Σόφιας καὶ τῆς Ἀγκύρας.

Κατὰ πάσας ὁμῶς τὰς ἐπιτυχίας, ὡς καὶ τὰς ἀποτυχίας, ὑπῆρχον ἀναγκαιῶς ἄτομα ἔχοντα τὴν διοίκησιν. Δὲν παρείχοντο λοιπὸν συνθηκαὶ εὐνοϊκαὶ μόνον πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς αὐτοπεποιθήσεως, τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῆς ἀφοσιώσεώς τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ σύνολον, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ ἐγωϊσμοῦ, τῆς προσωπολατρίας, τοῦ κομματισμοῦ, τοῦ τοπικισμοῦ. Αἱ μεγάλαι ἐπιτυχίαι τοῦ 1912—1913 συνετέλεσαν κατ' ἐξοχὴν εἰς ἀμφότερα. Ἡ ἐκρηξις τῆς παγκοσμίου καταιγίδος τοῦ 1914 ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἐκδηλωθῇ πλήρως ἡ ψυχικὴ αὕτη σύνθεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Εἶναι γνωσταὶ αἱ ἄπανστοι φιλονικίαι, αἱ ἔριδες, οἱ διαπληκτισμοί, αἱ κατ' ἀλλήλων ὕβρεις τῶν ἐναντία ἀλλήλαις φρονουσῶν μερίδων, εἰς ἃς λόγῳ τῶν ἐλαττωμάτων αὐτοῦ διηρέθη ὁ Ἑλληνικὸς λαός· εἶναι γνωστὸν πῶς τὸ χάσμα ἠνοίγετο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν εὐρύτερον, πῶς ἡ συνοχὴ τῆς ἐθνικῆς ψυχῆς ἐγίνετο χαλαρωτέρα, χωρὶς κανεῖς νὰ συλλογίζηται καλῶς, ὅτι ἐπὶ χασματώδους καὶ ἐστερημένης συνοχῆς βάσεως οὐδὲν στερεὸν δύναται νὰ οἰκοδομηθῇ.

Μετὰ κλυδωνισμοὺς ἀρκετοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς μετέσχε καὶ ἡ Ἑλλὰς τοῦ παγκοσμίου πολέμου. Αἱ θυσίαι, εἰς ἃς ὑπεβλήθη, ὑπῆρξαν παμμέγιστα. Ἡ τύχη ἐμειδίασε κατ' ἀρχὰς καὶ ἐφαίνετο, ὅτι ἐν τέλει θὰ ἐπραγματοποιούντο εἰς τὸ ἄριστον τὰ ἐθνικὰ ἡμῶν ὄνειρα. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχειρηθὲν οἰκοδόμημα μέγιστον ὃν ἔπεσε—δὲν πρέπει νὰ συζητήσωμεν διὰ τί—συγκλονιστικὸν διὰ τὴν πατρίδα ἡμῶν. Μετὰ τὴν πρώτην κατάπληξιν ἤρχισαν ζωηρότεραι ἢ πρότερον αἱ ἐσωτερικαὶ ἀνετεγκλήσεις καὶ διαιρέσεις καὶ νὰ ἐπικρέμανται φοβερότερα τὰ ἐκ τούτων κακά.

Εἶναι ὅλως ἄσκοπον νὰ περιγράψωμεν ἐνταῦθα τὴν ἐξελισσομένην τότε κατάστασιν. Ἡμῖν διαφέρει κυρίως πὸ ψυχολογ-

κὸν παρὰ τῷ λαῷ ἀπετέλεσμα, τὸ ὁποῖον καὶ μονιμώτερα, ἄρα καὶ σπουδαιότερα διὰ τὸ Ἔθνος, δύναται νὰ ἔχη τὰ ἐπακόλουθα. Τοῦτο εἶναι, ὅτι οἱ Ἕλληνες πολῖται διηρημένοι πολιτικῶς φοβερὰ, ἐψευσμένοι τῶν ἐλπίδων τῶν τῶν ἐθνικῶν παντελῶς, συντετριμμένοι οἱ πλεῖστοι οικονομικῶς, πολλὰ ὡς ἄτομα στρατευόμενα ἢ διὰ τὰς ἄλλας ἀνωμαλίας ἔχοντες πάθει, ἤρχισαν, καὶ πρότερον βέβαια ἔχοντες, ὡς πολλάκις ἐλέχθη, ἀτομοκρατικὰς ἀντιλήψεις, νὰ σκέπτονται καὶ νὰ πράττωσιν ἔτι ἀτομοκρατικώτερα ἔλαστος, ἢ τὸ πολὺ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ σωματείου, εἰς ὃ τι ἀνῆκε. Καὶ τὰ σωματεῖα τὰ ἐπαγγελματικὰ πλὴν ἴσως εὐαριθμῶν ἐξυμρέσεων ἀπεδείχθησαν σὺν τῷ χρόνῳ κηδόμενα μόνον τοῦ στενωτάτου αὐτῶν συμφέροντος, τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος τῶν μελῶν τῶν ἀνώτερον ἐπαγγελματικὸν διαφέρον, διαφέρον νὰ ἀνυψωθῶσιν εἰς ἀνώτερον ἐπίπεδον, καθιστάμενα ἀληθῶς πολῦτιμοι παράγοντες ἀνωτέρας κοινωνικῆς ζωῆς, ἀντίληψις ὅτι τὸ σωματεῖον εἶναι ἐκ τῶν ὀργάνων τῆς ζωῆς καὶ τῆς εὐτυχίας τοῦ συνόλου, ἐξ ἧς μόνης θὰ δύναται νὰ ἀπορρῆ ἀληθῶς ἀνώτερα ζωὴ καὶ σταθερὰ εὐτυχία τοῦ σωματείου καὶ τοῦ ἀτόμου, ἔχει ἐκλίπει σχεδὸν παντελῶς· τοῦναντίον τὸ σύνολον καὶ ἡ βούλησις αὐτοῦ μονονοχὶ ἐκλαμβάνεται ὡς ἐχθρὸς τοῦ σωματείου καὶ τοῦ ἀτόμου. Καὶ ἄλλα βλέπουσι τὰ σωματεῖα ταῦτα ὡς ξένα, εἰρηνεύοντα ἢ συνεργαζόμενα μόνον πρὸς τὸ συμφέρον αὐτῶν δυνάμει συνθηκῶν. Δηλοῦσι τοῦτο καὶ αἱ συνήθειαι ὀνομασίαι αὐτῶν· δὲν ἀκούει τις σήμερον εὐκολα «ἐνώσεις», «συλλόγους», «συνδέσμους» καὶ εἴ τινα τοιαῦτα, ὀνόματα δηλοῦντα κατίσχυσιν κοινωνιοκρατικῶν ἀντιλήψεων παρὰ τοῖς ἀτόμοις, ἀλλὰ «ὀμοσπονδίας», «συνομοσπονδίας» καὶ τὰ τοιαῦτα, ὀνόματα δηλοῦντα μετέχοντα σπονδῶν, τ. ἔ. ἐπισήμων συνθηκῶν, ἄτομα ἢ ὁμάδας ἀτόμων, ἀποδείξεις σαφεῖς ὑπερισχύσεως ἀτομοκρατικῶν ἀντιλήψεων παρ' αὐτοῖς. Θὰ εἶναι φοβερόν, ἐὰν ὁ ἐχθρὸς, καθ' οὗ αἱ σπονδαὶ ἔχουσι γίνεαι, θεωρῆται τὸ κράτος τὸ Ἑλληνικόν, δηλὰ δὴ ἡ βούλησις τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς κοινωνίας, εἰς ἣν καὶ ταῦτα ἀνήκουσι, ἢ ἄλλα σωματεῖα ἢ ἄτομα αὐτῆς, μεθ' ὧν συνανήκουσιν. Ὅπως δὴποτε ἡ κατάστασις εἶναι ἀποδεικτικὴ, ὅτι κοινωνία, καθ' ἣν ἔννοιαν ἡ λέξις ἐνταῦθα νοεῖται, δὲν ὑπάρχει παρ' ἡμῖν ὅσον πρέπει εὐχάριστος.

Ἄς εἴμεθα εἰλικρινεῖς ἢ ἀλήθεια σφίξει. Ἄς ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἀπὸ ἱκανοῦ ἔχομεν κλίνει πάντες σχεδόν, μικροὶ καὶ μεγάλοι, μορφωμένοι καὶ ἀμόρφωτοι, πλούσιοι καὶ πένητες, ἐργάται τοῦ πνεύματος καὶ ἐργάται τοῦ σώματος πρὸς τὸν ἀτομισμὸν ἰσχυρῶς. Ἡ ὁμολογία θὰ εἶναι τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὴν κοινωνικοκρατικὴν ἀντίληψιν ἣτοι πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὴν οὐσίαν τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς ὅλης ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι κοινωνία, ἡ πρώτη ἐνέργεια κατὰ τοῦ ἀτομισμού, ὁ ὁποῖος ὡς διαλυτικὸς τῆς κοινωνίας ἣτοι τῆς ζωῆς σημαίνει τὴν παῦσιν ἣτοι τὸν θάνατον ταύτης, ἐνταῦθα τῆς ζωῆς τῆς Ἑλληνικῆς.

Συμπέρασμα.

Ἄνασκοπῶν τις τὰ ἀνωτέρω ἐν § β' Π. λεχθέντα τὰ ἐξῆς περιποῦν θὰ ἔχη νὰ εἴπῃ περὶ τοῦ διὰ τῶν αἰῶνων χαρακτηῖρος τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ὁ Ἕλλην εἶναι ἠῦνοημένος ὑπὸ τῆς φύσεως, ὥστε δύναται νὰ ζήσῃ πολυμερῆ καὶ γόνιμον ζωὴν. (Ἐχει ἰσχυρὰν ὁρμὴν πρὸς ζωὴν· ἰδίᾳ ἔχει ἰσχυρότατα κοινωνικὰ συναισθήματα καὶ ὁρμὰς καὶ ἐν ταύτῳ ἰσχυρότατα ἀτομιστικὰ συναισθήματα καὶ ὁρμὰς.) Πρὸς τὸ διττὸν τοῦτο γνῶρισμα εἶναι ἀνάλογος ὅλος ὁ βίος καὶ ἡ περὶ βίου ἀντίληψις αὐτοῦ. Εἰδικώτερον, ἂν εἶναι ἀνάγκη, δύναται νὰ λεχθῶσι τὰ ἐξῆς· Ἐκαστος Ἕλλην — ἐξαιρέσεις βέβαια ὑπάρχουν — εἶναι τὰ μάλιστα φιλοκοινωνικὸς καὶ μέγιστος πατριώτης, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ μέγιστος ἔγωιστής· εἶναι ἰδανιστής ἐν τῇ κοινωνικῇ καὶ τῇ πατριωτικῇ δράσει αὐτοῦ ὅσον οὐδὲν ἄτομον ἄλλης κοινωνίας, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ ἔγωιστής, ὅπως τὸ κοινωνικὸν ἢ τὸ πατριωτικὸν κέρδος ἐπέλθῃ δι' αὐτοῦ, διὰ τῆς οἰκογενείας του, διὰ τοῦ κόμματός του, λυπούμενος τὰ μέγιστα, ἂν δι' ἄλλων ἐπέρχηται τὸ κέρδος, καὶ δυνάμενος ἔστιν ὅτε νὰ λάβῃ καὶ στάσιν ἀντικοινωνικὴν καὶ ἀντιπατριωτικὴν, ἂν πρόκειται νὰ ἀπιασθῇ αὐτὸς ἢ νὰ δοξασθῇ μεγάλως ἄλλος τις, ἄλλη οἰκογένεια, ἄλλο κόμμα· εἶναι λοιπὸν εὐμετάβολος ἐν τῇ εὐρυτέρῳ του δράσει καὶ καταντᾷ προσωπολάτρης τυφλός. Ἄει τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ βέλτιον ἀγαπῶν

εὐκόλως θυσιάζει τὰ πάντα ὑπὲρ ἀνωτέρου τινὸς σκοποῦ, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ φιλότιμος ὢν, μηδαμῶς δυνάμενος νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς γνώμης τῶν ἄλλων, ἐνεργεῖ πολλάκις καὶ ἐν γνώσει παρὰ τὴν λογικὴν καὶ τὸ ἀληθῶς συμφέρον, χάριν μόνον τῆς φαινομένης τιμῆς. Ἐπιδεικτιᾶ καὶ διὰ τοῦτο παρεξηγεῖ εὐκόλα, εἶναι φιλόποτος καὶ ἀφίθυμος. Ἐχει ζωηρότατα συμπαθητικὰ συναισθήματα· εἶναι φιλεῖσπλαγχνος ὅσον οὐδεὶς ἄνθρωπος ἄλλος, ἀλλὰ καὶ λίαν ζηλότυπος. Ἀγαπᾷ τὴν ἰσότητα καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἠθικῆς ἐπίσης ὅσον οὐδεὶς ἄλλος, ἀλλὰ δυσκολώτατα θέτει ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀντικειμενικῆς πλάστιγγος κριτοῦ ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἀγαπᾷ καὶ ζητεῖ τὴν ἀλήθειαν ζωηρότατα ἐν παντί, ἀλλὰ διὰ τὸν ἀτομισμὸν του συχνὰ ἀδυνατεῖ νὰ εὔρη αὐτὴν ἐξ ὀλοκλήρου ἢ, ἂν τὴν εὔρη, ἀδυνατεῖ νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὴν φωνὴν τῆς. Εὐφρῆς, ἐργατικὸς καὶ δραστήριος ὢν εὐκόλα ἐξευρίσκει τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀλλὰ διὰ τὸν ἀτομισμὸν του καὶ τὴν ἀγάπην τῆς ἐπιδείξεως ἀγνοεῖ τὴν μακρὰν ὑπομονήν, εἶναι ἀνίκανος νὰ περιμένη καὶ ζητεῖ τὸ εὐκόλον καὶ ταχὺ κέρδος. Δύσκολα συνεργάζεται μετὰ ἄλλου, εὐκολώτατα ἀλλάσσει ἐπάγγελμα καὶ ἐγκατάστασιν, διὰ τοῦτο δὲ δύσκολα δημιουργεῖ μεγάλα καὶ μόνιμα οικονομικῶς ἔργα. Διὰ τὴν ἰσχὴν τῶν ἀτομιστικῶν καὶ ἔγωιστικῶν ἀπαιτήσεων τῆς ψυχῆς του, θὰ ἔλεγέ τις καθόλου, ἐπιδιώκει ἀεὶποτε καὶ ζωηρότατα τὴν λαμπροτέραν ἐμφάνισιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τὴν ἐπικρατίεισιν ἐν αὐτῇ, τοῦλάχιστον δὲ τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ αὐτοτέλειαν αὐτοῦ. Ἄλλ' ὅσον μᾶλλον ἐπιδιώκει τὸν σκοπὸν τοῦτον, τόσον μᾶλλον ὑποτρέφει τὰς ψυχικὰς του ταύτας ἀπαιτήσεις καὶ τόσον μᾶλλον εἶναι ἠναγκασμένος νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ, ὡς ἔχει, ὥστε καταντᾷ δοῦλος τοῦ κατωτέρου του εἶναι καὶ δοῦλος πάσης ἀδυναμίας τῆς κοινωνίας αὐτοῦ.

Ἄλλ' ἴσως ἠδύναντο ὀλιγώτερα νὰ λεχθῶσιν· ὁ Ἕλλην πάντων τῶν αἰῶνων ἀποδείκνυται ὁ Ὀμηρικὸς Ἕλλην, ὁ ἰδεῶδες βίου ἔχων ἀεὶποτε «ὑπείροχος ἔμμεναι ἄλλων». Ἴδου τὸ μέγιστον προτέρημα καὶ ἐν ταύτῳ τὸ μέγιστον ἐλάττωμα τῆς ἡμετέρας φυλῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλεται ὀριζικῶς ἡ δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς, γενομένου πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος ὅλης,

καὶ ἡ διάσωσης αὐτῆς διὰ τῶν αἰώνων παρὰ χαλεπωτάτους ὄρους ζωῆς, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ ἡ διὰ τῶν αἰώνων ποικιλία τῆς τύχης, ἡ συνήθης δυσπραγία Ἐθνους τε καὶ ἀτόμων, ἡ ὀλιγανθρωπία ἡμῶν, ἡ ἀνυπαρξία παρ' ἡμῖν κράτους ἀληθινοῦ, ἡ ἀδυναμία νὰ μορφώσωμεν κράτος δικαίου, τὸ ὅποιον ἐν τούτοις διὰ τὸν χαρακτήρα ἀκριβῶς ἡμῶν ζωηρότατα ὄνειροπολοῦμεν καὶ διὰ τὸ ὅποιον αἰωνίως κοπτόμεθα.— Ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως ἔξεταζόμενος ὁ ὅλος βίος καὶ εἰδικώτερον ἡ ἀγωγή ἡμῶν ὑπῆρξε βίος καὶ ἀγωγή κατ' ἐξοχὴν γνώσεως καὶ συναισθήματος, ἰδίᾳ συναισθήματος τῆς τιμῆς, ἐλάχιστα δὲ βίος καὶ ἀγωγή τῆς βουλήσεως. Οὕτω καὶ τὸ ἐνιαῖον καὶ ἰσόρροπον ἐν ταῖς ἐκδηλώσει τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνος διὰ τῶν αἰώνων μέχρι καὶ σήμερον δὲν παρατηρεῖται οἷον προσῆκε καὶ ὃ τι ἐκ τῆς βουλήσεως κατ' ἐξοχὴν ἐξαορτᾶται, δηλαδὴ τὸ διαρκὲς καὶ ἰσχυρὸν καὶ μέγα παρὰ τε τοῖς ἀτόμοις καὶ τῇ ὁλότῃ, ἐλάχιστα ἐπραγματοποιήθη — Ἐμορφώθημεν ἔθνος μεγάλων ἀνδρῶν ἴσως, ἔθνος ἀνδριάνταν ἀναμφιβόλως, ἀλλ' ἔθνος μέγα, ὅσον ἦτο δυνατόν, δὲν ἐμορφώθημεν.

III. Ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ἐν μέρος τοῦ ζητήματος τούτου, τὸ καὶ σπουδαιότατον, ἦτοι ὁποία καθόλου εἶναι ἡ σημερινὴ Ἑλληνικὴ ψυχὴ, ἐξητάσθη ἐν τοῖς προηγουμένοις (σ. 188 ἔ., 194 ἔ.).

Μετὰ τοῦτο ὡς πρῶτον ἐρώτημα ἔρχεται. «Εἶναι καὶ ἐντελῶς ἐνιαῖα ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ σήμερον ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος;» Ἐντελής ἐνότις ψυχῆς μόνον ἐξ ἐντελῶς ἐνιαίου ψυχικοῦ βίου δύναται νὰ προκύψῃ ἐντελῶς ὁμοῦς ἐνιαῖον ψυχικὸν βίον δὲν ἔχουσι μέχρι σήμερον ζήσει οἱ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ Μακεδόνες, οἱ Ἐπτανήσιοι καὶ οἱ Ἡπειρώται, οἱ Κρηῖτες καὶ οἱ Θεσσαλοί, οἱ Ἕλληνες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀσιατικῆς. Διὸ καὶ πράγματι διαφέρουσιν ἀλλήλων ψυχικῶς, τόσον δὲ μᾶλλον, ὅσον ὀλιγώτερον χρόνον ἔχουσι συζήσει μετ' ἀλλήλων ὡς ἐλεύθεροι πολῖται ἢ ἄλλως.

Ὡς δευτέρον ἐρώτημα ἔρχεται. «Εὐρίσκονται ἐξ ἴσου ἀνεπτυγμένοι ἐν πᾶσι τοῖς τμήμασι τῆς Ἑλληνικῆς γῆς αἱ ποικίλαι ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ;» Ἡ ἀπόκρισις εἶναι, ὅτι,

ἐφ' ὅσον οἱ ὄροι ζωῆς τῶν ἕκαστα τμήματα τῆς Ἑλλάδος κατοικούντων Ἑλλήνων ὑπῆρξαν διάφοροι, ἀναγκαιῶς διάφορος παρ' ἐκάστοις θὰ ὑπῆρξεν ἡ ζωὴ, ἄρα διάφοροι καὶ αἱ ἀντιστοιχοῦσαι ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ, Ἐν τῇ πραγματικότητι βλέπομεν ὄντως διαφορὰς, ἐν τισὶ μάλιστα πολὺ μεγάλας οὐδεμία π. χ. σύγκρισις δύναται νὰ γίνῃ τῆς καλαισθητικότητος τῶν κατοίκων τῆς Πίνδου πρὸς τὴν καλαισθητικότητα τῶν κατοίκων τῆς Κερκύρας, τῆς γλώσσης τῶν ἐκ τῶν βαθῶν τῆς Μ. Ἀσίας προσφύγων πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν Ναυπλιέων ἢ τῶν Μεσσηνίων, τῆς ἀγάπης τοῦ ληστικοῦ βίου ὠρισμένων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸ νομοταγὲς ἄλλων.

Ἐρωτᾶται τρίτον. «Εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἡ βαθμὶς, εἰς ἣν ἐξελισόμενος μέχρι σήμερον ἔχει φθάσει ὁ ὅλος Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς;» Τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἰσοδύναμον πρὸς τὰς ἐξῆς μερικωτέρας ἐρωτήσεις. Εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἡ ὑγιεινὴ κατάσταση καὶ ἡ διαίτα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ σήμερον; Πρέπει νὰ εἴμεθα εὐχαριστημένοι ἐκ τῆς γλωσσικῆς καταστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ; Πρέπει νὰ εἴμεθα εὐχαριστημένοι ἐκ τῆς ἠθικῆς γνώσεως καὶ πράξεως αὐτοῦ; ἐκ τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ; ἐκ τῆς θρησκευτικότητος; ἐκ τῆς τεχνικῆς του ἱκανότητος; ἐκ τῆς καλλιτεχνικῆς κ. τ. λ.

Εἶναι ἀτυχῶς ἀλήθεια, ὅτι ἡ ὑγιεινὴ κατάστασις τοῦ λαοῦ ἡμῶν οὐδαμῶς εἶναι εὐχάριστος, ὅτι ἰδίᾳ ἡ φθίσις καὶ ἄλλαι νόσοι τοῦ στήθους καὶ οἱ ἐλογνεῖς πυρετοὶ μαστίζουσι μέγα μέρος αὐτοῦ, ἐμποδίζουσι τὴν κανονικὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ καὶ μειοῦσι σφόδρα τὰς ὑλικὰς, τὰς σωματικὰς καὶ τὰς ψυχικὰς του δυνάμεις, ὅτι οἱ τρόφιμοι ἡμῶν σπανίως ἔχουσι τὸ χρῶμα τῆς υἱείας, τὸ ὅποιον πρέπει νὰ ἔχουν. Τὸ κακὸν εἶναι μέγιστον.

Γνωστὸν εἶναι, ὅτι πάντες οἱ Ἕλληνες δὲν ὀμιλοῦμεν οὔτε γνωσκομεν ὡς μητρικὴν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑπάρχουσιν ἐξ ἡμῶν ὄχι ὀλίγοι τουρκόφωνοι, ἀλβανόφωνοι, βλαχόφωνοι κ. τ. τ., ὅτι καὶ οἱ ἐλληνόφωνοι ἔχομεν πρὸς ἀλλήλους ἀρκετὰς διαλεκτικὰς διαφορὰς. Μέχρι πρό τινος εἴχομεν τοῦλάχιστον ἐνιαῖαν γραπτὴν καὶ σχολικὴν γλῶσσαν. Ἦδη ἀπεκτήσαμεν καὶ ἐν τούτῳ διγλωσσίαν ἢ μᾶλλον πολυγλωσσίαν ἀναλόγως πρὸς τὸ φιλόκαινον ἢ τὸ ἀσεβὲς πρὸς πᾶσαν γλωσσικὴν παράδοσιν καὶ

τὸ τυχὸν διαμεμορφωμένον γλωσσικὸν καθεστὼς πνεῦμα συγγραφῶν τινῶν καὶ γραμματικῶν. Ἡ γλωσσικὴ αὕτη κατάστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, θέλοντος νὰ ἀποτελῇ ἐνιαῖον κατὰ πάντα λαόν, συμφέρον δὲ μέγα ἔχοντος νὰ μὴ παρέχῃ ἕδαφος εὐνοϊκὸν εἰς ἐμφάνισιν καὶ εὐδοκίμησιν ξένων ἀνθελληνικῶν προπαγανδῶν καὶ οὕτω εἰς διαφθορὰν μέρους τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, εἰς στήριξιν ἀξιώσεων ξένων κρατῶν ἢ ἔθνῶν ἐπὶ τούτου κ.τ.δ., ἐξ ὧν ποικιλοτρόπως ταρασσεται καὶ εἶναι δυνατὸν καὶ νὰ κινδυνεύσῃ ποτὲ ὁ ἔθνικὸς καὶ ὁ κρατικὸς ἡμῶν βίος, ἢ γλωσσικὴ λέγω κατάστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ σήμερον δὲν εἶναι ὅσον πρέπει εὐχάριστος.

Ἐπιστήμονες ὑπάρχουν πολλοὶ ἐν Ἑλλάδι. Ἄλλ' ἔχουσιν οὗτοι ὑποστῆ ὅλην τὴν ἐκ τῆς ἐπιστήμης δυνατὴν βελτίωσιν τῆς ψυχῆς πάντες, ἢ τοῦλάχιστον οἱ πλεῖστοι; Καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι χρήσιμοι εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ, π. χ. ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ὑγιεινὴν, εἰς τὴν οἰκιακὴν οἰκονομίαν, εἰς τὴν σπουδαιότητα τοῦ δένδρου, εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν κοινωνίαν καὶ τὸ κράτος κ. ἄ. τ. ἔχουσι διαδοθῆ ἑπαρκῶς παρὰ τῷ λαῷ ἡμῶν; Ἡ ἀπόκρισις ἀτυχῶς δὲν δύναται νὰ εἶναι καταφατικὴ ὁ λαὸς ἡμῶν ἔχει ἀνάγκην πλουσιωτέρας, βαθυτέρας καὶ χρησιμωτέρας εἰς τὸν ἀτομικόν, τὸν κοινωνικὸν καὶ τὸν ἔθνικὸν βίον παιδείσεως.

Εἶναι γνωστὸν, ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ τὰ μάλιστα ἠθικολογῶν καὶ τὰ μάλιστα ἀγαπῶν τὴν ἰσότητα καὶ τὴν δικαιοσύνην λαός· ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ δύστροπον τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως νὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν γνῶσιν, μάλιστα δὲ διὰ τὸ αἰώνιον ἡμῶν ἐλάττωμα ἕκαστος, τὸν ἐγωϊσμὸν καὶ τὴν ἀτομοκρατικὴν μας ἀντίληψιν, δὲν ἀποδεικνύομεθα ἐν τῇ πράξει δίκαιοι καὶ ἴσοι, ὅσον ἐπιθυμοῦμεν τοὺς ἄλλους νὰ βλέπωμεν. Ἐπὶ πλέον παρέσυρε καὶ ἡμᾶς ἀρκετὰ τὸ κῦμα τῆς μεταπολεμικῆς ἀδιαφορίας πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου. Ἡ ἠθικὴ μας κατάστασις δὲν εἶναι ὅσον πρέπει εὐχάριστος.

Ἐὐλαβῆς πρὸς τὸ θεῖον ἐπιθυμεῖ καὶ προσπαθεῖ νὰ εἶναι ὁ Ἑλληνικὸς λαός. Ἄλλ' ἐλλείπει παρ' αὐτῷ τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν συναίσθημα καὶ ἡ ἀληθινὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψις, ἅτινα μόνον ἐμπνευσμένη θρησκευτικὴ καθοδήγησις καὶ διδασκαλία

δύναται νὰ γεννήσῃ καὶ εὐρεῖα καὶ βαθεῖα ἄλλη μόρφωσις δύναται νὰ στηρίξῃ. Ἐπειδὴ δὲ τούτων ἔχει ἀπολαύσει ἐλάχιστα ὁ Ἑλληνικὸς λαός, εὐεξήγητον εἶναι, ὅτι μέρος αὐτοῦ θρησκείαν ἢ θρησκευτικότητα νομίζει τὴν τήρησιν ὀρισμένων τύπων, δὲν ἐλλείπουσι δὲ καὶ οἱ θρησκευτικῶς ἀδιάφοροι, ἐκ τῶν μορφωμένων ἰδίᾳ. Τὸ πρῶγμα ἤμιστα δύναται νὰ θεωρηθῆ εὐχάριστον, εἰάν ἀναγνωρίζεται ἡ δύναμις, ἣν ἡ θρησκευτικότης καὶ ἡ θρησκεία ἔχουν διὰ τὴν ζωὴν, τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν τύχην ἐκάστου λαοῦ καὶ ἀτόμου καὶ τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Ἐν τῇ βιοτεχνίᾳ, ἰδίᾳ τῇ μεγάλῃ, ἐπετέλεσε πράγματι κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας πολὺ μεγάλας προόδους ὁ Ἑλληνικὸς λαός. Καὶ ὅμως ἀπειρία βιομηχανικῶν προϊόντων ἀπλοσιμάτων, δυναμένων εὐκόλα νὰ κατασκευασθῶσιν ὅπου δήποτε, εἰσάγονται ἔξωθεν, ἐξαγομένον δι' αὐτὰ πολλῶν ἑκατομμυρίων δραχμῶν κατ' ἔτος εἰς ζημίαν σπουδαίαν τῆς ἔθνικῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς ἡμῶν οἰκονομίας. Ἵνα ταῦτα κατασκευάζωνται ἐν Ἑλλάδι, ἀπαιτοῦνται βέβαια καὶ ἄλλα τινά, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἀνάπτυξις ἀρκετὴ τῆς δεξυτέρας τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τῶν δεξιοτήτων τῆς χειρὸς τῶν μελλόντων νὰ ἐργάζωνται δι' αὐτὰ Ἑλλήνων πολιτῶν. Οὕτως ὅμως τεχνικῶς παρεσκευασμένους ἐργάτας δὲν ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ καλλιτεχνία εὐρίσκεται παρ' ἡμῖν ἐπίσης ἐν καταστάσει μὴ εὐχάριστῳ. Παρὰ τὴν μεγάλην ἀληθῶς πρόοδον ἐν τῇ μουσικῇ κατοίκων τινῶν ὀλίγων πόλεων κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἀκούει τις ἀκόμη ἀμανέδες καὶ ἀνατολίτικα ἕσματα καὶ μελωδίας εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ τὰς διασκεδάσεις, καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις, τελευταῖον μάλιστα συχνότερον ἢ τὰ παλαιότερα ἔτη. Τὰ δημῶδη ἠρωϊκὰ ἕσματα, ἔχοντα ἀναμφιστήτως μουσικὴν τινα ἀξίαν, ἐμφανίζονται μόνον ὡς διακοσμητικά, σπανιώτατα ἐννοεῖται, πανηγυρικῶν τινῶν συναυλιῶν. Τὰ δημῶδη λυρικά, πλούσιον πολλὰ περιέχοντα μουσικὸν ὕλικόν, ἐξεφυλίσθησαν παντελῶς, λαμβάνοντα, ὅπου ψάλλονται, ἀηδεστάτην εὐρωπαϊκὴν χροιάν. Ἄς εἴπωμεν τὴν ἀλήθειαν· ἡ μεγάλη μᾶζα τοῦ λαοῦ ἡμῶν εὐρίσκεται ἐν πρωτογόνῳ καταστάσει ἀπὸ ἀπόψεως μουσικῆς. Ὁ λόγος εἶναι ἀπλοῦς καὶ σαφής· ἀναλόγως πρὸς ὅ τι σχετικῶς πρὸς τὴν προαγωγὴν τῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων ἀνθρωπίνης ἢ καὶ

καθόλου ζωῆς συμβαίνει, μουσικὸν αἴσθημα καὶ μουσικὴ ἀντίληψις θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀναπτυχθῶσι παρὰ τῷ λαῷ ἡμῶν σπουδαίως μόνον διὰ καταλλήλου χρησιμοποίησεως τῶν παρ' αὐτῷ ὑπαρχόντων στοιχείων μουσικοῦ συναισθήματος καὶ μουσικῆς ἀντιλήψεως καὶ τοῦ ἀναλόγου πρὸς ταῦτα μουσικοῦ ὕλικου, τοῦ συνήθους ἀκουομένου ἐν τῇ κοινωσίᾳ. Ἄλλὰ τὸ συνήθως ἀκουόμενον μουσικὸν ὕλικόν εἶναι ἡ ἐθνικὴ καὶ ἡ λαϊκὴ μουσικὴ, τὰ δὲ στοιχεῖα τοῦ ὑπάρχοντος μουσικοῦ συναισθήματος καὶ ἀντιλήψεως ἔχουν διεγεροθῆ ἄλλοι καὶ ἔχουν λάβει τὴν πρώτην αὐτῶν διαμορφωσιν διὰ τῆς ἀκοῆς τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς λαϊκῆς μουσικῆς ἤτοι ἔχουν διαμορφωθῆ ἀνάλογα πρὸς ταῦτα. Ὅμως ὥδεῖα, μουσικοὶ σύλλογοι, μουσικὰ σωματεῖα, συνθέται, μουσικοί, σχολεῖον κ.τ.λ. ἠγγόησαν ἐντελῶς τὴν ἐθνικὴν καὶ λαϊκὴν μουσικὴν, δὲν ἠθέλησαν νὰ μελετήσουν αὐτὴν καὶ καθαίροντες καὶ βελτιοῦντες αὐτὴν νὰ χρησιμοποιήσουν παρὰ τῷ λαῷ καὶ τῷ ἀνηλικῷ, τῷ παιδαγωγουμένου, μέρει αὐτοῦ, δὲν ἠθέλησαν δῆλα δὴ νὰ ἐπινοήσουν μουσικῶς ἐπὶ τοῦ ὑπάρχοντος μουσικοῦ ἤτοι δὲν ἐτήρησαν ὡς πρὸς τὴν μουσικὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τοὺς φυσικοὺς νόμους ζωῆς, καὶ διὰ τοῦτο τὸ μουσικὸν κατόρθωμα παρ' αὐτῷ ὑπῆρξε μηδέν. Ὅσοι βέβαια τῶν Ἑλλήνων εἶχον ὕλικὰ μέσα, τὸν καιρὸν καὶ τὴν ὄρεξιν νὰ ἀσχοληθῶσι πολὺ περὶ τὴν ξένην μουσικὴν, νὰ δημιουργήσωσιν οὕτως ἰδίαν μουσικὴν ζωὴν, οὗτοι κατὰ φυσικὸν ἐπίσης λόγον προήχθησαν καὶ προάγονται μουσικῶς, τόσον δὲ μᾶλλον, ὅσον περισσότερον ἔζησαν ἢ ζῶσι τὴν μουσικὴν ταύτην, ἀνεκτιμῆτου ἀληθῶς ἀξίας, ζωὴν. Ἄλλ' ὁ λαὸς ἡμῶν, ἰδίᾳ ὁ χωρικός, δὲν ἀπολαμβάνει πλέον οὐδὲ τὰς ὥραιάς Ἑλληνικὰς ἐκκλησιαστικὰς μελωδίας, τὰς ὁποίας μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀγνὰς ἤκουεν ἐν τῇ θεῖᾳ λειτουργίᾳ, διασωθείσας διὰ τῆς παραδόσεως.

Ὅμοια δύναται νὰ εἴπη τις καὶ ὡς πρὸς τὴν κομψοτεχνίαν καὶ τὴν ὄλην σήμερον καλουμένην «*Ἑλληνικὴν λαϊκὴν τέχνην*» οὐδαμῶς ἐχρησιμοποιήθη ὡς οἰκτεῖον πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ψυχὴν ὕλικόν εἰς περαιτέρω καλαισθητικὴν τοῦ λαοῦ ἡμῶν προαγωγὴν, οὕτω δὲ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ἔτι δὲ καὶ βιοποριστικῶς, ἐζημιώθημεν πολὺ.

Καὶ ἡ κομψοτάτη λαϊκὴ ἡμῶν ἀρχιτεκτονικὴ, ἀποτελοῦσα τὸ ἑαυτῆς μέρος συνέχειαν τοῦ μεγάλου μεσαιωνικοῦ ἡμῶν βίου

ἠγγόηθη παντελῶς. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ Κράτους ἡμῶν ἐκτισμένη καὶ ἐξαπλουμένη περὶ τὴν θεῖαν Ἀκρόπολιν ἔβλεπεν αἰετοῦ ποτε ταύτην ὡς ἰδεῶδες καὶ εὐλαβῆς ἤρχισεν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς νὰ μιμῆται τοὺς ἐπὶ ταύτης ἀρχαίους ἑυθυμούς, ὥστε ἐπὶ μακρὸν ἐξειλίσσεται ἐνιαία τὸ χρῶμα καὶ τὰς γραμμὰς καὶ ἐφαίνεται, ὅτι θὰ παρὰσχῆ ὑπόδειγμα νεωτέρας πόλεως ἐν ἀρχαίῳ ἀρχιτεκτονικῷ ἑυθυμῷ πρὸς ταύτην συννεμοροφούτο ἀρχιτεκτονικῶς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος καὶ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς. Ἄλλ' ἀπὸ τινων ἐτῶν τί δὲν βλέπει τις ἐφαρμοζόμενον ἐν πολλαῖς πόλεσι, μάλιστα δὲ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ἡμῶν! Ἐνθεν μὲν χρώματα οἰκοδομημάτων μαῦρα, ἐρυθρά, κίτρινα, ἐρυθροκίτρινα, λευκὰ καὶ ὅτι ἂν φαντασθῆ τις καὶ καθ' οἷον δῆποτε συνδυασμόν, ἐτέρωθεν δὲ ἀηδεστάτας μιμήσεις ἑυθυμῶν γοθθικῶν, ἀναγεννήσεως καὶ παντὸς ὑπάρχοντος εἶδους. Οὕτως ἡ πρωτεύουσα ἡμῶν ἤρχισε νὰ κατανατᾷ σύμφυτον ἀρχιτεκτονικὸν ἀπειροκαλότατον, μέλλον ἀναγκαιῶς νὰ ἐπιδοῖ ἀναλόγως πρὸς ἑαυτὸ καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, ἂν δὲν ἀναχαιτισθῆ τὸ κακόν. Θὰ φέρουν βέβαια πολλὰ δικαιολογητικὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν οἱ σημερινοὶ ἡμῶν ἀρχιτέκτονες ἄλλ' οὐδένα οὐδέποτε θὰ πείσουν, ὅτι αἱ ἀπειροκαλοὶ μιμήσεις γοθθικῶν ἢ ἄλλων ξένων ἑυθυμῶν εἶναι ἐπιβεβλημένοι ἐκ τοῦ κλίματος ἢ τοῦ ὀρίζοντος τοῦ Ἑλληνικοῦ, ὅτι ἡ οἰκιακὴ ἄνεσις καὶ εὐμάρεια, ὅση ὑπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς δύναται νὰ παρέχεται, ἐπ' οὐδενὶ δύναται νὰ παρασχεθῆ καὶ ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἢ τῆς Βυζαντιακῆς ἢ ἄλλης Ἑλληνικῆς, θὰ ὁμολογῶσι δέ, πιστεύω, καὶ αὐτοί, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ κλίμα καὶ τὸν ὀρίζοντα τὸν Ἑλληνικὸν καὶ συμπροέκυψε μετὰ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἄλλου Ἑλληνικοῦ βίου καὶ συνυφάνθη μετ' αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι τὰ προϊόντα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εὐρίσκονται ἐν ἐπαφῇ μετὰ τοῦ ὅλου βίου τοῦ ἀνθρώπου συνεχεῖ ὅσον οὐδεμιᾶς ἄλλης τέχνης καλῆς, ὅτι ἄρα ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπιδοῖ σταθερώτερον ἐπ' αὐτόν, ειδικώτερον δὲ ἐπὶ τὸ καλαισθητικὸν συναισθημα, τὸ συναισθημα τῆς ἐξαρτήσεως καὶ τὴν φαντασίαν, ἢ οἷα δῆποτε ἄλλη ἐπίδρασις ὅμως ὠφέλιμος καὶ σπουδαία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπὶ τὸν Ἑλληνα δύναται νὰ συντελεσθῆ, μόνον ἐὰν λαμβάνωνται ὡς βάσεις τὰ παρ' αὐτῷ ὑπάρχοντα καλὰ στοιχεῖα ἀρχιτεκτονι-

κοῦ συναισθήματος καὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἀντιλήψεως, πρὸς περαιτέρω δὲ προαγωγὴν χρησιμοποιῶνται ἀρχιτεκτονικὰ σχήματα καὶ θέματα ἅμα μὲν καλὰ, ἅμα δὲ οἰκεία πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ψυχὴν, τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν, τὸν Ἑλληνικὸν οὐρανὸν καὶ τὸ κλίμα, διότι οὕτω μόνον φυσικῶς, κατὰ τοὺς νόμους τῆς ψυχικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ζωῆς καθόλου, θὰ ἐπιδιώκηται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης προαγωγή. Εἶναι λοιπὸν ἔγκλημα κατὰ τῆς προαγωγῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅσον αὕτη ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξαορτᾶται, ἢ παρατηρουμένη καταφρόνησις τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συναισθήματος καὶ ἀντιλήψεως καὶ ἢ χορῆσις ἀρχιτεκτονικῆς μὴ οἰκείας πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ζωὴν καὶ τοὺς ὄρους αὐτῆς, ἐτι δὲ μᾶλλον—ἐννοεῖται ἀφ' ἑαυτοῦ—ἢ ἀκατάστατος σύμφυρος μιμήσεων διαφόρων ξένων ἀρχιτεκτονικῶν ὀρθῶν.

Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς γραφικῆς ἦτοι τῆς ζωγραφικῆς μορφώσεως οὐδαμῶς εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἢ κατὰστασις τοῦ ἡμετέρου λαοῦ. Ὁ ἀμφιβάλλον, ἂν ἔχη ἔννοιαν ἀληθινῆς γραφικῆς, ἂς ὄψῃ ἐν βλέμμα εἰς τὴν ἀγιογραφίαν τῶν ἡμετέρων ναῶν, καὶ τῶν μεγαλοπόλεων ἀκόμη· αἱ πλεῖστοι τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰκόνων, τὸ ὅλον σχεδὸν αὐτῶν, εἶναι ζωγραφικὰ κακουργήματα, μηδεμίαν σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὴν ἀληθινὴν ζωγραφικὴν, μὴ ἔχουσαι κἂν τὸν συμβολισμὸν τῶν καλῶν χρόνων τῆς Βυζαντινῆς ἀγιογραφίας. Ἐξ ἐρωτήσεως τοὺς καλοὺς καὶ φιλοτίμους ζωγράφους, ὅσοι ἐφιλοτιμήθησαν νὰ ζωγραφίσουν εἰκόνας κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀληθοῦς καλλιτεχνίας, ὁποῖας ἀπογοητεύσεις ἔχουσι δοκιμάσει ἐκ τῶν δωρητῶν καὶ τῶν ἐπιτρόπων τῶν ναῶν, καὶ μορφωμένοι ἂν εἶναι οὗτοι ἀπὸ ἄλλων ἀπόψεων, ὁποῖα καὶ οἱ Ἐπίσκοποι ἀξιοῦσι πολλάκις. Ἐξ παρατηρήσεως ἐπίσης ὁποῖαι ζωγραφίαι κοσμοῦσι τοὺς τοίχους τῶν λαϊκῶν κατοικιῶν καὶ καταστημάτων, ἂς ἐρωτήσῃ τις ἑαυτὸν πόσοι Ἕλληνες δύνανται νὰ ζωγραφίσωσι τι καὶ ἀπλούστατον, ἢ ἂς παρακολουθήσῃ ἄλλους κρίνοντας ἔργα ζωγραφικῆς. Ἡ κατάσταση ἐξηγεῖται· ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς δὲν ἔχει σπουδαίαν ζωγραφικὴν παράδοσιν, δὲν ἔχει πινακοθήκας, δὲν ἐδιδάχθη νὰ κατανοῇ τὰ ἔργα ζωγραφικῆς, πρὸ πανιὸς δὲ δὲν ἠσκήθη ἐν τοῖς σχολείοις αὐτοῦ εἰς τὴν γραφικὴν κατὰ τρόπον σύμφωνον

πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀληθινῆς γραφικῆς, ἢ ἠσκήθη κατὰ τρόπον μᾶλλον βλαπτικὸν παρὰ ὠφέλιμον εἰς τὸν σκοπὸν, δι' ὃν τὸ μάθημα ἔχει ὀρισθῆ. Ὅποια καὶ ὁπόσον ποικίλη ἢ ἐπίδρασις τῆς καλῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν γραφικὴν ἐπὶ τὴν γνώσιν, ὡς καὶ ἐπὶ τὸ συναίσθημα καὶ τὴν βούλησιν, δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀναπτύξωμεν ὁποῖα ἢ σπουδαιότης τῆς δι' αὐτῆς ἐπιτυγχανομένης ἀναπτύξεως τῆς ὀξύτητος τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τῆς δεξιότητος τῆς χειρὸς διὰ τὸν βίον, διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τὴν ἐξάσκησιν αὐτοῦ, διὰ τὴν μόρφωσιν καλῶν τεχνιτῶν καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς τέχνης, ἐξ ἧς ἢ ἀτομικὴ καὶ ἢ ἔθνικὴ οἰκονομία ἔχουν νὰ ὠφεληθῶν σπουδαιότατα, ἐπίσης δὲν ἔχει θέσιν νὰ ἀναπτυχθῇ ἐνταῦθα. Ταῦτα ἄλλως εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν φανερά. Ἐνταῦθα ἀρκεῖ νὰ διαπιστωθῇ, ὅτι γραφικῆς μορφώσεως στερεῖται σχεδὸν παντελῶς ὁ ἡμέτερος λαός, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὅτι ὑστερεῖ κατὰ πᾶν, ὅ τι ἀληθινὴ γραφικὴ μόρφωσις δύναται νὰ δώσῃ.

*
* *

Κρίνομεν περιττὸν νὰ ἐξετάσωμεν καὶ ἄλλας ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ παρὰ τῇ σημερινῇ ἡμῶν κοινωνίᾳ. Ἐν μόνον πρόπει ἀκόμη νὰ ἐρωτηθῇ «ὁποῖα ἢ μέχρι σήμερον πρόοδος τῆς κοινωνίας ταύτης, ἀφ' ὅτου ἐλευθέρω ἀπὸ τῶν Τούρκων ἤρχισε νὰ ζῆ;» Ἄν συλλογισθῇ τις ὁποῖα ἦτο ἢ κατὰστασις αὐτῆς κατὰ τὴν δουλείαν, ὁποῖα ἦτο φυσικὸν νὰ διαμορφωθῇ καὶ διεμορφώθη ἢ Ἑλληνικὴ ψυχὴ κατὰ τὸ ὀκταετὲς διάστημα τῆς ἐπαναστάσεως διὰ τῆς συνεχοῦς ἀνησυχίας, τῶν ἀφαντάστων κακουχιῶν καὶ στερηῶσεων, τῶν τρόμων καὶ τῶν ἐλπίδων, τῆς φθορᾶς τῶν ὕλικῶν, τῶν σωματικῶν καὶ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων, τῆς ἀνατροπῆς καὶ τῆς πυρᾶς, τῶν αἱμάτων καὶ τῆς θηριωδίας, τοῦ πολέμου τῆς ἐξοντώσεως ἀλλήλων τῶν ἀντιπάλων — ὁπόση ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας γῆ Ἑλληνικὴ ἠλευθερώθη, ἐν ὁποῖα καταστάσει εὐρέθη, ὁπόσον μικρὰ εἶναι καὶ φύσει ἢ γονιμότης αὐτῆς—ὁπόσοι ἦσαν οἱ ἐλευθερωθέντες Ἕλληνες—ὁποῖα παρὰ τὴν ψυχικὴν κατάστασιν ἦτο ἢ ὕλικὴ κατάσταση τοῦ ἔθνους—ὁποῖας ὑποχρεώσεις εἶχε τοῦτο πρὸς τοὺς μήπω ἠλευθερωμένους

Ἑλληνας—δι' ὁποίων καὶ ὁπόσων στερήσεων ἐφρόντιζε νὰ ἐκ-
 πληρώνη αὐτὰς—ὁποίας ἄλλας δυσκολίας καὶ περιπετείας συχνὰ
 ἐδοκίμαζεν—Ἐὰν ταῦτα λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, ἀντιπαραβάλλῃ δὲ τὴν
 σημερινὴν τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας κατάστασιν, ἦτοι τὰ ὅρια
 τῆς χώρας αὐτῆς, τὸν πληθυσμόν, τὰς κατοικίας, τὴν συγκοινωνί-
 ναν, τὴν ἐπιστήμην, τὴν παραγωγὴν, τὸ ἐμπόριον, τὴν βιομη-
 χανίαν, τὸν ἄλλον πλοῦτον καὶ τὴν οἰκονομικὴν κίνησιν κ. τ. λ.,
 θὰ καταπλαγῇ πρᾶγματι ἐπὶ τῷ συντετελεσμένῳ ἔργῳ, θὰ ἀνα-
 γνωρίσῃ, ὅτι οὐδεὶς λαός, ἀπὸ τόσον μάλιστα οἰκτρᾶς καταστά-
 σεως ὀρμηθεὶς καὶ διὰ τόσον ἀντιξῶων συνθηκῶν διερχόμενος,
 κατόρθωσέ ποτε νὰ ἐπιτελέσῃ ἐντὸς τόσον βραχείου διαστήματος
 τοιοῦτο γιγάντιον ἔργον, οὐδεὶς ἀπέδειξέ ποτε τόσον ἰσχυρὰν
 ὀρμὴν πρὸς ζωὴν. Τοῦτο εἶναι ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν οὐδεὶς δύνα-
 ται νὰ ἀμφισβητήσῃ, ἀποκλείουσα πᾶσαν ἀπαισιοδοξίαν περὶ τῆς
 τύχης τοῦ Ἑθνους ἡμῶν. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται νὰ θαυμάζωμεν
 ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ ἀλλήλους οἱ Ἑλληνες καὶ νὰ ἐπαναπαυώμεθα
 ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ἢ τῶν προγονικῶν δαφνῶν *εἶναι ἀνάγκη νὰ
 ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἔχομεν καὶ ἰδιότητας ἐντελῶς ἀσυμφώ-
 νους πρὸς τὰς προϋποθέσεις, ὑφ' ἃς δύναται νὰ μεγαλυνθῇ
 στερεὰ εἰς λαός, καὶ ὅτι δι' οἷον δήποτε λόγον ὑστερήσαμεν
 καὶ ὑστεροῦμεν ἐν πολλοῖς, ὅτι δέ, ἂν ἐξακολουθήσωμεν ὑστε-
 ροῦντες, δὲν θὰ ἔχωμεν κοινωνίαν σύγχρονον, δυναμένην σήμε-
 ρον νὰ σφύξῃ ἑαυτήν, νὰ δίδῃ εὐτυχίαν εἰς τὰ μέλη αὐτῆς
 καὶ νὰ συνεισφέρῃ εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου
 πολιτισμοῦ.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω τὸ ἔργον τοῦ Ἑλληνος παιδαγωγοῦ
 πρόκειται σαφὲς καὶ εὐκόλον ἀπὸ θεωρητικῆς ἐννοούμενον ἀπό-
 ψεως. Ἐχομεν εὐρεῖ, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς τῶν Ἑλληνοπαί-
 δων εἶναι νὰ μορφωθῶσιν οὔτοι ἱκανοὶ νὰ ἀποβῶσιν ἀληθῶς
 χρήσιμοι Ἑλληνες πολῖται δι' ἄλλων λέξεων θὰ ἐλέγομεν, ὅτι
 δέον νὰ μορφωθῇ παρὰ τοῖς παισὶ καὶ διὰ τῶν παίδων κατὰ τὸ
 δυνατόν τελεία Ἑλληνικὴ κοινωνία (σ. 144 ε), ἱκανὴ νὰ συντελέσῃ
 καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Ἐχο-
 μεν ἐπίσης εὐρεῖ τίνα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Ἑλληνικῆς ψυ-
 χῆς, ὥστε εὐκόλα ἐννοεῖ τις ἐὰν καὶ κατὰ πόσον αὕτη, ὡς ἔχει,
 εἶναι ἐπιτηδεία εἰς ἐξέλιξιν τελείας κοινωνίας ἀνθρώπων. Ἐχο-
 μεν εὐρεῖ εἰδικώτερον ὁποία εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ σήμερον
 καὶ ὁποία ἡ σημερινὴ κατάστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ,
ὥστε ἐπίσης εἶναι εὐνόητον ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ἐπὶ τῆς αὐτῆς
κατευθύνσεως ἐξελισσόμενοι δυνάμεθα νὰ πραγματοποιήσωμεν
 τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς.

Ἄλλ' ἡ ψυχολογία καὶ ἡ ἱστορία διδάσκουν, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη
 ψυχὴ εἶναι σφόδρα καὶ ποικιλώτατα ἐξελικτικὴ, ἀρκεῖ μόνον νὰ
 τύχῃ καταλλήλου καὶ ἐπαρκοῦς θεραπείας. Τὴν Ἑλληνικὴν μάλιστα
 ψυχὴν οὔτε ἀνεπάρκεια προδιαθέσεων ἐχαρακτήρισέ ποτε οὔτε
 ὑποδούλωσις εἰς παράδοσιν καταπνικτικὴν περαιτέρω ἐξελίξεως
 οὔτε μονομέρεια βίου οὔτε ἰδεώδη βασικῶς ἀσύμφωνα πρὸς τὴν
 ἔννοιαν τῆς τελείας ζωῆς. Διὸ ὁ Ἑλλην παιδαγωγὸς δὲν ἔχει ἢ
 νὰ ἐνεργῇ κατὰ τὸν ἐκασταχοῦ καὶ ἐκάστοτε προσήκοντα τρόπον,
 ὅστις ὅσον οἶόν τε ἄριστα ἄγει εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ
 σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς. Ἡμεῖς ἀναμνησόμεν ἐνταῦθα τὰ ἐξῆς
 γενικώτατα.

1. Εἶναι εὐνοϊκώτατον διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ
 τῆς ἀγωγῆς, ὅτι ὁ Ἑλλην ἔχει ἰσχυρὰν ὀρμὴν πρὸς ζωὴν καὶ
 εἶναι ἐκ φύσεως κατάλληλος εἰς ποικίλην ζωὴν. Εὐνόητον ὁμως

εἶναι, ὅτι ἀπαιτεῖται προσοχή, ὅπως ἡ ὁρμή αὐτῆ καὶ αἱ ποικίλαι προδιαθέσεις ζωῆς θεραπεύονται καταλλήλως, ὥστε νὰ προκύπτῃ ἡ ἐπιδιωκομένη κατὰ τὸ δυνατὸν τελεία Ἑλληνικὴ καὶ τελεία ἀνθρωπίνη ζωή.

2. Ἡ φιλοπατρία τοῦ Ἑλληνοσ ὡς τάσις εἰς προσαρμογὴν πρὸς τὸν εὐρύτατον βίον, εἰς ὃν φυσικῶς ἀνήκει, εἶναι ἰδιότης συμφωνοτάτη πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς τελείας ζωῆς καὶ προϋπόθεσις πραγματοποιήσεως αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὄχι μόνον δὲν συγχωρεῖται νὰ μειωθῇ, ἀλλ' εἶναι καὶ ἐπιβεβλημένον νὰ γίνῃ ἰσχυροτέρα, ἂν που ἐμειώθῃ ἢ ὅπως δῆποτε δὲν εἶναι ἐπαρκῶς ἰσχυρά· ψυχολογικώτερον θὰ ἐλέγομεν, τὸ συναίσθημα, ἢ συνείδησις καὶ ἡ βούλησις τοῦ συνανήκειν ἀλλήλοις δέον νὰ καλλιεργῶνται καὶ νὰ ἀναπτύσσωνται ὅσον οἷόν τε ἰσχυρότατα παρὰ πᾶσι τοῖς Ἑλλησιν.

3. Αἱ λεγόμεναι κοινωνικαὶ προδιαθέσεις, αἵτινες ἰσχυρόταται οὔσαι παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ψυχῇ σπανιώτατα ἐθεραπεύθησαν ὅσον προσήκει ὀρθῶς, δέον νὰ τυγχάνωσιν ὑπὸ τοῦ φρονίμως καὶ σκοπίμως ἐργαζομένου παιδαγωγοῦ τῆς μεγίστης προσοχῆς καὶ τῆς καταλληλοτάτης θεραπείας, διότι αὐτῶν αἱ ἐνέργειαι εἶναι αἱ συμφωνοτάται καὶ αἱ παντελῶς ἀπαραίτητοι πρὸς τελείαν ζωὴν.

4. Ἐπειδὴ οὐχὶ τὸ φαίνεσθαι, ἀλλὰ τὸ εἶναι ἐστὶ τὸ κύριον καὶ τὸ ἀληθῶς χρήσιμον ἐν παντί, διὰ τοῦτο ἱκανοποίησις ἀληθινῆ τοῦ ἐγωισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὡς φυσικῶς ὑπάρχων παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ καὶ μεγάλῃν βιολογικὴν σπουδαιότητα ἔχων δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καταδιωχθῇ ὡς ἐχθρὸς τῆς τελείας ζωῆς, δέον νὰ θεωρῆται ὄχι τὸ νὰ φαίνηται τις ἐπὶ οἷοις δῆποτε ὄροις, ὅτι ὑπερέχει τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἡ συνείδησις, ὅτι οὐδὲν ἔπραξεν ἢ ἠνέχθη ἢ εἶναι κἂν δυνατὸν νὰ πράξῃ ἢ νὰ ἀνεχθῇ, ὅπερ εἶναι ἀσύμφωνον πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς τελείας ζωῆς, ἐνταῦθα τὴν ἀλήθειαν, τὴν ἀνωτάτην ἠθικὴν, τὴν ἀντικειμενικὴν τιμὴν. Τοιοῦτος ἐγωισμὸς ὢν ἀπόδειξις προηγμένης ψυχικῆς ζωῆς, ἄρα πλεονέκτημα σπουδαῖον εἰς ἐξέλιξιν ἐπὶ ἀνωτέρας ζωῆς, δέον νὰ ἐπιδιώκηται καὶ νὰ καλλιεργῆται συστηματικῶς καὶ σκοπίμως διὰ διδασκαλίας καὶ ἀσκήσεως παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ψυχῇ, ὥστε ποτὲ νὰ καταλάβῃ παρ' αὐτῇ τὴν θέσιν, ἣν ἤδη ἡ ἐσφαλμένη

καὶ βλαβερωτάτη εἰς τὴν τελείαν ζωὴν ἐγωιστικὴ ἀντίληψις κατέχει. Κατὰ τὴν αὐτὴν λογικὴν ὁ ἀτομισμὸς τότε μόνον ὄχι ἀπλῶς συγχωρεῖται, ἀλλ' εἶναι καὶ ἐπιβεβλημένος χάριν τῆς ζωῆς τοῦ τε ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας, δεῖν διέπτηται ὑπὸ ὀρθῆς αὐτοσυνειδήσεως καὶ εἶναι ἀξιοπρεπῆς προσπάθεια, ὅπως τις ἀναδειχθῇ καὶ ὑπερισχύσῃ ἄλλων ἐργαζόμενος ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ, μηδὲν αὐτῶν θυσιάζων, ἂν νομίξῃ τοῦτο ἀναγκαῖον, ἀλλὰ καὶ μηδὲν τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων διατεθειμένος νὰ καταπατήσῃ ἢ ἐκ τῶν καθηκόντων αὐτοῦ νὰ παραβῇ—καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων, ἅτινα μετὰ τῆς ὑπάρξεως ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἤτοι ἀνθρωπίνης ζωῆς φύσει προκύπτουν καὶ ἀπαραίτητα εἶναι εἰς αὐτήν. Ὁ ἀτομισμὸς οὗτος προσηκόντως καλλιεργούμενος παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ ψυχῇ δέον νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν, ἣν ἤδη κατέχει ὁ κακῶς ἐννοούμενος ἀτομισμὸς, ὁ κατ' οὐσίαν ὢν μικρότης καὶ εὐτέλεια ψυχῆς καὶ παντελῶς ἀσύμφωνος πρὸς τὴν ἔννοιαν σπουδαίας ζωῆς (σ. 122 ἔ.). Οὕτως αἱ λεγόμεναι ἀτομιστικαὶ καὶ ἐγωιστικαὶ προδιαθέσεις θεραπεύονται, ἐνῶ οὐδὲν ὡς προδιαθέσεις ζωῆς θὰ ζημιῶνται, θὰ ἀνυψῶνται, θὰ καθίστανται ἀληθῶς χρήσιμοι εἰς τὴν ὅλην ζωὴν καὶ εἰς ἑαυτάς, εἰδικώτερον δὲ εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας, περὶ ἧς πρόκειται ἐνταῦθα. Ἄλλη θεραπεία αὐτῶν θὰ εἶναι εἰς βλάβην καὶ τῆς ὅλης ζωῆς καὶ ἑαυτῶν καὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἀτόμων ταύτης.

5. Τὸ φίλερι καὶ ὁ κομματισμὸς εἶναι ἀπόδειξις ψυχῆς ὄχι πολὺ καταλλήλου εἰς στερέωσιν καὶ προαγωγὴν κοινωνίας ἀνθρώπων. Φωτιζόμενα ὅμως ὑπὸ ὀρθῆς αὐτοσυνειδήσεως καὶ χαλιναγωγούμενα καὶ ἑυθυμίζόμενα ὑπὸ ἰδεωδῶν συμφώνων πρὸς τὴν πρὸς τὴν ἔννοιαν ἀνωτέρας ζωῆς δύνανται νὰ ἀποβῶσιν ἄμιλλα εὐγενῆς, ἐξ ἧς καὶ ὁ κοινὸς βίος θὰ προαχθῇ καὶ τὰ ἄτομα θὰ εὐδοκίμησούν ἀσφαλῶς. (Τὸ ἔργον λοιπὸν τοῦ καλοῦ Ἑλληνοσ παιδαγωγοῦ δὲν εἶναι πῶς θὰ ἐκριζώσῃ τὰ Ἑλληνικὰ ταῦτα χαρακτηριστικά, ἐξ ὧν πλεῖστα ὅσα ἔχουν γεννηθῇ κακά, ἀλλὰ πῶς θὰ δώσῃ εἰς αὐτὰ κατεύθυνσιν καὶ τροφήν, ἐξ ἧς θὰ ὀφελθῇ ἀληθῶς καὶ ἡ ἀτομικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν ζωή.)

6. Ἡ προσωπολατρεία δὲν προσήκει εἰς ἀνθρώπους ἀνωτέ-

ρους, φιλοῦντας ἀληθῶς τὴν ἐλευθερίαν καὶ λατρεύοντας ἰδεώδη σημαίνει καὶ φέρει μικρότητα καὶ ἔξανδραποδισμόν τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς, εἰς πλείστας δὲ φέρει σχεδὸν πάντοτε συμφορὰς κοινωνίας τε καὶ ἀτόμου. Παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ λαῷ ἀείποτε ἀνεπίτυχη διὰ τὴν ἀείποτε ἐπίδοσιν παρ' αὐτῷ ἀτομοκρατικῶν ἀντιλήψεων. Τὸ ἔργον τοῦ Ἑλληνος παιδαγωγοῦ ὡς πρὸς τοῦτο θὰ εἶναι νὰ μορφωθῶσιν οἱ Ἑλληνόπαιδες τοιοῦτοι, ὥστε νὰ ζητῶσι καὶ νὰ λατρεύωσιν ἀείποτε τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ γενικῶς συμφέρον, μὴ συνδεόμενοι μετ' οὐδενὸς ἀτόμου κατὰ τρόπον δεσμευτικὸν τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας αὐτῶν, μειωτικὸν τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρωπίνου ἐγωισμοῦ. Εἰς τοῦτο θὰ ἔχη σύμμαχον ἰσχυρόν, πρόσφορόν ἔδαφος, τὴν φιλελευθερίαν καὶ τὴν ἐγωιστικὴν διάθεσιν τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἀρκεῖ μόνον νὰ δύναται καταλλήλως νὰ χρησιμοποιῇ αὐτά.

7. Διάθεσις ἐχθρική τοῦ ἀτόμου κατὰ τοῦ Κράτους εἶναι ἀπόδειξις ἀφροσύνης τοῦ ἀτόμου, κατάστασις αὐτοῦ ἐχθρική καθ' ἑαυτοῦ. Ὁ Ἑλλην δέον νὰ πεισθῇ, ὅτι τὸ κράτος δὲν εἶναι τὸ ὑπάρχον ἀντιμέτωπον τοῦ ἀτόμου, ἀλλ' ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀτόμου ἐνυπάρχει καὶ ἡ ἐννοία τοῦ κράτους, ὅπως ἐνυπάρχει καὶ ἡ ἐννοία τῆς ἠθικῆς καὶ ἡ ἐννοία οἷας δήποτε ἄλλης ἐκδηλώσεως ἀνθρωπίνης ζωῆς· ὅτι ἄρα ὅσον συμφωνότερον πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς τελείας ζωῆς εἶναι τὸ ἐκάστοτε ὑπάρχον κράτος, τόσον τελειότερα θὰ εἶναι καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ ἡ ἀτομικὴ ζωὴ· ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἔχει συμφέρον τὸ ἑαυτοῦ κηδόμενον ἄτομον, νὰ φροντίζη, ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται, νὰ εἶναι τελειότατον ἢτοι καταλληλότατον εἰς τελείαν ζωὴν τὸ κράτος, εἰς ὃ τι ἀνήκει, ζημιώνει δὲ ἑαυτό, ὅταν ἐργάζεται ἢ καθ' ὅσον δήποτε τρόπον συντελῇ διὰ τῆς διαγωγῆς του νὰ καταστῇ τὸ κράτος χειρότερον. Δι' ἄλλων λέξεων θὰ ἐλέγομεν, δέον νὰ πεισθῇ ὁ Ἑλλην, ὅτι ἡ ἀρίστη χρῆσις τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου καὶ ἡ παντελῶς εὐσυνείδητος ἐκτέλεσις τῶν καθηκόντων αὐτοῦ ὡς πολίτου πανταχοῦ καὶ πάντοτε εἶναι τὸ συμφωνότατον πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς ζωῆς καὶ ὃ τι τὰ μέγιστα καὶ ἀσφαλέστατα συμφέρει αὐτόν· ὅτι ἡ κομματικὴ ἢ ἀτομιστικὴ θέσις καὶ συμπεριφορὰ αὐτοῦ πρὸς τὸ κράτος, εἶναι ὡς διάσπασις τοῦ συνόλου ἀσυμβίβαστόν τι πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς ζωῆς καὶ βλαβερώτατόν τι εἰς αὐτόν, φαι-

νομενικῶς μόνον ἢ παροδικῶς καὶ ἀναξίως ἀνθρωπίνης ζωῆς δυνάμενον ἴσως νὰ ὠφελήσῃ. Διὰ τοῦτο ἄς χρησιμοποιῇ καταλλήλως ὁ Ἑλλην παιδαγωγὸς πλὴν ἄλλων καὶ τὴν φιλοπατριαν καὶ τὰς συμφεροντολογικὰς ἀντιλήψεις καὶ τάσεις τοῦ Ἑλληνος, ὥστε κατ' ὀλίγον τὴν ἐσφαλμένην καὶ ἀσύμφωνον πρὸς τὴν ἐννοίαν τῆς τελείας ζωῆς ἀντίληψιν περὶ σχέσεως ἀτόμου καὶ κράτους καὶ τὴν ἀνάλογον πρὸς ταύτην διαγωγὴν νὰ καταλάβῃ ἢ ὀρθῇ ἀντίληψις καὶ διαγωγή.

8. Φιλοποψία παρὰ τοῖς ἀτόμοις κοινωνίας τινός, ὡς καὶ τὸ μὴ συγκαίρειν μετὰ τῶν δικαίως χαιρόντων, ἐμφαίνει ἀνεπάρκειαν εἰς ἀποτελέσειν καὶ ἐξέλιξιν κοινωνίας σπουδαίας· τὸ ἀψίθυμον καὶ τὸ ἀνυπόμονον μαρτυρεῖ ἀδυναμίαν ψυχῆς. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ φροντίζη ὁ Ἑλλην παιδαγωγός, ὅπως ἕκαστος τῶν τροφίμων του μορφώνηται φίλος τῆς εἰλικρινείας καὶ τῆς εἰλικρινοῦς μετ' ἄλλων συνεργασίας, κύριος ἑαυτοῦ, καρτερικὸς καὶ τοιοῦτος, ὥστε νὰ ζῇ ὡς ἰδίαν αὐτοῦ χαρὰν τὴν χαρὰν τῶν δικαίως χαιρόντων. Ὡς ἀτομιστὴς ἄς πείθεται, ὅτι «εἶναι καὶ ἡ ὑπομονὴ μεγαλοφυΐα», καὶ μάλιστα χρησιμωτέρα εἰς τὸν βίον τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν ἐθνῶν ἢ οἷα δήποτε εὐφυΐα ἄλλη, ὅτι πλείονα καὶ ἀσφαλέστερα θὰ ἐπιτύχῃ κύριος ἑαυτοῦ ὢν καὶ καρτερικὸς καὶ συνεργαζόμενος εἰλικρινῶς μετὰ ἄλλων, ὅτι ὁ μὴ συγκαίρων ἄλλοις ὁμολογεῖ οὕτως αὐτὸς τὴν μικρότητα ἑαυτοῦ.

9. Περὶ ὑστερήσεως τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας σήμερον καθ' ὠρισμένας ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ ἔχομεν εἰπεῖ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ (σ. 196 ἑ.). Ἐνταῦθα ἀρκεῖ ἀπλῶς νὰ ὑπομνησθῇ, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ λαμβάνωνται ὑπὸ τοῦ παιδαγωγοῦ ἐνδελεχῶς τὰ προσήκοντα μέτρα, ὥστε ἡ ὑστέρησις αὕτη νὰ παύσῃ ὑπάρχουσα, διότι ἄλλως ἢ πραγματοποιήσις τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἀδύνατος.

α' Εἶναι ἀναμφισβήτητον π. χ., ὅτι ἄνευ ὑγιοῦς σώματος οὐδὲν ἄξιον λόγου καὶ σταθερὸν δύναται νὰ κατορθωθῇ. Διὸ ἡ κατάλληλος σωματικὴ ἀγωγή δέον νὰ εἶναι ὁ ἕτερος τῶν πόλων τῆς ὅλης ἐργασίας παιδαγωγοῦ, ὥστε οἱ τροφίμοι νὰ ἐξέρχονται ἐκ τῶν χειρῶν του μὲ σωματικὴν ὑγείαν, ῥώμην καὶ δεξιότητα ὅσον τὸ δυνατόν ἀνωτέραν ἐκείνης, ἣν εἶχον, ὅτε πα-

ρεδόθησαν εἰς αὐτόν. Ἡ σχολικὴ ὑγιεινὴ διδάσκει ὅποια πρέπει νὰ εἶναι τὰ διδασκόμενα· παρὰ τοῦτο ἄς ὑπομνησθῆ, ὅτι ὁ περὶ-πατος, ἡ ἐκδρομὴ, ἡ παιδιὰ καὶ ἡ γυμναστικὴ εἰς μέρη ὑγιεινὰ εἶναι ἐνέργειαι παιδαγωγικαὶ δι' οὐδεμιᾶς δυνάμεναι νὰ ἀντικατασταθῶσιν, ἡ δὲ προσπάθεια πρὸς πνευματικὴν μόρφωσιν τῶν τροφίμων οὐδέποτε πρέπει νὰ ἔχη βλαβερὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν σωματικὴν ὑγίαν αὐτῶν.

β' Πρέπει ἐπίσης νὰ καταβληθῆ ἰσχυρὰ προσπάθεια, ὥστε αἱ πρὸς ἀλλήλους ψυχικαὶ διαφοραὶ τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀρθῶσιν ἢ τοῦλάχιστον νὰ μειωθῶσιν εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἂν θέλωμεν ἓνα λαόν, βιώσιμον, νὰ ἀποτελῶμεν. Τὸ πατριωτικὸν ἰδεῶδες, ὡς καὶ πᾶν ἰδεῶδες, εἶναι δυνατὸν διὰ τοῦ χρόνου, διὰ δυσπραγίαν τινά, δι' ἐθνικὰ ἢ ἄλλα ἀτυχήματα, δι' ἐπίρροσιν ἀντιπατριωτικῶν ἀντιλήψεων κ. τ. ὅ. νὰ καταστῆ ποτε ὀλιγώτερον θερμὸν καὶ ζωογόνον ἢτοι ὀλιγώτερον ἰσχυρὸν νὰ συνέχη πρὸς ἀλλήλους ὅσον πρέπει ζωηρὰ πάντας τοὺς Ἕλληνας· ἐτέρωθεν αἱ ψυχικαὶ διαφοραὶ τῶν ἑκασταχοῦ Ἑλλήνων ἀφηνόμεναι εἰς ἑαυτὰς δύνανται φυσικῶς νὰ ἐξελιχθῶσι μεγαλύτεραι, νὰ γίνουν σαφέστεραι καὶ ἰσχυρότεραι, οὕτω δὲ νὰ κλονίσουν ποτὲ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὴν πίστιν τοῦ συνανήκειν ἀλλήλοις καὶ νὰ φέρωσι τὸ ἔθνος εἰς ἀποσύνθεσιν. Ἴδου διὰ τί δέον νὰ φροντίζη ἡ ἀγωγή, ὥστε νὰ δημιουργῶνται ὅσον οἷόν τε πλεῖστοι ἐνωτικοὶ δεσμοὶ τῆς ψυχῆς τῶν καθ' ἕκαστον Ἑλλήνων καὶ διὰ τί αἱ ὑπάρχουσαι ψυχικαὶ διαφοραὶ αὐτῶν ἐπ' οὐδενὶ ἐπιτρέπεται νὰ ἀφήσουν αὐτὴν ἀδιάφορον (Πρβλ. σ. 115 ἐ.).

γ' Ἡ γλωσσικὴ ἡμῶν ἀκαταστασία πρέπει νὰ παύσῃ ὑπάρχουσα, ὄχι μόνον δὲ διὰ τοὺς ἀνωτέρω προσαχθέντας λόγους, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλους οὐχ ἥτιον σπουδαίους. Ἄς μνημονεύσωμεν μόνον, ὅτι γλωσσικὴ ἀκαταστασία σημαίνει πνευματικὴν ἀκαταστασίαν—διὰ λέξεων σκεπτόμεθα καὶ μανθάνομεν νὰ σκεπτόμεθα περὶ τῶν πραγμάτων—ὅτι ἄρα ἀγωγή ἐν γλωσσικῇ ἀκαταστασίᾳ σημαίνει ἀγωγήν ἐν πνευματικῇ ἀκαταστασίᾳ, ὅτι διὰ τῆς γλωσσικῆς ἀκαταστασίας θὰ μορφώσωμεν πνευματικῶς ἀκατάστατον κοινωνίαν, ἡ ὅποια δὲν εἶναι ἡ ζηλωτὴ, ἡ βιώσιμος κοινωνία. Νὰ ἀναπτύξωμεν ταῦτα εὐρύτερον ἢ νὰ ζητήσωμεν νὰ ἀποδείξωμεν, ὅτι δι' ἀκαταστασίας γλωσσικῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κοι-

νωνῶσι πλήρως τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀλλήλων ἢ ξένων οἱ Ἕλληνες καὶ οὕτω νὰ προάγωσιν ἀλλήλους καὶ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν σπουδαίως, νομίζομεν, δὲν εἶναι ἤδη ἀνάγκη (Πρβλ. σ. 41 καὶ 56 ἐ.).

δ' Ἡ ἠθικὴ βελτίωσις τοῦ ἔθνους ἡμῶν δέον νὰ ἐπιδιωχθῆ σπουδαιότατα ἐν τῇ ἀγωγῇ. Ὡς πρὸς τοῦτο ἄς ἔχη ὑπ' ὄψει αὐτοῦ ὁ παιδαγωγός, ὅτι καθόλου τὸν τέλειον βίον χαρακτηρίζει ἡ μεγίστη πολυμέρεια, ἐνότης καὶ ἰσχύς. Ταῦτα λοιπὸν δέον νὰ χαρακτηρίζωσι καὶ τὸν ἠθικὸν βίον. Τὸ πολυμερὲς ἐν τούτῳ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἠθικὴν γνῶσιν καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν πράξιν· τὸ ἐνιαῖον εἰς τε τὴν ἐπὶ μέρους ἠθικὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐπὶ μέρους ἠθικὴν πράξιν, μάλιστα ὅμως εἰς τὴν σχέσιν τῆς ἠθικῆς πράξεως πρὸς τὴν ἠθικὴν γνῶσιν, σημαίνει δὲ πλήρη προσαρμογὴν τῆς πράξεως πρὸς τὴν γνῶσιν· ἰσχύς ὑπάρχει, ὅταν οὐδὲν εἶναι ἱκανὸν νὰ παραλύσῃ τὴν ἐνότητα ταύτην. Καὶ τὴν μὲν ἠθικὴν γνῶσιν φιλοῦμεν οἱ Ἕλληνες ἰσχυρῶς, δὲν εἶναι δὲ ἀναξία λόγου καὶ ἐκείνη, ἣν ἔχομεν, καὶ εὐκόλα δυνάμεθα καὶ τελειότεραν νὰ ἀποκτήσωμεν ὡς πρὸς τὴν προσαρμογὴν ὅμως τῆς πράξεως ἡμῶν πρὸς αὐτὴν ὑστεροῦμεν. Πρὸς τοῦτο νῦν καλεῖται πρωτίστως νὰ ἐργασθῆ ἡ ἡ ἀγωγή. Τὸ ἔργον αὐτῆς δὲν θὰ εἶναι ὅσον φαίνεται δύσκολον, ἐὰν μόνον ὁ παιδαγωγός γνωρίζῃ καὶ θέλῃ νὰ ἐργασθῆ. Εἶναι εὐμενῆς συνθήκη τῆς ἐργασίας αὐτοῦ, ὅτι ὑπάρχει παρὰ τῆ Ἑλληνικῆ κοινωνίᾳ ἡ ἀγάπη τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἠθικολογίας, ὅτι ὁ Ἕλληνας εἶναι φιλότιμος καὶ ὑπὸ τῆς φύσεως πολλαχῶς ἠννοημένος. Δυσμενῆς συνθήκη εἶναι ὁ γνωστός μας ἐγωισμὸς καὶ ἀτομισμὸς καὶ τὸ ἀνάσκητον εἰς τὸ πράττειν κατὰ τὴν ἠθικὴν μας γνῶσιν. Ἄλλ' ἡ φιλοτιμία τοῦ τροφίμου μας ἄς χρησιμοποιοθῆ, ὅπως ἀποκτηθῆ καὶ ἀποδεικνύηται ἐν παντὶ ὁ ἀληθὴς ἐγωισμὸς καὶ ἀτομισμὸς, οἷος ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἐξοβελιζόμενου κατὰ μικρὸν τοῦ κακῶς ἐννοουμένου ἐγωισμοῦ καὶ ἀτομισμοῦ, ἄς παρέχηται δὲ συστηματικῶς ὅσον οἷόν τε ὀρθοτάτη, πλουσιωτάτη καὶ σαφεστάτη ἠθικὴ γνῶσις. Ἐπειδὴ δὲ τὰ βουλευτικὰ στοιχεῖα τοῦ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἰσχυρότερα διὰ τὸν βίον αὐτοῦ, ἡ δὲ βούλησις κυρίως διὰ τῆς πράξεως καὶ τῆς ἀσκήσεως ἀναπτύσσεται καὶ ἰσχυροποιεῖται, διὰ τοῦτο ἡ ἀσκήσις εἰς τὸ ἠθικῶς πράττειν, εἰς τὴν προσαρμογὴν τῆς βου-

λήσεως και τῆς πράξεως πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν ἢ ὀφείλουσαν νὰ ὑπάρξῃ ἠθικὴν γνῶσιν, δέον νὰ συντελήται διαρκῆς, συστηματικὴ, αὐστηρά. Ἡ ἀγωγή δέον νὰ θεωρηθῇ ἀποτυχοῦσα ὡς πρὸς τὸ ἠθικὸν μέρος αὐτῆς, ἐὰν δὲν ἤσκησεν οὕτω τοὺς τροφίμους εἰς τὸ ἠθικῶς πράττειν (Ποβλ. σ. 41 ἐ., 62 ἐ.).

ε' Ἀνάλογα εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει αὐτοῦ ὁ Ἕλλην παιδαγωγὸς και ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν θρησκευτικότητος ἀληθινῆς, οἷας ἀτυχῶς στερεῖται ὁ Ἕλλην παρὰ τὴν εὐλάβειαν αὐτοῦ πρὸς τὸ θεῖον, ἦν ἐκ παραδόσεως ἔχει. Ἐς χρησιμοποιοῦ τὴν εὐμενῆ ταύτην συνθήκην, ἵνα καταστήσῃ τὸν παῖδα ὄντως θρησκευτικόν. Ἐς μὴ λησμονῆ ὅμως, ὅτι ἡ θρησκευτικότης εἶναι ὁ ὑπέρτατος βαθμὸς τοῦ συναισθήματος και τῆς συνειδήσεως και τῆς βουλήσεως τῆς ἐξαρτήσεως ἐξ ἀνωτέρου βίου, ἐκ τοῦ Δημιουργοῦ τοῦ ὄλου βίου, ὅτι ἄρα εἰς τὸ συναισθημα και τὴν συνείδησιν και τὴν βούλησιν ταύτην δέον νὰ ἀγάγῃ τὸν παῖδα· ἀλλὰ τοῦτο οὐδέποτε θὰ κατορθώσῃ, ἂν ὁ ἴδιος δὲν ἔχῃ ἀχθῆ εἰς αὐτὰ διὰ λόγων δὲν κατορθοῦται ἡ θρησκευτικότης, ἀλλὰ μόνον διὰ γνώσεως βαθείας ἀναφερομένης εἰς τὴν συνεξάρτησιν τῶν ὄντων και διὰ πραγματικοῦ βίου ἀναλόγου πρὸς ταύτην τὴν γνῶσιν. Ταύτην τὴν γνῶσιν λοιπὸν και τοῦτον τὸν βίον εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐπιδιώκῃ και νὰ πραγματοποιῆ ἡ ἀγωγή και ὁ παιδαγωγὸς παρὰ τοῖς τροφίμοις, ἂν ὄντως ἔχῃ σκοπὸν και τὴν θρησκευτικότητα. Ἄλλὰ θὰ τὴν ἐπιδιώκῃ ἀναγκαίως και ἰσχυρότατα, ἐὰν ὄντως ἔχῃ σκοπὸν τὴν βελτίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, πιστεύῃ δέ, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι κοινωνία ἥτοι συνεξάρτησις, ἐν τῇ ἐννοίᾳ δὲ τῆς τελειοτάτης συνεξαρτήσεως εὐρίσκει τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἡ ἀληθινὴ θρησκευτικότης, — ἂν πιστεύῃ, ὅτι ἡ θρησκευτικότης ὡς ἡ φυσικὴ συνισταμένη τῶν ἀφαιρετικῶν λειτουργιῶν και ἐνεργειῶν, ἥτοι ἀνωτάτων τινῶν μερικῶν ἐκδηλώσεων ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὧν βάσις ὑπόκειται τὸ καταζῆν τὴν συνεξάρτησιν πραγμάτων, εἶναι ἡ ἀνωτάτη και χαρακτηριστικωτάτη βαθμὶς τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης ζωῆς και εἰδικώτερον τῆς παρ' ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ και κοινωνίᾳ ἀνθρώπων ἵπαρχούσης (Ποβλ. σ. 46 ἐ., 75 ἐ.).

ς' Εἶναι περιττὸν μεθ' ὅσα ἤδη ἔχομεν γράψαι νὰ ἀναπτύξωμεν πόσον εἶναι ἀνάγκη νὰ φροντίσῃ ἡ ἀγωγή νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνοπαιδας, τὸν ὁσονοῦπῳ δρῶντα Ἕλληνικὸν

λαόν, ἐπιστήμην πλείονα τῆς νῦν και βαθυτέραν και ἀνωτέραν και χρησιμωτέραν εἰς τὴν ζωὴν, ἔτι δὲ νὰ ἀναπτύξῃ — μέχρῃ σήμερον οὐδὲν ἄξιον λόγου ἔχει κατορθωθῆ — τὴν ὀξύτητα τοῦ ὀφθαλμοῦ και τὴν δεξιότητα τῆς χειρὸς (Ποβλ. σ. 45 ἐ., 49 ἐ., 62 ἐ., 89 ἐ.).

ζ' Περὶ τῆς καλαισθητικῆς ὑστερήσεως τοῦ ἡμετέρου λαοῦ ἔχομεν εἰπεῖ. Ἐνταῦθα ἂς προσθέσωμεν, ὅτι ἡ παρ' ἡμῖν ἀγωγή σχεδὸν οὐδαμῶς ἔχει μεριμνήσει ὑπὲρ αὐτῆς, σχεδὸν οὐδὲν ἔχει κατορθώσει. Καὶ ὅμως ἡ καλλιτεχνία ἡ ἀληθινὴ εἶναι ἡ εὐγενεστάτη ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς· τὰ γνωρίσματα τοῦ καλοῦ, ἥτοι ἡ πολλότης τῶν στοιχείων, ἡ ἁρμονία και ἡ ἐνότης αὐτῶν, ἡ ἰδέα, τὸ εὐάρεστον και ἡ ἀνιδιοτέλεια, εἶναι γνωρίσματα, αἵτινα ἔχει πᾶσα σπουδαία ἐκδήλωσις ζωῆς. Οὕτως εἶναι φανερὸν πόσον ἀπὸ ποικίλων ἀπόψεων ζημιοῦται ὁ ἡμέτερος λαὸς ὑστερῶν καλαισθητικῶς. Ἡ ἀγωγή ἡμῶν ὀφείλει νὰ λάβῃ τοῦτο σπουδαίως ὑπ' ὄψιν, ἢ μᾶλλον ὀφείλει νὰ ἀρχίσῃ δημιουργοῦσα καλαισθητικὴν ζωὴν παρὰ τῇ νεολαίᾳ ἡμῶν, διότι οὐδεμίαν σχεδὸν τοιαύτην ὑπάρχει, ἢ ὑπάρχει κακὴ τις. Εὐνοϊκὸς παράγων εἰς τοῦτο θὰ εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ ἡμῶν ἱστορία, τὰ ἀπαραμίλλου τέχνης καλλιτεχνήματα τοῦ ἀρχαίου και τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου ἡμῶν, τὸ καλὸν φυσικὸν περιβάλλον και αἱ ἀναμφισβητήτως ποικίλαι και μεγάλαι εἰς καλαισθητικὴν ζωὴν προδιαθέσεις τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Ἄλλ' εἶναι ἀνάγκη ὁ παιδαγωγὸς πρῶτος νὰ μορφωθῇ καλαισθητικῶς. Ἐς φροντίσῃ λοιπὸν αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ πρῶτον μετὰ τὴν πεποίθησιν, ὅτι τὴν μεγίστην και εἰς ἑαυτὸν ὑπηρεσίαν προσφέρει (Ποβλ. σ. 51 ἐ., 63 ἐ.).

η' Τὸ ἄμισον τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἐπὶ μέρος ἐκδηλώσεων πολιτισμοῦ ἐν τοῖς διαφόροις τμήμασι τῆς Ἑλληνικῆς γῆς δὲν δύναται νὰ μὴ ἔχῃ δύναμιν ἐν ταῖς ἐνεργείαις τοῦ φρονίμου παιδαγωγοῦ· οὗτος δὲν θὰ φροντίσῃ ἐξ ἴσου περὶ πασῶν τῶν ἐκδηλώσεων πολιτισμοῦ, ὅπου δήποτε και ἂν ἐργάζεται τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἀλλὰ θὰ φροντίσῃ ἐκασταχοῦ περὶ ἐκάστης ζωηρότερον ἢ ἀσθενέτερον ἀναλόγως πρὸς τὴν βαθμίδα και τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐξελλίξεως αὐτῆς και τὴν σπουδαιότητα, ἦν ἔχει πρὸς ἀποτελέσειν τοῦ τελειοτάτου δυνατοῦ πολιτισμοῦ.

* *

Οὕτως ὁ Ἕλλην παιδαγωγὸς ἔχων σαφῆ τὴν ἐννοιαν τῆς

ἀνθρωπίνης καὶ τῆς ὅλης ζωῆς—ἔχων ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ζωὴ δὲν πηγάζει ἀρχικῶς οὔτε ἐξελίσσεται τελειότερα ἐξ ἑνός τινος μόνου στοιχείου ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὅτι ἡ τελειοτάτη δυνατὴ ἀνθρωπίνη ζωὴ ἔγκειται φύσει ἐν τῇ μεγίστῃ δυνατῇ πολυμερείᾳ, συναρτήσῃ καὶ ἰσχύϊ, ὅτι ἄρα ἡ μονομέρεια εἶναι ἀσθένεια, ἐξ ἧς καὶ θάνατος ἐπέρχεται, ἡ ἀσυναρτησία ἐν οἷα δῆποτε ἐκδηλώσει ζωῆς, μερικωτέρῃ ἢ γενικωτέρῃ, κατωτέρῃ ἢ ἀνωτέρῃ ἀπλουστερῃ ἢ συνθετωτέρῃ, ἀνθρώπου τινός ἢ κοινωνίας ἀνθρώπων, ὅτι σημαίνει διάλυσιν ἢτοι παῦσιν τῆς ζωῆς, ἡ ἄτονος ζωὴ ὅτι δὲν εἶναι διατηρητὴ—ἔχων ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκάστη κοινωνία ἀνθρώπων εἶναι φυσικὸς ὀργανισμὸς, φυσικὸν ἔχων καθῆκον νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν τελειότεραν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὅτι δὲ τὸ καθῆκον τοῦτο οὐδέποτε θὰ δυνηθῇ νὰ ἐπιτελέσῃ, ἂν δὲν ἀποβῇ πρωτίστως ἢ κατὰ τὸ δυνατόν τελειοτάτην πραγμάτων τῆς συμφωνοτάτης πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς τελειοτάτης ἀνθρωπίνης ζωῆς ἐννοίας τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους—ἔχων ὑπ' ὄψει, ὅτι καὶ ἡ Ἑλληνικὴ του κοινωνία, φυσικὸς οὖσα ὀργανισμὸς, ἔχει τοῦτο φυσικὸν καθῆκον—ἔχων σαφῆ τὸν χαρακτῆρα τῆς ὑγιούς ἀγωγῆς—βλέπων καθαρὰ τὴν Ἑλληνικὴν ψυχὴν μὲ ὅλα τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα αὐτῆς, εἰδικώτερον δὲ τὴν σημερινὴν Ἑλληνικὴν ψυχὴν καὶ τὴν κατάστασιν τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ καθόλου κατὰ τὰς ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις αὐτοῦ—σκεπτόμενος τίνα προτερήματα Ἑλληνικὰ εἶναι ἰσχυρότερον καὶ τίνα ἀσθενέστερον θεραπευτέα, πῶς τὰ ὑπάρχοντα ἐλαττώματα θὰ παύσουν ὑπάρχοντα ἢ θὰ ῥυθμισθῶσιν οὕτως, ὥστε νὰ ἀποβῶσιν ὠφέλιμα εἰς ἀνωτέραν Ἑλληνικὴν ζωὴν, τίνες ἐκδηλώσεις πολιτισμοῦ καὶ καθόλου καὶ ἐκασταχοῦ τῆς Ἑλλάδος δέον νὰ στερεωθῶσι βαθύτερον ἢ νὰ προωθηθῶσι — μὴ λησμονῶν τὸν νόμον, τὸν χαρακτῆρα, τῆς καθόλου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ὅτι ἄλλα ἐν αὐτῇ δὲν γίνονται, ἀλλ' ἐξέλιξις συντελεῖται παντελῶς ἡρεμῶς καὶ συνεχῆς, ὥστε νὰ μὴ διακρίνηται ἀμέσως ἢ μετὰ βίας ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα, καθ' ὅσον συντελεῖται—ἔχων ἐπίσης ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ζωῆς σπουδαιότερας συντελεῖται ἀσφαλῆς καὶ φυσικῆ μόνον δι' ὑλικοῦ ὑγιούς καὶ οἰκείου πρὸς τὸ ὑπάρχον καὶ διὰ χρήσεως αὐτοῦ συνεχοῦς καὶ μετ' ἀφομοίωσιν τοῦ ἐκάστοτε προηγουμένου πλήρη

— ἔχων πάντα ταῦτα ὑπ' ὄψει ἀείποτε, ἐν πάσῃ αὐτοῦ ἐνεργείᾳ, ὁ Ἑλλην παιδαγωγός, ἄς φροντίξῃ, ὅση αὐτῷ δύναμις, νὰ ἐπιτυγχάνῃ παρὰ τοῖς τροφίμοις καὶ διὰ τῶν τροφίμων αὐτοῦ τὴν σπουδαιοτάτην αἰεὶ Ἑλληνικὴν καὶ ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἄλλαις λέξεσιν ἄς ἀναπτύσῃ παρ' αὐτοῖς κατὰ τὸ δυνατόν ζωὴν τὰ μάλιστα πολυμερῆ, τὰ μάλιστα συνηρητημένην καὶ ἑαυτῇ καὶ τῇ ὅλῃ Ἑλληνικῇ καὶ ἀνθρωπιστικῇ ζωῇ, ἄς μορφώσῃ αὐτοὺς τοιοῦτους, «ὥστε νὰ βούλωνται καὶ νὰ εἶναι ἱκανοὶ νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν διατήρησιν, αὔξησιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ διὰ ταύτης εἰς τὴν διατήρησιν, αὔξησιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, θέτοντες τοῦτο ὡς θεμελιώδη σκοπὸν τοῦ βίου αὐτῶν καὶ ἀναγνωρίζοντες ὡς ὑψιστον φυσικὸν τῶν καθῆκον τὴν φροντίδα τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ»,—ἄς φροντίξῃ, ὥστε «οἱ τροφίμοί του νὰ ἀποβῶσιν ἀληθῶς χρήσιμοι Ἑλληνες πολῖται», τοιοῦτοι τοῦλάχιστον, ὥστε, ὅσον ἐξ αὐτῶν ἐξαρτᾶται, νὰ μὴ χειροτερεύσῃ ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη ζωὴ. Ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς αὐτῆς ἀναγκαίως θὰ ἀντλή συνεχῶς ἐκ τῆς ἀεγῶν πηγῆς τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς ζωῆς, θὰ ζητῇ καὶ θὰ χρησιμοποιοῖ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ὅτι αὕτη ἔχει ὑγιᾶς καὶ πολύτιμον, ἂν πρόκειται φυσικῶς καὶ σκοπίμως νὰ ἐνεργῇ.

Εἶναι εὐμενεῖς οἱ ὄροι τῆς ἐργασίας του. Διότι ἡ μὲν πηγὴ εἶναι ἀνεξάντλητος, ἀφοῦ ἐξ αὐτῆς ἀντλεῖ καὶ ἡ ἀνθρωπότης σύμπασα, ὁ δὲ τροφίμος καὶ οἰκεῖος πρὸς τὴν πηγὴν εἶναι καὶ ἠύνοημένος ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ διορθωτός, ἐὰν μόνον ἐν τῇ περὶ διορθώσεως φροντίδι λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν οἱ νόμοι, καθ' οὓς ἐξελίσσεται ἀσφαλῶς σπουδαιότερος ὁ ἀνθρώπινος βίος. Ἄν ποτε μόνῃ ἡ Ἑλληνικὴ ζωὴ δὲν ἐπαρκεῖ εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν ἢ ὅπου δῆποτε εἶναι πρὸς τοῦτον ὠφέλιμον, ἄς χρησιμοποιοῖται καταλλήλως καὶ ἡ ὅλη ἀνθρωπίνη ζωὴ.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ἀφιέρωσις	Σελ.	3
Πρόλογος	»	5

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΖΗΤΗΣΙΣ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ ΣΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ	9—204
---	-------

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ	» 9
-----------------------------	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

ΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΙ	» 11
-----------------------------------	------

α΄ Γενικά	» 11
---------------------	------

β΄ Εἶναι πράγματι ὄργανισμοὶ φυσικοὶ αἱ ἀνθρώπινοι κοινωνίαι ἢ ἔργα τεχνητὰ τῶν ἀνθρώπων ;	» 12
---	------

γ΄ Πῶς εὐρέθησαν οἱ πρῶτοι ἀνθρώποι κοινωνικοί ;	23—39
--	-------

I. Αἱ θρησκευτικαὶ καὶ λαϊκαὶ παραδόσεις	» 23
--	------

II. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι	» 29
--	------

III. Οἱ ἐρευνηταὶ τῶν νεωτέρων χρόνων	» 32
---	------

Συμπέρασμα	» 38
----------------------	------

δ΄ Ἡ ἀναλογία τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ζῶντας ὄργανισμούς	40—70
---	-------

I. Οἱ καρποὶ τῆς κοινωνίας	40—56
--------------------------------------	-------

1. Ἡ γλῶσσα	» 41
-----------------------	------

2. Ἡ ἠθική	» 41
----------------------	------

3. Τὸ δίκαιον	» 43
-------------------------	------

4. Ἡ ἐπιστήμη	» 43
-------------------------	------

5. Ἡ θρησκεία	» 46
-------------------------	------

6. Ἡ τέχνη . . . . . Σελ. 49
 7. Ἡ καλλιτεχνία. . . . . » 51
 8. Τὸ κράτος . . . . . » 54
 Ἀνασκόπησις. . . . . » 55
 II. Ἡ συνεξάρτησις τῶν καρπῶν τῆς κοινωνίας. 56—67
 III. Ὁ βαθμὸς τῆς συνεξαρτήσεως τῶν καρπῶν
 τῆς κοινωνίας. . . . . » 67

ε' Ὁ χαρακτήρ ἐκάστης κοινωνίας ἀνθρώπων . . . » 71

✓ ζ' Ἡ ὑπὲρ ἑαυτῆς μέριμνα ἐκάστης κοινωνίας.
 Ἔννοια τῆς ἀγωγῆς . . . . . » 72

✓ ζ' Ἡ γενικότης τοῦ φαινομένου τῆς ἀγωγῆς. Ὁ χαρα-
 κτῆρ τῆς ἀγωγῆς παρ' ἐκάστη κοινωνία ἀν-
 θρώπων. . . . . » 75

η' Τὸ διάφορον τῶν κοινωνιῶν . . . . . 80—118

I. Ἡ αἰτία τῆς διαφορᾶς καθόλου. . . . . » 80

II. Τίνες ὠρισμένως οἱ ὅροι ζωῆς, δι' οὓς διά-
 φοροὶ ἐξειλίχθησαν αἱ κοινωνίαι καὶ οἱ πολιτι-
 σμοὶ αὐτῶν ;

1. Οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι . . . . . » 80

2. Οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι. . . . . » 85

3. Οἱ φυλετικοὶ ὅροι. . . . . » 102

4. Ἄλλοι τινὲς ὅροι . . . . . » 111

Συμπέρασμα . . . . . » 116

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ἡ ΣΧΕΣΙΣ ΑΤΟΜΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ. . . » 119

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΥΓΙΟΥΣ ΑΓΩΓΗΣ. 122—144

✓ α' Τὸ κοινωνικὸν ἐν τῇ ἀγωγῇ . . . . . » 122

✓ β' Τὸ ἐθνικὸν καὶ τὸ ἀνθρωπιστικὸν ἐν τῇ
 ἀγωγῇ. . . . . » 131

✓ Ἀνακεφαλαίωσις. Ἡ διατύπωσις τοῦ σκοποῦ τῆς
 ὑγιоῦς ἀγωγῆς. . . . . » 143

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

✓ Ο ΠΑΡΑ Τῆ ΕΛΛΗΝΙΚῆ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
 ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ. . . . . » 144

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΟΡΟΙ
 ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ
 ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ 147—215

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΤΙ ΚΥΡΙΩΣ ΔΕΟΝ ΝΑ ΕΧῆ ΥΠ' ΟΨΕΙ
 Ο ΕΛΛΗΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ . . . 147—204

✓ α' Γενικῶς . . . . . » 147

✓ β' Εἰδικώτερον . . . . . 149—204

I. Τὸ ἰδεῶδες τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. . . » 149

II. Ὁ χαρακτήρ τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ζήτησις αὐτοῦ. . . . . » 152

1. Ὁ Ὀμηρικὸς βίος. . . . . » 152

2. Ὁ ἐν ἐλευθερίᾳ ἀρχαῖος ἱστορικὸς βίος . » 156

3. Ὁ ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους βίος. . . . . » 177

4. Ὁ μεσαιωνικὸς βίος . . . . . » 178

5. Ὁ ὑπὸ τοὺς Τούρκους βίος. . . . . » 182

6. Ὁ ἐλεύθερος νεώτερος βίος. . . . . » 188

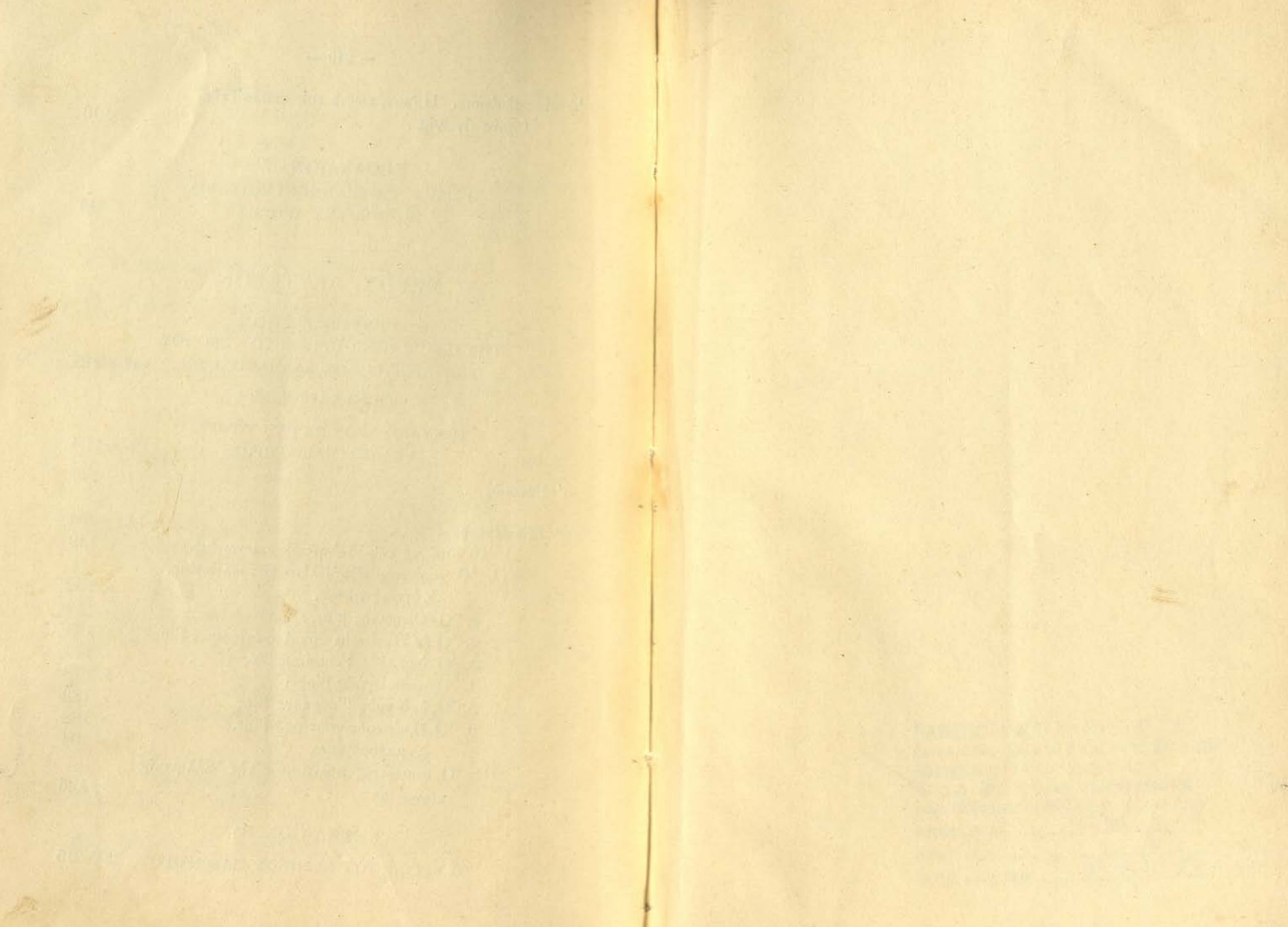
Συμπέρασμα . . . . . » 194

III. Ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς
 κοινωνίας . . . . . » 196

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ. 205-215

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - Π.Τ.Δ.Ε
ΔΙΑΔΡΑΣΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ-ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΧΟΛΙΚΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (Δ.Π.Σ.Μ.Υ.)
ΑΡΧΕΙΟ - ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ &
ΠΑΙΔ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ (Α.-Β.ΑΚ.Η.)

ΑΡΙΘΜ. ΕΙΣΑΓ. 4298
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓ. 7-6-2011
ΤΑΣΙΝ. ΑΡΙΘ. ΔΕΩ. .... 3794 ΣΚΟ

